

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA  
DISSERTATIONES

Redigit  
PÁL FODOR



Institutum Historicum Sedis Centralis  
Studiorum Philosophicorum  
Academiae Scientiarum Hungaricae  
Budapestini, 2017

X 2001/1  
MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK  
ÉRTEKEZÉSEK

BARTHA ÁKOS  
Populizmus, népiség,  
modernizáció

Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás  
20. századi történetéből



MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont  
Történettudományi Intézet  
Budapest, 2017



A kötet elkészülését  
a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

SZTE Klebelsberg Könyvtár



J001199920

X 255940

**nka**  
Nemzeti Kulturális Alap

© Bartha Ákos, 2017

© MTA BTK, 2017

ISBN 978-963-416-055-7

ISSN 2063-3742

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,  
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,  
az egyes fejezeteket illetően is

## TARTALOM

|                                                                                                                                                    |     |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Előszó .....                                                                                                                                       | 7   |
| I. Fogalmak hálójában .....                                                                                                                        | 11  |
| 1. Tojástánc a populizmusok körül<br>A magyar népi mozgalom fogalmi keretei<br>és regionális összefüggései .....                                   | 13  |
| 2. Polgárság és polgárosodás<br>Történeti nézőpontok és az emlékezés terei<br>Márai Sándor (önélet)írásaiban .....                                 | 46  |
| 3. Egy kentaurszerű szövegműfaj<br>A szociográfia magyarországi műhelyeinek<br>önértelmezési kísérletei .....                                      | 55  |
| II. Modernizáció és földbirtok-politika .....                                                                                                      | 67  |
| 1. Társadalmi krízisek, társadalompolitika, politikai konfliktusok<br>Modernizációs problémák Magyarországon<br>a „nagy háború” látószögéből ..... | 69  |
| 2. Agrártársadalmak agrárreformjai I.<br>Rögös út az 1920-as magyarországi földreformhoz .....                                                     | 81  |
| 3. Agrártársadalmak agrárreformjai II.<br>A két világháború közti csehszlovák, jugoszláv<br>és román földbirtokrendezés .....                      | 99  |
| 4. A földkérdés diskurzusa<br>Népi és konzervatív mesternarratíva<br>a két világháború közti Magyarországon .....                                  | 120 |
| III. Szociográfia és falukutatás .....                                                                                                             | 133 |
| 1. A könyv útja „a néphez”<br>Hatalmi attitűdök és olvasási szokások<br>a 20. századi Magyarországon .....                                         | 135 |

|                                                                                                                          |     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 2. Távolodó élményvilágok<br>Az idegenség társadalmi reprezentációja<br>Nagy Lajos <i>Kiskunhalom</i> című művében ..... | 144 |
| 3. Szerepek, minták, pozíciók<br><i>A néma forradalom</i> mint népi ideológiai koncepció<br>és identitásstratégia .....  | 172 |
| 4. Országos problémák lokális fókuszban I.<br>A Sárospataki Református Főiskola faluszemináriuma<br>(1931–1951) .....    | 191 |
| 5. Országos problémák lokális fókuszban II.<br>A két világháború közti debreceni falukutatás .....                       | 203 |
| IV. Identitások és modernizációs stratégiák .....                                                                        | 219 |
| 1. Egy mélytengeri hal szárazon<br>Sértő Kálmán – az „urbánus”, a népi, a hungarista .....                               | 221 |
| 2. Vázlat egy népi radikális politikai koncepcióhoz<br>Kodolányi János második világháborús publicisztikája .....        | 244 |
| 3. Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai víziói<br>és „birodalmi regionalizmusa” .....                                    | 251 |
| 4. Népi írók és demokrácia-felfogásuk 1943 és 1948 között .....                                                          | 270 |
| A fejezetek első változatának megjelenési helyei .....                                                                   | 291 |
| Irodalomjegyzék .....                                                                                                    | 293 |
| Személynévmutató .....                                                                                                   | 321 |



## ELŐSZÓ

Ebben a könyvben a 20. századi kelet-közép-európai politikai gondolkodás néhány általam fontosnak érzett aspektusát járom körbe négy, római számmal jelölt fejezeten keresztül. Az inkább politikailag-kulturálisan, mintsem földrajzilag behatárolható régió<sup>1</sup> kutatási tereppé válása kézenfekvő kapcsolattörténeti okokkal, az összefüggések mélyrétegeit feltárni igyekvő transznacionális szempontokkal, illetve a történelmi együttélés tárgyalt korszakban többször felemlített, sőt politikummá váló emlékképeivel egyaránt magyarázható. A kötet három kulcsfogalma a *populizmus*, a *népiség* és a *modernizáció*, amit a 20. századi regionális eszme-, politika- és társadalomtörténet kulcskérdéseinek, sok tekintetben fő rendező elvének tartok.

A kötet lapjain először a *populizmus*, a *polgár(osodás)* és a *szociográfia* fogalmain keresztül közelítek a fenti problémahalmazhoz, mivel érzésem szerint a fogalomtörténet mindig többet rejt egyszerű szemantikai dilemmáknál, ráadásul ezek a kérdésfeltevések lehetőséget teremtenek a „kemény adatokkal” operáló második fejezet témájának kibontására. Itt ugyanis az elméletek helyét egzakt adatok veszik át és egy rövid problémakatalógust követően az első világháború utáni regionális agrárpolitikát igyekszem górcső alá venni Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia és Magyarország birtokreformjainak segítségével. A magyarországi földkérdés diskurzusát tárgyaló záró alfejezet vezeti át az olvasót a harmadik nagy egységhez, a falukutatóshoz. Olyan témák kerülnek ehelyütt terítékre, mint az olvasáskultúra, a honi szociográfiai irodalom két remekműve (Nagy Lajos és Kovács Imre munkája), valamint két esettanulmány (Sárospatak, Debrecen). Az utolsó fejezetben két életpályán (Sértő Kálmán, Bajcsy-Zsilinszky Endre) és egy különleges időpontú életpályarészleten (Kodolányi János) keresztül próbálom meg egyéni szinten megjeleníteni a modernizációs stratégiák rendkívül sokszínű, ám gyakorta igencsak tépettné tűnő szövetét. Minthogy a világháború utolsó éveiben a *demokrácia* kiemelt helyen szerepelt a reformerek politikai szótárában (ahol korábban a *földkérdés* volt diskurzusrendező hívószó), a kötet utolsó fejezete a népi írók

1 Mint Andrew C. Janos hangsúlyozza, „amikor Kelet-Közép-Európát emlegetünk, olyan földrajzi entitásról beszélünk, amelynek nincsenek pontosan meghúzható fizikai és politikai határai”. Janos, Andrew C., *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*, Bp., Helikon, 2003, 10. Tágabb értelemben a keleti szláv és a német nyelvterületek által határolt, Görögországtól és Törökországtól kiindulva a Baltikummal végződő régiót értjük alatta, de használatos a fogalom a viharos 20. század folyamán változó elnevezésekkel ellátott ún. „visegrádi négyekre” is.

1943 és 1948 közötti pályáját kísérli meg bemutatni, elsősorban írásaikon keresztül közelítve demokráciáról vallott nézeteikhez. Ez a metszet a politika-történet klasszikus korszakolásán túlmutatóan igyekszik új látószöveget kínálni egy rendkívül nehéz, sűrű és összetett időszakhoz.

Talán már a fentiekből is látszik, de a tartalomjegyzék átböngészése után legkésőbb nyilvánvalóvá válik: kötetemben több tudományág megközelítési sémáit és eredményeit igyekeztem kamatoztatni. A történettudomány klasszikus feladatát, a forrásfeldolgozást és forrásértelmezést továbbra sem tartom idejétmúlt szemléletmódnak, de abbéli meggyőződésemben is megmaradtam, hogy mindez gyakorta csupán szükséges, ámde nem elégséges előfeltétele egy jelenség, esemény vagy éppen egy ember kellő mélységű megértésének.<sup>2</sup> Ráadásul mintha némely problémát „pozitivistá”, más kérdést pedig „posztmodern” perspektívából lehetne jobban interpretálni, vagyis a különböző esetek eltérő megközelítéseket és ebből fakadóan másféle olvasói attitűdöt kívánnak. Számomra főként a fogalom- és az esztörténet újabb irányai, valamint a kulturális antropológia eredményei bizonyultak vonzóknak az irodalomtudomány újabb csapásai (ma már inkább: ösvényei) mellett. Néhány fejezetben az elméleti megközelítések vállaltan Klió fölé kerekedtek, noha hittem szerint egy szociográfia szövegközpontú bemutatása nem csupán a textusról, de az érintett életvilágokról is számos rejtett összefüggést képes napvilágra hozni.

A könyv fejezeteinek alapjául 2009 és 2016 között született tanulmányaimból válogatott 16 írás szolgált, noha minden esetben átszerkesztettem, újrarendeltem és – esetenként duplájára – bővítettem az eredeti szövegeket. Mint minden tanulmánykötet magyarázatánál, itt is megemlíthetők az eredeti verziók hozzáféréseinek esetleges nehézségei, noha korunk digitális galaxisában ez egyre kevésbé hangzik meggyőző érvnek. Ellenben nincsen ok elhallgatni a kötet szerveződésének apró életszerűségeit, melyek akár szépirodalmi művek alkotási módszeraira is emlékeztethetnek,<sup>3</sup> ráadásul mindig örömmel töltik el a szerzőt, hovatovább az utólagos értelemadás („pályáiv”) – néha korántsem oly evidens – felismerésében és persze konstruálásában is segítenek. Csak bízhatok benne, hogy vállalkozásom nem volt öncélú játék!

Bár természetesen minden papírra vetett betűért én felelek, az említett hét év alatt többen egyengették utamat, segítettek véleményekkel, jó tanácsokkal és néhány ösztöndíj támogatását is élvezhettem. Mindenekelőtt a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának, valamint itteni témavezetőmnek, Timár Lajosnak tartozom köszönettel, hogy lehetőséget biztosítottak a történelemszakma alapjainak elsajátításához. Végzett magyar

2 Vö. Bartha Ákos, *Falukutatás és társadalmi önismeret: A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai*, Sárospatak, Hernád, 2013, 11–12.

3 „A kísérletezések után egy-két sikerültebb szöveg előhívott hasonló jellegű emlékeket, írásokat, és azok is újakba futottak át, aztán mikor egy szövegcsoporthoz önmagától kisebb egységgé állt össze, hagytam működni tovább ezt a nyelvet.” *Ayhan Gökhan interjúja Áfra Jánossal*, Irodalmi Jelen (online), 2016. január 4.

szakosként az irodalmárok közül hálával gondolok Görömbei Andrásra, aki soha nem sajnálta kevés szabadidejét első írásaim véleményezésére és Takács Miklósról, aki a szövegelméletek világába vezetett be. A debreceni évek záróakkordjaként ki kell emelnem Valuch Tibor nevét, aki akkor állt mellettem, amikor arra alighanem a legnagyobb szükségem volt. Ami az ösztöndíjakat illeti, 2014-ben a Nemzeti Kiválóság Program öt hónapos fiatal kutatói ösztöndíja (*New Central Europe Young Researcher Scholarship*) tette lehetővé kutatásaimat, 2015-ben pedig a Nemzeti Kulturális Alap öt hónapos alkotói támogatása állt rendelkezésemre. Utóbbi háttér nélkül ez a kötet sem jöhetett volna létre. Munkahelyem, az MTA BTK Történettudományi Intézete a kézirat tisztázásához nélkülözhetetlen nyugodt feltételeket és a kötet megjelenését biztosította az innen kapott folyamatos, magas színvonalú szakmai inspiráció mellett. Végül, de nem utolsósorban családomnak – elsősorban feleségemnek és kislányomnak – mondok köszönetet a sok türelemért és megértésért.

Budapest, 2016. szeptember 29.





## I. FOGALMAK HÁLÓJÁBAN



# 1. TOJÁSTÁNC A POPULIZMUSOK KÖRÜL

## A MAGYAR NÉPI MOZGALOM FOGALMI KERETEI ÉS REGIONÁLIS ÖSSZEFÜGGÉSEI

„...Megmaradnak fogalmak és szavak, de megszűnnek a létrejöttüket kiváltó okok és helyzetek, a fogalmak és szavak átszállnak más jelenségekre, ezzel megváltozik értelmük.”<sup>1</sup> A fenti idézet nem Michel Foucault-tól, hanem a magyar népi mozgalom 2014-ben elhunyt jeles kutatójától, Borbándi Gyulától származik, aki az újra kísértő népi–urbánus vita delén merengett ekképp a magyar népi mozgalom „populizmusán”. Több mint két évtized telt el azóta, mégis okkal lehet hiányérzetünk a népiség fogalmi reflektátlansága miatt, hiszen az utóbbi évek publikációi immáron lehetővé teszik a népiek által használt fogalomkészlet anakronizmusoktól mentes értelmezését. A történettudományban kamatoztatott hermeneutikai megközelítés esélyt teremt a szövegek saját értékükön való kezelésére, vagyis kiemelésükre az utólagos valóságkonstrukciókból (a „rajongók” versus „ellendrukkerek” által meghatározott kétdimenziós értelmezési mezőből) anélkül, hogy le kellene mondanunk a mindenkori kontextus szövegyszerző erejének feltérképezéséről. Reinhart Kosellecknek a fogalomtörténet és társadalomtörténet összefüggéseit körvonalazó megállapításával: „A fogalomtörténet elsődlegesen a forráskritika speciális módszere, amely a társadalmilag és politikailag releváns terminusok használatát kíséri figyelemmel, és központi társadalmi, politikai vonatkozású kifejezéseket eredményez.”<sup>2</sup> Belátva a kosellecki intés fontosságát, az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a fogalomtörténet eszköztárát (is) mozgósítva megvizsgáljam a populizmus és a magyar népi mozgalom összefüggéseit. Elsősorban arra a kérdésre keresem a választ, hogy értelmezhető-e a népiek köztudomásúan szerteágazó eszmerendszere az eddigiek szerint, vagyis a populizmus „ernyőfogalma”<sup>3</sup> alatt. A kérdés

1 Borbándi Gyula, *Fogalomzavar a populizmus körül*, Forrás, 1993/február, 64. (Borbándi e tanulmányában összefoglalja a problémára adott korabeli reflexiókat.)

2 Reinhart Koselleck, *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*, Bp., 2003, 129.

3 Paár Ádám, *A dzsungel mélyén, avagy a populizmus rejtelméi*, meltanyosság.hu, 2013. november 4. <http://meltanyosság.hu/content/files/A%20dzsungel%20m%C3%A9ly%C3%A9n,%20avagy%20a%20populizmus%20rejtelméi.pdf>. (Letöltve: 2014. augusztus 2.)

megválaszolásához – további szellemi támpontok után nyomozva – a magyar népi mozgalom regionális kontextusát is görcső alá kell vennem, különös tekintettel az esetleges kapcsolódási pontokra. Erre a fejezet második felében vállalkozom.

### A populizmus mint ernyőfogalom

Noha a populizmus legelcsépeltebb politikai fogalmaink egyike, tudományos kutatása, ha nem is „gyermekcipőben jár”,<sup>4</sup> de mindenesetre viszonylag új keletű fejlemény. Kovács Gábor 2011-es megállapítása szerint „az 1990-es évek első felében megnőtt a téma iránti elméleti érdeklődés”,<sup>5</sup> ám Gyurgyák János tíz évvel ezelőtt még meglehetősen borúsán fogalmazott: „a populizmus irodalma rendkívül szegényes [...] Isaiah Berlin rendkívül szellemesen »Hamupipőke-komplexusról« beszél a populizmussal kapcsolatban, tehát arról, hogy a király – ebben az esetben a kutató – nem talál megfelelő méretű lábat, amely a definíció gyémántcipőjébe illenék.”<sup>6</sup> Példával illusztrálva a helyzetet: míg ismert olyan megközelítés, amely 24-féle módon igyekszik definiálni a populizmust,<sup>7</sup> addig egy 2009-es tanulmány szerzője az elméleteket gyakorlati példákon „tesztelve” mindössze két közös vonást talált az egyes populizmusok között: a „népcentrikusságot” (bármit is jelentsen a „nép” kifejezés) és az egyértelmű ellencsoport (*anti-group*) szükségességét,<sup>8</sup> magyar kollégája pedig 2011-ben egyet, a krízishelyzetet.<sup>9</sup> Nem állunk jobban a magyarországi „fogalompiaccon” sem.<sup>10</sup> Az egyik honi definíciókísérlet sze-

rint például „a populizmus fogalma olyan politikai eszközöket takar, amelyek elterjedt félelmekre alapulnak, komplex összefüggéseket egyszerű közpolitikai válaszokra és szlogenekre redukálnak, és a »nép« igazi képviselőjét sugallják feltételezett ellenérdekelte csoportokkal, kiemelten a politikai elitel szemben”.<sup>11</sup> E meghatározás kapcsán okkal merülhet fel: mi különbözteti meg a populizmust a demagógiától? Egyáltalán, miért van szükség erre a fogalomra, melyet „stigmatizáló jellegű *bad word*”-ként<sup>12</sup> politikusok aggatnak ellenfeleikre, és pozitív, vállalt identitásként csak a legkritikább esetekben jelenik meg, történeti magyarázó értéke pedig felettébb kétséges?<sup>13</sup>

Az értelmezésbeli, szemantikai kuszaságok feltérképezését érdemes lexikális szinten kezdeni. Az *Online Etymology Dictionary* például latin (etruszk) gyökereket hangsúlyozva, az USA-beli People's Partyből (1892) eredezteti a fogalmat, mely melléknévként (*populist*) az 1920-as években még a tömegek véleményének képviselőjét jelentette általános értelemben, hogy aztán később a kommunista államok retorikája által devalválódjék.<sup>14</sup> Ezzel szemben a Tótfalusi István-féle *Magyar etimológiai nagyszótár* szerint a populizmus – mely „újabb keletű politikai szakszó a latin *populus* (»nép«) nyomán” – jelentése „nacionalista, demagóg, erősen jobboldali politikai irányzat”.<sup>15</sup> A fogalom cikcakkos vándorútja tehát az antikvitástól előbb egy modern kori párthoz, majd a tömegképviseletig, végül a szélsőbal- és/vagy szélsőjobboldalig vezet. Érzésem szerint ezek a magyarázatok többet mondanak származási helyük politika- és esztörténetéről, mint magáról a populizmusról. Hasonló következtetésre juthatunk, ha hevenyészett diakrón vizsgálat helyett a kortárs résztvevő, jelesül Ilyés Gyula 1935-ös szubjektív gondolatmenetét követjük: „A népiesség nem csak nálunk divat. De van köze a magyar népiességnek ahhoz a népiességhez, melyek most Európa-szerte járnak? Nyilván semmi. A völkisch jelszóhoz, melynek misztikumától a harmadik német birodalom várja a csodát, a francia populizmushoz, melynek legjellegzetesebb képviselői népen a külvárosok proletárságát értik, csak az rokoníthatja, aki nemzetek fölötti széles látóhatárában

4 Paár, *A dzsungel mélyén...*, 3.

5 Kovács Gábor, *A politikai esztörténet próteusza: A populizmus = A szabadság felelőssége. Írások Dénes Iván Zoltán 65. születésnapjára*, szerk. Péntes Ferenc, Rácz Sándor, Tóth-Matolcsi László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 259.

6 Gyurgyák János, *Politikai ideológiák = Mi a politika?* szerk. Gyurgyák János, Bp., Osiris, 2003, 349. Vö. Canovan, Margaret, *Populism*, London, 1981, 7.

7 Wiles, Peter, *A Syndrome, Not A Doctrine = Populism. Its Meaning and National Characteristics*, Ionescu, Ghiță, Gellner, Ernest eds. London, Weidenfeld and Nicolson, 1969, 166–180.

8 Deiwiki, Christa, *Populism*, Living Reviews in Democracy, 2009/1, 1–9.

9 Kovács, *A politikai esztörténet próteusza...*, 274.

10 A hazai viszonyokra jellemző, hogy míg az újbalsoldali szerzők Európa-szerte a populizmusra tapadt sztereotípiák lebontásán fáradoznak és az „alantas populizmust” igyekeznek leválasztani a demokratikus érdekképviseletről (például Laclau, D'Eramo, Reybrouck), addig itthon inkább a sztereotípiák aktuálpolitizáló konzerválása folyik. E megközelítés eklatáns példája Szilágyi Ákos egyébiránt kifejezetten invenciózus, ám sajnos politikai pamfletté silányult „objektívált paródiája”, mely bár célul tűzte ki a populizmus nyelvi világának feltérképezését, egyoldalúságaiból adódóan nem járhatott sikerrel. A szerző a magyar populizmust szinte kizárólag a jobboldal játéktérére szűkíti, mely belátás megannyi részgazsága ellenére mind történetiségében, mind a jelenkorra vetítve is sarkítás. Vö. Szilágyi Ákos, *A populista. A politikai varázsmese morfológiája*, Bp., Élet és Irodalom, 2010. A populizmus historiográfiai vonatkozásaira sem lehetünk épp büszkék: a 2014. áprilisában, 14 ország 30 kutatóhelyének bevonásával Firenzében megrendezett nagyszabású nemzetközi konferencián nem vett részt magyar

előadó, noha külön szekcióban tárgyalták régióinkat. Lásd: *Populism: a historiographic category?* Società Italiana per lo Studio della Storia Contemporanea, Firenze, 2014. április 8–10.

11 Győri Gábor, *Populizmus és kormányzás*, Bp., DEMOS, 2008, 16.

12 Kovács Gábor, *A népi mozgalom helye a politikai esztörténetben*, Beszélő, 2005/6–7. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-nepi-mozgalom-helye-a-politikai-esztortenetben>. (Letöltve: 2014. december 11.)

13 Reybrouck, David, *A populizmus védelmében*, Bp., Gondolat, 2010, 12. D'Eramo, Marco, *Populism and the New Oligarchy*, New Left Review, 2013/July–August, 8. Kovács Gábor megemlíti, hogy 1989 után az amerikai baloldal elkezdte felvállalni populista gyökereit, melynek következtében a fogalom régi, pozitív kicsengését helyenként a média is átvette. (*A politikai esztörténet próteusza...*, 259–275.)

14 „The word was adopted after c.1920 by Communist totalitarian states to give a spurious sense of populism to their governments.” <http://www.etymonline.com/index.php?search=populism>. (Letöltve: 2014. szeptember 17.)

15 Lásd: <http://www.szokincshalo.hu/szotar/?qbetu=p&qsearch=&qdetail=8981>. (Letöltve: 2014. szeptember 17.)

minden országgal számol, csak a magáéval nem.”<sup>16</sup> E látképre rakódott rá nyolcvan év szellemi hordaléka, itthon és külföldön egyaránt. Feltételezésem szerint ez a komplex – egyszerre leíró és történeti jellegű – probléma vezetett a fogalom kiüresedéséhez. Ezért röviden meg kell vizsgálnunk a populizmus-elméletekről született szakirodalmat, mielőtt megnéznénk, tételeik hogyan állták ki a próbát a két világháború közti Kelet-(Közép)-Európában.<sup>17</sup>

A populizmust a közkeletű megítélés (vagyis az erkölcsi elítélés) szerint kétértelműség, pontatlanság, üresség, homályosság, átmenetiség, manipuláció, demagógia, „primitivizmus”,<sup>18</sup> szélsőségesség, esetenként antiszemitizmus és nacionalizmus jellemzi – ahogyan már több mint két évtizede hangsúlyozta Gyurác Ferenc.<sup>19</sup> Pedig nem volt ez mindig így. A gyökereket illetően a kutatók az angol polgári forradalomig, a reformáció koráig (Münzer Tamásig),<sup>20</sup> vagy még annál is messzebb,<sup>21</sup> egészen az antikvitásig (a tirannusokig, a Gracchusokig és Caesarig)<sup>22</sup> vezetik vissza, jöllehet maga a „populista” szó – mint említettem – Amerikából hagyományozódik, a 19. század végéről. Az Egyesült Államokban azután több mint fél évszázadon át semmiféle negatív melléklöngéje nem volt a kifejezésnek, melyet általánosságban „népbarát”-ként értettek, és elsősorban az Amerikai Néppárt (People’s Party) programja képviselt. A megítélés csupán a második világháború után változott meg – ám akkor drasztikusan. Amerikai történészek és politológusok egy csoportja (Richard Hofstadter, Arthur Schlesinger, Daniel Bell, Seymour Martin Lipset) az éppen megfogalmazott „totalitárius” ideológiák (bolsevizmus, faszizmus, nemzetiszocializmus) „előszobájaként kezdte el értelmezni a 19. század végi és a 20. századra is áthúzódó populista mozgalmat”.<sup>23</sup> Hofstadter

például nagy sikerű könyvében (*The Age of Reform*) „rántja le a leplet” az amerikai populizmus agrármítoszáról, valamint a műveletlen, inkompetens populista vezetők összeesküvés-elméleteiről és antiszemitizmusáról.<sup>24</sup> (A magyar népieket köztudomásúan az urbánusoktól érték hasonló vádak a két világháború között.)<sup>25</sup> E felfogás hatására a „nép” kifejezés lassacskán kikopott a politika szótárából, a populizmus negatív konnotációja pedig mélyen beivódott nemcsak a közbeszédbe, de a politikai és a tudományos diskurzusba is. Mint újabban egyes kritikusok rámutattak, ez az ellenszenv abból az ötvenes-hatvanas évekből (főként az USA-ban) dívó fogalmi kisajátításából származik, amely egyenlőséget tett a demokrácia és a szabadversenyes kapitalizmus közé, és ilyen értelemben tagadta bármilyen harmadikutas megoldás demokratikus lehetőségét.<sup>26</sup> A politika népi elhidegülését már az egyik korai (1981) populizmuselméleti monográfia felismerte,<sup>27</sup> s döntően napjainkban is ez a felfogás jellemzi a populizmushoz való általános viszonyt.<sup>28</sup>

A fentiek tükrében aligha meglepő, hogy az elítélő attitűd dominált a populizmussal foglalkozó első nagyobb volumenű kiadványban, amely egy londoni konferencia nyomán látott napvilágot 1969-ben, Ghiță Ionescu és Ernest Gellner szerkesztésében. A kötet szerzői először földrajzi bontásban mutatták be a konkrét mozgalmakat Észak-Amerikától Latin-Amerikán, Oroszországon és Kelet-Európán át Afrikáig (!), majd a második részben fogalomtörténeti megközelítéseket fejtettek.<sup>29</sup> A szerkesztők szerint az újra és újra felbukkanó „népimádó” populista mentalitást erősebb ideológiák és mozgalmak kebelezték be, jelesül a szocializmus, a nacionalizmus és a „parasztizmus” (*peasantism*). Számunkra ez utóbbi az igazán izgalmas, mivel a Ionescu által jegyzett kelet-európai fejezet jórészt e fogalom alatt értelmezi a régió parasztmozgalmait. A szerző egyfajta regionális ideológiát értett parasztizmuson, amely társadalmi-gazdasági érveket sorakoztat fel az idegenek által elnyomott, emancipálandó rétegek – vagyis a parasztság – felszabadítására. Noha ez az ideológia erősen nacionalista töltetű volt, a parasztság konzerva-

16 Illyés Gyula, *Itt élned kell*, Bp., PIM, 2011, I. k., 128.

17 Konkrétan az alábbi országokról van szó: Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia (SHS Királyság), Lengyelország, Magyarország, Románia.

18 Itt elsősorban a szó közkeletű, pejoratív értelmében használok a kifejezést, noha Donald MacRae tanulmányban szerepelteti a „romantic primitivism”, illetve az „agrarian primitivism” formákat. Hozzá kell tenni azonban, hogy egyrészt az angolban ez inkább „ősi”-t, „természeti”-t jelent, kevesebb negatív melléklöngével, másrészt MacRae maga is utal rá, hogy nála – alighanem Tönnies nyomán – Gemeinschaft-féle archaikus közösség utáni vágyról van szó. MacRae, Donald, *Populism as an Ideology = Populism. Its Meaning and National Characteristics...*, 153–166., különösen: 155–156.

19 Gyurác Ferenc, *A „populizmus” külföldi értelmezéseiről*, Politikatudományi Szemle, 1993/4, 96–101.

20 D’Eramo, i. m., 9.

21 „A populizmus eszméje természetesen régi. Populista felkelések, populista vezetők a protestáns reformáció előtt, alatt és után szórványosan Európa egész történelmében előfordultak; és talán kiváltképpen Angliában.” Lukacs, John, *Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet*, Bp., Európa, 2008, 59.

22 Molnár Tamás, *A populizmus mindig újjáéled*, Hítel, 1992/2, 12–13. Molnár a populizmus averzióit emeli ki a liberális jogállammal szemben, továbbá a (pártok helyetti) mozgalmi megjelenést, a társadalmi igazság retorikáját és a kisembermítoszt hangsúlyozza.

23 Paár Ádám, *A populizmus alakváltozásai = Népi blog: Az elmúlt évek írásai (2014–2016)*, szerk. Bartha Ákos, Paár Ádám, Péterfi Gábor, Bp., L’Harmattan, 2016, 178–179.

Lipset még a Ku-Klux-Klant is a populizmus kontextusában értelmezi, a peronizmusra pedig „az alsó osztály »fasizmusa«-ként tekint. Seymour Lipset, Martin, *Homo politicus. A politika társadalmi alapjai*, Bp., Osiris, 1995, 185–188. Jelzésértékű, hogy Szilágyi megítélése szerint „a populizmus rendszertani megértése (és nem pusztán besorolása) szempontjából mindmáig Seymour Martin Lipset *Homo politicus* című könyve tűnik a legjobbnak”. Szilágyi, i. m., 214.

24 Hofstadter, Richard, *The Age of Reform*, New York, 1962, 21.

25 Illyés 1935-ös reakciója: „Csak azért, mert valahol egy diktátor is népet emleget, most már diktatúrarájongással vádoljunk mindenkit, aki a népről beszél? Félelmetesen hasonlít ez ahhoz a másik magatartáshoz, amely kommuniztát kiált mindenkire, aki a munkás, sőt a kenyér szót kiejti.” Illyés, *Itt élned kell...*, 128.

26 D’Eramo, i. m., 13–21. – Kovács Gábor szerint a mccarthyizmus is „nagyban hozzájárult” az említett pozitív attitűd megváltozásához. (*A politikai eszmélet történet próteusza...*, 263.)

27 Canovan, *Populism...*, 12.

28 D’Eramo Hofstadterre vonatkozó szavaival: „His view of populism has been hegemonic in political science ever since” (i. m., 19.).

29 Ezekre a fejezetben több helyütt reflektálok.

tivizmusa a későbbiek során nem engedte a totalitárius ideológiák által vezényelt átalakulásban való aktív kollaborációt, ellentétben a fenti utat bejáró populizmussal, véli Ionescu. A régiótörténeti bontás ellenére a 250 oldalas kötetben hiába keressük Illyés, Féja vagy mondjuk Kovács Imre nevét; az egyetlen magyar név a témához csupán érintőlegesen kapcsolódó tudásszociológusé, Mannheim Károlyé. Legalábbis a névmutató szerint. Figyelmesebben olvasva a szöveget ugyanis az említett konferencia (*Government and Opposition*, London, 1968) résztvevői közt megtalálhatjuk „Dr Zoltan Szabo-t”, aki alighanem a *Cifra nyomorúság* akkor már több mint másfél évtizede emigrációban – Londonban – élő szerzőjével azonos. Szabó Zoltán előadása – ha volt – sajnos nem jelent meg a gyűjteményes kötetben, ahol a „populista-parasztista” magyar népi mozgalmat egy zárójeles mondatban „tárgyalják”, ezenkívül pedig két ízben említik (konkrétumok nélkül) a magyar falukutatókat.<sup>30</sup>

A fenti köteten túl Margaret Canovan említett 1981-es monográfiájára hivatkoznak legtöbbször külföldön. Canovan, az egységes definíció nehézségeit felismerve a nemzeti, regionális szempontok fontosságát hangsúlyozta, tehát az empiricizmust érvényesítette munkásságában. Fenomenológiai megközelítésével különválasztotta a populizmus történeti, szociológiai, politikai és morális aspektusait, és ezekhez adekvát (tehát történeti, szociológiai stb.) módszereket rendelt. Két alapkategórián belül hétféle populizmust különböztetett meg: egyrészt az *agrárpopulizmust*, amelybe beletartozik a farmerek radikalizmusa (USA), a parasztmozgalmak (Kelet-Európában) és az értelmiségi agrárszocializmus (narodnyikok), másrészt a *politikai populizmust*, amely lehet populista diktatúra (Perón), populista demokrácia, reakciós populizmus vagy a politikusok populizmusa (pragmatikus nagykoalíció a népre hivatkozva).<sup>31</sup> Mint Kovács Gábor kiválóan összefoglalta, ez a felosztás „időben és térben egymástól nagyon is távol eső, nagyon különböző társadalmi, politikai struktúrákhoz és kulturális kontextusokhoz kapcsolódó jelenségcsoportot jelöl, amelyről még azt is bajosan lehet állítani, hogy valamiféle közös ideológiai tartalmat vagy politikai programot képviselne”.<sup>32</sup> A mi szempontunkból mindenképp fontos, hogy noha Canovan egyetlen magyar író, politikust, ideológust sem említ 350 oldalas könyvében,<sup>33</sup> hatása mégis kimutatható a magyar népiség recepciótörténetében. Papp István például arra a következtetésre jutott, hogy a magyarországi mozgalom „első hulláma az agrárpopulizmushoz állt közel, de már ekkor is nagyon erős értelmiségi-szellemi töltettel párosult”.<sup>34</sup>

30 *Populism. Its Meaning and National Characteristics...* (Mannheimről: 159., Szabóról: 2., a magyar népiekről: 100., a magyar falukutatóktól: 170., 174.)

31 Canovan: *Populism...*, 8–16., különösen: 15.

32 Kovács, *A politikai eszmetörténet próteusza...*, 260.

33 Nem tartom meggyőzőnek Kovács Gábor véleményét, miszerint a magyarországi populizmus „egyszerűen az információhiány következtében” maradt ki a könyvből. A *politikai eszmetörténet próteusza...*, 266.

34 Papp István, *A magyar népi mozgalom története. 1920–1990*, Bp., Jaffa, 2012, 18. A szerző egy másik írásában az alapkategóriát illetően is egyértelműen fogalmaz: „Borbándi pontos jelzőt

Empiricista módon közelített a témához Pierre-André Taguieff is, aki a baloldali *Telos* folyóirat populizmussal foglalkozó különszámában (1995) hangsúlyozta a jelenség sokrétűségét: demokratikus, autoriter, sőt akár totalitárius berendezkedést is eredményezhet.<sup>35</sup> Szerinte a populizmus nem politikai irányvonal, hanem politikai beszédmód és stílus. Taguieff ilyen értelemben különbözteti meg egymástól az *identitás-nemzeti populizmust* és a *protest-populizmust*. Az első esetben a hangsúlyok a nemzeti jellegén vannak, amit „az idegen” veszélyeztet; ebből adódik alapvető, esetenként a liberalizmustól a rasszizmusig több irányba elmozduló konzervativizmusa. A *protest-populizmus* ezzel szemben nem állagvédő, hanem határozottan kritikus, radikálisan elitellenes, erős demokratikus-plebejus töltettel.<sup>36</sup> Bár a szerző nem hozhatta példának, alighanem ilyennek tekinthetjük az Occupy Wall Street mozgalmát a közelmúltból. Itt kell megjegyezni, hogy az utóbbi évtizedek „hofstadteriánus” felfogása nyomán több szélsőséges, de legalábbis nonkonform kortárs politikai képződmény került a „populizmus” fogalma alá, elterjesztve az eléggé problematikus „neopopulizmus”<sup>37</sup> kifejezést. Annyi bizonyos, hogy ezek a mozgalmak aligha a „konzervatív állagmegőrzést”<sup>38</sup> tűzték zászlajukra; ehelyett szerencsésebb lenne restaurációs vagy regressziós<sup>39</sup> populizmusként tárgyalni őket, hiszen nem konzerválni akarnak, hanem épp ellenkezőleg, visszaállítani egy feltételezett régi állapotot.

Hazai vizekre evezve: Bozóki András máig alapvető fontosságú 1994-es tanulmányában ötféle módon tartja megközelíthetőnek a jelenséget. Az első az *osztályelméleten* alapszik, amely tagadhatatlan magyarázóerő, ám figyelmen kívül hagyja, hogy a társadalom alatti rétegeket esetenként más réteg(ek)

talált a populizmus keretében a népi mozgalom eszmetörténeti besorolására”. Papp István, *Tükrök = ...elveztem, amire rendelttem. Emlékek Borbándi Gyuláról*, szerk. Szeredi Pál, Pilisszentkereszt, Barangoló, 2014, 70. (Papp monográfiáját elemzem: Bartha Ákos, *Populistákról [nem csak] populárisan*, Múltunk, 2013/1, 283–290.)

35 Margaret Canovan amellett, hogy nem tagadja a diktatórikus vonatkozásokat sem, a jelenséggel hírbe hozott „politikai populizmusok” kapcsán az ezredfordulón arról értekezik, hogy a populizmus valójában a demokrácia állandó kísérelése, pontosabban „árnyéka” („populism is a shadow cast by democracy itself”). Canovan, Margaret, *Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy*, Political Studies, 1999/1, 2–16. Idézet: 3. Panizza a populizmust a modern demokráciák tükrének tartja („populism is neither the highest form of democracy nor its enemy, but a mirror in which democracy can contemplate itself”). Panizza, Francisco, *Populism and the Mirror of Democracy*, Verso, 2005, 30. Mások az intézményrendszerek anomáliáit hangsúlyozzák, miszerint feszültség vibrál a demokrácia népbárát ideológiája és az elitista demokratikus gyakorlat között. Vö. *Democracies and Populist Challenge*, Meny, Yves, Sarel, Yves eds. New York, Palgrave Macmillan, 2002.

36 Taguieff, Pierre-André, *Political Science Confronts Populism: From a Conceptual Mirage to a Real Problem*, Telos, 1995/Spring, 9–43.

37 Dimou, Augusta, *Entangled Paths Towards Modernity: Contextualising Socialism and Nationalism in the Balkans*, Bp.–New York, CEU Press, 2009, 21.

38 Papp: *A magyar népi mozgalom...*, 29. A szerző a francia I.e Pen, az osztrák Haider, a svájci Blocher és a lengyel Lepper „neopopulista” mozgalmáról szól.

39 Szilágyi Ákos külön fejezetet szán a regresszió populistá „varázsmeséjének” (i. m., 91–102.).

is megszólaltathatják. Hozzátehetjük: éppen ez történt Magyarországon – ahol Benkő Péter számításai szerint a népi mozgalom vezetőinek több mint fele felsőfokú végzettséget szerzett<sup>40</sup> –, de ez figyelhető meg az orosz narodnyikoknál és korunk nyugat-európai „neopopulista” vezetőinél is.<sup>41</sup> A második megközelítés az *empiricista* szemlélet, amely a konkrét eseteket tisztán képes megragadni, de nem foglalkozik a közös nevezőkkel, vagyis nem tudja egységben láttatni a populizmus problémáját. Az *ideológiaelemzők* csoportja ennek épp az ellenkezője, hiszen ők az egyedi jelenségek helyett a populizmust koherens eszmerendszernek tartják és ekképp is próbálják elemezni, noha – mint majd láthatjuk – fáradozásaik rendre komoly nehézségekbe ütköznek. A negyedik, *funkcionalista* felfogás hívei szerint a populizmus a modernizációhoz társuló abnormális jelenség, a „tömegdemokrácia gyermekbetegsége”; ebben a kontextusban azonban nem értelmezhetők sem az archaikus gyökerek, sem pedig például „az európai fasizmus román változata”,<sup>42</sup> a Vaszgárda. Végül az ötödik csoport a *diskurzuselemzés*, amely nem politikai irányként, hanem ideológiai jelenséggként, megjelenési formaként tekint a populizmusra, és főként a fent-lent dichotómia dekonstruálásával és a „nép” fogalmának feltárásával foglalkozik. Csakhogy meglehetősen keveset tud mondani a konkrét mozgalmakról.<sup>43</sup>

Utóbbi csoporthoz köthető a magyarul hozzáférhető legfrissebb populizmus-monográfia szerzője, a Borbándihoz hasonlóan 2014-ben elhunyt Ernesto Laclau, az essexi politikai diskurzuselmélet posztstrukturalista irányzatának alapító atyja és jeles képviselője.<sup>44</sup> Laclau gondolatgazdag fejtegetései nem szociológiai, hanem politikaelméleti jellegűek, tehát a szerző nem különböző társadalmi csoportokban, hanem társadalmi igényekben gondolkodik, amelyek meghatározott csoportképző mechanizmusok által konstituálódnak identitásokká.<sup>45</sup> A baloldali, posztmarxista elkötelezettségű szerző D'Eramóhoz és Reybrouckhoz hasonlóan megértően viszonyul tárgyahoz, hangsúlyozva, hogy a populizmus elutasítása egyben a politika elvetését is jelenti. Laclau szerint a populizmus „nem egy körülhatárolható jelenségre vonatkozik, hanem egy olyan társadalmi logikára, amelynek hatásai számos jelensé-

40 Az elemzett 351 főből 226-nak volt értelmiségi vagy hivatalnoki állása. Benkő Péter, *A magyar népi mozgalom almanachja*, Bp., Deák, 1996, 9–10.

41 Reybrouck, i. m., 45–46.

42 Miskolczi Ambrus, *A Vaszgárda identitásképző stratégiája*, Magyar Szemle, 2013/1–2, 98. A Vaszgárdát populistá mozgalomként tárgyalja a már említett Canovan és D'Eramo mellett: Laclau, i. m., 222.

43 Bozók András, *Vázlat három populizmusról: Egyesült Államok, Argentína és Magyarország*, Politikatudományi Szemle, 1994/3, 59–64.

44 A *populista ész* című könyve oly fontos szempontunkból, hogy hosszabban foglalkozom vele. Az idézett oldalakra a főszövegben hivatkozom.

45 A „posztmodern” dekonstrukciós logika mentén fogalmaink radikálisan átértékelődnek, eképp a „nép” sem lesz eleve adott. Miként Tordai Zsolt rámutat, „az idézőjeleknek itt fontos szerepük van, hiszen a népi identitás konstruálódása közel sem magától értetődő folyamat”. Tordai Zsolt, *A néptől a populizmusig, és vissza*, Fordulat, 2012/18, 139.

get szelnek át” (9), tehát „politikai logika” (138),<sup>46</sup> amelyet azért tartanak homályosnak, mert a társadalmi valóság maga is „radikálisan heterogén” (117), homályos, ingadozó és meghatározhatatlan. A negatív megítélés oka a tömegek, a „nép” befekettítésének a 19. századtól eredeztethető hagyománya, a pozitivistá társadalom-lélektan, kriminológia és pszichopatológia (Le Bon, Taine, Lombroso, Freud) következtetései, azoké, akik szerint az „egyen társadalmilag lealacsonyodik, ha egy csoport részévé válik” (41).<sup>47</sup>

Laclau a „nép”-et politikai kategóriának tekinti, s ez „nem egy adott csoportot jelöl, hanem a létesítés aktusát, amely egy új cselekvőt teremt e heterogén elemek sokaságából [...] A csoport egysége pusztán a társadalmi igények felhalmozódása” (254).<sup>48</sup> A populizmus hármasságának első feltétele szerint: 1. „a népet a hatalomtól elválasztó belső határvonal kialakulása” (91) két tábor mentén, 2. egy jogfosztott népréteg („plebs”), mely csakis önmagát identifikálja népként („populus”),<sup>49</sup> akik pedig „ezért felelősek, nem lehetnek a közösség legitim részei; a szakadás helyrehozhatatlan” (104). Itt érdemes megjegyezni, hogy Romsics Gergely szerint a magyar népi mozgalom műltszemléletének kulcshele épp a nép és a felépítmény (középosztály, nemesség, politikai elit, struktúra) közti szakadás, mely „szakadásszéma mítoszkepző jelleggel működött”.<sup>50</sup> 3. Laclau szerint kulcsfontosságú továbbá „az igények egyenértékű

46 Laclau megkülönböztet bal- és jobboldali populizmust, illetve feltételez köztük egy közös senki földjét, „amelyen sok irányból át lehet vágni – és át is vágak már” (106). Ezzel szemben Szilágyi tagadja a jobb- és baloldali megkülönböztetést, mivel a „nemzeti” és a „szociális populizmus” egy szájjal fújt két mese. Szilágyi, i. m., 150.

47 D'Eramo *Populism and the New Oligarchy* című többször idézett írásában részletesen értelmezi a „nép” politikumának európai stációit, és a laclau lejtmenet helyett egyfajta görbét feltételez. A középkori paternalista szemléletű, negatív népfogalomtól vizsgálja a jelenséget, melyben a 16–17. századtól a reformáció és a forradalmak „népi” felívelést hoznak. A 19. század második felétől ismét az elitista megközelítés dominál, a 20. századi totalitárius rendszerekben a nép fogalma elhasználódik, végül a tanulmány korunkra vonatkozó észrevételekkel zárul. D'Eramo – hasonlóan Reybrouckhoz – a technokrata politikusok népiidegenségét és a pénzvilág politikai befolyásának szerepét hangsúlyozza, mely melegágya a „neopopulista” irányzatoknak.

48 A „nép” fogalmának homályosságát már Ionescu is regisztrálta: people „could mean the peasantry, or could mean the peasantry and the workers, or could mean the national community in itself, or the society as a whole”. Ionescu, Ghiță, *Eastern Europe = Populism. Its Meaning and National Characteristics...*, 116. Deiwiks pedig – történelmi példákra hagyatkozva – jobb- és baloldali népfogalmakat (illetve ellenségekpeket) különít el. Deiwiks, i. m., 2–3.

49 Mindezt Szilágyi a többségben lévő „kisebbségi” mensevikek és a kisebbségben lévő „többségi” bolsevikok példáján szemlélteti, a (szociál)demokrata (mensevik) és a populista (bolsevik) politikai természet összeférhetetlensége mellett törve lándzsát. (Szilágyi, i. m., 137.) A politikai elemzők újabban hasonló jelenségre alkalmazzák a „vétó-krácia” fogalmát, mely a magát többségnek tekintő kisebbség – gyakorta erőszakos – politikai érdekérvényesítését takarja (a valódi többség asszisztálása mellett). Lásd: Hui, Keith K C, *From Democracy to Veto-cracy: Destabilizing World Politics*, Foreign Policy In Focus, April 29, 2014. <http://fpif.org/democracy-veto-cracy-destabilizing-world-politics/>. (Letöltve: 2014. október 14.)

50 Innen eredeztethető népi műltszemlélet tragikus mesternarratívája, a gyarmatosító (török, labanc, német stb.) elnyomókkal szembeni folytonos küzdelem és ezzel párhuzamosan a pa-

illeszkedése" (91) is, vagyis hogy a fellépő erők közös nevezőre jussanak a célokat illetően. A szerző szemiotikai alapokon nyugvó elméletébe ezen a ponton emeli be Freud kathexisét (tárgymegszállás), mely a populista logika központi eleme. „Az egyenértékűségi láncolatnak ezért kell egy szinguláris elem kathexise által kifejezésre jutnia" (116) – mondja –, s ez a tetszésszerűen értelmezhető, alakítható „üres jelölő" nevet kapta elméletében.<sup>51</sup> Könnyen beláthatjuk: efféle amorf entitás a magyar népi mozgalomnál is kimutatható, úgy hívták: földreform.<sup>52</sup> A népi identitás tehát egyfajta diszkurzív identitás, amely az egyenértékűségek láncolatának – magyar viszonylatban máig feltáratlan<sup>53</sup> – képviselőjét jelenti.

Laclau elmélete nem nélkülözi az ellentmondásos elemeket,<sup>54</sup> ráadásul a legkomolyabb kritika „házon belülről" érkezett, a szintén baloldali szlovén szociológus-filozófus (és politikus) Slavoj Žižek tollából. Ő egyrészt kollégája „üres jelölő" fogalmának kidolgozatlanságát, másrészt populizmusának idealizáltságát, de legalábbis aluldefiniáltságát hangsúlyozza.<sup>55</sup> Laclau szerint ugyanis Kelet-Európára a – „legtöbb esetben" – kirekesztő jellegű „etnikai populizmus" jellemző, mely „a sajátos közösségek nemzeti értékeinek különöségét igyekszik hangsúlyozni" (219). Elemzésének esettanulmányai közt olyan zavarba ejtő példákra bukkanhatunk, mint az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc, vagy a késő dualizmus kori magyar parlament értékelése. Laclau „populizmusa" tehát vagy köszönő viszonyban sincs a magyar népi mozgalommal, vagy a példái rosszak, hiszen a fenti jelenséget a nacionalizmus témakörében tárgyalja a szakirodalom.<sup>56</sup> S bár a kételyek nem

rasztság emancipációs harcai. Romsics Gergely, *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*, Bp., ÜMK, 2010, 326–329.

51 Ez nem egészen új meglátás. Már Murray Edelman is rámutatott egyik 1988-as írásában, hogy „az ellenséget nem nevezzük meg nyíltan, hanem inkább közvetve, utalás révén idézzük fel". Edelman, Murray, *Politikai ellenségek konstruálása = Az ellenség neve*, szerk. Szabó Márton, Bp., Jászóveg Műhely, 1998, 98.

52 Lásd Kovács Imre 1941-es vallomását: „mennyi csalás, ámtás, mellébeszélés, felkészületlenség és érvényesülési szándék gyűjtőmedencéje volt az utóbbi években e szó: földreform." Kovács Imre, *Levelek a Márciusi Frontról. III. levél: A program* (Magyar Nemzet, 1941. április 6.) = Uő, *Népiség, radikalizmus, demokrácia*, Bp., Gondolat–Nyilvánosság Klub–Századvég, 1992, 35.

53 „Ha megvizsgálunk az egyes népi írók és gondolkodók kulcsideit, azaz a faj, nép, etnosz, nemzet, parasztság stb. fogalmait (amire természetesen csak egy majdan megírandó nagy-monográfia vállalkozhatna), meglepő ellentétekre bukkanunk, s azonnal kiderülne, mennyire látszólagos ez az egység..." Gyurgyák János, *Szélsőjobbaldaliság a népi mozgalomban = A magyar jobboldali hagyomány*, szerk. Romsics Ignác, Bp., Osiris, 2009, 452. E „látszólagos" egységről lásd: Papp István, *A harmadik út harmadik útja. Kovács Imre helye a népi mozgalomban: 1934–1944*, Kommentár, 2013/3, 59–70.

54 Ezekre már Canovan is felfigyelt, kétoldalas lábjegyzetet szentelve a „korai Laclau"-nak. Canovan, *Populism...*, 342–344.

55 Weber, Barret, *Laclau and Žižek on Democracy and Populist Reason*, International Journal of Žižek Studies, 2011/1, 1–19., különösen: 11.

56 Lásd (például) Gyurgyák János, *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Bp., Osiris, 2007, 19–155.

feltétlenül jelentik az elmélet egészének érvénytelenségét (csak a diskurzus-elemzés már említett gyenge oldalát nyomatékosítják), érdemes elgondolkozni azon: vajon a laclau megközelítés nem fából vaskarika-e, „vajon a populizmus politikai logikaként való definiálása nem hígítja-e fel oly módon a tárgyalt témát, hogy az egyes konkrét helyzetek és mozgalmak megértéséhez csak minimális hozzájárulást tudjon adni".<sup>57</sup>

## A magyar népiek

Okkal merülhet fel a kérdés: ha a populizmus ernyőfogalma alatt ilyen sok és ennyire sokféle mozgalom és szereplő elfér, miképp lehetséges, hogy a mozgalom tagjai önmagukat egynek képesek tudni és/vagy láttatni? Nagyban, vagyis „a" populizmusra vonatkoztatva a kívülről jövő tekintet egységesítő márkázásán, annak mikéntjén (és főképp miértjén) lehet eltöprengeni, a magyar népiek kapcsán azonban mindkét látószög felvethető. Ami a „tudást", vagyis az önszemléletet illeti, Sinka István a következőképpen érzékeltette a Laclau kapcsán érintett feltáratlan diszkurzív identitást: „Veszekedtem én Veres Péterrel, Kodolányival, Németh Lászlóval, Illyés Gyulával – szinte valamennyi népi íróval is [...] Veszekedtem ugyan velük, de mások nem bánthatták előttem őket. Összevesznek néha az oroszok is, de azért az mind oroszok!"<sup>58</sup> Ugyanakkor Sinka önéletrajzi regényében visszatérő jelleggel úgy érvel, hogy igazi népi csak a társadalom mélyrétegeiből érkező autodidakta „őstehetség" lehet,<sup>59</sup> amit az irodalomtörténet általában véve is igaznak tart rá vonatkozóan.<sup>60</sup> Ráadásul Németh – akit ekképp kitessekel a népi panteonból – maga sem tartotta magát a csoport tagjának.<sup>61</sup> Vélhetően nem járunk messze az igazságtól, ha megkockáztatjuk: a „népi írótság" mozgó identitás – nem függetlenül a csoport tagjainak egymáshoz és másokhoz fűződő aktuális kapcsolatától, egyéni helyzetétől és hangulatától.<sup>62</sup> A „láttatást", pontosabban a külső azonosíthatóságot illetően érdemes a marxista kritikát (Révai József) idézni: Erdei Ferenc „fogja Darvas József kezét, ő fogja Veres Péter kezét, ő fogja Illyés Gyula kezét, ő fogja Németh László kezét, ő fogja Kodolányi János kezét, ő fogja Féja Géza kezét, ő fogja Sinka István kezét, ő fogja Erdélyi József kezét, és végül ő fogja Szálasi Ferenc

57 Illés Gábor, *A populizmusról másképp*, Politikatudományi Szemle, 2013/2, 141.

58 Idézi: Gyurgyák, *Ezzé lett magyar hazátok...*, 395. Kodolányi János kevésbé patetikus finn közmondásával: „Valamennyien egy emse malacai vagyunk." Kodolányi János, *Esti beszélgetés*, Bp., Magyar Élet, 1944, 236.

59 Sinka István, *Fekete bojtar vallomásai*, Bp., Magyar Élet, 1942.

60 Görömbei András, *Sinka István*, Bp., Akadémiai, 1977, 123–124.

61 Ez már a népiek első monográfiájának sem kerülte el a figyelmét: Juhász Géza, *Népi Írók*, Bp., Magyar Élet, 1943, 69–77.

62 Ugyanakkor Sinka István például „népi író"-ként csak az autodidakta műveltségű, középosztályba nem integrálódott szerzőket (Veres Pétert, Szabó Pált, Sértő Kálmánt és magát) ismeri el. Görömbei, i. m., 123–124.



kezét”.<sup>63</sup> Bár a fenti kép nyilván túlzó és politikailag motivált, a népi szolidaritás valóban képes volt felülírni a tartalmi különbségeket.<sup>64</sup>

A magyar népi mozgalom elnevezésén túl a populizmus fogalmi keretei miatt is tisztáznunk kell tehát, mit értünk „nép”-en Magyarországon. Gyáni Gábor szerint „érdemleges néprajzi érdeklődés kezdettől [...] mindig kizárólag csupán a parasztok iránt nyilvánult meg”.<sup>65</sup> Számunkra is ez lesz az irányadó a továbbiakban, noha a későbbiekben a „paraszság” kifejezés is pontosításra szorul, hiszen a magyar társadalomfejlődés következtében kialakult, fogalmilag megragadható csoportok határozottan különböznek a nyugat-európai parasztságtól.<sup>66</sup> Aligha tévedünk azonban nagyot, ha a magyarországi „nép” társadalmi integrációját a 20. századi magyar modernizáció egyik kulcsproblémájának tartjuk, amelynek fő téje – elcsépeelt fordulattal élve – „a nép beemelése a nemzetbe”.<sup>67</sup>

Másrészt, már csak a kötet címválasztása miatt is, illik eltöprengeni a „modernitás” jelentéstartalmán, annál is inkább, mivel a különböző diszciplínák mást és mást értenek e kifejezésen. A történettudomány például egy viszonylag jól behatárolható, a nagy francia forradalomtól datálódó, ám a különböző megközelítésekben változó végpontú korszakként tekint rá („modern kor”). A társadalomtudományok a modern társadalom felől közelítik meg a jelenséget és a modernség gazdasági rend jellegét hangsúlyozzák; az irodalomtudomány a századelőn kezdődő törekvéseket azonosítja hagyományosan modernként (legalábbis honi vonatkozásban); a kulturális antropológia dinamikus kulturális folyamatként fogja fel a modernitást, melynek tehát nincs egzakt kezdő- és végpontja, s nincsenek jól behatárolható materiális vagy éppen szellemi kondíciói. A sokféle megközelítésben közös, hogy „a modernitással kapcsolatos tudományos diskurzus alapvetően Európa-, illetve Nyugat-centrikus”, jóllehet a fordizmus szemléletmódja nemcsak a kapitalizmusra értendő, hanem legalább olyan mértékben a megvalósuló szocializmusra is, kérdőjelekkel szegélyezve a reakcióként megfogalmazódó harmadik utakat.<sup>68</sup> Ráadásul az elszemélytelenítő indusztrializációban testet öltött orwelli és még inkább Huxley *Szép új világá-*

ban felismerhető vízió a két világháború között Nyugaton is komoly kritikát kapott (mint a fenti irodalmi példák mutatják), vagyis rá kell mutatni az anti-modernista (nyugati) modernség mintaadó szerepére is a kelet-közép-európai politikai gondolkodásban.<sup>69</sup> De következő fejezetünkre előrelátva itt kell röviden érintenünk a polgárosodás fogalmát is, mely még a modernizációnál is erősebben kötődik a nyugati kultúrkörhöz. Annak ellenére, hogy van pozitív (civilizálódás) és negatív (a tradicionális világ elvesztése) olvasata és többször fogalmazódott meg politikai programként a 20. század folyamán, többek közt egyes magyar népi írók által. Annyi bizonyos: a történészek, a társadalomkutatók tágabb értelemben a polgári rend és termelési forma 16. századtól teret nyerő alakváltozatait, míg szűkebben véve az urbanizációt és az individualizációt azonosítják a polgárosodással.<sup>70</sup> Mindkét jelenség zavarba ejtő a paraszti közösségek számára, hiszen nehezen adhatunk egyértelmű választ arra, hogyan lehet a gyakran szinonimaként használt modernizációt és polgárosodást úgy megvalósítani egy alapjában paraszti társadalomban, hogy maga a paraszság ne számolódjon fel általa.<sup>71</sup>

Fogalmi bolyongásunk után most már ideje feltenni a kérdést: hol a helye a magyar népi mozgalomnak a korabeli politikai-ideológiai palettán? Annyi bizonyos, hogy a magyar populisták – már ha annak tekintjük a népieket – horizontális (jobboldali–baloldali) politikai alternatívák helyett vertikális (lent–fent) ellentétpárban gondolkodtak.<sup>72</sup> Mint Németh László fogalmazott Veres Péternek címzett levelében 1945 decemberében: „a gyarmat nem balról jobbra vagy jobbról balra harcol azért, hogy kié legyen a magyar, hanem lentről fölfelé – egy gyarmati nép felszabadulásáért.”<sup>73</sup> Ez az attitűd széles körű politikai partiképességet, pártpolitikai változatosságot, elegyeséget, ha úgy tetszik: „ezerarcú arcátlanyságot”<sup>74</sup> okozott. Mindez általános tendenciának is vehető, ellenben az már komoly eltérés a régió parasztizmusához/agrárpopulizmusához képest, hogy csupán 1939-ben alakult meg a magyar népi mozgalomhoz leginkább – noha nem kizárólagosan – kötődő pártalakulat, a Nemzeti Parasztpárt. Ennek ellenére a „harmadik út”, „harmadik oldal”<sup>75</sup> gondolata korántsem egyszerűsíthető le pártokra, osztály-

63 Idézi Pomogáts Béla, *Népiség és szellemi honvédelem*, Vigilia, 2012/10, 759.

64 Ezúttal csupán a problémafelvetésre vállalkozhattam, hiszen – mint Gyurgyák János fentebb rámutatott – a kérdés megválaszolása a népiek fogalomhasználatának alapos tanulmányozását, szövegkorpuszuk szoros olvasatát igényelné. Ebbe az irányba mutató kiváló vállalkozás: Lengyel Imre Zsolt, *A „népi író” megalkotása – Fogadtatás, viták, önreprezentáció*, doktori disszertáció [kézirat], ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2015.

65 Gyáni Gábor, *Nép, nemzet, zsidó*, Pozsony, Kalligram, 2013, 14–15.

66 Ezeket majd *A könyv útja „a néphez”* című alfejezetben részletezem.

67 Ionescu szélesebb kontextusban szintén a paraszti modernizáció elmulasztott esélyeit hangsúlyozza (i. m., 114–115.). Angus Stewart pedig a populizmust körvonalazza egyfajta modernizációs stratégiaként (funkcionalista módon): Stewart, Angus, *The Social Roots = Populism. Its Meaning and National Characteristics...*, 180–197.

68 A gondolatmenethez lásd Niedermüller Péter, *Modernitás és politikai közbeszéd a mai Magyarországon = Folyamatok a változásban: A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*, szerk. Ablonczy Balázs, Fedinec Csilla, Bp., Teleki László Alapítvány, 2005, 9–13. idézet: 10.

69 Trencsényi Balázs, *A nép lelke: Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*, Bp., Argumentum, 2011, 33–36., 710.

70 Benda Gyula, *A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetőségei* = Uő, *Társadalomtörténeti tanulmányok*, Bp., Osiris, 2006, 341–344.

71 A problémát a néprajztudomány az alábbi (nem pontosan behatárolható, egymásba folyó) háromlépcsős folyamatban véli megragadhatónak: archaikus állapot – polgárosuló parasztság – polgárosult(abb) parasztság. Kósa László, *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*, Bp., Planétás, 1998, 43–49.

72 Bozóki, i. m., 51.

73 Németh László – Veres Péternek. *Levélfogalmazvány, valószínűleg 1945 decemberéből*, Holmi, 1990/7, 791.

74 Szilágyi, i. m., 144. – Ez nem magyar sajátosság. A két világháború közti parasztpártokat Ionescu egyenesen „catch-all” pártoknak nevezi (i. m., 112.).

75 A kevésbé ismert „harmadik oldal” kifejezés Németh Lászlótól származik. Lásd: Békés Márton, *A hagyomány forradalma: Németh László politikája*, Kortárs, 2009, 99–112.



elméletekre, vagy a Hofstadter-féle sematizáló olvasatra. A népiek ugyanis egyrészt épp a kapitalista–szocialista és a fasiszta–kommunista dichotómiákra igyekeztek ideológiai választ adni a parasztság felemelésének alapjában demokratikus igényével, másrészt a már a századelőn kirajzolódó ideológiai-politikai székértáborokon túlmutató alternatívákat is keresték. „Az irodalom társadalmi felelősségének átérzése”<sup>76</sup> új viszonyrendszereket eredményezett, amennyiben a népiek – Némedi Dénes szavaival – „nem egyszerűen két politikai vonal között vagy mellett kerestek egy harmadikat (ez örökkön ismétlődő jelensége a politikának), hanem társadalom, irodalmi nyilvánosság és politikai rendszer viszonyát próbálták újrafogalmazni”.<sup>77</sup> Még hozzá radikálisan, hiszen „sorseseeményüknek”<sup>78</sup> az első világháború és az azt követő szélsőséges, egymást tagadó változások tekinthetők, tehát egyfajta konstans válság, melyre már nem tartották érvényesnek a 19. századi liberális–konzervatív válaszokat. Maguk a népiek hangsúlyozták nemzedéki jellegüket, sőt nemzedéken belüli töréseket is regisztráltak a harmincas évek örvénylő értelmiségi közéletében (lásd a „húszévesek” és a „harmincévesek” konfliktusát). Ezeket a generációs konfliktusokat a modern tudás-szociológia<sup>79</sup> és a politikai eszmetörténet<sup>80</sup> egyaránt megerősíti, főként a világháború, a forradalmak és a történelmi Magyarország felbomlásának sokrétű tapasztalatát és identitásformáló erejét hangsúlyozva. „Ez a társadalmilag kondicionált helyzet végletesen átpolitizálja az ekképpen korlátozott függetlenségűvé vált irodalmi és tudományos mezőt” – fogalmaz Bognár Bulcsu.<sup>81</sup> A folyamat egyrészt elvezet a szociográfia diadalához, másrészt pedig – ami ennél jóval fontosabb – többirányú cselekvési terveket eredményez. „A népiek demokratizmusa antiliberalis-antikapitalista, közösségi, önkormányzó demokrácia volt” – állapítja meg Békés Márton.<sup>82</sup> Ebbe paradox módon antidemokratikus tendenciák is beleférhettek<sup>83</sup> – főképp, ha a demokráciát annak intézményrendszerével és a képviseleti demokráciával azonosítjuk –, de nem szükségszerűen és közel sem kizárólagosan.

A magyarországi értelmezéseket súlyos társadalom- és eszmetörténeti problémák (felemás urbanizáció, demokráciadeficit, föld- és zsidókérdés

76 Borbándi Gyula, *A magyar népi mozgalom: a harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989, 126.

77 Némedi Dénes, *A népi szociográfia. 1930–1938*, Bp., Gondolat, 1985, 16.

78 E fogalomhoz lásd Tengelyi László, *Élettörténet és sorseseemény*, Bp., Atlantisz, 1998.

79 Ezt a szempontot legutóbb Bognár Bulcsu boncolgatta a népiek kapcsán: Bognár Bulcsu, *A paraszti válság és a harmadik utas válaszok: Erdei Ferenc, Illyés Gyula, Szabó Zoltán a népi szociográfusok mozgalmában*, Korall, 36 (2009), 141–160., különösen: 141–144.

80 Az első világháborúban átélte borzalmak, a forradalmak és Trianon sokkja egyfajta nemzedéki életérzést és újszerű nemzetkonceptiót konstruált. Lásd: Gyurgyák János, *Magyar fajvédők*, Bp., Osiris, 2012, 39. és 214.

81 Bognár Bulcsu, *A népies irányzat a két háború között: Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői*, Bp., Loisir, 2012, 144.

82 Békés, i. m., 85.

83 Jobbszélről Erdélyi Józseftől az „érett” Erdei Ferencig, Darvas Józsefig és Veres Péterig a baloldalt bezárólag.

stb.),<sup>84</sup> valamint szemantikai-fogalomtörténeti nehézségek kuszálják tovább, olyannyira, hogy míg egyesek a Horthy-kori „propaganda”<sup>85</sup> kapcsán beszélnek populizmusról, addig mások – a kérdéssel foglalkozó szakemberek többsége – éppen a Horthy-kor markáns, jobbra<sup>86</sup> rendszerellenes ellenzékeként ismert népi mozgalmat jellemzik ezzel a kifejezéssel. Amennyiben a többségi olvasat mellett törünk lándzsát, az antagonisztikus ellentétek így sem szűnnek: egyes vélekedések szerint a népi írók intellektuális felkészültségét aránytalanul meghaladta a vállalt nemzetnevelői szerep,<sup>87</sup> míg mások szerint a mozgalom „teljesítménye sokkal jobb, mint a jelenkori emlékezete”<sup>88</sup> (és akkor még nem is szóltunk szakmai diskurzuson túli véleményekről, pró és kontra). Ehhez képest szórszálhasogatásnak tűnhet a fogalmi kérdések felelőlegese, ami azonban jóval túlmutat önmagán. Borbándi Gyula idézett írásában ekképp vall a névadás dilemmájáról: „Az elnevezés problémájával magam is szembesültem, amikor a népi mozgalomról szóló német nyelvű munkámat írtam. A német nyelvben nincs a populizmuson kívül olyan szó, amely a népiség fogalmát pontosan kifejezné. A volksisch használhatatlanná vált a hitlerizmus által történt kisajátítás miatt, a volkstümlich népiest jelent, a volkhaft ritka és nem fedi igazán a fogalom tartalmát. Marad tehát a Populismus, amelynek átvételére az is illelt, hogy az olasz Franco Venturi az orosz népi irányról, a narodnyikmozgalomról írott tudományos igényű és nagy sikerű könyvének az »Il populismo russo« címet adta.”<sup>89</sup>

Borbándi választása Münchenben és Ignótus Pál bíráló megjegyzése Londonból<sup>90</sup> azt jelzi, hogy az emigrációban élő népiek számára a nyolcvanas években még vállalható(bb) identitás volt a populizmus – az igen rosszul

84 A korszak társadalomtörténetéről lásd átfogó jelleggel: Gyáni Gábor, Kövér György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 2006.

85 Tamás Gáspár Miklós, ...ahogyan forgószélben viselkedik az ember... Széchenyi Ágnes interjúja, Valóság, 1992/10, 78.

86 A magyar népi mozgalomra is érvényesnek tartom, hogy a populisták mozgalmak az intézményes rendszer margóján ingadoznak a rendszerkritika és a hatalom helyeit elfoglalók szidalmazása között. Lásd Schedler, Andreas, *Anti-Political Establishment Parties*, Party Politics, 1996/3, 291–312. Laclau szerint bár a populizmus sohasem abszolút kívülről bukkan fel, „szükséges előfeltétele a régi struktúra bizonyos fokú válsága” (i. m., 201.).

87 Csepeli György, *Narratívák fogságában. A népi írók politikai szocializációja Magyarországon*, Kritika, 1995/10, 20–23.

88 Papp: *A magyar népi mozgalom...*, 9.

89 Borbándi, *Fogalomzavar...*, 64. Venturihoz angolul (interneten is): Venturi, Franco, *Roots of Revolution: A History of the Populist and Socialist Movements in 19th Century Russia*, New York, Alfred A. Knopf, 1960. Már Borbándi cáfolta az orosz narodnyik mozgalommal vont szorosabb párhuzamot. Borbándi, *A magyar népi mozgalom...*, 139–141.

90 „Ma különösnek és meglepőnek tűnhetik, hogy Ignótus Pál, aki legerősebben bírálta a népi írókat, úgy vélte, hogy én a populistát a népinél ártalmatlanabb és enyhébb jelzőnek találtam, és csak azért folyamodtam hozzá, hogy a népiséget kedvező színben tüntessem fel.” Borbándi, *Fogalomzavar...*, 64.

csengő völkisch alternatívához képest legalábbis.<sup>91</sup> Ami az utóbbit illeti, a völkisch-mozgalommal való párhuzam a népi-urbánus vitától eredeztethető és a marxista kritikában is meghatározó, de mindmáig fel-felbukkan a legkülönbözőbb jellegű és irányultságú értelmezésekben,<sup>92</sup> jóllehet egyáltalán nem nevezhető általános vélekedésnek.<sup>93</sup> Az ellenvélemények közül kiemelendő Szabó Miklós tézise, amely szerint a magyar népi mozgalom a neve ellenére elitista *völkisch* vonal helyett a szintén német (a weimari időszakban felfutó) *Jugendbewegung*ggal rokonítható, mindenekelőtt a parasztromantikus harmadik úthoz vezető közös civilizációkritika, továbbá a mindkét helyen meghatározó fontosságú generációs probléma és politikai szórtság miatt.<sup>94</sup> Bár ez a párhuzam sok tekintetben meggyőző, a parasztromantika bajosan aggatható Kovács Imre, Szabó Zoltán vagy éppen Erdei Ferenc munkásságára.<sup>95</sup> Marad tehát a „népi” (fordításban is), vagy a meglehetősen parttalanúvá vált „populista” elnevezés, noha míg Magyarországon hagyományosan paraszti csoportokat értünk „nép”-en, addig nyugaton nincs ennyire határozottan rurális olvasata a „populus”-nak, a „people”-nek – mint már Bibó István is hangsúlyozta.<sup>96</sup> Ennek következtében pedig a társmozgalmak tartalmi jegyei sem feltétlenül hasonlítanak a magyar népi mozgaloméhoz.<sup>97</sup> De mi a helyzet tőlünk keletre és Közép-Európában, vagyis tágabb régiókban?

91 A kilencvenes évek elején Radnóti Sándor is a populizmus fogalmát ajánlja – ám ő már azért, mert szerinte „a »népi« fogalma túl sok idealizáló elemet tartalmaz”. Lackó Miklós, *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*, Bp., MTA TTI, 1996, 166.

92 Ignóus Pál, *Vissza az értelemhez*, vál., szerk. és az utószót írta: Bozóki András, Bp., Hatodik Síp Alapítvány–Új Mandátum, 1998, 287. Tamás Gáspár, i. m., 78. Romsics G., i. m., 38–39., 324–326.

93 Például: N. Horváth Béla, *A népi-urbánus vitáról = A magyar irodalom története III.: 1920-tól napjainkig*, szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Bp., Gondolat, 2007, 263–277. Papp: *A magyar népi mozgalom...*, 31.

94 Szabó Miklós, *A parasztromantikus harmadik út gondolata a weimari köztársaságban*, Századvég, 1990/2, 61.

95 Lásd: Bognár, *A népies irányzat...*

96 „Mindenekelőtt rámutatnék arra a különbségre, ami a nép, volk, people kifejezéseknek egyrészt nyugat-európai, másrészt közép- és kelet-európai értelme között van. Ez utóbbi területen ez a kifejezés az alsóbb, többé-kevésbé elnyomott vagy kizsákmányolt, de politikai hatalomra hivatott osztályokon és embertömegeken felül jelent valami nemzetileg jellegzetes, etnikait, nyelvit, valamiféle sajátosságokat hordozót, és jelenti mindig azt a felfogást, hogy a többé-kevésbé megbomlott politikai keretek helyreállításában az etnikai jellegzetességeket hordozó néptömegeknek – tehát elsősorban a parasztságnak – különleges jelentősége van.” Bibó István, *Levél Borbándi Gyulához = Uő, Válogatott tanulmányok I–III.*, szerk. Vida István, Nagy Endre, Bp., Magvető, 1986, III.: 299.

97 Itt jegyzendő meg, hogy míg Gyurgyák 2003-as véleménye szerint „a populizmus a mai nyugat-európai országokban nem játszik lényeges szerepet” (Gyurgyák, *Politikai ideológiák...*, 351.), addig ma már olyan vélemény is megfogalmazódott, miszerint a „populizmus egy nyugatos jelenség” (Paár, *A dzsungel mélyén...*). A regionális különbségek mindenesetre nyilvánvalók.

## Regionális társmozgalmak?

Már a populizmusról szóló 1969-es monográfiában megjelent az a napjainkban népszerű meglátás, miszerint a populizmus elsősorban nem irány, hanem a politikai kultúra olyan „dimenziója”, mely sokféle ideológiájú mozgalomban ölthet testet.<sup>98</sup> A fejezet második felében ezeknek a dimenzióknak a regionális hagyományrendszerét, vagyis a kelet-(közép-)európai népiség összefüggéseit igyekszem felvázolni. Ez azért sem tűnik haszontalan vállalkozásnak, mivel nincs konszenzus a regionális parasztmozgalmak „népiségét”, „populizmusát” illetően. Bibó egyrészt kritizálja Borbándit, amiért „a magyar népi mozgalom csaknem teljesen eredeti voltát” hangoztatja könyvének 1976-os (német) verziójában, másrészt úgy véli: „nem kétséges, hogy a magyar népi mozgalom, a múlt századi narodnyikokat nem számítva, az e századbéliak között messze a legérdekesebb és leggazdagabb” volt. Érvei között szerepelnek a következők: „a magyar parasztságnak, mindenekelőtt az igen nagy számú szegényparasztságnak még kelet-európai összehasonlításban is példátlan mértékű anyagi és szellemi nyomorúsága” (ami nyilvánvalóan nem állja meg a helyét); a népiek gazdag szellemi tevékenysége; a nyugat-európai és amerikai populizmussal rokon harmadikutasság később nagy karriert befutó tézise; illetve egy feltételes módú megállapítás, miszerint „egyenletes fejlődés esetén egy igen gazdag és eredményes politikai reformkor inspirálója lehetett volna” a magyar népi mozgalom.<sup>99</sup>

Trencsényi Balázs szerint a magyar „népi mozgalom ideológiája egyáltalán nem unikális jelenség, hanem a két világháború közötti kelet-európai politikai gondolkodás egyik leginkább meghatározó eszméáramlata, az agrárpopulizmus sajátos helyi változata”, vagyis „a magyar populista diskurzusok egyáltalán nem tűnnek különlegesnek”.<sup>100</sup> Ezzel szemben Papp István amellett érvel, hogy a parasztság két világháború közti, kelet- és közép-európai politikai alakulatai „a földrajzi közelség dacára sem azonosíthatók valamilyen közép-európai népi gondolat nemzeti hordozójaként”. Szerinte a külföldi parasztvezérek politikai arcukata inkább hasonlít Áchim L. Andráséra, esetleg a „méréskeltebb kigazda” Nagyatádi Szabó Istvánéra, mintsem a népiekére. A magyar népiséget egyébként sem lehet „kizárólagosan a Nemzeti Parasztpárthoz, de még egyértelműen a bal- vagy jobboldalhoz” sem kötni, ráadásul a magyar népiek „minden országos jelentőségű ügyben elmondták

98 Worsley, Peter, *The Concept of Populism = Populism. Its Meaning and National Characteristics...*, 212–251.

99 Bibó, *Levél Borbándi Gyulához...*, 299–300.

100 Trencsényi Balázs, *A kelet-európai agrárpopulizmus, mint értelmezési keret [sic!] = Bibó 100: Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*, szerk. Dénes Iván Zoltán, Bp., Argumentum, 2012, 295–331. (Idézetek: 295. és 309.) Uő, *Antaios kalandjai Kelet Európában: Agrárpopulista diskurzusok a két világháború között = A szabadság felelőssége. Írások Dénes Iván Zoltán 65. születésnapjára*, szerk. Pénzes Ferenc, Rácz Sándor, Tóth-Matolcsi László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 206–228.

a véleményüket”.<sup>101</sup> Az alapgondolatot Békés Márton is megerősíti.<sup>102</sup> A kelet-(közép-)európai parasztvezéreket, népi politikusokat „agrárpopulistának” (közelebről „parasztpopulistának”<sup>103</sup>) minősítő Canovan – mint szó volt róla – egyetlen magyar populistát sem említ alapművében. Trencsényi mégis a régió legfontosabb agrárpopulista szerzői között tárgyalja Erdei Ferencet, Németh Lászlót és Kovács Imrét, az alábbi közös nézeteket tulajdonítva nekik: geopolitikai és ideológiai harmadikutasság, a lineáris fejlődésívű liberális és marxista elméletekkel szembeni fenntartások, paraszt- és kisbirtok-centrikusság<sup>104</sup>, szövetkezetpártiság és kollektivizáció-ellenesség, a népfelséget megcsúfoló képviselői demokrácia kritikája, (gyakorta etnicizáló) városellenesség, valamint a népi történelemszemlélet identitásteremtő erejének kiaknázása.<sup>105</sup> A közös nevezőket keresve azonban alighanem a fogalom születéséig kell visszatekintnünk. Canovan úgy véli, „lehetséges a különböző populizmusoknak valamiféle közös karakterisztikum-készletét felmutatni, azzal a megszorítással, hogy egy konkrét típusban ezeknek csak egy része található meg”.<sup>106</sup> S bár nem győzi hangsúlyozni, hogy nincsenek tiszta populizmus-(al)típusok sem, Peter Wilesnek az említett 1969-es kötetben megjelent tanulmányából – pontosabban az abban szereplő egyik alkategóriából („a kisember populizmusa”) – levezeti és össze is foglalja az agrárpopulizmus „szindrómájának” főbb ismérveit. Túllépve a „népbarátság” összpulista kíváncsnál, ezek a következők: hit a magántulajdonban, szövetkezetpártiság, ruralizmus (urbanizációellenesség), nosztalgikus múltszemlélet, bizalmatlanság az értelmiséggel és a politikusokkal szemben, bizalom a közvetlen demokráciában vagy egy erős vezetőben.<sup>107</sup>

101 Papp, *A magyar népi mozgalom...*, 33. Eszercint a régió parasztvezéreit csak a parasztságot érintő témák foglalkoztatták (volna).

102 „A népi mozgalom sajátosan magyar jelenség volt”. Békés, *i. m.*, 80.

103 Lásd a „*Peasant populism*” című fejezetet Canovan *Populism* című művében (110–122).

104 A kisbirtok-centrikusság közel sem volt annyira evidens, mint Trencsényi feltételezi. Csak az érzékeltetés kedvéért említsük meg Kerék Mihály radikális kisbirtokpárti földreformterve mellett Kovács Imre belső és külső üzemkörre építő elképzelését és Erdélyi József szürrealisztikus nagybirtokpártiságát.

105 Közösnek tételezi továbbá, hogy progresszív nézeteiket antimodernista diszkurzív keretbe ágyazták, méghozzá a következő fő jellemzőkkel: atemporizálódás (térfókusz az időbeli szempontok helyett), szerializálódás (ciklikus időperspektíva), a normatív kulcsfogalmakkal operáló hierarchizálódás, a biologizálódás (például metaforákkal) és a szimbolikus reszekralizáció uralta kifejezésforma. Trencsényi, *A kelet-európai agrárpopulizmus...*, 312–327.

106 Kovács, *A népi mozgalom helye...*

107 Canovan, Margaret, *A populizmus változatairól*, Életünk, 1991/12, 1118. Fordította: Gyurácz Ferenc. (A szöveg az 1981-es monográfia zárófejezetének magyar fordítása.) A könyv ezt a felsorolást a kapitalizmuson és szocializmuson túlmutató harmadikutassággal és a munka jogán tulajdonolt kisbirtok pártolásával egészíti ki. Jegyezzük meg: utóbbi kitétel gyengíti a magántulajdon fent említett „szentségét”. Nem véletlen, hogy a magántulajdon érinthe-tetlensége a Horthy-kori Magyarországon is kitüntetett szerepet játszott a földreform diszkurzusában.

Nyilvánvaló, hogy minél keletebbre tekintünk, annál delejezőbb hatással voltak az orosz narodnyikok a Canovan terminológiája nyomán agrárpopulistának definiált csoportokra. Ionescu koncepciója szerint a populizmus a narodnyikmozgalom által terjedt át Kelet-, majd Kelet-Közép-Európába a 20. század elején, ahol azonban a nyugatról importált szocializmus is hatott (elég, ha a századelős magyar agrárszocialista mozgalomra gondolunk). A „nagy háború” után még öntudatosabbá váló mozgalmak egyre határozottabban identifikálták a parasztságot az államhatalom vezetésére egyedül hivatott társadalmi csoportként, a paraszti életmódot pedig a legautentikusabb, a „romlott várost” élelemmel ellátó, önfenntartó létformaként.<sup>108</sup> Az azonban, hogy e mozgalmak sokáig együtt haladtak a szocializmussal, nem zárta ki a konzervatív agráriusokkal vagy éppen a nemzeti liberálisokkal kötött eseti koalíciót (vagy az egyes elméletek bizonyos komponenseinek átvételét).<sup>109</sup> Ez a fajta „ideológiai szinkretizmus” azonban már önmagában életképtelenné tette a társadalom-felfogásában és fejlődéseméletében meglehetősen dogmatikus marxizmussal kötött frigyét. A feudalizmus–kapitalizmus–szocializmus fejlődési ívet a nyugati társadalmakra és nem a 70% körüli agrárnépességű országokra dolgozták ki. A 19. század végének narodnyik ihletettségű kelet-európai agrárteoretikusai – a szerb Markovic, a román Dobroheanu-Gherea és Stere vagy később a „harmadikutas”<sup>110</sup> bolgár Sztambolijszki – saját „Sonderweg-elméletekkel” hangot is adtak ebbéli kritikájuknak.

Közülük utóbbinak, a Bolgár Népi Földműves Szövetség (BNFSZ) karizmatikus vezetőjének, Alekszandar Sztambolijszkiné (1879–1923) adatott meg, hogy a húszas évek elején – amikor a parasztság a régió politikusainak célkeresztjébe került – próbára tegye elképzeléseit, a bolgár parasztállam által elképzelt balkáni konföderációt.<sup>111</sup> Az alulról szerveződő szövetség radikális reformtervével, az önálló parasztságra épített erkölcsi-gazdasági megújulást hirdető programjával, valamint antikapitalista retorikájával igen népszerű lett a 20. század első évtizedében, s ezt még fokozni is tudta a Bulgária számára szomorú végkifejletű világháború alatt tanúsított pacifizmusával.

108 Ionescu, *i. m.* Nálunk e gondolat jegyében fogant Szabó Dezsőnek a népiekre nagy hatást gyakorló parasztképe.

109 Trencsényi a horvát Radić-fivérek (Antun és Stjepan) említi példának, „akik bírálták a hagyományos államjogi nacionalizmust, de eközben a fajok létharcát hangsúlyozó szociáldarwinista eszmerendszer is formálta a gondolkodásukat; támogatták a vidék modernizációját, de közben elvetették a városi modernitást, azaz a legkülönbözőbb ideológiai alapanyagok – délszláv föderalizmus, antiszemitizmus, társadalmi radikalizmus és kulturális konzervativizmus – keveredtek az eszmerendszerükben.” Trencsényi Balázs, *Antaios kalandjai...*, 207.

110 Palotás Emil, *Kelet-Európa története a 21. század első felében*, Bp., Osiris, 2003, 209.

111 Canovan a húszas évekbeli felfutás kapcsán egyenesen „zöld felkelésről” (*Green Uprising*) beszél. Canovan, *Populism...*, 110–128. Igazat adhatunk tehát Trencsényinek, miszerint az agrárpopulizmus „egyszerre válság- és megújulástdiskurzus”. Trencsényi, *A kelet-európai agrárpopulizmus...*, 315.

Ami az ideológiát illeti, a BNFSZ eklektikus, dinamikus<sup>112</sup> világnézetében jól megfér egymás mellett Eduard Bernstein, Darwin, Louis Henry Morgan, Eduard David, Othmar Spann, Adam Heinrich Müller, Ernest Renan vagy Theodor Mommsen gondolatvilágának több eleme. Sztambolijfszki, miután 1919-ben hatalomra került, mégsem e sokrétűség szellemében fogott hozzá modernizációs programjához, hanem az erő jogán. Így lett a társadalom kooperációjából a hivatások korporációja, a részben megvalósított demokratikus reformokból (földreform, oktatásügy) pedig parlamentarizmust leépítő autoriter berendezkedésű etatista hatalom, amely végül a parasztpolitikus bukásához és erőszakos halálához vezetett (1923).<sup>113</sup> Sztambolijfszki mozgalma a magántulajdon szentségén és a nosztalgikus múltszemléleten kívül minden agrárpopulista kritériumnak megfelel, ami nem is meglepő, hiszen a parasztszervezés emblematikus alakja volt a régió parasztmozgalmainak. De ő kezdeményezte a kelet-európai parasztpártokat összefogni kívánó nemzetközi szervezetet, a Zöld Internacionálét is, amely később Milan Hodža patronálásával és prágai központtal a Nemzetközi Agrár Iroda nevet vette fel. „A Zöld Internacionálé 1929 májusában összehívott közgyűlésén már 17 európai parasztpárt képviselői jelentek meg. A Kommunista Internacionálé határozott averzióval viseltetett a parasztszervezet iránt”<sup>114</sup> és létrehozta saját szervezetét, a „vörös” Parasztnemzetközi Internacionálét, mely szervezet azonban hamarosan látványos kudarcha fulladt.<sup>115</sup> Bibó István érdekes módon nem Sztambolijfszkit, hanem a *Zveno* (Lánc) folyóirat körül szerveződő, 1927-től működő katonatiszti-értelmiségi politikai kört említi a magyar népiek bolgár társmozgalmaként. Ez a csoport „köztársasági érzelmű, ellenzéki beállítottságú, francia és jugoszláv orientációjú katonatiszteket és polgári értelmiségieket” tömörített mindamellett, hogy korporatív gazdaságot, etatizmust és autokratikus politikai hatalomgyakorlást hirdetett, a harmincas évek közepén Kimon Georgiev személyében pedig rövid időre miniszterelnököt is adott az országnak (a politikus 1944 és 1946 közt is betöltötte a tisztséget).<sup>116</sup> Bibó felvetése zavarba

ejtő, hiszen ezt a formációt aligha lehet az agrárpopulizmus tárgykörébe vonni, de a magyar népi mozgalomra sem igazán hasonlít a *Zveno* köre.

Karakteres figuraként politizált a horvát Stjepan Radić (1871–1928) is, aki eszmerendszerének középpontjába a délszláv házközösségből (*zadruga*) – egyfajta „parasztság” alapján – megszervezendő paraszti demokráciát állította. Ezáltal egyszerre vélte meghaladhatónak a kapitalizmust és a proletárdiktatúrát (ennyiben tehát feltétlenül „harmadikutas” volt). Radić eklektikus felfogásában – a már felsoroltakon kívül – megfér a városellenesség (olykor némi antiszemitizmussal), a patriotizmus (mind a horvát, mind a szerb és a magyar nacionalizmus ellen fellépett) és az antiklerikalizmus (jóllehet maga római katolikus volt). A horvát politikus magabiztos, ám eléggé követhetetlen megnyilvánulásai az azt sugallta, hogy – a laclai követelményeknek megfelelően – „a parasztság nem egyszerűen rend, nem is osztály, hanem magának a nemzetnek a megtestesítője”.<sup>117</sup> (Mint tudjuk, Erdei Ferenc is kizárta a komplett felső társadalmat a magyar nemzet általa konstruált fogalmából.<sup>118</sup>) Ráadásul, míg politikájának színeváltozása az önálló horvát köztársaság kívánalmától a posztmonarchikus északi szerb–horvát akcióegységig és egy koalíciós kormányban való részvételig (1925), vagyis a jugoszlavista szolidaritásig terjedt, addig nyugati körútján (London, Bécs) szerzett rossz tapasztalatainak hatására nem találta vállalhatatlannak az említett, Komintern által szervezett Parasztnemzetközi Internacionálét sem (1924).<sup>119</sup> A fentiek alapján Radić mozgalma a fontosabb canovani kritériumoknak (a magántulajdon tisztelete, ruralizmus, hit a közvetlen demokráciában) eleget tett.<sup>120</sup>

Míg tehát a horvát parasztmozgalom eszmetörténeti szempontból bizonyos hasonlóságokat mutat a magyar népiekkel, addig Lengyelországban jóval komplikáltabb a helyzet. Az 1920-as években mintegy 10 különböző pártról tudunk, amely zászlójára tűzte a parasztság problémáinak megoldását. Közülük a főként a galíciai területeken erős Lengyel Néppárt–Piast (*Polskie Stronnictwo Ludowe–Piast* vagy *PSL–Piast*) emelkedett ki Wincenty Witos (1874–1945) vezetésével, aki meglehetősen kaotikus helyzetben lett a parasztság első számú, jóllehet semmiképp sem legradikálisabb vezetője.<sup>121</sup> Lengyelországban ez idő tájt spontán agrárforradalom bontakozott ki, és parasztköztársaságok jöttek létre.<sup>122</sup> Witosék mellett egyébként a parlamenti baloldalhoz is tartoztak népi írá-

112 Sztambolijfszki „azt hangsúlyozta, hogy csak akkor lehet működőképes az ország, ha a paraszti és városi »termelők« és a kizárólag »fogyasztó« elitek közötti kapcsolat egészségesé válik, ami nyilvánvalóan a hierarchia megfordulását jelentette, ugyanakkor egyáltalán nem egy előző állapot helyreállítását célozta.” Trencsényi, *Antaios kalandjai...*, 209.

113 Dimou, *i. m.*, 218–221. Niederhauser Emil, *Bulgária története*, Bp., Gondolat, 1959, 179–183. Koszev, Dimitár, Hrisztov, Hriszto, Angelov, Dimitár, *Bulgária története*, Bp., Gondolat, 1971, 184–187.

114 Kovács Gábor, *Mi is hát a populizmus?* Liget, 2009/10, 37–45. Canovan, *Populism...*, 121.

115 A Zöld Internacionálé utótörténetéhez tartozik az 1947 nyarán Nagy Ferenc hathatós közreműködésével megalakult Nemzetközi Parasztnemzet, amely a kelet-közép-európai parasztpártok menekült politikusait tömörítette. „Első elnökévé a volt lengyel miniszterelnököt, Stanisław Mikolajczykot választották, akit 1964-ben Nagy Ferenc addigi alelnök követett az elnöki tisztben. Magyar részről a kisgazdapártiakon kívül a Nemzeti Parasztpárt emigránsai is csatlakoztak a Parasztnemzethez.” Borbándi Gyula, *Emlékezés Nagy Ferencre*, Magyar Szemle, 2003/9–10, 85–104.

116 Bibó, *Levél Borbándi Gyulához...*, 299. Idézet: 569–570.

117 Palotás, *i. m.*, 404.

118 Bognár, *A népies irányzat...*, 165.

119 Trencsényi külön tárgyalja a kevésbé ismert szerb és szlovén agrárpopulizmust is. *A kelet-európai agrárpopulizmus...*, 306–307.

120 Canovan, *Populism...*, 121.

121 Sajnos Witos emlékiratai magyarul nem olvashatók. Lásd Witos, Wincenty, *My Wanderings*, Warszawa, 1965. Uő, *Moja tułaczka*, Warszawa, 1967. Uő, *Moje wspomnienia*, Warszawa, 1981.

122 Ezek a polgári közigazgatást lebontva hozzáálltak saját intézményrendszerük kiépítéséhez (leghíresebb a tarnobrzei parasztköztársaság volt). A kormány csak a katonaság bevetésével tudta pacifikálni a vidéket. Hasonló jelenségek játszódtak le az országban 1936–1937-ben is. (Palotás, *i. m.*, 164., 329.)

nyultságú pártok, mint a leginkább a középső területeken jelentős *PSL–Wyzwolenie*<sup>123</sup> és a *PSL–Lewica*. Az évtized során további parasztpártok szerveződtek, például a Jan Dąbski irányította *Stronnictwo Chłopskie*, egyes kisebb szervezetek pedig egészen a kommunistákig sodródtak balra. Witost ellenben – akihez Borbándi vitatható ítélete szerint Sztambolijszkiel együtt Veres Péter politikai alkata állt közel<sup>124</sup> – a húszas évek elején még az a Pilsudski támogatta, aki 1926-ban éppen a parasztvezér által vezetett kabinet (ez volt Witos harmadik kormánya) megdöntésével látott hozzá sajátos tekintélyuralmi rendszerének (*sanacja*) kiépítéséhez. A lengyel parasztpártok mindenesetre a húszas évek végére a szanációs rendszer markáns ellenzékévé váltak, majd 1931-ben a *PSL–Piast*, a *PSL–Wyzwolenie* és a *Stronnictwo Chłopskie* fúziójából létrejött a belülről korántsem egységes Néppárt (*Stronnictwo Ludowe*).<sup>125</sup> S bár Witos ekképp az évtized végén már a rivális parasztpártokkal is együttműködött Pilsudski ellen, mégis a „nemzeti demokraták” váltak a két világháború közti Lengyelország legnagyobb tagsággal rendelkező pártalakulatává, amelyet a tábornok régi riválisa, a parasztságra előszeretettel hivatkozó Roman Dmowski vezetett.<sup>126</sup> A nemzeti demokraták Népi-Nemzeti Szövetsége (*Zwiazek Ludowo-Narodowy*) a 19. század végén alakult meg. A szövetség – mely a lengyel nacionalizmus és antiszemitizmus egyik zászlóshajója volt – a lengyel hagyományokra és a katolikus egyházra épített, s programjában populista retorikát („Lengyelország a lengyeleké!”) érvényesített. Német- és oroszellenessége először utóbbiak irányába szelídült meg, olyannyira, hogy az első világháború végére a Dmowski által elnökölt Nemzeti Bizottságot ismerték el Lengyelország képviselőjének az antanthatalmak. A nemzeti demokrata irányzat 1923 és 1926 között egy jobb-közép koalíciós kormány létrehozásáért fáradozott, majd – 1928-tól immáron Nemzeti Pártként (*Stronnictwo Narodowe*) – a szanációs rendszer első számú jobboldali ellenzékéeként lépett fel.<sup>127</sup> S hogy miért érdekes mindez egy eszmétörténeti fejtegetésben? Azért, mert az ismertebb szereplők mindegyike meg-

kapta a populista minősítést a szakirodalomban. Lackó Miklós szerint „a populizmus Lengyelországban politikailag elsősorban a Pilsudski-ellenes Roman Dmowski mozgalmához, majd pártjához [...] köthető”,<sup>128</sup> míg Laclau éppen Pilsudskit nevesíti a sokarcú populizmus kapcsán (jóllehet, aligha agráropulistiként),<sup>129</sup> Witos pedig (legalábbis) Canovan óta állandó szereplője a populizmus-szakirodalomnak<sup>130</sup> (a Radičnál említett kritériumokat itt is érvényesnek tarthatjuk).

Nem volt sokkal egyértelműbb a helyzet a szintén komoly regionális törésekkel és parasztlázadásokkal terhelt Romániában sem. Az értelmiségiekből (jobbára ügyvédekéből) rekrutálódó dualizmus kori erdélyi román politikai (egyben gazdasági és társadalmi) elit tagjai – a narodnyikokhoz vagy korunk említett populistáihoz hasonlóan – a parasztság legitim szószólóiként identifikálták magukat, ekképp törve lándzsát a (főképp földművelő, állattartó) románság jogaiért. A Nagy-Románia létrejötte utáni román–román viszony azonban annak ellenére sem volt harmonikus,<sup>131</sup> hogy az erős narodnyik hatásnak kitett besszarábiai parasztpárt, a nemzeti hangsúlyokat érvényesítő erdélyi Román Nemzeti Párt – a később három ízben miniszterelnökséig jutó Iuliu Maniu (1873–1953) vezetésével –, valamint a frissen alapított regáti társszervezet 1926-ban egyesülni látszott, létrehozva a Nemzeti Parasztpártot (*NP – Partidul Național Țărănesc*). A főként Virgil Madgearu közgazdász nevéhez köthető parasztpárti ideológia – itt is egyfajta demokratikus parasztállam<sup>132</sup> – illeszkedett a canovani kánonhoz, és „fő vonásaiban a többi délkelet-európai agrárország parasztpárti (»harmadikutas«) vízióira” emlékeztet.<sup>133</sup> Bibó István – többször idézett levelében tovább pontosítva a párhuzamot – a Parasztpárt által indított, Petru Groza által vezetett ekés mozgalmat említi a népiek román társmozgalmaként. A szintiszta agráropulista ideológiájú ekés mozgalom „programjának középpontjában a nagybirtok megadóztatása, a parasztnak 5 hektár földdel való ellátása, az állami monopóliumok, a bürokrácia és a közfunkciók csökkentése, a termelés megszervezése, az ingyenes orvosi kezelés és a demokratikus szabadságjogok biztosítása állt”.<sup>134</sup> Mindennek tetejébe Borbándi megemlékezik a Iașiban székelő *Viața Românească* folyóirat körüli, irodalmi beállítottságú népi irányzatról (*popora-*

123 A *PSL–Wyzwolenie* a húszas években a *PSL–Piast* mögött a második legbefolyásosabb parasztpárt volt. Programjában egykamarás szejmet, igazságos adóztatást és széles körű szabadságot követelt az ország polgárainak. Leczyk, Marian, *Druga Rzeczpospolita 1918–1939. Społeczeństwo, Gospodarka, Kultura, Polityka*, Warszawa, Książka i Wiedza, 2006, 163. A párt 1922-ben 11 mandátumot nyert, vezetői közé Tomasz Nocznickit, Błażej Stolarskit és Stanisław Thugottot sorolhatjuk.

124 Borbándi, *A magyar népi mozgalom...*, 135. Bár öntudatos paraszti habitusuk valóban közös, az elsővonalbeli politikus Witost nemigen lehet az 1945 előtt elsősorban (meglehetően kiforratlan) ideológusként és íróként ténykedő Vereshez hasonlítani. Bognár Bulcsu, *A népi szociográfia nemzeti radikalizmusa: Erdei Ferenc, Féja Géza és Veres Péter társadalomszemléletének kapcsolódásairól*. Szociológiai Szemle, 2009/2, 60–77.

125 Stępień, Stanisław, *Prasa Ludowa w Polsce zarys historyczny*, Warszawa, 1984, 146. Brzoza, Czesław, Sowa, Andrzej Leon, *Historia Polski 1918–1945*, Kraków, Wydawnictwo Literackie, 2006, 324.

126 Dmowskihoz: Malinowski, Ludwik, *Druga Rzeczpospolita – Ludzie władzy i polityki*, Warszawa, Wydawnictwo WSPS, 1995, 65–83.

127 Gazdaságilag az állami beavatkozás ellen foglalt állást, mezőgazdasági reformot és munkásbiztosítást tervezett, jóllehet szembehelyezkedett a földparcellázással. Az igencsak szövevényes

lengyelországi viszonyokban való értő kalauzolásért Debreceni Péternek mondok köszönetet.

128 Lackó, i. m., 168.

129 Laclau, i. m., 222.

130 Canovan, *Populism...*, 117., 120.

131 François Bochelier, *Iuliu Maniu nemzedéke és az impériumváltás = Folyamatok a változásban...*, 99–117.

132 Részletesen lásd: Ionescu, i. m., 110.

133 Palotás, *Kelet-Európa története...*, 201. A romániai parasztpártokról: Balogh László, *Románia története*, Bp., Aula, 2001, 49–52.

134 Bibó, *Levél Borbándi Gyulához...*, 569. Laclau nagyvonalú kategorizálása Cuza fejedelemben, Károly hercegben, a néppárti Averescu kormányában (1920–1921, 1926–1927), Antonescu marsallban, a Vasgárdában, később Ceaușescuiban is megtalálni véli a román populizmus –



nismul) is. Ennek képviselői a parasztság nyomorúságát vetették papírra, és főként az értelmiség egy részét tudták megszólítani (ahogyan a magyar népiek is). Ráadásul Borbándi figyelmeztet, hogy Maniu agrárpopulista pártját a magyar népi mozgalom tagjai nem magukkal, hanem a kisgazdapárttal találták rokonnak.<sup>135</sup> Ők inkább – akárcsak a „megtagadott” román Parasztpárt baloldali értelmiségije<sup>136</sup> – Dimitrie Gusti professzorra hivatkoztak, legalábbis azok, akik a társadalomkutatás tudományosabb irányában bíztak (mindegyik Szabó Zoltán és Kovács Imre).<sup>137</sup>

Csehszlovákiából az ideológusként és politikusként egyaránt jelentős Milan Hodžát (1878–1944) kell kiemelni. A diákkorát multikulturális környezetben (Besztercebánya, Sopron, Nagyszeben, Budapest, Bécs) töltő fiatal szlovák értelmiségi<sup>138</sup> – Vaida-Voevodhoz hasonlóan – feltűnt a Ferenc Ferdinánd körül szerveződő Belvedere-körben, a világháború után pedig mint a „csehszlovák agrárpárt szlovák oszlopa”<sup>139</sup> ténykedett. Hodža kulcsfogalma – Németh Lászlóhoz hasonlóan – a Duna („Duna-terv”), ám Némethtől eltérően számára a folyó – legalábbis eleinte – nem a régió összekötő kapcsa, hanem Szlovákia geopolitikai kulcsa.<sup>140</sup> Ennél is fontosabb, hogy Hodža – aki idejekorán felismerte a termőföld nacionalizálásában rejlő lehetőségeket és ahistorikus

ekképp igencsak szerteágazó – hagyományát. I. m., 222. Szögezzük le ismét: Laclau – aki teljes mértékben elveti Canovan terminológiáját – nem agrárpopulizmusról beszél.

135 Borbándi, *A magyar népi mozgalom...*, 135., 141.

136 Trencsényi Mihai, Ralea, Petre Andrei és (részben) N. N. Matheescu nevesíti közülük. Az NP köréből ugyanakkor a szélsőjobbra is vezetett út, miként azt egykoron Ferenc Ferdinánd Belvedere-köréhez tartozó Alexandru Vaida-Voevod pályája példázza. Trencsényi, *A kelet-európai agrárpopulizmus...*, 309. Az Antonescu-rezsimmel kompromittálódó Vaida-Voevodról: L. Balogh Béni, *Alexandru Vaida-Voevod és a magyar–román együttélés = Emlékirat és történelem*, szerk. Horváth Jenő, Pritz Pál, Bp., MTT–NMT, 2012, 60–80.

137 Lásd Némethi, i. m., 19–21., 47–50. – A Dimitrie Gusti vezette bukaresti Monográfiai Iskola – a két világháború közötti Európa egyik legjelentősebb szociológiai iskolája – a társadalomkutatás és a közösségfejlesztés hosszú távú stratégiáját dolgozta ki, s részben meg is valósította azt. Székedi Levente, *The Gusti School of Bucharest – a Dialogue among the Monologues*, Szociális Szemle, 2013/1–2, 59–63.

138 Hodža először mint nemzetiségi újságíró-szerkesztő tett szert ismertségre Budapesten. Lásd: Szarka László, *Turóctól Chicagóig: Milan Hodža közép-európai útja*. Európai Utas, 2001/3, 63–67. Visszaemlékezése szerint egy ideig együtt raboskodott Buchinger Manó szociáldemokrata politikussal és Várkonyi István agrárszocialista vezérrel Vácott. Hodža, Milan, *Szövetség Közép-Európában: Gondolatok és visszaemlékezések*, Pozsony, Kalligram, 2004, 171–173.

139 Borsody István, *Milan Hodža, a közép-európai politikus. Egy felvidéki magyar emlékei*. 1., Új Látóhatár, 1978/3, 200.

140 Hodža húszas évek eleji keményvonalas kisanantpárti publicisztikájában még Jászi Oszkár föderatív elképzelését is támadta és a Nagymorva Birodalomtól eredeztetett „csehszlovák nemzet”-ről értekezett. Kiss József, *Szlovákia helye és szerepe Milan Hodža geopolitikai koncepciójában*. 1. rész, Fórum, 2004/2, 83–96. Tegyük hozzá: Jászi 1915–1916-os cikkei nem voltak teljesen érintetlenek a magyar birodalmi gondolatától. Lásd: Romsics Ignác, *A magyar birodalmi gondolat*, Mozgó Világ, 2012/8–9, 12. Pavol Lukáč Hodža kapcsán hangsúlyozza, hogy a szlovák politikus renani értelemben vett „politikai nemzet”-ről beszélt. Hodža, i. m., 28. Ernest Renan, *Mi a nemzet? = Esmék a politikában: a nacionalizmus*, szerk. Bretter Zoltán, Deák Ágnes, Pécs, Tanulmány, 1995, 171–188.

mítoszok gyártásával sem fukarkodott – a dél-szlovákiai kolonizáció egyik szellemi atyjának és kivitelezőjének tekinthető.<sup>141</sup> Csak a húszas évek második felétől került politikájának fókuszába az „agrárdemokrácia”, a közös gazdasági, szociológiai és lélektani jegyeket mutató parasztság politikai kollektívuma, amely „új keletű civilizációs produktum kialakulását célozta” meg, és egyfajta hídszerpet tölthetett be Nyugat és Kelet között.<sup>142</sup> Hodža a harmincas években számtalan írásában és előadásában történelmének a „konstruktív nacionalizmus” és a Prága-hű (aktivista) szlovák regionalizmus mellett, bár érveléséből a biztonságpolitikai felhangok sem hiányoztak. A kisbirtokra épített szövetkezőpárti, historizáló, ruralista agrárdemokráciája (agrárpopulizmusa) csupán a politikusokkal szembeni bizalmatlanság terén tért el a canovani etalontól – abban viszont igencsak. Talán elég ehelyütt utalni a párt másik meghatározó alakjára, „a kompromisszumok nagymesterére”, Antonín Švehlára, aki három ízben töltötte be a miniszterelnöki posztot, míg a szintén vérbeli politikus Hodža egyszer.<sup>143</sup> Ő 1935-től három éven át miniszterelnökként és egy darabig külügyminiszterként is próbálkozhatott elméletének a gyakorlatba való átültetésével, a növekvő külpolitikai (német) nyomás miatt immáron Ausztriát és Magyarországot is bevonva, sőt a gazdasági együttműködés (agrárexport) lehetőségeit Nyugat-Európával is keresve.<sup>144</sup> Az 1936-os Hodža-terv az egykori Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak (Bulgáriával kiegészült) gazdasági együttműködését, „agrárblokkját” célozta meg vámcsökkentéssel, kereskedelemelénkítéssel, a hitel- és pénzügyek fejlesztésével, bécsi központú közös agrárirányítással, a közlekedési, posta- és távíróügyek egyszerűsítésével és összehangolásával. A tervből végül néhány barátságos gesztuson kívül nem sok valósult meg, mivel a politikus londoni, párizsi és belgrádi tárgyalásai ugyanúgy kudarcra végződtek, mint a román, magyar vagy az osztrák kapcsolatfelvétel. Az érdekkülönbségek és a német–olasz tengely vonzása tehát ugyanarra a sorsra

141 Az 1922 októberében újjalakított kormányban Hodža kapta a mezőgazdasági tárcát. „Nagy érdeklődést tanúsított a telepítések iránt, s miniszterként is mindent megtett annak sikeréért.” A harmincas évek közepén „az újabb települési hullám egyik szorgalmazója az 1932-től 1935-ig, miniszterelnöki kinevezéséig a mezőgazdasági tárcát vezető Milan Hodža volt.” Simon Attila, *Telepések és telepés falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között*, Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2008, 110., 187.

142 A szlovák politikus Németország és Oroszország közötti közép-európai korridorról értekezik, (nem orosz dominanciájú) pánszláv hangsúlyokkal, Szlovákiával a fókuszban. Szlovákia ugyanis összekötő kapocsként funkcionálhat e közösségben, a Duna által és Csehszlovákia részeként. Kiss, i. m., (1.), 83–96.

143 A csehszlovák agrárizmus erejét mutatja, hogy a régió legiparosítottabb országában képes volt agrárpártként az összes koalíciós kormányban szerepet vállalni. Idézet: Palotás, i. m., 271.

144 Kiss József: *Szlovákia helye és szerepe Milan Hodža geopolitikai koncepciójában*. 2. rész, Fórum, 2004/3, 85–103. Ugyanakkor Hodža a szabadversenyes kapitalizmus helyett a parasztság védelmét biztosító „irányított gazdasági rendszer” híve volt. Borsody, i. m., 207.

juttatták e belülről megfogalmazott „Mitteleuropa-tervet”, mint Briand, Brocchi vagy Tardieu koncepcióját.<sup>145</sup>

A müncheni egyezmény után emigrációba kényszerülő politikus az Egyesült Államokban kiadott *Federation in Central Europe* című „politikai testamentumában” (1942)<sup>146</sup> már a legszélesebb értelemben vett, Baltikumtól a Fekete-tengerig terjedő közép-európai „nemzeti államok” (de nem nemzetállamok!) háború utáni föderációja mellett tette le a voksot. Hiába. Hodža Floridában halt meg, szülőhazájában művei tiltó listára kerültek, mivel a régió rendjét 1945 után nem a kisnemzetek agrárdemokráciáinak föderációja, hanem egy újabb nagyhatalom, a Szovjetunió akarata határozta meg. Ám maguk a parasztpárti-népi-agrárpopulista politikusok sem fogadták egyöntetűen pozitívan a transznacionális agrárdemokrácia ideológiai ajánlatát a 20. század folyamán; elég csupán a nacionalista szempontokat a szociális töltet mellett – sőt, gyakran fölötte – szem előtt tartó (a kötetben később tárgyalandó) első világháború utáni földreformokra, vagy a már említett Parasztiinternacionálé sikertelenségére gondolnunk. Hodža elszigetelődése azonban a korabeli külpolitikai lehetőségek radikális beszűkülése és a nacionalizmusok térhódítása mellett abból az ellentmondásból is eredt, amely a komplex – gazdasági-társadalmi, kulturális-civilizációs – elméletek és a mindenkorai politikai gyakorlat között feszül(t). Ebből a perspektívából nem lehetnek illúzióink a Németh László-i koncepció korabeli racionalitása kapcsán sem, bármennyire tiszteletre méltó erkölcsi kiállás is a népek békés egymás mellett élésének mai napig aktuális imperatívusza. S bár Németh intellektuális értelemben állta a versenyt a hét nyelven beszélő szlovák ideológussal, ő elsősorban író volt, nem politikus.<sup>147</sup> Ez persze nem lehet kifogás egy politikai aspirációkkal bíró értelmiségi csoportosulás esetében; illik tehát legalább futó pillantást vetni a magyar népiekre a fenti szempontból is.

145 Gulyás László, Tóth István, *Milan Hodža első Közép-Európa tervének magyarországi fogadtatása*, Aetas, 2006/1, 109–119. (Idézet: 112.) A harmincas évek közepén, Hodža politikai nyitásával párhuzamosan a magyar, szlovák és cseh írók „dunatáji” összefogását is érdemes megemlítenünk, noha a politikai és irodalmi utak – úgy tűnik – nem keresztezték egymást. Lásd: Péterfi Gábor, *Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei*, Bp., L'Harmattan, 2011, 186–190.

146 Hodža, i. m. Mint Bödők Gergely is kiemeli, sajnos a meglehetősen kusza és tendenciózus (noha felettebb olvasmányos) szöveg magyar fordításában komoly tárgyi tévedések maradtak. Bödők Gergely, *Milan Hodža és a magyar-szlovák viszony. Magyarországhoz szlovák tükrökben*, Limes, 2012/1, 26–27.

147 Mint Kovács Imre egy helyütt ingerülten megjegyezte: „Ezek az írók hirdetik a nagy világrengető küzdelem közepette, hogy van harmadik oldal, s a legelszántabban kritizálják a másik két oldalt. Nincs érzékük a politikához, sem rutinjuk, de azért politizálnak. Nem akarják vagy nem tudják megérteni, hogy időnként adódnak olyan szituációk, amikor csak két megoldás van.” Kovács Imre, *Irodalom és politika*, Magyar Nemzet, 1943. május 30. Közli: Kovács, *Népiség, radikalizmus, demokrácia...*, 22.

## A magyar népi mozgalom Közép-Európa-tervei

A magyar népi mozgalom Közép-Európa-terveivel kapcsolatban szerencsés helyzetben vagyunk: amennyire homályos a „populizmus” fogalma és tartalma, annyira jól feldolgozott ma már előbbieik szövegkorpusza. Természetesen Németh Lászlóval kell kezdenünk a rövid tablót, megállapítva, hogy bár a némethi „tejttestvériség” főként történeti (kapcsolattörténeti és néprajzi-népköltészeti) példákon nyugszik, elsősorban irodalomtörténészek foglalkoztak a kérdéssel.<sup>148</sup> A történészek közül Bárdi Nándor tárgyalta Németh László Közép-Európa koncepciójának alakváltozatait (összefoglalva az addigi szakirodalmat),<sup>149</sup> illetve Békés Márton szánt az író (meta)politikájának egy sok bevett klisével vitatkozó könyvet.<sup>150</sup> A szakirodalom egyetért a tekintetben, hogy a dunatáji konföderáció legkiforrottabb verzióját a harmincas években, a tágabb értelemben vett *Tanu*-korszakban dolgozta ki Németh. Legrészletesebben a *Magyarság és Európa* (1935) című könyvében fejtette ki koncepcióját, melynek historizáló alaptézise szerint a magyarság fő mulasztása, hogy nem sikerült a különböző nemzetiségeket egy elfogadható modernizációs program keretében integrálnia. 1918 októbere ekképp vált az író számára egy kelet-európai paraszttállam megteremtésének elszalasztott lehetőségévé. Németh a Horthy-korszak politikai garnitúrájáról lesújtó véleménnyel volt (lásd *Debreceni Káté*<sup>151</sup>), ezért a belső revízió, majd a megújult magyarság (az „új elit”) által vezetett dunai államszövetség, a nem marxista „minőségsszocializmus” és a közép-európai „tejttestvériség” eszméjének megvalósítását tűzte ki célul. Hangsúlyozta a magyarság „*primus inter pares*” helyzetét, ám elvetette az államnemzeti integritás (Nagy-Magyarország) eszméjét, és etnikai-kulturális megoldásokban – mindenekelőtt az etnikai önrendelkezésben – gondolkodott. E közös „sorsérdek”-ből adódóan létfontosságúnak tartotta a „sziget”- és a „telep”-ideológia elterjesztését az egész térségben, amin egyfajta minőségi vegyestulajdon-rendszert értett (lásd a „kert” metaforát írásai-ban<sup>152</sup>), a „közösség által ellenőrzött, de egyéni úton megművelt és hasznosí-

148 Fried István, *Németh László Közép-Európája*, Tiszatáj, 1996/3, 50.

149 Bárdi Nándor, *A közép-európai „tejttestvériség”. Németh László víziója*, Európai Utas, 2001/2, 38–42. Uő, *A minőség fölénye. (Németh László és a revízió)*, Korunk, 1997/11, 68–81.

150 Békés, i. m. Mint szó volt róla, Laclau a politikai platonizmusból eredezteti a közkeletű populizmus-ellenességet, ezzel szemben Békés külön fejezetet szentel Németh politikai platonizmusának (29–44). Ennek oka, hogy míg a neomarxista teoretikus Platón filozófusok által vezetett államának elitizmusára utal, addig konzervatív kollégája a némethi logikát meghatározó ideatan alapján vezeti téziseit. Meglátásom szerint mégis egy következtetésre vezet a két út: Németh politológiai értelemben nem (sem) volt populista.

151 Németh László, *Debreceni Káté*, Új Vetés, 1933/3, 1–2.

152 A „Kert-Magyarország”-konceptió súlyos gazdasági vonatkozásairól, vagyis a kertkultúrába menekülő alföldi kisbirtokosság körében bekövetkező nagymérvű eladósodásáról lásd: Szilágyi Zsolt, *Város-tanya-kapcsolat a Horthy-kori Kecskeméten*, Tér és Társadalom, 2011/2, 42–43. Jellemző, hogy az Erdei és Németh „politikai programját” összehasonlítni igyekvő kiváló elemzés lényegében társadalompolitikai írásokra volt kénytelen hagyatkozni. Bognár

tott” tulajdonformát. E konstellációban a „sziget” egyrészt az egyéni gazdaság, másrészt a politikai önkormányzattal rendelkező szövetkezet, harmadrészt maga az ország („Telepes-Magyarország”). A telepesek pedig, akik a „szigeteket” megszállják, nem mások, mint a bürokrácia feleslegessé vált tagjaival és a városi munkanélküliekkel kiegészült új nemesség „munkahadserege”. Ekképp a koncepció fókuszába nem a földosztás értelmében vett földreform, hanem a minőségi alapon véghez vitt szövetkezesítés kerül. Ami a közgazgatási felépítést illeti, Németh „tájhazák”-ban gondolkodott, melyeket „telepekből felépülő autonóm igazgatású régiók”-nak képzelt el, külön képvisellel („tájtanács”). A kormány és a vélhetően erős jogkörrel bíró államfő kezében összpontosult volna „az állami tulajdonban lévő nagyipar, a pénz- és külügy, a hadsereg, a kereskedelem és az egyéb stratégiai ágazatok”. Németh meglátása szerint csak az „új nemesség” reformjai menthetik meg a magyarságot, a környező népeket és végső soron Európát a nemzetiszocializmus és a kommunizmus általi leigázástól. Láthatjuk: ez a valós geopolitikai okokra és a jellegzetes népi gyarmatvízióra<sup>153</sup> egyaránt építő, megoldás gyanánt a magyar belpolitikai megújulásból összeurópai reformot vizionáló, irreálisztikus<sup>154</sup> terv homlokegyenest ellentmond a „populizmus” bevett fogalmának, mindenekelőtt a koncepció sajátos, a német újkonzervatív Tat-kör hatását is tükröző<sup>155</sup> elitizmusa miatt.<sup>156</sup>

A valóságtól elrugaszkodott elméletet a politikai gyakorlat sivársága oltotta ki végleg. Németh 1935-ös romániai utazása – vagyis a Közép-Európa-gondolat egyfajta gyakorlati próbája – nyomán vetette papírra a *Magyarok Romániában* című munkáját, melyben a széles körben tapasztalt érdektelenség miatt leszámolt a fenti értelemben vett dunatéli reformmal.<sup>157</sup> A második bécsi döntés előtt már a jó szomszédság kialakításának eszméje foglalkoztatta. Ugyanakkor felismerte a revíziók árát is, ami egyáltalán nem volt evidens

Bulcsu, *Versengő harmadik utasok: Németh László és Erdei Ferenc társadalomértelmezéséről és politikai programjáról*, Szociológiai Szemle, 2010/4, 109–129.

153 A magyar népi mozgalom gyarmatvíziójához: Romsics G., i. m., 329.

154 A Szárszón egymásnak feszülő két népi teoretikus ebbéli megítélése – melyet én is osztok – gyakorlatilag azonos: „Némethben a gondolati építkezés vágya oly erősen jelentkezett, hogy ez sokszor felülírta a jelen valóságával való itt és most küzdelmet és Németh inkább a jövő megtervezésébe menekült.” Békés, i. m., 53. „Erdeinél a »legyen« szuggesztív hipotéziseinek szellemes kombinációi újra és újra »átugorják« a »van« empirikus korlátait” – jegyzi meg Timár Lajos a tanyás mezővárosi honi modellképessége kapcsán. Timár Lajos, *Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitái az alföldi várostípusokról, a város és vidék kapcsolatáról = A népi mozgalom és a magyar társadalom: Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*, szerk. Sipos Levente, Tóth Pál Péter, Bp., Napvilág, 1997, 94.

155 Ehhez a weimari Németországban alakult műhelyhez a tömegellenességen túl olyan, később Némethnél kulcsideákká váló fogalmak kötődnek, mint a „Dritte Front”, a „Quälitatssozialismus” vagy a „Gertenland”-konceptió. Békés, i. m., 67.

156 Uo., 149., 157., 159.

157 Némethet Keresztury Dezső, Boldizsár Iván és Szabó Zoltán is elkísérte. „Kiírt” tapasztalataik komoly sajtópolémiait eredményeztek. Lásd: Nagy Pál, *A romániai útiraj vitája*, Korunk, 2001/5, 99–103.

a korban, még urbánusként számon tartott értelmiségi berkeken belül sem. Másrészt viszont Németh szóhasználata – aki ismerte a Mitteleuropa-tervet „Großraumschaft”-tá alakító Karl Haushofer geopolitikai koncepcióját<sup>158</sup> – helyenként kétségkívül magán viseli korának beszédmódját (például „tájhaza”), és látásmódja is rokon a német Volksgeschichtével. Ám – Romsics Gergely szavaival – „a kelet-európai tejttestvériség historista utópiája” ennek ellenére „autentikus hazai gondolatként értékelendő”, és jelentősége éppen abban rejlik, hogy „megőrizte egy alternatív világkép elemeit a népi mozgalom diskurzusában, amely nem engedelmeskedett a völkisch szociáldarvinizmus logikájának”.<sup>159</sup> Miképp volt ez lehetséges? Alighanem Németh nyitottságának és olvasottságának köszönhetően. A közép-európai „tejttestvériség” honi főideológusa köztudomásúlag nagyra becsülte a környező népek szellemi teljesítményeit, például a jugoszláv eszmeiséget hirdető Ivo Andrić és a horvát Miroslav Krleža nézeteit.<sup>160</sup> Ezeknek a szellemi hatásoknak azonban nem lehetett politikai hozadéka abban a közegben, ahol még egy egyszerű bilaterális agrárkereskedelmi együttműködés sem valósulhatott meg.

Hodža koncepcióját nem csupán Németh vízióival lehet párhuzamba állítani, hiszen a közép-európai megbékélés axiomatikus követelése volt a népi tábornak. Ráadásul a magyar népi mozgalom szellemi atyjának tekinthető Szabó Dezső, illetve a népiek első vonalába tartozó Féja Géza külpolitikai nézetei könyvformában is napvilágot láttak Péterfi Gábor tollából. A prófétai elhivatottságú Szabó először a románsággal tervezett összefogást (1926), majd a nagypolitikától és olvasmányélményeitől nem egészen függetlenül Jugoszláviával kezdte volna a kisantant megbontását (1927) és az erősen eltúlzott pánszláv és pángermán tendenciák kivédését. Ebben a szövetségben a fenti két államon kívül először Csehszlovákia, Lengyelország és a balti államok vettek volna részt. Egy évvel később a már gazdasági és katonai föderációként elképzelt együttműködés kibővült Bulgáriával, Albániával, Görögországgal, Törökországgal, az „Oroszország nyugati részén függetlenné vált kisebb országok”-kal (ugyanakkor e körön kívülre került Csehszlovákia).<sup>161</sup> A közismerten germanofób Szabó tehát egyfajta magyar „Kelet-Európa-tervet” körvonalazott a harmincas évekre (a baljósan németes „Közép-Európa-terv” helyett), amely Budapest-központú katonai, külügyi, gazdasági és kulturális „laza konföderációt” takart volna. 1938-as terve szerint pedig „már a (közlebről nem körvonalazott) nyugat-ázsiai kis- és közép-nemzetek is csatlakoznának a Balkán és Kelet-Európa országait tömörítő szövetséghez”, amelynek vezetését az első bécsi döntés eufóriájában immáron az integer (Nagy-)Magyarország által képzelte el a reálpolitikától végképp elrugaszkodott író.<sup>162</sup>

158 Óze Sándor, *Nemzeti helyzetértékelés Németh László és Bibó István gondolkodásában. I.*, Magyar Szemle, 2010/3–4, 64–86.

159 Romsics G., i. m., 367.

160 Fried, i. m.

161 Az 1928-as tervetben Jugoszlávia helyett Szerbia szerepel.

162 Péterfi, i. m., 86–107. Kovács Dávid, *Szabó Dezső nemzetszemlélete*, Máriabesnyő, Attraktor, 2014.



Féja a legitimista Pethő Sándor (poszt)monarchikus konföderációs ötlete ellenében fogalmazta meg elképzeléseit 1932-ben: a „paraszság felszabadítása” után kinövő új elit által vezetett regionális népi összefogásra gondolt. Vagyis – a némethi „új nemesség” után – a népi elitizmus egy újabb, nem éppen populistá kívánalmát regisztrálhatjuk ehelyütt. Két évvel később Féja már a Zöld Internacionálé kapcsán értekezett az új, Magyarország által irányított közép-európai paraszttömegek testvériségéről, sőt a „dekadens nyugatot” a kelet-közép-európai agrárdemokráciákkal megreformálni igyekvő turanizmus is megérintette. Ezek a vad nézetek 1937-re, amikor a Márciusi Front zászlót bontott, már a dunatáji konföderáció és az etnikai revízió egyfajta kombinációjává szelídültek, noha a megvalósuló – nem egészen etnikai – revíziót a honi értelmiség döntő többségével egyetemben örömmel fogadta az író. Nem vett tudomást ugyanis arról a szembeötlő tényről, hogy az európai „új rend” nem a kis népek önrendelkezései nyomán, hanem nagyhatalmi döntéseknek köszönhetően alakult ki.<sup>163</sup>

Volt ugyanakkor olyan népi is, aki a németellenes fajvédelem optikáján át úgy tekintett egészen Finnorszáig, hogy mégis a megreformálandó „magyar ugarra” figyelt. Kodolányi Jánosról van szó, aki épp a honi nagyszociográfiák születése idején, 1936 és 1938 között járt Finnországban (öt ízben). Váradi Ildikó mégsem az időpontegyezés miatt vonja Kodolányi útirajzait a szociográfia értelmezési mezejébe, hanem mert az író saját, imaginárius Finnországnak fénytörésében folyamatosan a Horthy-kori Magyarországról mond ítéletet. Később Kodolányi – megannyi problémás tézise ellenére – a „Nyugatra néző” magyarok és „Keletre néző” magyarok közt lavírozó (harmadikutas) koncepciójával és *Zárt tárgyalás* című művével egyszerre utasította el a közös gyökérként tételezett nemzetiszocializmust, szovjet kommunizmust és nyugati kapitalista ideológiát – vagyis az úgynevezett fordista modernitást. Ezzel szemben hagyomány és modernizáció jól sikerült szintézisét látta az általa idealizált finn példában, mely szerint komoly földreformmal, szövetkezetekkel, népfőiskolákkal mintája lehetne a népiségből sarjadó, közösségteremtő magyarországi polgári demokráciának. Első lépésként azonban egy öntudatos paraszti értelmiségi réteg, egyfajta új népi elit kinevelését célozta – Némethhez és Fájához hasonlóan.<sup>164</sup>

A regionális népi integrációs stratégiák kapcsán Németh László, Szabó Dezső, Féja Géza és Kodolányi János víziói mellett meg kell említeni a leginkább reálpolitikus népi író, Kovács Imre „dunai Monroe-elvét” („a Duna-völgy a Duna-völgy népeie”), amely szerint a nemzeti önrendelkezés alapján újrarajzolt határok után a régió népeinek saját maguknak kellene „ötvenmil-

163 Publicisztikájában szemellenzősen vissza-visszatért a kelet-közép-európai parasztnépek illuzórikus összefogásához, noha a külpolitikai változások nem erről szóltak. Péterfi, i. m., 178–204. Idézet: 179.

164 Váradi Ildikó, *A parasztpolgárosodás „finn útja”. Kodolányi János finnországi tevékenysége és finn útirajzai*. University of Jyväskylä, Jyväskylä, 2010, 31–38., 44., 54–58., 69., 73–78., 161–162.

liós nagyhatalommá” tömörülniük, ezzel szavatolva biztonságukat a fenyegető pángermán és pánszláv expanzió („gyarmatosítás”) ellen.<sup>165</sup> Ezzel összefüggésben a kettős veszélyre való hivatkozás bekerült a magyar népiek említett alapidokumentumába, a Márciusi Front 1937-es programjába is, jöllehet a pánszlávizmusra való hivatkozás nem nyerte el a baloldali társutasok egyöntetű tetszését. A történelem azonban a kiáltvány szerzőit igazolta, miként Bibó István a háború után megjelenő történetpolitikai munkájában (*A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*) már címével is érzékeltette az új geopolitikai felállást. Az eredetileg 1943 és 1945 között írt esszéiben a jeles politikai gondolkodó közös múltból, közös sorsról írt sajátos pesszimista stílusában, mégis bízva abban, hogy a régió „szűk, kicsinyes és erőszakos”<sup>166</sup> nacionalizmusok által mérgezett levegője nem végzetes. Elképzeléseit Hodzáéval összehasonlítva megállapítható: bár a szlovák „kabinetpolitikus” és a magyar „politikai gondolkodó” koncepciója számos kérdésben eltért – például a versailles-i békerendszer megítélése, a kisebbségek helyzete, nemzetállamok szükségessége –, mindkettőjüket egy újfajta, a kisnemzetek önrendelkezésén alapuló regionális berendezkedés vágya hajtotta (ekkor már legalábbis).<sup>167</sup> Végezetül jegyezzük meg, hogy míg érdekes módon a középosztálybeli és/vagy értelmiségi háttérű (Németh, Szabó, Féja, Bibó, Kodolányi) vagy oda emelkedő (Kovács) írók egyre nyilvánvalóbban légvárakat építettek, addig a naiv elképzelések terén meglehetősen termékeny, paraszti mivoltát öntudatosan vállaló Veres Péter rámutatott a parasztság tájékozatlanságára. Szerinte a regionális összefogásnak csakis akkor van realitása, ha ezt radikális belpolitikai reformokkal megszüntetik.<sup>168</sup>

Ettől függetlenül a transznacionális tervek sorsa elsősorban nem a parasztságon állt vagy bukott. Bár nem foglalkozhattam a „dunatáji összefogásra” hivatkozó összes magyar szerzővel (ez korántsem csupán a népieket ölelné fel), ez az elképzelés a legtöbb esetben még a népi gondolatban belül is a revízió *valamely* formáját kombinálta volna a *különböző* konföderációs elméletekkel. Vagyis egyrészt csupán az irrealitást és a nagypolitika, valamint a társadalom kölcsönös érdektelenségét nevezhetjük meg közös nevezőnek, másrészt a magyar szerzőknél hasonlóképpen „lejtett a pálya”, mint Hodža esetében, noha a póre geopolitikai argumentációnál meggyőzőbbnek tűnnek az etnikai érvek.<sup>169</sup> A tragikus végeredmény azonban nem kétségbeesett politi-

165 Kovács Imre, *Dunakonföderáció*, Magyar Út, 1937. április 1., 6.

166 Bibó István, *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/218.html>. (Letöltve: 2014. szeptember 18.)

167 Nič, Milan, *Milan Hodža és Bibó István: két elképzelés a II. világháború utáni Közép-Európáról*. Pro Minoritate, 1997, Különszám. 69–72.

168 Péterfi, i. m., 186–190.

169 Jócsik Lajos épp e hungarocentrikus látásmód miatt támadta az egyébként európai patrióta Szabó Zoltánt. Jócsik Lajos, *A felvidéki magyarság és Közép-Európa* (1939) = *Kelet Népe*. 1935–1942, szerk. Medvigy Endre, Bp., Kossuth, 1986, 204–205. Itt jegyzem meg, hogy Jerzy Snopek – erősen vitatható – megállapítása szerint a magyar Közép-Európa-gondolat egyenesen

kusok próbálkozásai, vagy álmodozó írók ötletei nyomán alakult ki, hanem száraz nagyhatalmi stratégiák és felsebzett kismemzeti nacionalizmusok szomorú összjátéka által.

\*

Az eddigieket összegezve egyértelműnek tűnik, hogy az utóbbi két és fél év-tizedben némileg felduzzadt külföldi szakirodalom nem igazán talál fogást a populizmus fogalmán. Hazai elméletek nincsenek, csak interpretációk. Ráadásul mintha nem ugyanarról beszélnének külföldön (a populizmus kapcsán), mint mi itthon (a népiekről). Az empirikus alapokon nyugvó külföldi definíciókísérletekből rendre kimarad a magyar népi mozgalom, szemben Witoással, Radić-csal, Maniuval, Sztambolijiszkival és társaikkal, jóllehet az általuk vezetett mozgalmak kategorizálása is problémás (gondoljunk például Lengyelországra). Azt is hangsúlyozni kell, hogy a felsorolt politikusok mindannyian az 1870-es években születtek, vagyis egészen más generációt képviselnek, mint a magyar népi mozgalom egy emberöltővel fiatalabb tagjai.<sup>170</sup> Ebből adódóan utóbbiak személyes karrierükben is máshol tartottak, mint a húszas évekre politikai pályafutásuk csúcsára érkező agrárpopulisták. Másfelől láthattuk, hogy a magyar népiek politikai reformtervei több esetben (Németh, Féja, Kodolányi) nem feleltek meg a populizmus nemzetközi alapkritériumainak sem. A magyar népiek és a regionális parasztmozgalmak párhuzama a nyilvánvaló tendenciák (*Green Uprising*) ellenére csak fenntartásokkal fogadhatók el. Különösen zavarba ejtő, ha a feltételezett magyar (agrár)populizmus égisze alatt tárgyalják nemcsak a magyar népieket, de például Nagy-Atádi Szabó Istvánt és a komplett kisgazdamozgalmat is.<sup>171</sup> Ugyanakkor a nemzetközi szakirodalom alapján agrárpopulistának minősített kelet-(közép-)európai politikusok nemcsak hogy képesek voltak „országos jelentőségű”<sup>172</sup> ügyekben hangjukat hallatni, de volt köztük, aki életével fizetett eszméjének országos megvalósításáért (Sztambolijiszki), gazdasági reformtervéért (Madgearu), vagy éppen a partikuláris – paraszti – érdekérvényesítésen

a Szent István-i birodalom esetleges visszaállításával kapcsolódott egybe 1945 előtt, hogy aztán „egyre inkább irodalmi vagy kulturális mítosszá” váljon. Sponek, Jerzy, *„A kisállamok nyomorúsága”. A Bibó István-i Közép-Európa*, Hítel, 2011/11, 8–9.

170 Veres Péter 1897-ben, Kodolányi János 1899-ben, Németh László 1901-ben, Bibó István 1911-ben, Kovács Imre 1913-ban született – hogy csak néhány nevesített népi író említsek.

171 Mint Trencsényi fogalmaz: a magyar „népi mozgalom a régió majdnem minden agrárpopulista diskurzustípusát felvonultatta: Kerék Mihály technokrata reformizmusától Veres Péter időnkénti etnicizmussal is találkozó plebejus agrárszocializmusán keresztül Bibó és Kovács Imre radikális demokratizmusa, Németh László elitista minőségsszocializmusa, Féja diffúz, idővel nacionalizmusba hajló radikalizmusa, Erdei marxizáló parasztpolgár-konceptiója és Darvas kriptokommunizmusba hajló szociális radikalizmusa”. Trencsényi, *A kelet-európai agrárpopulizmus...*, 310. Hodža rajta kívül Gaál Gasztont és Eckhardt Tibort nevesíti „agrár-demokratáknak”, a tárgyalt regionális politikusok társaságában. Hodža, *i. m.*, 174.

172 Ezzel ellentétesen érvel: Papp, *A magyar népi mozgalom*, 33.

túli államreformokért (Sztambolijiszki, Radić). Ráadásul politikai súlyuk jóval komolyabb volt, mint az elsősorban „identitásformáló”,<sup>173</sup> kulturális-szellemi csoportként működő magyar társaiké.

A populizmus 20. századi devalválódása, kiüresedése következtében a fogalmi keret tehát teljességgel homályos – univerzálisan és magyar viszonylatban egyaránt.<sup>174</sup> Ami utóbbit illeti: láthattuk, hogy a kényszerű fordítás-technikai döntés (Borbándi) nyomán meghonosodott „magyar történeti populizmus = magyar népi mozgalom” képleten (Papp) túl ismert olyan felfogás is, amely a magyar populizmust épp a Horthy-korszak *mainstream*jében véli felfedezni (Tamás Gáspár Miklós); van olyan megközelítés, amely lényegében minden korabeli parasztmozgalmat (agrár)populistának tart (Trencsényi); illetve olyan is, amely a 19. századi, 20. század eleji magyar nacionalizmusban ismer fel magyarországi populizmust (Laclau). A fentiek alapján ezért úgy látom, jobban járunk, ha a további összevisszaságokat elkerülendő, idegen nyelvű publikációkban is a magyar „népi” kifejezést használjuk, ahogyan a „narodnyik” és a „völkisch” kifejezés sem lett tükörfordítások áldozata. Ettől függetlenül természetesen lehet a magyar népi mozgalmat a populizmus grandiózus ernyőfogalma alatt értelmezni, bár kétséges, van-e ennek a kategorizálásnak értelme, magyarázó ereje. A fentiek alapján – Kovács Gábor szkepticizmusát továbbgondolva<sup>175</sup> – én úgy vélem, nincsen.



173 Trencsényi, *Antaios kalandjai...*, 217.

174 Ha mégsem zárjuk ki, hogy a populizmus megragadható egységes ideológiaként, segítségünkre lehet az ideológia konceptualista vizsgálata. Michael Freeden dolgozta ki az ideológiák szemantikai morfológiáját, melynek lényege, hogy minden ideológia mag-, határ- és perifériális fogalmak mentén szerveződik. Míg a magfogalmak elválaszthatatlanok az ideológia lényegétől, addig utóbbiak kontextusfüggőek. Ez az ígéretes megközelítési mód nyilvánvalóan a különböző mozgalmak alapos elemzését igényelné. Pap Milán, *Politikai gondolkodás mint ideológia. Michael Freeden és az ideológia kontextualista-konceptualista vizsgálata. = Eszme és történet. A Molnár Tamás Kutató Központ tanulmánykötete 2014*, szerk. Ekert Mária, Molnár Attila Károly, Bp., NKE, 2014, 7–24.

175 „Arra a kérdésre azonban, hogy vajon a népiség besorolható-e a populizmus kategóriájába, már jóval nehezebb válaszolni. Amikor Borbándi Gyula könyve eredeti, német változatának címében a »populizmusnak« fordította a népi mozgalmat, ez sokkal kevésbé látszott problematikusnak, mint manapság.” Kovács, *A népi mozgalom helye...*

## 2. POLGÁRSÁG ÉS POLGÁROSODÁS

### TÖRTÉNETI NÉZŐPONTOK ÉS AZ EMLÉKEZÉS TEREI MÁRAI SÁNDOR (ÖNÉLET)ÍRÁSAIBAN

2013 egyik könyves meglepetése volt a Márai-hagyatékából kiadott újdonság,<sup>176</sup> vagyis az *Egy polgár vallomásainak* lappangó harmadik kötete. Az 1949-ben írt műről jobbra irodalmárok fejtették ki véleményüket,<sup>177</sup> a történészszakma – Márai intencióit megfogadva – hallgatásba burkolózott. A csöndet már csak azért is érdemes megtörni, mivel a kötet a politikatörténet hagyományos korszakolását felülírva, sajátos („polgári”) nézőpontból foglal állást a magyar történelem egyik különösen nehéz évtizedéről, az 1938 és 1948 közti időszakról. Ezért – kétségkívül avított hagyományokat folytatva<sup>178</sup> – az alábbiakban a *Hallgatni akartam* eszmetörténeti érdekességeire is reflektálva<sup>179</sup> a kötet megállapításait a történelemtudomány<sup>180</sup> friss kutatási eredményeivel ütköztetem.

Noha Márai hangsúlyozottan nem történeti értekezést készített, kiváló megfigyelő és bölcs jó volt, amit jelez, hogy már a negyvenes évek végén prognosztizálta, milyen bonyolult feladata lesz a történészeknek pártatlanul elemezni a korabeli „jobbboldaliság» igazi értelmét” (40). S valóban: e kihívásnak csupán az utóbbi néhány évben tett eleget a szakma.<sup>181</sup> Az elemzendő, két

176 Márai Sándor, *Hallgatni akartam*, Bp., Helikon, 2013. A főszövegben olvasható zárójeles oldal-számok erre a kiadásra vonatkoznak.

177 Például: Fried István, „Ebben a tíz évben megszűnt egy életforma és egy műveltség”, *Alföld*, 2013/12, 40–56. Almási Miklós, *Magyarország-report: 1938, és tovább*, *Mozgó Világ*, 2013/10, 99–102. Kőrösi Imre, „Nem kell mosás”, *Magyar Narancs*, 2013/17, 32.

178 Jelen írásomban tehát nem nyelvi-poétikai kérdésekre fókuszálok, megengedve magamnak azt a narratológiai korszerűtlenséget is, hogy a mű elbeszélőjét a szerzővel azonosítom.

179 Míg Gyurgyák János eszmetörténeti szintézisében Márait besorolhatatlannak minősíti (Gyurgyák János, *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Bp., Osiris, 2007, 14.), addig Fried István az író két világháború közti szociáldemokrata szimpátiáját hangsúlyozza (Fried István, „Ne az író történjen meg, hanem a műve”: *A politikus és az irodalmi író Márai Sándor*, Bp., Argumentum, 2002, 182.).

180 Már, ha van ilyen. A szkeptikus állásponthoz: Gyáni Gábor, *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, Bp., Nyitott Könyvműhely, 2010, 190–193.

181 Lásd: *A magyar jobboldali hagyomány*, szerk. Romsics Ignác, Bp., Osiris, 2009, illetve a kötetet jegyzők önálló munkáit.

részből álló írás alaptézise szerint 1938 és 1948 közt, a különböző diktatúrák szorításában „megszűnt egy életforma és egy műveltség” (7), a polgárság, mely teljesítményalapú, értékorientált erkölcsiségével az európai kultúra fő letéteményese a reneszánsz óta. Minden további sor ezt a tételt hivatott alátámasztani, a kísérlet kémcsövébe helyezve szerzőnk – jöllehet, Márai nem volt polgár a szó társadalom- és gazdaságtörténeti értelmében. E népszerű fogalom alatt ugyanis a piachoz kötött középosztályt (iparosokat, kereskedőket, magántisztviselőket) értjük, miként az egyetemi kézikönyvként használatos társadalomtörténeti szintézis is megkülönbözteti a polgárságot az „élethivatással” bíró értelmiségi középosztálytól (például az íróktól).<sup>182</sup> Ennek ellenére a két csoport életmódja nagyon sok közös jegyet mutat (mint ahogyan eltérőket is, gondoljunk csak Thomas Mann *Tonio Krögerére*), vagyis a Márai által oly sokszor és oly plasztikusan ábrázolt polgári lét valóban tapintható, ám elsősorban viselkedésszociológiai jelenség volt a két világháború közti Magyarországon (is). Ráadásul ehhez a polgári világhoz szerzőnk legalább annyira felemásan viszonyult, mint a parasztságból érkező népi írók a néphez.<sup>183</sup>

A mi kiindulópontunk az Anschluss (1938. március 12.), Ausztria Harmadik Birodalom általi bekebelezése. A sorsdöntő márciusi napokhoz Churchill emlékiratainak segítségével, a nagypolitikát megidézve közelít a szerző, sőt mintegy színekdochészerűen a polgárság megszűnésének sűrűsödési pontjaként tekint erre az eseményre. Érzékelhetően José Ortega y Gasset<sup>184</sup> és Oswald Spengler<sup>185</sup> szelleme lengi be a változásról és az új korszak kollektív emberéről írt részeket. A folyamat Márainál nem letargikus, hanem egyenesen tragikus; nem véletlen, hogy – Németh Lászlóhoz hasonlóan – a görög műveltségből hozza analógiáit (cserépszavazás, eufória, tragédia).<sup>186</sup> Ennek némiképp ellentmondani látszik állítólagos megkönnyebbülése a honi polgárság megszűnésétől, jöllehet az új életforma kialakításában is fontos szerepet szán feltételezett osztályos társainak. De erről majd később.

182 Gyáni Gábor, Kövér György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 2006, 272–292.

183 Ezt a problémát *A földkérdés mentén: Népiek és konzervatívok a két világháború közti Magyarországon* című fejezetben járom körbe. Előljáróban jegyezzünk meg annyit, hogy „a tárgy megjelölésére használt szókapcsolat (»népi író«) egyik elemének jelentése sem látszat semlegesnek és magától értetődőnek ebből a nézőpontból: az, kicsoda és milyen alapon nevezhető írónak, és ahhoz milyen (anyagi, morális, szakmai stb.) feltételek és elvárások kapcsolódhatnak, éppúgy kérdésként merülhetett fel ugyanis a korszakban, mint az, releváns-e és pontosan mit jelent a néphez való kötődés, hol vannak annak határai, illetve milyen következményekkel jár mindez”. Lengyel Imre Zsolt, *A „népi író” megalkotása – Fogadtatás, viták, önreprezentáció*, doktori disszertáció [kézirat], ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2015, 18.

184 Spengler, Oswald, *A Nyugat alkonya I–II. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*, Bp., Európa, 1994.

185 Ortega y Gasset, José, *A tömegek lázadása*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938.

186 Németh időszerű (de nem korszerű) görögység-hagyományához: Békés Márton, *A hagyomány forradalma: Németh László politikája*, Bp., Kortárs, 2009.

Mindenekelőtt szögezzük le: a lebilincselően olvasmányos szöveg lényegi kérdésekben pontatlan és/vagy következetlen, vélhetően az anyag töredékességéből, torzószerűségéből is adódóan. Márai nagyvonalú állításai mentén évszázadok csúszhatnak össze (így kerül például a svábság a török hódoltság kontextusába), másutt pedig a retorika útvesztőjében találjuk magunkat, mint például az iskoláztatási mobilitás kérdésénél. Eszerint a (nagy-)birtokos osztály „még a legutolsó évtizedekben” sem zárta ki a nép „egyetlen fiát sem a művelődési lehetőségekből” (21), a munkások és parasztok gyermekei „nagyon sok esetben” továbbtanulhattak, „számtalan” tehetséges és szorgalmas emberrel gazdagítva a társadalmat, ahol „aztán a polgári rendben helyet kaptak” (22). Szerzőnk ugyanígy elismeri, hogy ez a műveltség mégis a polgárság és az arisztokrácia „írásos előjogok nélkül is kisajátított tulajdona volt” (21), hiszen „a nagy tömegek nem jutottak az írás-olvasás alapvető ismeretein túl” (25). Zavarba ejtő a szöveg retorikai megformáltsága, hiszen nem kell a kliometrikus történeti iskola feltétlen hívének lenni, hogy elbizonytalanodjunk a „sok ember”, a „viszonylag jelentős emberréteg”, a „számtalan” tehetség, vagy „a nagy tömegek” olvasásakor. Ha csak a népi írók többségére gondolunk, meg kell hajolnunk az optimista Márai megállapításai előtt, sőt annak utolsó félmondata egy nagyon fontos, sokáig (politikai okokból) negligált szempontot emel a diskurzusba. A régebbi szakirodalom ugyanis megelégedett a népiek „osztályhűségével” („*Nem menekülhetsz*”), és megfélemezte arról, ha ugyanők banktisztviselőként (Illyés Gyula), kormánypárti lapok szerkesztőségében (Féja Géza, Kodolányi János), belügyminiszteri felkérésre betöltött közszolgálatban (Szabó Zoltán) dolgoztak, elit belvárosi kávéházakba jártak és adott esetben (üldözve is sikeres íróként) szolid budai lakást tartottak fenn (Kovács Imre),<sup>187</sup> egyezőval polgári életet éltek. Márpedig a „sok” népi tehetség zöme valóban igyekezett integrálódni a polgári társadalomba, noha a folyamat feltárásával még adós a történelemtudomány.<sup>188</sup> Ha viszont a számok nyelvén szeretnénk olvasni – és történészként ez szomorú kötelességünk –, ez a „sok” valójában igen kevés (a pesszimista Márai): 1930-as adatok szerint ugyanis a közszolgálati és szabadfoglalkozású értelmiségi keresők nem egészen 3%-a jött az agrárszegénységből.<sup>189</sup> Még zavarba ejtőbbek a polgárság művelődésének esélyegyenlőségéről írottak, hiszen Márainak tisztában kellett lennie a *numerus clausus* gyakorlati következményeivel.

187 Utóbbi jelenség – mint tudjuk – egyenesen világnézet, méghozzá polgári. Vö. *Budán lakni világnézet – A városrész Márai Sándor írásainak tükrében*, szerk. Mészáros Tibor, Bp., Helikon, 2010.

188 Benkő Péter korábban már idézett számításai szerint tehát a népi mozgalom vezetőinek több mint a fele rendelkezett felsőfokú végzettséggel. Ugyanakkor óvatosságra int, hogy a népi elitlistára felkerült például Weöres Sándor is. Benkő Péter, *A magyar népi mozgalom almanachja*, Bp., Deák, 1996, 9–10.

189 Gyáni, Kövér, i. m., 335.

A szerző történetiszemlélete sem egyszerű képlet és érdekes módon úgy mutat több ponton rokon vonásokat a népi mozgalom múltértelmezésével, hogy szinte végig azt a (keresztény-tradicionalista, „idealista”) történetfilozófiai iskolát követi, melyet korábbi műveiből is megismerhettünk, és melynek talán legismertebb mai képviselője John Lukacs (noha ő egy bő fél évszázaddal kitolja az általa csak „újkor”-ként definiált epocha alkonyát<sup>190</sup>). Márai a százötven éves török hódoltságot – hazánkban érthető és bevett módon – „sarcoló, fojtogató, barbár önkényuralomként” (26) értelmezi. A pusztítás következményei főként a Kárpát-medence közepén voltak szembeötlőek, ami egyben a nemzeti kötőanyagként definiált polgárság itteni gyengeségét és torzulását is eredményezte. További kapcsolódási pont Márai Budapest-ellenessége, ami azonban nem egyfajta (népi, konzervatív vagy épp antiszemita) modernitáskritika<sup>191</sup> jegyében fogalmazódott meg, hanem művelődési alapon: írónk a felvidéki és erdélyi polgárságot, valamint a vidéki zsidóságot tartja a legőszintébb magyar kultúrafogyasztónak. Így került pellengérre a „Duna-Tisza közí szírosparaszt, a dzsentrí, a pesti ügynökölő, kereskedő polgárság zöme” (24). Végző soron tehát Márait is foglalkoztatja a parasztpolgárosodás (hiánya), ráadásul szóhasználata is emlékeztet helyenként a népiekre, például, amikor Trianon és a földkérdés kapcsán „sorskérdésekről” (52)<sup>192</sup> beszél. Alapvető különbség mutatkozik ellenben a dualizmus megítélésében, ahol a népiek az elmaradó szociális reformokat és a közjogi kérdések túltreprezentáltságát hangsúlyozták, esetenként egyfajta mentális törést is feltételezve (Németh László<sup>193</sup>), míg Márai konzervatív szellemében arról értekezik, hogy noha a kiegyezés kora „nem volt hősi korszak, de a békés építés és a művelődés korszaka volt” (35). Itt mindkét olvasatnak van valóságalapja, mindazonáltal a „boldog békeidők” urbánus polgárosodása mintha hangsúlyosabb lenne a jelenlegi történészdiskurzusban.

190 Lukacs, John, *Egy nagy korszak végén*, Bp., Európa, 2005.

191 Ezekhez: Bihari Péter, *Lövészárkok a háttérben: középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*, Bp., Napvilág, 2008, 57–66., 127–130.

192 A népiek által megfogalmazott sorskérdésekhez: Gyáni Gábor, *Nép, nemzet, zsidó*, Pozsony, Kalligram, 2013, 147–173. A szerző a nemzeti kultúra szerepét korunk egyik legaktuálisabb kérdésének tartva sürgeti a nemzeti hagyomány öröklött fogalmának átértelmezését, de – Szegedy-Maszák Mihállyal vitázva – olyan aktuális kérdést sem hagy érintetlenül, mint a (ki-)vándorlás identitás(re)konstruáló ereje, majd a népi írók nyomán hagyományosan sorskérdésként artikulált kérdéseket (demográfiai problémák, magyar kisebbségek ügye, nyelvkérdés stb.) boncolja, különös tekintettel ezek feltételezett aktualitására. Feltételezett, hiszen Gyáni a hagyományos nemzeti identitást eleve korszerűtlennek – és rögeszmének (166) – tartja, hangsúlyozva, hogy az ehhez kapcsolódó diskurzus, vagyis a félelemből eredő sorskérdések „paranoiás lelki kondíciót” (168) feltételeznek és szülnék. Ami e gondolatmenetet illeti: valóban, nap mint nap érzékelhetjük az állítólag bármikor „előhívható” (170), permanens hanyatlástörténeti koncepció torzító és/vagy siránkozásba torkolló hatását, így aki nemzeti identitásának számlájára írta ezt az inkább mentalitásbeli problémának tűnő jelenséget, immáron bátran válthat a szerző által javasolt „önmegértés diskurzusára” (172). Vö. Bartha Ákos, *Fogalmak hálójában*, Valóság, 2013/11, 108–113.

193 Gyurgyák, i. m., 413.



Banális okai is lehetnek e tendenciának, hiszen a parasztság időközben felszámolódtott, míg a modernizálódás nyomai jobbára velünk maradtak (még a második világháborúban szétdőlt Budapesten is). S bár Márai egyáltalán nem szimpatizált a népiekkel, a Horthy-korszak legsúlyosabb problémájának Trianon mellett az elégtelen földreformot tekintette, mely hitében osztozott a „túlzó, paraszti gyűlölettől és kapzsiságtól elvakult, falusi származású” (59) írókkal. Ennek tükrében legalábbis érdekes kettősség (következetlenség?) a nagybirtokok mellett lándzsát törni, jóllehet a történettudomány friss eredményei osztják Márai cizelláltabb vélekedését a szakszerű nagyüzemi gazdálkodás 1945 előtti jelenlétéről<sup>194</sup> és kulturális antropológiai elemzések tárgyalják az általa okkal kiemelt úr-cseléd viszonyt is<sup>195</sup> (ami nem jött rosszul a tévesítés kivitelezésekor, az önálló parasztság erőszakos felszámolásakor<sup>196</sup>).

A kötetben – érthetően – hangsúlyos helyen szerepel a revízió, annak minden hozadékával. A probléma súlyát érzékeltetendő, nem haszontalan összevetni Márai 1938-as patetikus, mondhatni hozsannázó helyszíni tudósításait és elemzett, negyvenes évek végén papírra vetett, megsemmisítően szarkasztikus sorait ugyanarról az eseményről, az első bécsi döntés utáni kassai bevonulásról. A kortárs szerint „Kassa magyar lakosságát és a hazaérkező magyar honvédségnek találkozását” a spontán örömmámor jellemezte, mivel „azt, ami Kassán történt és történik ez órákban, nem lehet rendezni”. Ráadásul „hivatalos programja a bevonulásnak nincsen”. A nagy napon „Kassa népe, az ünneplők és a névtelen közönség nem tud betelni a kormányzó nevének éltetésével. Ez a »Horthy! Horthy!« nem egyszerű üdvözlés; ez a pillanat, amikor egy nép üdvözlő szabadítóját, s utoljára így talán csak Rákóczi Ferencet üdvözlötte Kassa és Felső-Magyarország népe az utcákon.” Tíz év sok idő, sok minden is történt; visszatekintve Márai-nak már úgy tűnik, „az öröm nem volt olyan mély, őszinte” (81). „A lakások ablakában régi, bennszülött ismerősök állottak, nézték ezt a különös csapatot, a katonai vezényszó mellett egzecírozott magyar írók és festők díszfelvonulását; az idősebbek gúnyosan mosolyogtak e látványon, a fiatalabbak hangosan röhögtek. Igazuk volt, megérdemeltük, hogy kinevessenek” (86). S míg Márai 1938-ban áradozva tudósított a tisztekről („az új magyar katonatisztnek ez

194 Püski Levente, *Főúri identitás a két világháború közötti Magyarországon: Esterházy Pál herceg = Generációk a történelemben*, szerk. Gyáni Gábor, Lácay Magdolna, HIK-TE, Nyíregyháza, 2008, 167–173.

195 Fekete Balázs, *A modern jog határain túl = Iustitia modellét áll: tanulmányok a jog és irodalom köréből*, szerk. Fekete Balázs, H. Szilágyi István, Bp., Szent István Társulat, 2011, 75–112. Uő, *Irodalom, jogszociológia, jogantropológia. Az állami jog alternatívái a második világháború előtti Magyarországon = Társadalmi-jogi kutatások (egyetemi jegyzet)*, szerk. H. Szilágyi István, Cserne Péter, Fekete Balázs, Bp., SZIT, 2012, 196–208.

196 Lásd: Ö. Kovács József, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: a vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete: 1945–1965*, Bp., Korall, 2012. (Véleményemhez: Bartha Ákos, *Földek és emberek összegyűjtése. A kommunista diktatúra vidéki terei*, Kommentár, 2012/4, 113–118.)

a különös példánya, ez a végtelenül művelt ember”<sup>197</sup>), addig ugyanő hallgatni akart „az új, gömbösi szellemben nevelt magyar hadsereg” (86) túlkapásairól, neobarokk úrhatnáságáról, a fiatal vezérkari tisztről, aki menetoszlopba szervezte, díszlépésben masírozta – vagyis polgártalanította – a hazatérő értelmiségieket. Ebben az esetben jól láthatóan egymásnak ellentmondó adatokból kell(ene) kihámozni egy 75 évvel ezelőtti, sokrétté mentális valóságot. Ami az irodalmároknak igazi csemege,<sup>198</sup> az a történészeknek nehéz – ám nem reménytelen – feladat: a revízió kapcsán a sérelmi mesternarratívánál hitelesebb értelmezési keretet nyújthat az ágensi perspektíva, a saját történetek megismerése és az „őslakók” vs. „gyarmatosítók” oppozíciója.<sup>199</sup>

Márai a magyarság számára „belső használatra” szánta munkáját, melyben kendőzetlenül ír 20. századi történelmünk legsötétebb oldalairól. Például arról, hogy 1938-ra „a magyar polgári társadalom nagy többsége rokonszenvezett a nemzetiszocialista eszmékkel” (38). Tény, hogy az 1939-es – immáron egységesen titkos – választásokon a szélsőjobboldali pártokra leadott mintegy 900 000 szavazat a kormánypárt első számú kihívójává tette a radikális alakulatokat.<sup>200</sup> Kisebb pontatlanságokat itt is találunk, „a határozottan és bátran” (39) náciellenes arisztokraták kapcsán a szörszálhasogató történésznek kötelessége megemlíteni (nem túl) „üdítő” kivételként Pálffy Fidél és Festetics Sándor nevét.<sup>201</sup> Zavarba ejtő az 1944-es nyilas államcsíny forradalomként való interpretációja is, noha „az eszme” valóban forradalmi megújulást hirdetett (szürreális terveken keresztül). Az önállóan gondolkodó, hagyományörző polgárságot azonban nem csak totalitárius rendszerek akarták felszámolni, az erodálódás korábban kezdődött.<sup>202</sup> Má-

197 Márai Sándor, *Ajándék a végzettől*, Bp., Helikon, 2004, 127–135. Vö. Turbucz Dávid, *Horthy Miklós, az „országgyarapító”*, Kommentár, 2012/4, 71–80.

198 A posztstrukturális nyelv- és szubjektumelméletekre alapozott megközelítés szerint „az én színrevitele lehetőséget ad arra, hogy önazonosságát megvalósítva újraélje egykori énjét, és a benne feltárolt lehetőségekkel szembesülve alakítsa ki identitását” az emlékiró. Vagyis „az önéletről kulturális identitásmentáik függvényében viszonyulnak az én mások számára történő megrendezéséhez.” Dobos István, *Az én színrevitele: önéletről a XX. századi magyar irodalomban*, Bp., Balassi, 2005, 15.

199 Például: Egry Gábor, „Két pogány közt”? Régió, nemzet, őslakók és gyarmatosítók a két világháború közötti Erdélyben, *Múltunk* 2012/4, 66–88. és Sallai Gergely, „A határ megindul...”: a csehszlovákiai magyar kisebbség és Magyarország kapcsolatai az 1938–1939. évi államhatár-változások tükrében, Pozsony, Kalligram, 2009.

200 Ungváry Krisztián, *A Horthy-rendszer mérlege: diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*, Pécs, Jelenkor Kiadó–OSZK, 2013, 193. (Fenntartásaimhoz a kötetel kapcsolatban: Bartha Ákos, *Újmódi tendenciák*, Hittel, 2014/4, 124–128.)

201 A részletes életutakhoz lásd: Paksa Rudolf, *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*, Bp., Osiris–MTA BTK TTI, 2013.

202 A liberális konzervatív Bethlen István a magyar alkotmányosság lassú, ám folyamatos szétmorzsolódásaként értelmezi a polgári szabadságjogok felszámolását egyik megkapóan szép képében (1944-ben): „Lassanként, észrevétlenül és egyenként tördelte ki a magyar kormányférfiak gyengülő ellenállása mellett a náci erőszak Szent István koronájából a szuverén drágaköveket.” *Bethlen István emlékirata (1944)*, szerk. Romsics Ignác, Bp., Zrínyi, 1988, 103.

rai a szóbeli stigmatizáláson keresztül érzékelteti, mit jelentett a Horthy-korszakban „destruktívna” lenni, és mit takart 1945 után a „reakciós” kifejezés, másutt az esszencialista fogalomhasználat veszélyeire figyelmeztet, vagy épp az egyik diktatúrából a másikba békésen átvándorló sztereotípiákra mutat rá. Fontos részek ezek, mivel ma sincsen megfelelően benne a történeti tudatban (ha van ilyen), hogyan ágyazott meg a barnuló etatizmus harmincas évekbeli térnyerése a későbbi vörös diktatúrának. Nem a kétfajta diktatúra közkedvelt – és eredendően sematikus – „egykutya” felfogását hiányolom, hanem annak bemutatását, hogyan kondicionálta az állam saját társadalmát túlzott hatalmára (tervgazdálkodás, hadigazdaság, állampolgárok bizonyos csoportjainak diszkriminációja). Márai felfigyelt a minőségellenesség és a harácsolás kifinomult formáira, a zsidótörvények hiénahangulatára és a strómanrendszer által szavatolt kontraszelekcióra.<sup>203</sup> Értékelését, szomorú társadalmi tablóját az újabb szakirodalom megerősíti.<sup>204</sup> Nem ennyire egyértelmű a helyzet a felelősséget illetően, ami még manapság is élénk vitákat gerjeszt (nem csak szakmai berkekben). Szerzőnk méltányolja a hivatalos körök uszítva is életmentő politikáját és a német nyomást hangsúlyozza.<sup>205</sup> Nincsen mindenben igaza: a magyarországi deportálás németek által is csodált rekordteljesítményét egyáltalán nem az író nemzet-karakterológiai fejtegetéseiben taglalt „édes lomhaság” jellemezte. Hozzá kell tennünk azonban Márai következtetését is, miszerint „mindezért viselnünk kell a felelősséget” (50); nemcsak a bűnt elkövetőknek, de a szerepét be nem töltő értelmiségnek, a történelmi egyházaknak és végső soron az önkény előtt meghajló teljes társadalomnak is. Ami pedig a politikai felelősséget illeti, vitriolos megfogalmazása szerint „a királytalan királyság kiskirályainak fellengzős panoptikuma” (58) leszerepelt a nagy vizsgán.

Néhány további apróság, amit a szerző nem lát(hat)ott tisztán: a Vitézi Rendet nem az „új elit” szándékával hozták létre, hanem nemzetvédelmi, politikai és szociális okokból a kurzus bázisaként.<sup>206</sup> Közismert tény az is, hogy Bárdossy nem üzent hadat a Szovjetunióknak, „csak” bejelentette a hadiállapot beálltát.<sup>207</sup> A legfrissebb kutatások megcáfolták a „guruló márkák” mítoszt is,<sup>208</sup> miként az egységesen nácibarát honi svábság e könyvben is felsejlő tézise sem tartható.<sup>209</sup> A társadalmi berendezkedés Székfűre hajazó elnevezését („neobarokk fasizmus”) szintén el kell vetnünk, hiszen mérték-

203 Bethlen tágabban értelmezi a tendenciát és az utolsó 10–15 évet jelöli ki, amikor „közéletünkben a tudatlanságnak a selejtesebb elemekben fokozatosan mindent elnyelő gőgje” ült tort. *Bethlen István emlékirata...*, 123.

204 Ungváry, i. m.

205 Mind Bethlen, mind Gratz Gusztáv hangsúlyozza a német nyomást. *Bethlen István emlékirata...*, 145–149. Gratz Gusztáv, *Magyarország a két világháború között*, Bp., Osiris, 2001, 290.

206 Kerepeszki Róbert, *A Vitézi Rend 1920–1945*. Máriabesnyő, Attraktor, 2012.

207 Romsics Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Bp., Osiris, 2010, 253.

208 Paksa, i. m., 156.

209 Spannenberger Norbert, *A magyarországi Volksbund*, Bp., Lucidus, 2005.

tartó megítélés szerint a Horthy-kori Magyarország nem fasiszta, hanem autoritativ jellegű, korlátozott parlamentarizmus alapján működő állam volt.<sup>210</sup> Mindez persze mit sem vesz el a döbbenetes jelenet hitelességéből, amint a magyar belügyminisztérium névmagyarosítási osztályán kapacitálják Grosschmid urat „jó németes” neve megtartására („jó németes” időkben). Megjegyzendő, mind Bárdossyról,<sup>211</sup> mind Bethlenről kiváló portrét kapunk, főképp utóbbi sikerült szellemesre, noha Trianon említésre sem kerül az elmulasztott reformok kapcsán (ami azért igazságtalanság). Ha pedig kitekintünk a világpolitikára, szerzőnk mindössze akkor téved nagyot, amikor Hitler bukását Lengyelország lerohanásához köti a Szovjetunió elleni hadjárat helyett, társadalomtörténeti szempontból pedig a konkviztádorok polgári mentalitása és az amerikai pionírok idealizálása („erkölcs és haladás”, 117) kapcsán kételkedhetünk, fejet hajtva az amerikai modern társadalomtörténeti iskolák bennszülöttekre fókuszáló eredményei előtt.<sup>212</sup>

Míg tehát Márai helyenként pontatlan, bizonyos kérdésekben megelőzte korát. Ilyennek tekinthetjük a nemzeti eszméről papírra vetett gondolatait: „sokat gondolkoztam az elmúlt években, van-e még jogosultsága a nemzeti érzésnek” (36). Vélhetően nem kell külön ecsetelnünk (bár érintettük Gyáni Gábor kötete kapcsán), ez a kérdés korunk értelmiségét még élénkebben foglalkoztatja, mivel a hagyományos megközelítések (kultúr-nemzet vs. állam-nemzet) ma már tarthatatlannak látszanak. Márai ezt még nem tudhatta, de látnoki képességekre vall a következő gondolatmenet: „Ha Nyugat-Európában egy napon megvalósítják nagyobb területek, több országok között a vámközösségeket vagy éppen a közös pénzt, ez már önmagában is elég, hogy a nemzeti országhatárok idővel spiritualizálódjanak, s az ilyen példa vonzása elől a dunai népek sem térhetnek ki” (85). Figyelemre méltó, Németh László tejtetstvériségére<sup>213</sup> hajazó megállapítása szerint „a Duna-tájnak közös sorsa van” (79).

„Mi az, ami a polgárságból történelmi szerepkörnek megmaradt?” (119). Szerzőnk reménykedik, „hogy ez a humanista polgári szellemiség lesz a tömegek pionírja az új társadalmi életforma, a szocializmus felé való – meggyőződéseim szerint elkerülhetetlenül szükséges – fejlődés nehéz útján” (123). És bár Márai érzékelte saját naivitását, meglepőek a szocializmusról, mint „egy nagyobb szabadságot ígérő” (124) hazáról írt sorok. Persze az emigráns szocializmusa nem Rákosi kommunizmusa: „eljutottam a meggyőződéshez, hogy a kapitalista termelési rend csak akkor tud az eltömegesedett világban egyénnek és tömegnek életformát mondani [sic!], ha

210 Romsics, *Magyarország története...*, 235.

211 Bethlen Máraihoz hasonlóan értetlenül áll a komoly diplomáciai tapasztalatokkal rendelkező Bárdossy nácibarát pálfordulása előtt. *Bethlen István emlékirata...*, 140.

212 *Bevezetés a társadalomtörténetbe: hagyományok, irányzatok, módszerek*, Bódy Zsombor, Ö. Kovács József, Bp., Osiris, 2006, 153–167.

213 Megjegyzendő, a közép-európai gondolatot osztotta a liberális konzervatív Gratz is. *I. m.*, 383–386.



emberszabású egyezkedést köt a szocializmussal” (124–125).<sup>214</sup> Könnyen asszociálhatnánk ehelyütt Dubček emberarcú szocializmusára, de ne essünk az anakronizmus vétékébe és utaljunk inkább vissza ismét Németh Lászlóra és a minőség forradalmára. Annál is inkább, mivel Márai szocializmus és kapitalizmus egyfajta ötvözetében gondolkodik, vallva, „hogyan az emberi világban az egyetlen, igazán hősi út mindig a parancsuralmak fanatikusai által gyűlölt Harmadik Út”. A polgárságban szocializálódó harmadikutas értelmiségi vallomásai tehát a népiségre irányuló újabb kutatásokat látszanak igazolni, melyek a népi mozgalom csúcspontját épp a Márai által tárgyalt időszakra helyezik.<sup>215</sup> Ekképp különösen érdekes feladatnak ígérkezik a tetőző népi hullám és a pusztuló (poszt)polgári mentalitás összehasonlító elemzése – de ez már egy másik írás tárgya lehetne.



214 Fried is kiemeli, hogy Márai 1947-ben a polgári szocializmus híve lett. Fried, „Ne az író...”, 181.

215 Papp István, *A magyar népi mozgalom története. 1920–1990*, Bp., Jaffa, 2012.

### 3. EGY KENTAURSZERŰ SZÖVEGMŰFAJ

#### A SZOCIOGRÁFIA MAGYARORSZÁGI MŰHELYEINEK ÖNÉRTTELMEZÉSI KÍSÉRLETEI

A szociográfia mint tudomány(ág) gyökereit némileg paradox módon a nyugati kultúra 19. század eleji nagy változásának idején, a pozitivizmus hódításának korában kereshetjük. Az ekkor, főként Auguste Comte munkásságának nyomán körvonalazódó szociológia még 'logos', tehát elméleti természetű volt és közel száz évnek kellett eltelnie, hogy a nagy társadalmi változásokra reagálódó, az új diszciplína – mindenekelőtt Rudolf Steinmetznek és Ferdinand Tönniesnek köszönhetően – utat találjon az „empirikus szociológia”, a tulajdonképeni szociográfia felé. Steinmetz, vagyis az egyik legmeghatározóbb korai ideológus definíciója szerint „a szociográfia egy adott korban minden eszközzel leírni, jellemezni igyekszik valamely nép összes viszonyait és állapotát”.<sup>216</sup> A hangsúly a „minden eszköz”-ön van, amely a szaktudományos szociológiához képest széles spektrumot nyit a műfaj követői előtt. A statisztikától a közgazdaságtanig, a földrajztudománytól a pedagógiáig, a politikától az éppen a szociológia születésének idején fogalmilag önállósuló szépirodalomig terjed ez a játéktér, amit alaposan ki is használtak szociográfusaink. Rövid utazást téve e sokszínű miliőben most a magyar szociográfia néhány meghatározó műhelyének öndefiníciós kísérletét igyekszem áttekinteni.

„Paradox módot” említettem a szövegműfaj nyugati gyökerei kapcsán, mivel a szociográfia komplexitása Kelet- és Közép-Európában bontakozott ki legteljesebben. A hazai viszonyokkal kapcsolatban megjegyzendő, hogy bár a 19. század második felében a szociális és gazdasági anakronizmusok a közjogi kérdések uralta közéletben alapvetően kevés nyilvánosságot kaptak, a szomorú tendenciák mégis felszínre kerültek, egyben pedig a társadalomkutatás okkereső formái hamar politikai olvasatot is nyertek. Ez a vállalt politikusság a 20. században már túlmutatott egy módszertanában egzaktan kidolgozott, higgadt elemzési mód esélyein. A századfordulón Jászi Oszkár körül csoportosuló polgári radikális gondolkodók Braun Róbert vezetésével még széles

216 Lásd Steinmetz 1913-as írását (*Archiv für Rechts- und Wissenschaftsphilosophie*, 1913). Magyarul idézi: *A szociográfia fogalmáról*, vál. Bertalan László, Szociológia, 1977/2, 240–256.



társadalmi bázist céloztak meg és fordultak elsőként hazánkban a tudományos alapokon nyugvó, nyugati mintájú szociográfiához, hogy a húszas években „szociográfiai munkaközösségben” folytassák a munkát lapjuk, a *Századunk* hasábjain. Mivel azonban a kultúrájában néprajzi egzotikumnak tekintett és a városi műveltség számára leginkább csak a népszínművek hamis világaként (félre)ismert parasztság helyzete a 19. század nyolcvanas éveitől folyamatosan romlott, hamarosan e réteg korszerű megismerése került előtérbe a különböző műhelyekben, valamint az időközben színre lépő, a társadalmi anomáliák iránt fogékony népi írók műveiben.<sup>217</sup>

Steinmetz a szociográfia monografikus vonalát az általa erősen kárhozott földrajztudósokhoz, közelebből a természeti földrajzhoz kötötte, mely tendencia Magyarországon sem volt ismeretlen. Sőt, a két világháború között az emberföldrajz előretörésével még határozottabbá vált a szociográfia geográfiai kapcsolata. Teleki Pál munkássága<sup>218</sup> mellett érdemes kiemelni a kevésbé ismert, Milleker Rezső vezette debreceni műhelyt.<sup>219</sup> Az elsősorban szervezőként jeleskedő professzor a debreceni egyetem földrajzi intézetében – a természet- és társadalomtudományok összefüggéseit hirdetve – már a húszas években hozzálátott az ország (gondjainak) feltérképezéséhez. Alapkonceptiója, hogy „az elharapódzó idegenszeretet”, a „nemzetietlenség” ellen „a szeretet rózsás szemüvegén át” kell szemlélni a honi viszonyokat.<sup>220</sup> Bár a szélsőségek elítélése mellett teret engedett bizonyos kritikus hangoknak, jobbító szándéka a népi írókkal ellentétben nem próbálta az adott hatalmi viszonyokat feszegetni. Megoldási javaslatokat pedig a deklarált cél („minden károsnak orvosságát megtalálni”<sup>221</sup>) ellenére nem tartalmaztak a dolgozatok. Mégis, ez a fajta *honismeret* kis túlzással a *Magyarország felfedezése* népi kezdeményezés egyfajta konzervatív előképeként is értelmezhető, mivel Milleker 1928-ban egy fotópályázat kapcsán (bár csupán néprajzi gyűjtés céljából) már az „Ismeretlen Magyarországról” értekezett.<sup>222</sup> A Teleki–Milleker-féle irány jól láthatóan kapcsolódott a Horthy-korszakbeli hivatalos állásponhoz, amely Kertész János 1943-ban kiadott kismonográfiájában („*Magyar szociográfia*”)

217 A szociográfia honi gyökereihez: Borbándi Gyula, *A magyar népi mozgalom: a harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989, 91–103. A népi szociográfiához: Uo., 203–247. és Némedi Dénes, *A népi szociográfia 1930–1938*, Bp., Gondolat, 1985, valamint legújabban: Bognár Bulcsu, *A népies irányzat a két háború között*. Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői, Bp., Loisir, 2012.

218 Telekihez lásd: Ablonczy Balázs, *Teleki Pál*, Bp., Osiris, 2005, 335–345.

219 Millekerről: Süli-Zakar István, *Milleker Rezső professzor élete és debreceni munkássága*, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1995. Milleker népkutató műhelyéről a két világháború közti debreceni falukutatást tárgyaló fejezetben szövegek bővebben.

220 Milleker Rezső, *Honismeret*, 1924 = A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Kiadványai (továbbiakban: Honismereti Kiadványok), I–II.

221 Uo., 12.

222 Milleker Rezső, *Ismeretlen Magyarország*, Iskolánkívüli Népművelés, 1928/2, 93–94. és 1929/5, 211–212. Az adatgyűjtést egyébként külön kérdőívek segítették. Kiséry László, *A csonka-magyarországi Bodrogköz*, 1935 = Honismereti Kiadványok VII–VIII, 25.

nyert könyvformát.<sup>223</sup> Kertész a Magyar Szociográfiai Intézet titkára volt két évtizeden át, így reformkonzervatív kötődése vitathatatlan. Többek között Krisztics Sándor munkájára<sup>224</sup> hivatkozva hangsúlyozta, hogy „a szociográfia tudománynak kell maradnia”, majd rendkívüli alapossággal ismertette a hivatalos intézmények, körök, egyesületek és személyek által végzett társadalomleíró munkát. A szerző revíziós szempontból tartotta létfontosságúnak az önismeretet, mivel „szociográfia és revízió egymás mellett haladtak a magyar nép sorsának felemelésében és a magyar haza területi épségének visszaállításaiban” – zárta nehezen igazolható tételével kötetét Kertész.

A földrajztudósok (és politikusok) mellett – érthető okokból – a szociológusok is magukénak érezték a szociográfia „tudományát”, így érdemes felidézni a Horthy-korszak két meghatározó társadalomtudósának kapcsolódó gondolatmenetét. Rézler Gyula alapvető problémának tartotta, hogy előbb alakult ki a tudomány, a szociológia elmélete és fogalmi keretei, majd csupán ezt követte a kutatások tárgyának gyakorlatias feltérképezése, vagyis a tulajdonképpeni szociográfia. Korának társadalomleíró tendenciáit igen szigorúan ítélte meg, a népi falukutató munkák közül csak Erdei Ferenc munkásságát tartotta a szociográfusi címre méltónak – épp a köztudatba való szociográfusi berobbanása, vagyis a *Futóhomok* kivételével.<sup>225</sup> Véleménye a szigorúan induktív módszerrel dolgozó szaktudós álláspontja, mely mindazonáltal nem jelentette a konzervatív oldal melletti kiállást. Ugyanis „e csoport tagjai éppen az ellenkező végletbe estek, mint a falukutatók. Míg az előbbieket [...] a kirívó társadalmi jelenségeket állították könyveik homlokterébe, addig a monográfusok műveinek olvasása közben önkéntelenül az az érzésünk támad, hogy

223 Kertész János, *Magyar szociográfia*, Bp., Tömörkény Irodalmi Kör, 1943. A hivatalos falukutatóshoz lásd: Torkos Veronika, *A hivatalos falukutató intézményei a két világháború között*, Társadalomismeret, 1989/3, 91–101. és *Hivatalos falukutatók: a vidéki Magyarország leírása 1930 és 1940 között: társadalomtörténeti forrásgyűjtemény*, szerk. Bíró Judit, Bp., PolgART Kiadó, 2006.

224 Krisztics Sándor, *Szociográfiai elméletek és eszmények*, Bp., Magyar Szociográfiai Intézet, 1941.

225 Jellemző, ahogyan a szerző a falukutatók műveinek (itt Szabó Zoltán *Cifra nyomorúságának*) „lecsupaszításával” szemléltette a szaktudományos nyelvezetet, mely által ugyanakkor jól érzékeltette azt is, hogy mennyire nem egy nyelvet beszélt (szó szerint) a társadalomtudós szociográfus és az író szociográfus: „»Tibolddaróc a Bükk lábainál fekszik, a 'partokon'. Lépcsőszerű lejtőn vajúdnak odúi a talajban, és ha valami óriás ezen a lejtőn indulna fölfelé a Bükkbe, úgy járhatna, hogy minden lépését házak tetején teszi meg. Az odúk szorosan egymás mellett húzódnak el, engedelmesen követve a domboldal hajlását, messziről, különösen, ha szembejövő fény világítja meg a fehérre meszelt sávokat, fantasztikus a kép.« Módszeres, fegyelmezett stílusú szociográfus mindebből a következőket vállalhatná: »Tibolddaróc a Bükk lábainál fekszik a 'partokon'. Lépcsőszerű lejtőn vajúdnak odúi a talajban. Az odúk szorosan egymás mellett húzódnak el, követve a domboldal hajlását.« – „korrektúrázott” a szaktudós. Rézler Gyula, *Falukutatók és szociográfusok. A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben* = Rézler Gyula *válogatott tanulmányai 1938–1944*, a kötet anyagát válogatta, a bevezetőt írta: Tóth Pál Péter, Bp., Gondolat, 2005, 131–132. Rézler egyébként a szocializmus alatt (emigrációban) is hű maradt a „tudományos módszeresség” hitvallásához. Lásd a vele készített interjút: Mézes Flórián, *A hazai szociológia és szociográfia néhány kérdéséről: társadalmi ténykép*, HVG, 1985/15, 4–6.

íróik megfutamodtak a falu társadalmi kérdéseinek alapos tárgyalása elől.” Még kevésbé félreérthetően: „A falukutatók a földmunkások mellett vannak, Scherer Péter Pál<sup>226</sup> a nagybirtokosok érdekeit szolgálja, a módszeres szociográfusnak azonban nem néposztályok, hanem az emberileg elérhető igazság oldalán kell állnia”<sup>227</sup> – kérte számon a babitsi értelmiségi etikát a szerző 1943-ban.<sup>228</sup>

Az egyébként népiekkel összejáró, többükkel jó kapcsolatot ápoló,<sup>229</sup> ám műveiket vasszigorral mérlegre tevő Rézlerrel szemben Reitzer Béla az egyik legrégebbi népi indíttatású műhelyből, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumából érkezett a szociológuscéhbe.<sup>230</sup> Gondolati alapvetései mégis mentesek bárminemű elfogultságtól. Reitzer egy tudománynépszerűsítő honi folyóiratban próbálta (konkrét művek említése nélkül) körvonalazni a „divatos” szociográfia műfaji sajátosságait, elsősorban tudománytörténeti szempontból. Vélekedése szerint a szociológia „sokkal nehezebb helyzetben van, mint a természettudományok, mert nem áll rendelkezésére a természettudomány fő eszköze: a kísérlet”. Meglátása szerint „a kísérlet hiányát a szociológiában a szociográfia hivatott pótolni”, mutat egyfajta kiutat a Rézler által felvázolt, eredendő episztemológiai csapdából a szerző. Reitzer olvasatában a szociológia *nomotikus*, törvénykutató tudomány, míg a szociográfia *idiografikus*, leíró diszciplína, mely a konkrét tényekre koncentrál.<sup>231</sup>

Bár Reitzer fontos kapocsnak tekinthető a népi mozgalom és a korabeli tudományos élet között, mégsem vehető egyértelműen az épp szociográfiai<sup>232</sup> által elhíresült népiek táborába. A (képzettebb) népi szociográfusok közé tartozott ellenben Kovács Imre, aki már 1935-ben felfigyelt rá, hogy Magyarországon nemcsak azért „öszvérműfaj” a szociográfia, mert a szaktudomány és a szépirodalom határmezsgyéjén helyezkedik el, hanem mert a szaktudományok is osztozni kényszerülnek rajta. „A magyar szociográfiai munkák történelmi és földrajzi vonatkozásokkal, a gazdasági helyzet rövid ismertetésével és a földbirtokmegosztás statisztikájával rendszerint kimerítettnek tekintették a falu ismeretét. És így inkább az egyes részletek (földrajzi, történelmi, gazdasági) egyesített monográfiáinak, mint szociográfiáinak lehet-

226 Scherer Péter Pál a konzervatív, állagvédő birtokpolitika egyik hazai prominense volt a Horthy-korszakban. Lásd: Scherer Péter Pál, *Így látom én: alföldi falvaink lakossága és szociális problémái*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938. és Uő, *A nagybirtok*, Bp., 1939.

227 Rézler, i. m., 129–139.

228 Lásd Babits „recenzióját” Julien Benda könyvéről: Babits Mihály, *Az írástudók árulása*, Bp., Magvető, 1986.

229 Tóth Pál Péter, *A szociológus Rézler Gyula = Rézler Gyula válogatott tanulmányai...*, 13–14.

230 A szegediekhez: Csaplár Ferenc, *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*, Bp., Akadémiai, 1967.

231 Reitzer Béla, *Mi a szociográfia?*, Búvár, 1936/5, 298–300.

232 Csupán a legfontosabb művek: Szabó Zoltán, *A tardi helyzet*, Bp., 1936, Veres Péter, *Az Alföld parasztsága*, Bp., 1936, Illyés Gyula, *Puszták népe*, Bp., 1936, Féja Géza, *Viharsarok*, Bp., 1937, Kovács Imre, *A néma forradalom*, Bp., 1937, Erdei Ferenc, *Futóhomok*, Bp., 1937, Szabó Zoltán, *Cifra nyomorúság*, Bp., 1938.

ne azokat nevezni” – ítélkezett Kovács, a szociográfia szintetikus mivoltát elismerve, ám a diszciplínák összefüggéseit, a gyakorlatiasság szükségét, a modern tudományok és – némiképp meglepő módon<sup>233</sup> – a hideg objektivitás fontosságát hangsúlyozva.<sup>234</sup>

Az 1945 előtti vélekedésekkel kapcsolatban végezetül érdekes lehet megvizsgálni egy marxista beállítottságú kisebbségi szerző gondolatait is. Az erdélyi önismereti irodalom<sup>235</sup> egyik kulcsfigurája, Gaál Gábor a szépirodalom felől, műfajelméleti szempontból vette górcső alá „kentaurszerű” szövegműfajt 1937-ben. Gaál szerint „a »klasszikus« irodalmi formák szétestek, megbomlottak”, s ennek (is) köszönhetően „a magyar irodalom formakultúrájában az önéletrajzi szakasz után beszélhetünk egy szociográfiai szakasról”. A szociográfia kapcsán ő is érzékelte a Rézler által kárhozottat kétlakiságot, ám míg a szociológus a tudomány szempontjait kérte számon, addig az esztéta szerint ez a műfaj „ugyanolyan mélyen gyökerezik a társadalomtudományi gondolkodásban, mint amilyen mélyen szabad irodalmi alkotás”. Gaál találóan fogalmazva „enciklopédikus hungarológiának” nevezte a szociográfiát, ahol szinekdochészerűen „egy mai rész-Magyarország képe valamennyiben az egész-Magyarországra utal”. A műfaj nagy teherbírását hangsúlyozva kiemelte továbbá, hogy a szociografikus írásokban „összefut történetírás, riportázs, társadalmi földrajz, szellemtörténet, vízrajz, gazdálkodástörténet, nemzetgazdaságtan, publicisztika, szociológia és statisztika”.<sup>236</sup>

1945 után a szociográfia és a vele való elméleti foglalatosskodás hasonló pályát járt be, mint a gyenge lábakon álló honi demokrácia. A kezdeti lendület jegyében lelkesült riportok, szociográfiai pályázatok és táborok láttak napvilágot, de idevehető az első hazai szociológiai tanszék megalakulása, valamint a népi kollégiumok által hirdetett önismereti mozgalom is.<sup>237</sup> Nem sokat váratott magára az első elméleti írás sem, Márkus Istvánnak köszönhetően.

233 Kovács saját írásai bővelkednek lírai elemekben. Talán elég utalni *A néma forradalom* elhíresült „kompos nyitányára”, vagy a szerző azon általánosító kijelentésére, miszerint „a gazdasági cselédek szociális helyzete és nagy nyomorúsága szinte már az állati nívó felé közeledik.” Kovács, *A néma forradalom...*, 7–9., 203.

234 Kovács Imre, *Falumunka a Pro Christo Diákok Házában*, Magyar Szemle XXIII. kötet, 1. kötet, 61–68. Kovács megjegyzése a két világháború közti korszak népiélet-kutatóira vonatkoztatva helytálló. A szociografizálást nem íróként, vagy hivatásból űző („amatőr”) falukutatók, vagyis a helyi intelligencia egy része lelkiismeretesen adatolta a falu fontosabb történéseit, mely a nagyobb perspektívában gondolkodó népi és hivatalos szerzők horizontján kívül esett.

235 Az erdélyi falukutatáshoz: Cseke Péter, *A magyar szociográfia erdélyi műhelyei*, Bp., Magyar Napló, 2008. (Elemzem: Bartha Ákos, *Tényfeltárás kisebbségben*, Tiszatáj, 2010/1, 108–110.)

236 Gaál Gábor, *A mai magyar szociográfiai irodalom*, Korunk, 1937/5, 406–410. A szociográfia 1945 előtti fogalmi vitáihoz, a kérdést történetiségében és (Rézler kivételével) részletesen taglalva lásd: Némedi, *A népi szociográfia...*, 105–124.

237 *A magyar irodalom története: 1945–1975*, szerk. biz. Béládi Miklós [et al.] Bp., Akadémiai, 1981–1990, 3/2. köt., 1172.

A szerző szerint 1945-tel – a megvalósult földreformmal – a politikai falukutatás korszaka lezárult, a szociográfus feladata most már a megfigyelés és a tudományos feldolgozás kell legyen.<sup>238</sup> Márkus mellett az élvonalbeli politikussá lett Erdei Ferenc is a tudományos szempontok fontosságát hangsúlyozta a koalíciós időszakban. Rögtön új helyzet állt elő a fordulat évével (1948), a kommunista diktatúra beköszöntével. „A szociológia a szocializmus viszonyai közé nem illő áltudománynak minősült, tanszékét megszüntették, a NÉKOSZ-t feloszlatták. [...] Az irodalmi szociográfia az úgynevezett »realista művészet« nevében feleslegesnek minősítették.” Csak az enyhülés idején, 1954-ben mutatkozott rá újra igény (Déry Tibornak köszönhetően), azonban a felhívást nem kísérte egyhangú lelkesedés, az 1956-os események pedig minden lehetséges forgatókönyvet átírtak.<sup>239</sup>

A forradalom utáni fojtott társadalmi légkörben az irodalom „társadalmi érdekessége” megnőtt, hiszen „az ötvenes években »áltudománnyá« nyilvánított szociológia és pszichológia újraszervezése még csak a kezdeteknél tartott”.<sup>240</sup> A szociográfia az ötvenes-hatvanas évek fordulóján kelt új életre, méghozzá meglehetősen inverz módon, hiszen a „mezőgazdaság szocialista átszervezése” egyben a tradicionális paraszti kultúra felszámolását is jelentette. Éppen ezért lehetett fontos a (művelődés)politika számára az írók ténykedésének kontrollálása, amit a Horthy-kori falukutató perekhez, vagy épp a Rákosi-érához képest jóval szofisztikáltabb módon oldottak meg az illetékesek. A szociográfia a hatvanas-hetvenes évek fordulóján intézményes kereteket kapott az Írószövetség által kezdeményezett és a Művelődésügyi Minisztériumon keresztül támogatott (új) *Magyarország felfedezése* sorozat által. A sorozatot az Írószövetség elnöke, a szociográfia „nagy nemzedékéhez” tartozó Darvas József félre nem érthető ideológiai instrukciókkal indította útjára. Eszerint eljött az ideje a „kormányparti” szociográfiáknak, melyekben a valóságfeltárásnak találkozni kell a marxista tudatossággal. Darvas külön hangsúlyozta a történetiséget, vagyis a – vélhetően 1945 előtti – múlt és a jelen összehasonlítását.<sup>241</sup> Ami pedig a szociográfia korabeli meghatározását illeti,

238 „Módszeres falu-monográfiákra [...] volna szükség”, melyeket majd követhet „az egyes problémák nagyobb tájegységen, vagy az ország több vidékén párhuzamosan folyó, összehasonlító vizsgálata”. Márkus István, *Az új falukutatás problémái*, Valóság, 1946/6–9, 51–60.

239 *A magyar irodalom története: 1945–1975...*, 3/2. kötet, 1161–1173. Idézetek: Uo., 1173, 1161. Beke György szerint „a magyar szellemi élet sztálinista eltorzulását legkeservesebben a költészet és a szociográfia sínylette meg. A versírás azzal, hogy jelszavakká hígították, a szociográfia azzal, hogy lényegében eltüntettkék.” Beke György, *Lejárt-e az írói szociográfia órája = Egy műfaj válsága? Tanácskozás az írói szociográfia múltjáról és jövőjéről*. Kolozsvár, 2001. október, gondozta: Beke György, Bp., Magyar Napló, 2002, 51.

240 Veres András, *Az írók és a hatalom a hatvanas évek Magyarországon = A magyar irodalom története*, főszerk. Szegedy-Maszácz Mihály, Bp., Gondolat, 2008–, III. kötet, 532.

241 Darvas József, *Magyarország felfedezése*, Kortárs, 1968/9, 1347–1360. A sorozat a leghosszabb ideig működő szociográfiai vállalkozás volt Magyarországon. A honlap állapota alapján alighanem jogos a múlt idő: <http://www.magyarorszagfelfedezese.hu/>. (Letöltve: 2017. március 3.), noha konferenciákkal még hallat magáról a sorozat.

egyesek még a konszolidálódó Kádár-korszakban is a történelmi materializmusban feloldódott szociológia „segédanyagaként” tekintettek rá (Molnár Erik), esetleg az önálló marxista szociológia egyfajta kutatástechnikai változatként jöhetett szóba (Hegedűs András, Szántó Miklós), ha nem épp az irodalom békésebb berkeibe utalták át teljesen a műfajt.<sup>242</sup>

Am nemcsak a patinás *Magyarország felfedezése*-sorozat éledt újjá a hatvanas évek végén, de a különböző irodalmi-kulturális-társadalmi periodikák is egyre gyakrabban közöltek szociográfiákat. A *Valóság* már 1958-as beköszöntőjében valamennyi társadalomtudomány marxista alapállású fórumaként identifikálta magát,<sup>243</sup> míg a *Forrás* – mely a szociográfia művelését nevében is vállalta – rendszeres publikálási felületet nyújtott a tényfeltáró irodalom híveinek. Számos mű(részlet) mellett itt közltek az 1972-es és az 1975-ös kecskeméti szociográfus konferencia anyagát, Gombár Csaba tanulmányát a régi és az új *Magyarország felfedezése*-sorozatról (1976/3), a fiatal írók lakitelki találkozóján elhangzott felszólalásokat (*A haza és a nemzeti önismeret*, 1979/9), valamint Hatvani Dániel interjút – többek között Féja Gézával, Illyés Gyulával és Csák Gyulával.<sup>244</sup>

Miközben a magyar irodalomban jellemző műfajjá vált a szociográfia, a hatvanas években a szociológia is újra létjogosultságot nyert (majd intézményesült), ami egyúttal a tudományosság–szépirodalmiság témakörében folyó régi vita felélédesét is magával hozta.<sup>245</sup> Az irodalomtudós Szabolcsi Miklós ekképp foglalta össze a tudományos alapú szociológiáról leváló irodalmi szociográfia fő feladatát: „az emberek tudatában jelentkező új nézetek megragadása, új feszültségek tettenérése, a kor, a társadalmi s a gazdasági helyzet adta új ellentmondások megragadása, az új pszichikum kialakulása, az emberi viszonylatok új típusai – s nem annyira a helyzet statikus–statisztikus leírása

242 Hársfalvi Péter, *Irodalom – szociográfia – szociológia*, Alföld, 1963/8, 64–70. A szerző szerint a szociológia és a szociográfia különválása „a burzsoá tudomány és elmélet törvényszerű kiütalanságában leli magyarázatát”, majd Mao Ce-tung-idézetekkel szemléltette, hogy a „mai társadalmi feltételek és tudományos lehetőségek közepette a szociográfiának mint sajátos irányzatnak vagy tudománynak a fenntartása nem látszik indokoltnak”. Uo., 67–69.

243 *Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye*, vál. és szerk. Kókay György, Oltványi Ambrus, Vargha Kálmán, Bp., Gondolat, 1978, 738–742.

244 Szilágyi Sándor, *A főszerkesztőket le lehet váltani...*, Beszélő, 1982. május. (<http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-foszerkesztoket-le-lehet-valtani%E2%80%A6>. Letöltve: 2015. június 20.)

245 A vitához lásd: Varga Károly, „Discours de la méthode”. Adalékok az irodalmi szociográfia és a szociológia viszonyáról szóló vitához, *Kritika*, 1964/3, 24–30., Féja Géza, *A társadalomrajz tegnap és ma*, Valóság 1963/6, 60–63. és Csák Gyula, *Tudósítás a tudósítókrol. Jegyzetek Csoóri Sándor: Tudósítás a toronyból című könyve ürügyén*, Kortárs, 1964/3, 493–496. A polémia a nyolcvanas években is folytatódott, bár kissé más kontextusban. A jeles szociológus, Andorka Rudolf véleménye szerint, míg a tudományos módszertannal bíró szociológia „az általánosítás igényével vizsgál társadalmi folyamatokat”, addig a szociográfia lényegében az esettanulmány funkcióját tölti be. Mézes, i. m. Litván György pedig Némedi Dénes könyvét méltatva a szociográfia politikai összefüggéseit elemezte (elsősorban a századelős reformerek és a népiek viszonylatában). Litván György, *A magyar szociográfia: tudomány vagy politika*, Kortárs, 1986/4, 93–101.

sa.”<sup>246</sup> Mindezekből a megjelent (megjelentethető) művekben leginkább a különböző társadalmi csoportok „közérzete” került előtérbe, a kényes gazdasági, hatalmi viszonyokat – hasonlóan, mint az 1945 előtti hivatalos falukutatás esetében láthattuk – nemigen bolygatták a munkák.

Ugyanakkor a szociográfia fogalmi tisztáz(hat)atlansága a hetvenes években sem hagyta nyugodni a műfaj követőit. A *Mozgó Világ* szociográfia-rovatának szerkesztője, Berkovits György a két világháború közti időszak falukutatókat vizsgálva elkülönített „feltáró szociográfiákat” író ellenzéki falukutatókat és „érvénytelen *mintha* szociográfiákat” alkotó kritikátlan kormánypárti „ellenfalukutatókat”.<sup>247</sup> Bár Berkovits sematikus tézise láthatóan tiszteletben tartotta a szocialista történet szemléleti normákat, elemzése mégis több ponton túlmutatott kortársain. A műfaji kettősség kapcsán például kiemelte, hogy nemcsak írók avanszáltak szociográfussá a Horthy-korszakban (mint kritizálták a szaktudósok), de fordítva is működött a mechanizmus: a kizárólagosan szociográfiákat író fiatal szerzőket (Erdei Ferencet és Kovács Imrét például<sup>248</sup>) a közvélemény nem tudósnak, hanem írónak tartotta. A gondolatmenet jól példázza tehát, hogy nemcsak maga az alkotó (vagy egyfajta autorizáló közeg) dönti el egy szöveg – vagy épp maga az alkotó – sorsát, de a befogadói, olvasói tudatot sem lehet figyelmen kívül hagyni a minősítésnél.

Berkovits az „érvényes”, feltáró valóságirodalom alapjának a kritikus magatartást tartotta, melynek letéteményese a társadalmi érzékenységen és az irodalmi eltökéltségen túl a tartalom megtisztítása („a ráakódott manipulatív rétegektől”), a szembesítő módszer (vagyis a társadalomban uralkodó elvek és a társadalmi gyakorlat ütköztetése) és az adekvát, öntörvényű tényformára találás (amely „magán viseli annak a tudatformának a bélyegét, amellyel megismerte a témáját” a szociográfus). Ilyen értelemben szociografikus formának tekinthető a tudományos igényű *tanulmány*, az esztétikai értéket közvetítő *ténynovella*, továbbá az *esettanulmány* („ha a tudományos és köznapit tudat változatai ismerhetők föl benne”), a *mélyinterjú-montázs* („ha az esztétikai megismeréssel keveredik a köznapit tudat”), a *társadalmi esszé* („a tudomány és az esztétikum »összjátékából«”) és a *dokumentummontázs* (mindhárom tudatformából épülve fel). A felsorolásban több, nehezen mérhető tulajdonságot is találunk, ám e kategóriák szerint egyes nem monografikus terjedelmű dolgozatok is igényt tarthatnak a szociográfiai rangra.<sup>249</sup>

246 Szabolcsi Miklós, *A valóság vonzásában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1964/3, 396–398.

247 Rézler Gyula idézett munkájában ugyanezt a kifejezést („ellenfalukutatók”) használta a kormánypárti szociográfusokra. Rézler, *Falukutatók és szociográfusok...* = Rézler Gyula válogatott tanulmányai..., 139–140.

248 Berkovits – tévesen – idevette a költőként induló, ám szociográfusként híressé váló Szabó Zoltánt is. Lásd: Hegedüs Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. <http://mek.niif.hu/01100/01149/html/szaboz.htm>. (Letöltve: 2012. június 5.)

249 Berkovits György, *A szociográfia magatartása*, *Mozgó Világ*, 1978/6, 3–12.

Könnyen lehet mindazonáltal, hogy a műfajnak politikai széljárástól függetlenül is nélkülözhetetlen eleme a határozott kritikai él. Erre utalhat, hogy a nyolcvanas évek elején a honi szociográfia válságáról kezdtek el cikkezni a *Forrás* hasábjain. A lap főszerkesztője, Hatvani Dániel szerint a szociográfia „egyfajta műfaji parttalanságot” kapott azáltal, hogy a költészet, a próza és a publicisztikai jellegű írások is egyre inkább felvállalták a „népben-nemzetben való gondolkodást”. E tendencia és az egyre gyarapodó műhelyek mellett azonban Hatvani szarkasztikus megjegyzése szerint „a hazai valóságirodalom az intézményesülésben felhígult és a felhígulásban intézményesült”. Az 1981-es szociográfiai munkaértekezlet egy másik résztvevője, Varga Csaba alighanem a jelenség – és végső soron a Kádár-rendszer – fő ellentmondására tapintott rá: „A társadalmi valóság, a társadalmi kritika és a társadalomirányítás között a szükséges összhang nincs meg. Nemcsak a realista kritika és a realista irányítás között vibrál feszültség, hanem például mindkettőnek elég tisztázatlan a viszonya a társadalmi valósághoz.” Még drasztikusabban fogalmazott Kőbányai János, a sugalmazott szociográfiák látszatkonjunktúrája kapcsán: „A mi szociográfiai írásainknak nincs felrázó ereje, valódi hullámokat nem kavarnak, csak kibeszélve elodáznak. Valódi nyomot nem hagynak a jelenkori magyar társadalom arculatán, mint elődeink a harmincas években” – foglalta össze a helyzetet apatikusan a szerző.<sup>250</sup> Ugyanakkor nemcsak a kritikai él, hanem a témaválasztás súlypontja is megváltozott, hiszen – követve a társadalmi változásokat – „a parasztszociográfiát, a falusi élet, a mezőgazdasági termelés elemzését háttérbe szorította a városi életforma, az urbanizációs folyamatok vizsgálata”.<sup>251</sup>

Nem szabad ugyanakkor figyelmen kívül hagyni, hogy a két világháború közti éra a tényirodalom műfajteremtő, nagy periódusa volt (nem csak hazánkban),<sup>252</sup> mely hatás, mint láthattuk, közel sem a szépírók teljesítményére szorítkozott, de intenzíven (vissza)hatott más műhelyek, szervezetek létrejöttére is. A másodvirágzást illetően ilyen tendenciákat véltek felfedezni Szili József irodalomtörténész, aki kiemelte a szociológia és a (tény)irodalom párhuzamos fejlődésének jelenségét, valamint a diszciplínák összjátékát a Kádár-

250 *Válság vagy váltás? Szociográfusok kerekasztal-beszélgetése a Forrás szerkesztőségében*, Forrás, 1982/5, 88–96. T. Kiss Tamás szerint „a mérce – kimondottan vagy kimondatlanul – a fiatalok két világháború között felállított teljesítménye volt. El kell fogadni, hogy az 1970-es és az 1980-as években folytatott falukutatók eredményeként csekély számú publikáció, sőt vitatott módszerességgel feltárt és megírt, terjedelmesebb munka jelent meg.” T. Kiss Tamás, *A társadalmi valóság vonzásában*, Zempléni Múzsza, 2010/2, 18–27.

251 Tüskés Tibor, *Valóságközelben (Sorozatárás ürügyén)*, Forrás, 1982/11, 88–89. Tüskés – szintén a harmincas évek összehasonlításában – a „szociográfiai irodalom esztétikai-írói fogyatékosságait” és a „már-már fájdalmasan leverő” visszhangtalanságát emelte ki. (Sokatmondó, hogy mindezeket a szerző a folyóirat „szociográfiai irodalmat tallózó” kritikai rovatának megszűnése kapcsán vetette papírra.) Uo.

252 Csengey Dénes, *A tényirodalom arcultai*, Valóság, 1983/9, 107–110. A német eredetű új tárgyiassághoz („Neue Sachlichkeit”) és a stílusirány magyar vonatkozásaihoz: Illés László, *Weimartól Kiskunhalomig* = Uő, *Üzenet Thermopüléből*, Bp., Argumentum, 1999, 56–82.

kori Magyarországon.<sup>253</sup> Mellette Huszár Tibor szociológus is felfigyelt erre a jelenségre, amikor a honi szociográfia kialakulásáról írt, angol nyelvű tanulmányának zárszavában a tudományos és az irodalmi megismerés szükségességét, valamint ezek egymásra gyakorolt hatását hangsúlyozta.<sup>254</sup> Láthatjuk, a szociográfiát műfajilag nem könnyű nyakon csípni és definiálni, hiszen születésétől fogva „családok közti mostohagyerek” volt világszerte, nálunk viszont történelmi körülményekből adódóan különösen „vegyes vérű” lett. A *Valóság* (későbbi) főszerkesztője, Sükösd Mihály is ezt a szórtságot hangsúlyozta, egyben elkülönítve irodalmi, tudományos és újságírói szociográfiát.<sup>255</sup> Ez a kategorizálás alighanem ma is a legnépszerűbbek egyike a témában. Ezzel szemben Alföldy Jenő a szociográfia – világirodalomban Homérosztól, hazánkban Tinódi Lantos Sebestyéntől eredeztethető – lírai gyökereiről értekezett.<sup>256</sup> Létezik azonban műfajokon és műnemeken túli megközelítés is, mint például Székelyhidi Ágostoné, aki szerint „a szociográfiai irodalom sajátosságai nem a műfaj, hanem a módszer és az eszköz körében jelennek meg”. Meggyőző érvelésének alapja, hogy az irodalmi műforma csak a jelenség váza, hiszen az ilyen mű nem önmagából kifejlő alkotás, hanem a választott megismerési módszer okszerű következménye. Ilyen értelemben „a szociográfia gyűjtőfogalomként használandó – az érintett művek ábrázolási módszerének alapján”.<sup>257</sup>

Töprengéseinket érdemes a kortárs helyzettel zárni. A rendszerváltozás utáni húsz év néhány sikerültebb vidéki szociográfiáját mérlegre tevő 2009-es elemzés szerint „el kellett ismernünk, hogy a klasszikus szociográfiákkal mérhető irodalmi teljesítmény nemigen van köztük”.<sup>258</sup> Ez persze nem mindenkinek szegi kedvét és könnyen megeshet, hogy a műfaj hamarosan új köntösben – például blogon vagy a közösségi hálók lehetőségeihez igazodva – lép

253 Szili József, *Irodalom és szociográfia: Szociográfiai irányzatok és formák az irodalomban*, Literatura, 1984/1, 49–59. A szerző nemzetközi perspektívából, külföldi művekkel is alátámasztva próbálta a műfaji kérdést (szociológia vs. szépirodalom) a recepcióesztétika igazát hangsúlyozva értelmezni. (Szili előadása az MTA és az American Council of Learned Societies szervezésében létrejövő „Interdiszciplinaritás az összehasonlító irodalomtudományban” című konferencián hangzott el. Princeton, 1983. április 2–5.)

254 „Science and literature may complement and enrich each other, just as the facts disclosed by literature and the sciences are both indispensable for socialist politics. They can complement and enrich each other, because the political, the scientific, and literary method of the perception and reflection of reality are different, each can throw light on other sides of the interconnections, and this is a good thing, since it enriches our knowledge of reality.” Huszár Tibor, *Sociography – The Emergence of a Discipline*, The New Hungarian Quarterly 1981/3, 96.

255 Sükösd Mihály, *A szociográfia útjai*, Kortárs, 1963/8, 1255–1258. A tényirodalom problematikájához lásd továbbá: Almási Miklós, *Tények + irodalom = tényirodalom?*, Új Írás, 1970/4, 114–121.

256 Alföldy Jenő, *A szociográfia költészete*, Eső: Irodalmi lap, 2004/1, 108–115.

257 Székelyhidi Ágoston, *A magyar szociográfia évtizedei. Bevezető előadás az I. Szociográfiai Konferencián* = *Uő, Válogatottak a valóságírodalomban*, Miskolc, Felsőmagyarország, 1998, 13–14.

258 Ács Margit, *Szociográfia*, Szín, 2009/5, 92.

elénk.<sup>259</sup> Simon Gábor ismeretelméleti kiindulópontú elemzésében rámutat, hogy a két világháború közti magyar irodalmi szociográfia alapvetően pozitívista szellemű volt, mely hagyományt érdekes módon az 1945 utáni strukturalizmus is folytatta, hiszen tárgyát – az elvont struktúrákban értelmezett társadalmat – továbbra is objektíve megismerhetőnek tartotta. A társadalomtudományokban ugyanakkor „már a hetvenes-nyolcvanas években megfogalmazódott, hogy a társadalom struktúráként történő bemutatása helyett a társadalmi gyakorlatokra, a mindennapi praxisra kell a hangsúlyt helyezni. A struktúráról a dinamikára való hangsúlyáthelyezés a kétezres évekre kiteljesedett a szociológiában (és a társas nyelvészetben is), egyben megfosztotta stabilitásától a társadalmi megismerés objektívista paradigmáját, felváltva azt olyan ismeretelméleti háttérfeltételezéssel, amelynek lényege, hogy a megismerő nem függetlenítheti magát és megismerését a tárgytól, azaz a társadalom semmilyen aspektusa nem tárgyasítható.” Ehhez a belátáshoz látszanak igazodni napjaink szociografikus alkotásai, például Borbély Szilárd *Nincstelenek*<sup>260</sup> című kötete is. Az esztétikum itt már „nem a bemutatás megformáltságából, rendezettségéből, szervezettségéből következik: az értelmezés nehézsége, a sokféle nézőpont működtetése és a fejlődésnarratíva kérdéses sikeressége termeli ki” azt, „mint a bányász az ásványkincseket. Illúzióvesztés áll e vállalkozások mögött: a megismerhető és megérthető társadalom illúziójának elvesztése, amelynek helyébe azonban a társas aktivitás lehetőségei és kérdőjelei lépnek.” Mint a szerző okkal hangsúlyozza: „egy atomizálódó világban ez legalább annyira fontosnak tűnik, mint a nagy összefüggések átlátása”.<sup>261</sup>



259 Ezzel próbálkozott a *Népiblog* csapata is. Kísérletünk immáron nyomtatásban is olvasható, benne terjedelmes „mini szociográfiák” fejezettel. Vö. *Népiblog: Az elmúlt évek írásai* (2014–2016), szerk. Bartha Ákos, Paár Ádám, Péterfi Gábor, Bp., L'Harmattan, 2016, 223–263.

260 Borbély Szilárd *Nincstelenek – Már elment a Mesijás?*, Bp., Kalligram, 2013.

261 Simon Gábor, *Ízlés és megismerés. Napjaink irodalmi szociográfiáiról*, *Népiblog*, 2016. február 13. (online).

## II. MODERNIZÁCIÓ ÉS FÖLDBIRTOK- POLITIKA



# 1. TÁRSADALMI KRÍZISEK, TÁRSADALOMPOLITIKA, POLITIKAI KONFLIKTUSOK

## MODERNIZÁCIÓS PROBLÉMÁK MAGYARORSZÁGON A NAGY HÁBORÚ LÁTÓSZÖGÉBŐL

Történelmünk hanyatlástörténeti narratívája méltán szerzett nagy „népszerűséget” az értelmiségi közbeszédben, a politikában, sőt egyes történészi megközelítésekben is. Hogy milyen erős nyomvonalakról van szó, a magyar emlékezhelyekre irányuló kutatások is bizonyítják. Muhi, Mohács, Világos, Doberdó, Trianon, Don-kanyar, Bern – csupán néhány kiragadott csata, béke és vereség, melyek hívószavakként működnek. E hívószavakról képek ugranak be, sőt esetenként a kauzalitás láncára fűzve önálló életre és értelemre kelhetnek a filmkockák. Egy, a kilencvenes évek végén végzett ifjúsági felmérés szerint a negatív(ba hajló) nemzettudat nem az idősebb generáció sajátja. A fiatalok naiv történelmi reprezentációjában a pozitív töltetű események felsorolása nagyjából a 15. századdal bezárul, a negatívak ellenben 1849-től a rendszerváltozásig tartanak, többnyire beleértve ebbe a sorba az 1956-os forradalmat és szabadságharcot is.<sup>1</sup> Az utóbbi huszonöt évet illetően sem valami fényes a helyzet: egy 2009-es felmérés szerint a megkérdezettek 72%-a a rendszerváltozás vesztesének tartja magát. Mindez természetesen nem véletlen, még ha a történészek óvnak is az elhamarkodott következtetésektől. Megpróbáltatásokban korábban is bővelkedett történelmünk (tatárjárás, törökdúlás, szabadságküzdelmek), ám ezeknek „más volt a történelmi algoritmusa: országot-népet emésztő két sorscsapás között több generációnyi idő telt el, így a társadalomnak megadatott a soros »istencsapást« kiheverni, szépapáktól ükunokákig újrendezni soraikat, egyénileg és közösségi létben is regenerálódni”.<sup>2</sup> A rövid 20. század egymásba torlódó eseménysorában erre nem volt mód.

Hányattatástörténetünk súlypontja tehát okkal esik a 20. századra. A jelenséghez hozzátartozik, hogy a professzionális történelemtudomány bajosan jöhetett volna létre rendkívül hatásos tudatformálóként a 19. század historiz-

1 J. Ászló János, *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei*, Scientia Humana/Kairosz, 1999, 99–100.

2 Gyarmati György, *A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal*, METSZETEK, 2013/2–3, 7.



musa nélkül (a nemzetné válással egymást erősítve), ennek pedig egyenes következménye lett egyrészt, hogy a 20. századi eseménysorokat immáron szinte teljes eszköztárral fogadhatták a történészek, másrészt, hogy eredményeik iránt sem a közélet, sem a (mindenkori) hatalom nem volt közömbös. Nemcsak a közelmúltból volt mit értelmezni, ám a historikusok optikája folyamatokra fókuszált – filmkockák helyett ekkor még a film dívott –, az 1945-ös másnap pedig szinte már 1920-ban adott volt: „valahol utat veszítettünk”. Történelem és közélet kapcsán érdemes egy pillanatra eltűnődni azon is, mekkora súllyal vett részt kora közéletében – *horribile dictu*: politikájában – a két világháború közti korszak reprezentatív, nyolckötetes magyar történelmi összefoglalójának<sup>3</sup> szerzőpárosa (Szekfű még 1945 után is). Ma is akadnak szép számmal történészek, akik politizálásra adják fejüket, ám ez a döntés rendre szakmájuk feladásával, de legalábbis történészi működésük háttérbe szorulásával jár. A szakma – és a kulturális szektor – súlyát illetően aligha tekinthetjük véletlennek, hogy míg hét évvel Trianon után a kultusztarca részesedése az állami kiadásokból 10% felett volt,<sup>4</sup> addig ma már ilyen minisztérium sincsen, a kortárs elemzések pedig a humán tudományok térvesztését regisztrálják – nemcsak hazánkban, hanem szerte a világban.<sup>5</sup> A 20. századdal ellentétben, napjainkban az iskolarendszeren keresztül közvetített kultúra és a kanonizált történelmi tudás folyamatos devalválódását, valamint a különböző mnemotechnikai jelenségek burjánzását figyelhetjük meg. Történelmi kérdések csupán kultúr- vagy emlékezetpolitikai döntések és kerek évfordulók kapcsán ütnek meg a közéleti ingerküszöböt. Talán így is van ez rendjén, mert bár soha nem tudhatjuk, mit hoz a múlt, jelenleg inkább az (örök) „aktuális helyzet”, vagy épp a jövő távlati határozzák meg a társadalmi érdeklődést. Ez azonban már egy másik hanyatlástörténet (a történelemtudományé).<sup>6</sup>

2014-ben egy olyan konfliktusra (is) emlékeztünk, mely nemcsak alapjainban rengette meg több évszázados politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális berendezkedésünket, hanem a legtöbb tekintetben maga alá is temette azokat. A „nagy háború” még a 21. századból visszatekintve is rászolgált nevére, noha korántsem csak a magyarság számára volt perdöntő. A bevett értékelés szerint az első világháború volt a század „őskatasztrófája”, vagyis origója szinte minden rossznak, ami utána történt. Ez a „civilizált Európában” kirob-

3 Hóman Bálint, Szekfű Gyula, *Magyar történet*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1928.

4 Ujváry Gábor, *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*, Bp., Ráció, 2010, 18.

5 *Tudomány és politika*, szerk. Mosoniné Fried Judit, Tolnai Márton, Bp., Typotex, 2008, 27. A politika szerepe is megváltozott: „nem irányít (beszólás értelmében), hanem orientál és szervez”. Uo., 9.

6 Lásd (például): Gyáni Gábor, *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, Bp., Nyitott Könyvműhely, 2010. A Gyánival merőben más szellemi pozícióból író John Lukacs is hangsúlyozza a társadalom széles körű történeleméhségét és ezzel egy időben a történészszakma „elbürokratizálódását”, értelmiségi szerepét illető „tudatlanságát”: Lukacs, John, *Egy nagy korszak végén*, Bp., Európa, 2005, 80–81.

bant konfliktus azonban távlati nélkül is világtörténelmi fordulópont, hiszen addig ismeretlen méretű és jellegű erőszakombolást eredményezett. A 20. század embere valójában ekkor szembesült először globálisan az industrializált gyilkolással, a totális háborúval. Tömegek, „népi rétegek” milliói kerültek be a számukra nyilvánvalóan idegen háborús gépezetbe; róluk, az „ismeretlen katoná” tapasztalatairól, traumáiról jóval kevesebbet tudunk, mint a hadi cselekményekről és a politikai manőverekről. Az érdeklődők csupán egy-két visszaemlékezésre, naplóra és (jobbára cenzúrázott) katonalevélre hagyatkozhatnak, néhány irodalmi alkotás (például Móricz Zsigmond *Szegény emberek* című novellája<sup>7</sup>) mellett. A „halálgýárról” egyetlen adat: 1915-ben négy hónap alatt 800 000 katonát vesztett a Monarchia csak a keleti fronton, ami a korabeli hadállomány több mint felét jelentette.<sup>8</sup>

Akár jelzésértékűnek is vehetjük azt a vihart, ami a Szerbiának küldött ultimátum napján, 1914. július 23-án tombolt Budapesten, megrongálva olyan szimbolikus tereket, mint a Szent István-bazilika, a Mátyás-templom vagy a Lánchíd.<sup>9</sup> Valójában azonban a „vihar” előszelei már jóval korábban elérték az országot és nemcsak katonai értelemben (Bosznia annexiója 1908-ban), hanem – és elsősorban – társadalmilag. Ami a századelős parlamenti politikát illeti, a „67-esek” és „48-asok” ellentéte látszólag minden egyéb törésvonalat felülírt és minden korábbi színvonalat alulmúlt: „zsebkendővel irányított” szavazás (Tisza István mellett), pisztolyhasználat (Tisza István ellen), obstrukció, verekedés, karzatrongálás, parlamenti őrség, ellenzék kivezetetése – így lakták be képviselőink a Steindl Imre által tervezett, éppen csak átadott, párját ritkító szépségű neogótikus épületet. Ami nem a pártalapítósdival túlfűszerezett politikát, hanem a hús-vér politikusok személyét illeti, szeretjük a korszakot Tisza István és Károlyi Mihály konfliktusaként láttatni. Adott is minden, ami egy jó drámához kell, vagy amire a szenzációra éhes utókor vágyik: párbaj, merénylet, háború, forradalom, nagy tervek, gyilkosság, bukás. Tisza a daliás, nyakas kálvinista, aki „jó magyar családból” származik és a fontolva haladás konzervatív ethoszának megtestesítője és Károlyi, az „európai tájékozódású” reformer arisztokrata, a béke, a földreform és a választójog apostola, avagy a farkastorkú nemzetvesztő, idealista dandy, óriási kártya-adósságokkal. Jó hír, hogy a kép igazításán, a toposzok lebontásán dolgoznak történészek, rossz, hogy ez nem mindig sül el jól,<sup>10</sup> a legrosszabb pedig, hogy

7 Vö. Takács Miklós, *Narrativitás és traumatikus tapasztalat Móricz Zsigmond Szegény emberek című novellájában*, Kalligram, 2010/július–augusztus, 112–116. Ugyanakkor a társadalomtudományokban hódító trauma-fogalom parttalan használatára figyelmeztet: Kovács Éva, *Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban*, Korall, 59 (2015), 82–107.

8 *Magyarország története a XIX. században*, szerk. Gergely András, Bp., Osiris, 2003, 531–532.

9 Cartledge, Bryan, *Trianon egy angol szemével*, Bp., Officina, 2009, 26.

10 A legújabb (apologetikus) történeti munka: Hajdu Tibor, *Ki volt Károlyi Mihály?* Bp., Napvilág, 2012.

fáradozásuk nem sokakat érdekel igazából, minthogy a vita nem történelmi személyekről, hanem politikai szimbólumokról folyik általában.<sup>11</sup>

Modern kori társadalomfejlődésünk egyik közhelye a történelmi, rendies („nemzeti”) és a polgári („zsidó”) közép- és felső rétegek egyidejű, ám szeparált jelenlétéről szól. A közismert állítást nyomatékosítja, hogy az *Országos Antiszemita Párt* (1883) az egyik első, ideológiai alapon létrejövő – parttalan közjogi csepűrágáson túlmutató, bár tisztavirág-életű – politikai alakulat volt hazánkban. Az újabb kutatások sokat árnyalnak a kettészakadt társadalom sematikus képletén, hiszen társadalmi státusz szempontjából az anyagi bázis gyakorta meghatározóbb volt a származásnál (az identitás sokrétűségéről nem is szólva).<sup>12</sup> Ám ha hermetikusan zárt és egységes rétegek nem is jellemezték a századelőt, markáns csoportkonfliktusok annál inkább. Már 1900 tavaszán fellángolni látszott az antiszemitizmus hamvadni látszó parazsa, aminek egyik első jele az úgynevezett keresztmozgalom volt. (Ismeretlen tettesek letörték a keresztet a budapesti tudományegyetem auláját díszítő 14 címerről, melyre vehemens antiszemita reakció volt a válasz.) A lappangó indulatok felszínre törtek, s a rövid életű mozgalom igen tartósan bizonyuló ideológiai polarizációnak ágyazott meg. A Horthy-kor politikai elitjének több tagja itt kezdte közéleti pályafutását, de a mozgalom sok tekintetben mintául szolgált a két világháború közti egyetemi életet meghatározó bajtársi szervezeteknek is.<sup>13</sup> Ám nemcsak az egyetemen, hanem a közéletben is éleződtek az ellentétek, létrejöttek olyan újkonzervatív gyűjtőhelyek, mint a *Néppárt* (1895), vagy a *Magyar Gazdaszövetség* (1896), számos más társadalmi egyesület (például *Szent István Társaság*, *Katolikus Népszövetség*) és folyóirat (például *Új Idők*, *Magyar Kultúra*) mellett. Az újkonzervatív ideológiát keresztény szellemiség, erős liberalizmusellenesség – ezzel összefüggésben gyakorta antiszemita retorika – és az agrárius érdekek határozott képviselője jellemezte. A másik póluson találjuk a *Huszádik Század* (1900) és a *Társadalomtudományi Társaság*

11 Ehelyütt talán illik állást foglalnom. Én Károlyit azon politikusaink közé sorolom, akiknek ambíciói meghaladták képességeiket, ráadásul a gróf sorseseménye 20. századi történelmünk legválságosabb periódusa volt. Ami a drámai végjátékot illeti, Károlyi – Horthyhoz hasonlóan – megbukott saját „márciusi vizsgáján”, ami ugyanakkor korántsem jelenti, hogy előtte minden vállalható lenne életművéből (miként Horthyéból sem). Jellemző, hogy az apológéták általában hőseik íásaival (napló, memoár) próbálják tisztára mosni a szennyeszt, feledve, hogy az államférfiúi erőnyeket cselekedetekben és mulasztásokban mérik. Tisza sem volt tökéletes: centralizáló törekvései az adott helyzetben még akár érthetőek is, ám a nemzetiségi kérdést túl későn vette komolyan, németorientációja és egydimenziós (Monarchia-centrikus) politikai látásmódja pedig alkalmatlanná tette a nagy feladat végrehajtására, az önálló magyar állam kereteinek kialakítására.

12 Gyakori tapasztalat ez életútinterjúk alkalmával. Vö. Bartha Ákos, Szilágyi Zsolt, *Történelmi tapasztalat mint mentális valóság. A történelemoktatás és a történetírás néhány kérdése a személyes emlékezet tükrében*, Forrás, 2011/7–8, 230.

13 Kerepeszki Róbert, *A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*, Máriabesnyő, Attraktor, 2012, 152–153. (Elemzem: Bartha Ákos, *Baj-társak a két világháború közötti Magyarországon*, Magyar Szemle, 2013/1–2, 144–149.)

(1901) radikális reformer – ám a nemzetiségi problémára süket – gondolkodót, valamint a népnemzeti esztétikával szakító, modern európai művészeti trendekhez igazodó *Hét* (1890) és *Nyugat* (1908) folyóiratát, az előadóművészeket tömörítő *Thália Társaság* (1904), valamint a festőművészek *Nyolcak* körét (1908). Végezetül 1914 nyarán Jászi Oszkár vezetésével megalakult a liberális demokrata politikát követők gyűjtőhelye: a *Polgári Radikális Párt*.<sup>14</sup>

A zsidókérdés másik oldala a dzsentrikérdés, vagyis a deklasszáldó „úri” középosztály problémája, mely 1914-re már szintén kész interpretáció volt (jóllehet, a dzsentri kifejezésnek a kilencvenes évekig nem volt pejoratív melléklengése). A zsidóság „térnyerése” és az állami hivatalokba kényszerített vármegyei középneveltség szépirodalmilag konstruálódó képén sokat finomított a történelemtudomány, rámutatva a „nemzeti” középrétegek esetenként jelentékeny szakszerűsödésére vagy például a lokális identitás származást felülírni képes fontosságára.<sup>15</sup> Ettől azonban még többnyire a „dzsentroid elemek” habitusa határozta meg a vármegyei apparátust. Lényegében tehát itt is asszimilációs problémával állunk szemben, jóllehet, annak szociokulturális vetületével, hiszen az úri középosztályba áramló, gyakorta idegen eredetű (német, szláv stb.) és/vagy nem úri háttérű (iparos, lateiner stb.) elemek számára a Mikszáth, Krúdy és Móricz tollából jól ismert dzsentri viselkedéskultúra volt mérvadó. Figyelemre méltó professzionalizáció mellett ez konzerválódott a Horthy-korszakban is.<sup>16</sup>

Ám nem csak a politikai elit és a középosztály forrt, a mély sem hallgatott. A munkásság reprezentatív szervezete az 1890-ben alapított *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* volt, mely a korabeli pártszerveződésektől eltérően országos hálózatként működött. A párt a kapitalizmus megdöntésén munkálkodott, de a napi politikában is hallatta hangját, főként a polgári szabadságjogok, a választójog, a munkásvédelem és a népoktatás kérdésében. Azonban a nemzet(iség)i kérdés internacionalista válasza, az agrárkérdés Kautsky-féle felfogása (a földosztás elvetése) és a zsidókérdés negligálása három neuralgikus ponton is kikapcsolta a szociáldemokratákat a politikai sakkjátszmákból. Ráadásul új ellenfél jelentkezett az 1891-es pápai enciklika nyomán szerveződő keresztényszocializmus „személyében”, olyan nagyságokkal, mint Giesswein Sándor vagy Prohászka Ottokár. Küzdelmeikről, esetenként szó szerinti

14 Bihari Péter, *Lövészárkok a hátszágban: középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*, Bp., Napvilág, 2008, 22–27. Szabó Miklós, *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története 1867–1918*, Bp., Új Mandátum, 2003. Gyurgyák János, *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Bp., Osiris, 2007, 155–215.

15 Például egy sziget mikrokörnyezetében. Vö. Ablonczy Balázs, *Rejtélyes sziget – A Luppá-szigeti nyaralótelep első másfél évtizede, 1934–1950 = A város és társadalmi. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*, szerk. Németh István, Szívós Erika, Tóth Árpád, Bp., HIK TTE, 2011, 404–415.

16 Gyáni Gábor, Kövér György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 2006, 163–169. A jobbára (szép)irodalmi művek által konstruált „dzsentri”-képünkhöz (és annak problémásságához): Tarjányi Eszter, *A dzsentri exhumálása*, Valóság, 2003/5, 38–64.

összecsapásaikról Kassák Lajos önéletrája számol be, nem elfogulatlanul, de nagy láttató erővel.<sup>17</sup> Úgy tűnik, a honi szociáldemokráciából hiányzott egy Prohászka-hoz hasonló karizmatikus vezető (esetleg Mónus Illést vehetjük ide), legalábbis ez a hiány is szerepet játszott a Tanácsköztársasághoz vezető úton. Az MSZDP nagy árat fizetett az 1919-es kommunista kooperációért, az ellenforradalmi Horthy-érában nem tudott komoly politikai tényezővé válni és ez a gyengeség a világháború utáni demokratikus átalakulás során is visszaütött. 1948-ban újra a kommunista párt karjaiban találta magát a honi munkásság komoly tradíciókkal bíró érdekképviselője, melyről talán még ma is kevesebbet tudunk, mint amennyit illene.

Talán az eddigiekből is látszik, vidék és város kapcsolata nem volt éppen harmonikus. A modernitáskritikaként, fogyasztó–termelő érdekellentétként, nem is oly ritkán antiszemitizmusként jelentkező Budapest-ellenesség a világháború és a forradalmak idején kulminált (a földféltéssel az egyik, a terményeiből megtollasodó paraszt képével a másik oldalon), ám komoly előzményekkel bírt. A következő fejezetben taglalandó földkérdésből adódóan új kihívásokkal, módszerekkel és jelenségekkel kellett megbirkózniuk a talpon maradáshoz azoknak a földműveseknek, akik az itthon maradást választották a kivándorlás helyett. Elkezdődött tehát a tradicionális paraszti kultúra (ekkor még lassú) erodálódása, megannyi fehér foltot hagyva maga után emlékezetkultúránkban.<sup>18</sup> A parasztság helyzetét a századfordulós kísérleteknek nem sikerült szanálni, az agrárszektor jellemző szerkezeti ellentmondások a nagybirtok lassú visszaszorulása ellenére is megmaradtak, a világháború alatti rossz termések pedig a bevonulásokból adódó munkaerőhiánnyal együtt tovább rontottak a helyzeten. A Monarchia 1916-os termése már csak a szükségletek 63%-át fedezte.<sup>19</sup>

Míg tehát a zsidókérdés másik oldala a dzsentrikérdés, a földkérdést a nemzetiségi kérdéssel lehetett közös nevezőre hozni nacionalista telepítések révén. Ez azonban másként, mint tűzoltás, bajosan értékelhető, hiszen a meghatározó nemzetiségek (románok, szlovákok, szerbek) politikai elitcsoportjainak már az 1890-es évek közepére összehangolt politikája az 1910-es évek egyértelműen szeparatista irányt vett.<sup>20</sup> A másik oldalon a magyar törvényhozás még a föderatív elképzeléseket sem tartotta szalonképesnek és bízott a magyarosítás eredményeiben. Bizakodásuk nem nélkülözött minden alapot, hiszen a ruszin és a szlovák népesség körében érzékelhető volt a tendencia, noha a sokszor félreért(et)ett Lex Apponyi (1907) nem a magyar nyelvű oktatást, „csupán”<sup>21</sup> a magyar nyelv oktatását írta elő nemzetiségi környezetben.

17 Kassák Lajos, *Egy ember élete*, Bp., Magvető, 1983, 1. kötet/2. könyv (*Kamaszévek*).

18 Vö. Oravecz Imre néprajztudomány által kritizált, de a fentiek okán hiánypótló nagyregényeivel: Oravecz Imre, *Ondrok Gödre: az álom anyag, első könyv*, Pécs, Jelenkor, 2007. Uő, *Kaliforniai fűrj*, Pécs, Jelenkor, 2012.

19 Galántai József, *Magyarország az első világháborúban*, Bp., Korona, 2001, 119.

20 *Magyarország története a XIX. században...*, 494., 515., 517.

21 A nacionalista iskolapolitika eredményeiről a mai napig nem rendelkezünk pontos, részletes adatokkal. Hogy nem lehetett hatástalan, azt a csehszlovák államhatalom is bizonyítja, mely

Az efféle legendák elültetésében komoly szerepet játszott két brit véleményformáló újságíró, Robert W. Seton-Watson és Wickham Steed, akik a későbbi utódállamok sikeres lobbistáiként tevékenykedtek a nyugati kormányoknál. Mindenesetre nem nekik, hanem a szűkkeblű, szemellenzős magyar törvényhozásnak köszönhetően „1914 augusztusában Magyarország úgy lépett be a háborúba, hogy a lakosságának közel felét alkotó nemzetiségek, vagy legalábbis azok közvélemény-formáló elitcsoportjainak politikai lojalitása a legmesszebbmenőkig megkérdőjelezhető volt”.<sup>22</sup> Az erőszakos magyarosítás kísérlete olaj volt a tűzre és döntően járult hozzá nemcsak a nemzetiségek szeparatizmusához, de a Trianon utáni iskolarendszer szörnyű helyzetéhez is. 1920-ra az elemi iskolai hálózat állami intézményeinek csaknem háromnegyede az új határokon túlra került, mindenekelőtt azért, mert a dualizmus kori kormányok főleg nemzetiségi területeken emeltek állami iskolákat.<sup>23</sup> (Ebből a startpozícióból értelmezendő a húszas évekbeli klebelsbergi iskolareform is.)

Mint láthatjuk, válaszfalak valóban léteztek, még ha nem is zártak tökéletesen. A már a dualizmus évei alatt – főként az 1905–1906-os válság idején – érzékelhető polarizálódás az első világháború éveiben tovább fokozódott. Ebben a sűrű évtizedben kompakt világértelmezések estek szét elemeikre, ahogyan azt „a modern életérzés meghonosítójaként hagyományozódott »Minden Egész eltört« sor” érzékelteti.<sup>24</sup> Innen nézve Tisza István 1911-es pengéváltása a székeljudvarhelyi állami főreáliskola egyik ifjú tanárával kifejezetten szimbolikus aktusnak veendő. A sok tekintetben igazságtalan írás és mindenekelőtt maga a kérdés, hogy meddig lehet a Himnuszt üres gyomorral énekelni, a fenti szétszalazódás egyik fő honi vetületét érinti és bizonyára nem véletlen, hogy pont ahhoz az öntörvényű gondolkodóhoz kapcsolódik, aki aztán hivatkozási pontja lett az újraforrasztáson munkálkodó népi mozgalomnak.<sup>25</sup> A sokat emlegetett „harmadik út” ugyanis nemcsak a kapitalista–szocialista vagy a fasiszta–kommunista dichotómiákra igyekezett választ adni, hanem – mint említettük – a már a századelőn kirajzolódó ideológiai-politikai székértáborokon túlmutató alternatívákat is kereste.

Érdekes kettősség – egyben a társadalomban forró indulatokat is érzékelteti –, hogy míg a századelős Budapest az újságírás, a színház, a kávéházi élet, magyarán az urbánus polgári kultúra fénykorát jelenti, addig a politikai élet-

nem talált 2000, magát szlováknak valló, érettségivel vagy egyetemi diplomával rendelkező embert a magyar köztudatban Felvidékként azonosított területen. Janos, Andrew C., *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*, Bp., Helikon, 2003, 123.

22 Romsics Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Bp., Osiris, 2010, 87.

23 Ujváry, i. m., 13.

24 Herczeg Ákos, *Szövegközöttség és szubjektivitás Ady Endre Kocsi-út az éjszakában című versében*, Irodalomismeret, 2011/3, 60–67. A szerző ugyanakkor meggyőzően hangsúlyozza, hogy egyrészt az összefüggő világmagyarázatok megrendülése már korábban is adatolható a magyar irodalomban, másrészt az „Egész” darabokra hullása az integer költői hang széthullásának tapasztalatából is magyarázható Ady versében.

25 Szabó Dezső, *Válasz Nagyméltóságú gróf Tisza István volt miniszterelnök, nagybirtokos úrnak*, Nyugat, 1911/9.

ben a parlamenti atrocitások kapcsán már érintett feszültségek vibráltak. „Tény, hogy noha az ország és mindenekelőtt Budapest modernizációja a 20. század első másfél évtizedében ért tetőpontjára, éppen ekkor jelentkeztek a liberalizmus kiüresedésnek első jelei, az »állagvédő liberalizmussal« szűkséggéppen együtt járó általános morális hanyatlás kezdete is.”<sup>26</sup> A Millennium színes kavalkádja, hazafias díszletei sokak józanságát megzavarta és ne csak Rákosi Jenő, vagy Hoitsy Pál harmincmillió magyar birodalmat célzó ábrándjaira gondoljunk, hiszen a sovíniszta illúziókban a dezillúzió korának kiemelkedő költője, Vajda János is osztozott például.<sup>27</sup> De emelhetjük a téteket a világháború alatt igen népszerűvé váló turanizmussal, annak hatszázmillió álomállamával is, így összességében bizonyosnak vehetjük, hogy az 1910-es évek magyar társadalmát nem lehet megérteni a szociálpszichológia eredményeinek bevonása nélkül.<sup>28</sup> A tabló mindenestre ekkor már készen állt: egyik oldalon a „radikális”, „zsidó”, „kozopolita”, „baloldali”, a másikon a „keresztény”, „magyar”, „nemzeti”, „jobboldali” pecsét díszelgett.

E bipoláris közélet az első világháború alatt tovább radikalizálódott, olyan jelenségeket hozva felszínre, mint a szimbolikus politizálás (IV. Károly megkoronázása körül), vagy az etatista centralizáció (hadigazdaság). Ekkor már komoly kvalitású, politikailag a liberális Monarchiában szocializálódott képviselők vallották a gyengülő állam erősebb szerepvállalását (Apponyi Albert). „A magyar köztudatban feltehetően máig érzékelhető ez a kettős tapasztalat: egyfelől mindent az államtól lehet és kell várni, másfelől mindenki tudja, hogy ugyanez az állam gyenge és kijátszható.”<sup>29</sup> Másrészt a liberális közbeszédet, szóhasználatot a politikai nyelvvé lett harci retorika váltotta fel. Ezzel egy időben a háborús hátországnak – mely szinte egy emberként üdvözölte a háborút – meg kellett ismerkednie a nélkülözéssel, a 900%-os inflációval, a reálbérek drasztikus zuhanásával, a hadi beszállítók körüli visszaélésekkel és nem utolsósorban a minden képzeletet felülmúló vérvesztéssel. A nagy karriert befutó vasúti lopás, az elharapódzó fiatalok bűnözése és a feljelentési pszichózis is aggasztó méreteket öltött.

A világháborús nehézségeket az a középosztály érezte meg leginkább, melyet Erdei Ferenc „történelmiként” definiált. S bár Budapest jobb helyzetben volt, mint Bécs vagy Berlin, „míg az ínség Berlinben segített nivellálni a társadalmi különbségeket, addig Budapesten a polarizáció élesebbé vált”.<sup>30</sup> Az árkok betemetése helyett a bűnbakképzés („zsidó destrukció” vs. Tisza, a „csóvás ember”) ideje jött el, a társadalom evolucionista, harmonikus felfogását pedig a konfliktuselméletek interpretációi szorították vissza.<sup>31</sup> A Monar-

26 Gyáni Gábor, *Modernitás, modernizmus és identitásválság: a fin de siècle Budapest*, Aetas, 2004/1, 134. Részletes korrajzhoz: Lukacs, John, *Budapest, 1900*, Bp., Európa, 1991.

27 Gyurgyák, *Ezzé lett magyar hazátok...*, 110.

28 Vö. Hunyady György, *A szociálpszichológia történeti olvasatai*, Bp., ELTE-Eötvös, 2006.

29 Bihari, i. m., 120.

30 Uo., 102–103.

31 Lásd: Andorka Rudolf, *Bevezetés a szociológiába*, Bp., Osiris, 2006, 160.

chia államcentrikus nemzetfogalmán rések keletkeztek és megkezdődött az esetenként már a faji<sup>32</sup> nacionalizmus irányába nyitó etnikai nemzetfogalom térhódítása. E mentalitásbeli változások a középosztályban váltak dominánssá és az 1920-as évek fajvédő nemzedékében teljesedtek ki. „A dualizmus kori magyar politikai nemzet koncepciója ugyanis a történeti Magyarország bukásával párhuzamosan lehetetlenült el. A soknemzetiségű országra kigondolt és alkalmazott nemzetkonceptió értelmét veszítette a trianoni Magyarországon.” Az első világháborúban átélt borzalmak, a forradalmak egyéni tapasztalat-története és Trianon sokkja egyfajta nemzedéki életérzést és újszerű nemzetkonceptiót konstruált.<sup>33</sup> A monarchiabeli államnemzeti felfogás helyébe olyan dinamikus modellek léptek, melyek a történelmet fajok, nemzetek, osztályok szüntelen harcaként fogták fel. Lényegében ezek az elméletek határozták meg kötelező érvénnyel az államideológiát hazánkban egészen 1989-ig, hiszen az őszirózsás forradalom röpke demokratikus/republikánus kísérletét a Tanácsköztársaság 133 osztályharcos napja követte, majd a Horthy-korszak negyedszázados – egyre radikalizálódó – etnocentrikus koncepciója dominált, hogy aztán az 1945 utáni, gyorsan tovaszálló „fényes szeleket” ismét marxista szellemi beállítódás kövesse – ám ezúttal cirka negyven éven át.<sup>34</sup>

Velünk élő múlt a Horthy-korszak is, melynek az első világháborút lezáró trianoni béke volt fő viszonyulási pontja, pontosabban annak vágyott korrekciója: a revízió. Nem tehetjük meg tehát, hogy legalább futó pillantást ne vessünk erre a negyedszázadra! Modernizáció szempontjából ez az éra sajátos képlet: egyrészt a polgárosodási tendenciák felgyorsultak, amit a (legszelesebb értelemben vett) paraszti csoportok szociográfiákból jól ismert életmódváltási szándéka is érzékeltet. Ám a Horthy-korszak polgárosodása – némileg paradox módon – a viselkedésszociológiai értelemben vett „pol-

32 A „faj” – kötetünkben is visszatérő – fogalmi problémáját illetően már itt szólni kell egy történet-szösszantó nyelvi szempontról, a diakrón és szinkron jelentésváltozásokról. Hogy történetiségében mennyit változhat egy szó íze és tartalma, talán elég a „hülyeség” közkeletű példáján érzékeltetni, mely kifejezés a dualizmus korában még magától értetődően épült be a kialakuló honi gyógypedagógiába. Vö. Frim Jakab, *A hülyeség és a hülyeintézetek különös tekintettel Magyarország hülyéire: segélyszózat a magyar nemzethez a nyomorultak legelhagyatottabbjai érdekében*, Bp., Posner, 1884. és Uő, *A hülyék és gyengeelméjűek budapesti (Frim-féle) intézetének prospektusa*, Bp., Müller, 1898. Szavak és dolgok disszonáns kapcsolata azonban egy időben is jelentkezhet, miképp a zsidókat keresztelni igyekvő Bangha Béla néha faji síkra csúszó „elvi antiszemitizmusából” is láthatjuk. Gyurgyák János, *Magyar fajvédők*, Osiris, 2012, 78. Vagyis arról a lényeges, ámde gyakorta elfeledett evidenciáról van tehát szó, miszerint az írástudó emberek sem mindig következtetések.

33 Gyurgyák, i. m., 39. és 214. Elemzem: Bartha Ákos, *Ébredő erők*, Regio, 2016/1, 308–315.

34 A rendszerváltozás óta az identitások sokszínűségét figyelhetjük meg, a fenti értelmezési keretek pedig alighanem értelmüket veszítették. Vö. Görömbei András, *A magyar nemzettudat változásai*, Hitel, 2009/2, 135–142. Ugyanezt regisztrálja (merőben más következtetéssel): Gyáni, *Nép, nemzet, zsidó...*, 147–172. és Csabai Márta, Erős Ferenc, *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*, Jászóvegy Műhely, 2000, 13. Meg kell említeni, az identitás fogalmával szemben komoly episztemológiai fenntartások is megfogalmazódtak: Brubaker, Rogers, Cooper, Frederick, *„Beyond „Identity”*”, *Theory and Society* 29 (2000), 1–47.

gári lét" térvészésének kezdete is egyben. Míg ugyanis a húszas években Bethlen állami beavatkozással, ám jobbára a dualizmus kori minták szellemében igazította új kereteihez az országot, addig a harmincas években induló jobboldali etatista törekvések – mint Márainál is láthattuk – szép lassan felfalták a liberális gazdaságpolitikát és az állampolgári jogbiztonságot. Másrészt, Bethlen nemcsak konszolidált, hanem méltányolandó szociálpolitikai intézkedések mellett növekvő pályára tette a megcsonkított ország gazdaságát. Legalább ennyire fontos, hogy „emelkedett szelleme, európai látóköre és demagógiától mentes nemzeti elkötelezettsége”, mely kvalitások a világháború utáni pályáját jellemezték, „s amelyek szimpla politikusból államférfivá avatták, mindmáig hiányoznak a magyar politikai közéletből”.<sup>35</sup> Tragikus foratókönyv, hogy míg a konszolidáció a társadalmi anomáliák fenntartásával szavatolta a polgári létbiztonságot, addig a harmincas években felgyorsuló szociális reformok az állami redisztribúció első nagy kísérletét hozták – szörnyű végeredménnyel. S mivel a zsidóság kiemelkedő mértékben vett részt a honi modernizációban, urbanizációban és polgárosodásban (ebben a kontextusban szinte szinonim fogalmak), a zsidótörvények és a holokauszt a polgárságra mért csapásként is értelmezhetőek. A történetek és Horthy (szelektív) antiszemitizmusa miatt sem szerencsés tehát a kormányzót a polgári rend emberének tekinteni, még akkor sem, ha 1989 előtt kétségkívül elhallgatták a kurzus jelentős modernizációs eredményeit. Tagadhatatlan, hogy a „zöld bolsevikoktól” (nyilasoktól) viszolygó Horthy közvetlen környezetében általa kedvelt, úgynevezett „jó zsidók” (Chorin Ferenc, Goldberger Leó, Stern Samu stb.) is voltak,<sup>36</sup> ám a kormányzó mégiscsak legmagasabb közjogi méltóságként legitimálta a jogfosztást és állampolgárai kiszolgáltatását egy másik államnak.

Hányadán is állunk tehát a Horthy-érával és emlékezetével? Ha csupán a nyolcvanas évek végétől futunk át néhány történeti (!) megítélést a gazdasági teljesítményre vonatkozóan (ami közel sem a legkényesebb téma), jelentős kilengéseket regisztrálhatunk. Ránki György 1987-es véleménye szerint a Horthy-éra alatti politikai hatalom a gazdaságban rendkívül visszafogott és kevés eredményű modernizálás mellett mindössze szerény mértékű importpótló iparosítást hajtott végre. Összességében véleménye szerint ekkor „Magyarország modernizációja megtorpan”. Ezt az ítéletet Szőke Domonkos a kilencvenes évek közepén „nagy vonalakban helytállóan” tartotta, csupán „a gyors tempóban készített kép” „színesebbé tételét” kérte számon. L. Nagy Zsuzsa 2010-ben ugyanakkor már „nagy technikai fejlődésről”, fontos új iparágakról érkezett, sőt egyenesen „két világháború közti csodát” emlegetett a vele készített beszélgetés zárásaként. Romsics Ignác 2012-es, „középutas” véleménye szerint pedig „a trianoni Magyarország első két évtizedének” összességében „közepes, vagy

35 Romsics Ignác, *Bethlen István*, Rubicon, 2013/12, 19.

36 Vö. Turbucz Dávid, *Horthy Miklós antiszemitizmusa: A kormányzó szerepe a zsidóság sorsának alakulásában 1919 és 1944 között*, Kommentár, 2012/5, 51–64.

annál valamivel jobb osztályzat adható”. A példa illusztrálja (a már nem is anynyira közel) múltképünk alakulását szakmai berkeken belül,<sup>37</sup> jóllehet, nap mint nap tapasztalhatjuk: ennél jóval sokrétűbb a különböző (kulturális, kollektív, kommunikatív) emlékezeti metódusok nehezen vagy leginkább sehogyan sem koordinálható működése. A közérdeklődés ugyanakkor nem a jobbára csak történetészeket érdeklő gazdasági teljesítményre, hanem jóval kényesebb témára, a holokausztra, esetleg a revízióra, illetve ezek összefüggéseire irányul. A zsidóság sorsa ugyanakkor gazdasági szempontból sem megkerülhető. A szélsőjobboldal által elkezdett munkát a kommunista diktatúra fejezte be, „zsidó” helyére a „polgár”-t helyezve, ahogyan Márai is rámutatott 1949-es művében a diktatúrák vándormotívumaira. Talán nem céltalan ehelyütt kissé hosszabban idézni egy polgári családba született debreceni holokauszt-túlélő szavait:

*„1945 után nagyon lelkes kommunista lettem, mert hisz’ a kommunizmusban ez a lényeg, hogy szüntessük meg az osztálykülönbséget, minden ember egyforma, hurrá! Én azt hittem, hogy megváltom a világot: most rendet csinálunk, felépítjük az új Magyarországot, ahol minden ember egyforma, mindenkinek egyforma jogai vannak. Mi lesz itt, emberek! Én akkor életem egyik legholdogabb korszakát éltem. És akkor, 1947–’48-ban jön velem szembe Debrecenben Fürst Matyi bácsi, lóg az orra a földig. »Matyi bácsi, mi baj van?« Hát azt mondja a Matyi bácsi: »Én úgy gondoltam, hogy nem várom meg, míg kitelepítenek, hanem kiköltözöm.« És ez valami rettenetes volt. Ugyanis rájöttem, abban a másodpercben rájöttem arra, hogy ha az én apám meg az én anyám él, akkor én most költözöm, vagy megvárom, amíg költöztetnek. Nem tudom kellő szavakkal ecsetelni, hogy ne legyen komikus: összedől a világom – akkor utoljára. Ugyanis azóta már semmiféle illúzióm nincs. Tehát az én számomra az utolsó szalmaszál volt, amibe kapaszkodni tudtam, minekutána végigcsináltam Auschwitzot, elvesztettem a szüleimet, elvesztettem minden illúziómat, elvesztettem a hitemet, mindent elvesztettem. És ahogy ott álltam szemben Matyi bácsival, elvesztettem a hitemet ebben a szép, új Magyarországon is! Ugyanis annak a szegénynek, akit deportálnak, teljesen mindegy, hogy most Németországba deportálják, vagy Biharröcsögére kell elmennie. Éppúgy elvesznek tőle, éppúgy megint nem ember, éppúgy megint sárba tapossák, és éppúgy megint megalázzák. Nem azért, mert bármit csinált, hanem azért, mert ennek vagy annak vagy amannak született. És akkor hol vagyunk, kedves elvtársaim? Ott vagyunk, ahonnan elindultunk.”<sup>38</sup>*

37 Ránki György, *A magyarországi modernizáció történetéhez*, Világosság, 1987/10, 611–622. Szőke Domonkos, *Modernizáció és/vagy népiség?: kérdések a 30-as évekből*, Debrecen, Ethnica, 1994, 74. Csoda két háború között. Beszélgetés L. Nagy Zsuzsával a két háború közötti társadalmi emelkedésről és életmódról, Debreceni Disputa, 2010/4, 9–14. Romsics Ignác, *A trianoni Magyarország első két évtizede*. Mérégen a Horthy-korszak, Rubicon, 2012/1–2, 117.

38 Történelemtanárok Egylete, család-történeti életútinterjúk: Fahidi Éva. Készítette: Bartha Ákos és Hosszú Gyula: [http://www.tte.hu/media/pdf/interjuk20-fahidi\\_eva.pdf](http://www.tte.hu/media/pdf/interjuk20-fahidi_eva.pdf) 30. oldal. (Letöltve: 2013. december 22.) Vö. Ständeisky Éva, *Antiszemitizmusok*, Bp., Argumentum, 2007, 15–16.



Önmagában is megdöbbentő a fenti vallomás, ráadásul a magyarországi sztálinista kísérlet nemcsak a honi zsidó eredetű polgárság egyik új identitásstratégiáját<sup>39</sup> húzta keresztbe, hanem a hazai modernizációt is, melynek gyökerei a húszas évek – Ausztriánál is sikeresebb – gazdasági rekonstrukciójához kötődnek. Hangsúlyozandó, hogy mindez nem valósulhatott volna meg a fejezet elején említett távlatos klebelsbergi humántőke-befektetés nélkül. Az iskolázottság ugyanis a lakosság egészségi állapotának javulásával egyetemben „nem rövid, hanem hosszú távon hat a gazdasági növekedésre, tehát ezeknek a mutatóknak a javulása nem elsősorban a húszas évek fejlődését befolyásolta, hanem hosszú távon javította az ország gazdasági lehetőségeit”.<sup>40</sup> A harmincas években a már életminőségbeli javulást hozó (elektrifikáció, közlekedés, kommunikáció, lakásviszonyok), ám szörnyű politikai, társadalmi és kulturális vakvágányon haladó modernizációt tehát a háború utáni kommunista hatalomátvétel akasztotta meg, mellyel a proletarizálódás korszaka köszöntött be hazánkban. Ez a folyamat a hatvanas évek végének, hetvenes évek elejének civilizációs, infrastrukturális fordulatával változott meg (tömegkommunikáció, motorizáció, lakáskomfort), ami aztán a nyolcvanas évek adósságspiráljába torkollt. A következő fordulópont az ezredforduló infokommunikációs forradalmához kapcsolódik – de ez már napjaink (nem kevésbé szövevényes) története.<sup>41</sup>



39 A magyar zsidóság 1945 utáni identitásstratégiáihoz: Erős Ferenc, *Az identitás labirintusai*, Bp., Janus/Osiris, 158–177.

40 Tomka Béla, *Felszálló ágban. Gazdasági rekonstrukció Magyarországon az első világháború után*, Rubicon, 2013/12, 54.

41 A magyarországi modernizációs periódusokhoz: Valuch Tibor, *Fejezetek a mindennapi élet történetéből Magyarországon a második világháborútól napjainkig*, Bp., Napvilág, 2013, 7–9.

## 2. AGRÁRTÁRSADALMAK AGRÁRREFORMJAI I.

### RÖGÖS ÚT AZ 1920-AS MAGYARORSZÁGI FÖLDREFORMHOZ

Ebben a fejezetben az imént megvilágított problémák egyik legfontosabbikát, a földkérdést taglalom az 1890-es évek telepítési kísérletektől az 1920-as földreformmal bezárólag. Elsősorban arra a kérdésre keresek választ, hogy milyen lehetőségei voltak a döntéshozó elitnek, milyen alternatívákat vázoltak fel a szakpolitikusok, a kérdésre fogékony politikusok, valamint – nem utolsósorban – abból mit sikerült megvalósítani a hagyományosan Nagyatádi Szabó Istvánnak tulajdonított földreform során.

#### Történeti háttér

A magyarországi nagybirtokrendszer kialakulásának elsődleges történeti okai a török hódoltság végéhez és az azt követő, zsoldosseregek által elkövetett pusztításhoz köthetők. A bécsi kormány a visszafoglalt területet kincstári földnek nyilvánította, melyeket vagy megtartott kamarai birtokként, vagy pedig udvari főembereknek adományozott több ezer (esetenként több tízezer) holdas latifundiumok formájában. A harcok következtében elnéptelenedett középső országrészre – legintenzívebben Mária Terézia idején – jobbra német („sváb”), szerb („rác”) és szlovák („tót”) földművelőket telepítettek, majd kisebb, részben kincstári-, részben magántelepítések folytak magyar telepesekkel a 19. század negyvenes éveiben.<sup>42</sup> A feudális berendezkedésnek jogilag véget vető 1848. évi áprilisi törvények a birtokstruktúrán nem változtattak, így a majorsági zsellérekből többnyire uradalmi cselédekké, napszámosokká váló földnélküli agrárproletariátus helyzete érdemben nem változott. Nem változott a szabadságharc leverését követően sem, bár Bécs a visszarendezés helyett a változások koordinálásának politikáját választotta.<sup>43</sup> Sőt a robot,

42 Kerék Mihály, *A magyar földkérdés*, Bp., Mefhosz, 1939, 9–23.

43 Az úgynevezett „úrbéri pátens”-hez lásd: *Magyarország története a XIX. században*, szerk. Gergely András, Bp., Osiris, 2003, 295–296.

a dézsma és egyéb földesúri szolgáltatások alól felszabaduló jobbágyság jelentős része az átalakulás következtében sok kiegészítő tevékenységtől (faizás, nádlás, makkoltatás) el is esett, a tisztázatlan jogviszonyok (például kuriális zsellérek helyzete, erdők, legelők, italmérési, malom-, rév- és vásárjogi regálék tisztázása) pedig hosszas pereskedéseket jelentett a megváltozott körülmények között idegenül mozgó parasztság és a régi földbirtokosság között.<sup>44</sup> Az úrbéres földjéhez tulajdonosként hozzájutó birtokos parasztság nehezen tudott tájékozódni a piaci viszonyokban, a fejletlen ipar pedig nem volt képes felszívni a mezőgazdaság munkaerőtöbbletét, amely a volt zsellérek mellett az elszegényedő, eladósodó kisbirtokosságból verbuválódott. Bár egyes szakemberek (Kelety Károly, Érkövy Adolf, Kerkápoly Károly) már a hetvenes évek végén rámutattak a telepítések szükségességére, a kormányzat csak néhány szimbolikus lépésre szánta el magát.<sup>45</sup> A feszültségeket ideiglenesen tompította, hogy a mezőgazdasági konjunktúra, az út- és vasútmunkálatok, a vízrendezés egy ideig többnyire le tudta kötni ezt az óriási munkaerőt, ám ezek megszűntével a tengerentúli gabona versenye, a gépesítés és néhány aszályos év azonnal felszínre hozta az alapvető szerkezeti ellentmondásokat. A birtokstruktúrát jellemző anomáliákat érzékelteti, hogy 1895-ben 12 millió hold, az ország egész területének majdnem egyharmada, 3768 nagyüzemhez tartozott, míg az 1,3 millió törpebirtok mindössze 2,2 millió kat. holdat foglalt el.<sup>46</sup> A hatóságoknak a kilencvenes években így egyre gyakrabban kellett fellépniük a géprombolás, az aratósztrájk vagy éppen az agrármozgalmak ellen, a kivándorlás pedig tömeges méreteket kezdett öltetni.<sup>47</sup>

### Földreformtervezetek a századfordulón

A kor politikai viszonyait a történeti hagyomány többnyire az agrárius-merkantil tengely mentén értelmezte, melyben Károlyi Sándor az előbbi, míg Tisza István az utóbbi vonal prominenseként szerepelt. Ez a megközelítés kissé sematikus, amit Tisza agráriummal foglalkozó – meglehetősen mostohán kezelt – írásai, valamint Károlyi több kérdésben megnyilvánuló, az agrárius politikai követelésektől eltérő „különvéleménye” is mutat.<sup>48</sup> Tisza említett munkáiban kifejti azt a konzervatív körökben később axiómává váló tételt, miszerint „a nagybirtok a nemzet jövőjének záloga”, ezért éppen a kötött bir-

44 Takács Imre, *A Darányi Ignác nevéhez fűződő mezőgazdasági munkaiügyi törvények rendelkezései és történeti háttérük*, Agrártörténeti Szemle, 1992/1–4, 38–42.

45 Kerék, i. m., 31–40.

46 Uo., 64.

47 A kivándorlás a századforduló idején volt a legintenzívebb; az első világháború kitöréséig összesen mintegy kétmillió lakos hagyta el az országot. Rác István, *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon (1849–1914)*, Bp., Akadémiai, 1980, 81.

48 Lásd: Pölöskei Ferenc, *Birtokviszonyok és vitáik a századfordulón (Tisza István, Darányi Ignác, gróf Károlyi Sándor, Rubinek Gyula)*, Agrártörténeti Szemle, 2007/1–4, 153–154.

tokok, kincstári, hitbizományi földek kiterjesztése szükséges hazánkban. Tervezetében a hitbizományi törvényt ki szerette volna vonni az uralkodó kezéből (aki azonban ragaszkodott királyi felségjogaihoz, így Tisza kísérlete kudarcba fulladt). Ugyanakkor a „nemzetfenntartó nagybirtok” motívuma a Horthy-korszak konzervatív retorikájában már kifejezetten az agrárius körök egyik legtöbbször emlegetett érvének számított. Szintén Trianon után vált sokat – és sokak által – hangoztatott érvvé a „telepítés nemzetpolitikai szerepe”. Tiszánál értelemszerűen ez még egyfajta prevenciót jelentett, amennyiben a magyar telepesek zárt tömbben való telepítését pártolta nemzetiségi területen.<sup>49</sup> A későbbi miniszterelnök – a századforduló politikai csatározásaiban elhalványuló – agrártársadalmi programja természetesen az agrármozgalmak visszaszorítását éppúgy célozta, mint ahogy a kisbirtokosokat is segítette volna takarékszövetkezetekkel, jelzáloghitellel és hitelszövetkezetekkel.<sup>50</sup> Az utóbbi célkitűzések főleg annak tükrében meglepőek, hogy (a „merkantilista”) Tisza fő vitapartnerének tartott („agrárius”) Károlyi Sándor éppen a hitel- és szövetkezeti ügyek legkövetkezetesebb híveként vált közismertté a korban. Míg azonban a leendő miniszterelnök pályája hamarosan más irányt vett, addig Károlyi többek között az *Országos Központi Hitelintézet* és a *Hangya Szövetkezet* megalapításával a gyakorlatban is próbára tette elképzeléseit. A két politikus alapállása között ugyanakkor fontos különbség, hogy Tisza elsősorban a stabil paraszti egzisztenciák megerősítését tűzte ki célul, szemben Károlyival, aki a kis- és törpebirtokosok, valamint a földnélküliek sorsának távlati javításával foglalkozott.<sup>51</sup> A versenyképes termelési formák pártolása mellett Károlynak voltak továbbá – igen szolid – telepítési elképzelései, valamint indokoltan tartotta a munkások és cselédek számára bevezetni a betegség- és baleset-biztosítást is.<sup>52</sup> E konzervatív szociálpolitikai törekvéseknek megvalósítása azonban már Darányi Ignác földművelésügyi miniszterségéhez kötődik.

Minden idők leghosszabb ideig regnáló magyar földművelésügyi miniszterét, Darányi Ignácot 1945 utáni történetírásunk mint a „rabszolgatörvény” (1898) és a „derestörvény” (1907) „agrárius” megalkotóját tette inkább hírhedtté, mintsem ismertté a köztudatban. Darányi azonban semmiképpen sem tekinthető agráriusnak a szó azon értelmében, miszerint az agráriusoknak a gazdasági követeléseken túl jogi és politikai ambícióik is voltak. Annál inkább tekinthetünk rá úgy, mint az egységesen felfogott „agrárius” érdekeinek meghatározó politikusra, akinek telepítési kísérletei a századforduló

49 A nemzetpolitikai célzatú telepítést politikai ellenfeleinek többsége is támogatta, kivéve éppen a „legreakciósabbnak” tartott agráriusokat és a mindennemű földbirtok-korrektíót ideológiai okokból ellenző MSZDP-t. Takács, i. m., 62.

50 Pölöskei, i. m., 154–158.

51 Ez a kettősség végigkövethető a két világháború közötti korszak reformterveinél is; a Nagyatádi-féle földreform esetében Károlyi alapvetése volt mérvadó, míg a későbbi kísérletek – a szomorú tapasztalatokból adódóan – csupán a Tisza-féle óvatos birtokpolitikával próbálkoztak.

52 Pölöskei, i. m., 161–162.



legígéretebben induló, ám végül torzóban maradt próbálkozásai voltak. Tervezeteinek közvetlen előzményeként hivatali elődjének, Bethlen Andrásnak a telepítési törvényét (1894. évi V. tc.) kell kiemelnünk, mely akció főleg románok által lakott erdélyi peremterületeken hozott létre telepés községeket. Ez a mindössze 36 070 holdra korlátozódó,<sup>53</sup> nyíltan nemzetpolitikai motívált ságú „reform” is nagy ellenkezést váltott ki agrárius körökben, mivel a földmagántulajdon megbontásának ténye mellett az „állami telepítés” gondolata is elfogadhatatlan volt e csoport számára. Az agrárius piacelmélet szerint ugyanis az állam nem avatkozhat be a birtokforgalom természetes folyamataiba (amivel egyébként is csupán a földszerzési vágyat erősítené). Rubinek Gyula, Széchényi Imre, Zselénszki Róbert és más agrárius politikusok a magyarosítás eszközeként sem tartották célravezetőnek a „nemzetpolitikai” telepítést, sőt inkább maguknak a nemzetiségeknek gazdasági, szociális megsegítését pártolták, amitől véleményük szerint azok „két emberöltő alatt” elmagyarosodnának.<sup>54</sup> Az 1894-es törvény tehát nem érte el célját, azonban mintájául szolgált a későbbi reformtervezeteknek, így Darányi első minisztersége idején (1895–1903), még a Bánffy-kabinetben véghez vitt „ruszin akciójának” (1897) is. Ennek értelmében az állam Bereg vármegye legnagyobb hitbizományi birtokának tulajdonosától, Schönborn-Buchheim Ervin gróftól 25 évre bérbe vett 18 000 kat. hold rétét, legelőt és szántóföldet, amit kisbérletként osztott ki 4132 kisgazda között.<sup>55</sup> Ez a regionális, egyébként is rendkívül szűk körben, kevés földdel végrehajtott próbálkozás azonban nyilvánvalóan nem volt képes orvosolni az országos bajokat.

Ha a magyarországi birtokpolitika külföldi mintáira szeretnénk rámutatni, mindenekelőtt Bismarck kancellár nagyszabású telepítési akcióját kell kiemelni, amely Poroszországban mintegy százmillió márka állami támogatással indult meg 1886-ban. „Az a szellem, amely a porosz telepítéseket áthatotta, nálunk is felébresztette az érdeklődést a nemzeti irányú telepítési politika iránt – a kormánykörökben is. A nemzeti gondolat előtérbe nyomulása a telepítésekkel kapcsolatban nálunk a kilencvenes évek elejére esik, és ettől kezdve vezető szempontja lett a világháború kitöréséig alkotott telepítési javaslatoknak.”<sup>56</sup>

A politikai, társadalmi feszültségek enyhítésére, a lehetőségek megvitatására Darányi széles körű szakmai tanácskozás mellett döntött, melyre 1900 januárjában került sor. A hatnapos telepítési konferencián Asbóth János, Mandelló Gyula és Zselénszki Róbert az agrárius érvrendszerre hivatkozva vetette el a telepítést, utóbbi pedig inkább a román Albina Bank erdélyi politikájának

53 Kerék, i. m., 46.

54 Az 1894-es telepítéshez: Fehér György, *Darányi Ignác birtokpolitikai elképzelései (1896–1909)*, Agrártörténeti Szemle, 2007/1–4, 116–117. Az agrárius ellenvéleményhez: Pölöskei, i. m., 160–161.

55 Fehér György, *Darányi Ignác, a Bánffy-kormány földművelésügyi minisztere*, Agrártörténeti Szemle, 1997/1–2, 125–126. A ruszin akciót megelőzte még egy kisebb horderejű birtokrendezés, amely „a majorsági zsellérbirtokról s az ehhez hasonló természetű birtokról” szóló 1895. évi XXV. tc.-ként került be a törvénytárba. Uo., 116.

56 Kerék, i. m., 41.

átvételét – az eladó birtokok állami felvásárlását – javasolta „nemzetpolitikai” telepítési célokra. Maga a tanácskozás végül sikertelenül zárult, ami egyrészt szomorú tanúságtétele volt az elit áldozatvállalási képtelenségének, másrészt az egységesnek tűnő politikai érdekcsoportok sokszínűségét is bizonyította. Így nevezhette például Zselénszki Róbert „a szabadkőművesekkel chórusban üvöltőnek” az 1945 utáni történetírásunkban „reakciós” politikusként elmarasztalt Darányi Ignácot.<sup>57</sup> „A Széll-kabinet második embere” azonban tovább próbálkozott és hamarosan egy százmillió koronás telepítési alapra tett javaslatot a miniszterelnöknek, ami azonban az 1903-as, elkészült törvényjavaslatban már 80 millióra „szelídült”. Ezt a munkát minisztériumi munkatársainak, Máday Izidornak, Bartóky Józsefnek és Lovas Sándornak a segítségével készítette el az 1894. évi törvény és az 1897-es telepítés tanulságai alapján. A 125 paragrafusból és 10 fejezetből álló tervezet a telepés község, a telepés falu és a tanyatelep mellett elkülönített úgynevezett „gazdasági munkástelepeket”, melyek a nagybirtok számára jelentettek volna biztos munkaerőt, a munkavállaló számára pedig a korábbinál biztosabb megélhetést. Szintén újdonság volt az úgynevezett „nagy telephely” felvetése (lényegében egy 80–600 kat. hold közti középbirtok), amely a folyamatosan fogyó magyar nemesiség védelmében jött volna létre. A telepés költségeinek enyhítésére dolgozták ki a járadékrendszer és a járadék-záloghitel intézményét, a feladatok koordinálását pedig az *Országos Telepítési Tanács* végezte volna. A telepítés mellett a parcellázás háttérmunkálatait is elvégezték; 2 és 40 kat. hold közti terület megszerzésével egészíthették volna ki a jogosultak birtokaikat. A tervezetet végül a kormányválság miatt be sem terjesztették, a Khuen-Héderváry- és Tisza-kabinet pedig levette napirendről a kérdést. Nemsokára azonban nyomtatott formában is megismerkedhetett a földreformmal a közvélemény, amely ezáltal a politikai közbeszéd szintjére emelkedett.<sup>58</sup>

A telepítésnek – valamint magának a földkérdésnek – közéleti szintre emelkedésével egy időben a politikai játéktér több fajsúlyos tényezője is foglalkozni kezdett a birtokmegosztás hazai aránytalanságaival. A *Gazdaszövetségben* Károlyi Sándor, Bernát István, a keresztényszocialisták közül Prohászka Ottokár, Giesswein Sándor, a polgári radikálisok köreiben pedig mindenekelőtt Jászi Oszkár pártjának agrárszakértői, Dániel Arnold, Ágoston Péter és Rácz Gyula támogatták volna valamilyen formában – igen mérsékelt módon – a változásokat. Utóbbiak, keresvén a kapcsolatot más ellenzéki erőkkkel, Áchim L. András agrárprogramját vitára is bocsátották lapjuk, a *Husadik Század* hasábjain, azonban a várt konszenzus helyett az alapvető ideológiai különbségekből sarjadó kölcsönös elidegenedés következett be a felek között.<sup>59</sup> A politikailag (valamelyest) szalonképesnek tekinthető csoportok mellett nem feledkeztünk meg tehát a kérdésben a legilletékesebbeket, az agrárnincstelenek egyre

57 Idézi: Fehér, *Darányi Ignác birtokpolitikai elképzelései...*, 121.

58 Uo., 125–129, Kerék, i. m., 74–94.

59 Borbándi Gyula, *A magyar népi mozgalom: a harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989, 18–21.

szélesedő rétegét képviselni hivatott különböző formációkról, illetve azok – érthetően a fenti erőknél jóval radikálisabb – elképzeléseiről sem. Már Várkonyi István 1897-ben alapított *Független Szocialista Pártjának* lapjában feltűnt a sokatmondó és gazdag utóéletű „a föld azé, aki megműveli” tézis, ám Mezőfi Vilmos tömörülése, az 1900-as alapítású *Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Párt* sem volt kevésbé elnéző a nagybirtokokkal szemben.<sup>60</sup> Szervezkedésük azonban csupán a keleti országrészekre korlátozódott, szemben az országos sikereket elérő, külföldi kapcsolatokkal bíró és több cikluson keresztül parlamenti képviselő Áchim L. Andrással, aki 200 hold saját föld és 2000 hold bérlemény mellett vállalkozott a legelesettebbek vezetésére *Magyarországi Független Szocialista Munkáspártjával*.<sup>61</sup> Bár Áchim valóban kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett a rendszerellenes erőknél (is), a korabeli baloldali, szociáldemokrata agrárteoretikusokat ő sem tudta megnyerni a földosztással egybekötött földreform tervének, korai halálával (1911) pedig az agrárszocialista mozgalom legkarizmatikusabb vezetőjét veszítette el a világháború előestéjén.<sup>62</sup>

A nagypolitikában mindeközben Darányi visszatérhetett hivatalába (1906), így egy meglehetősen hosszú háttér munka után a Wekerle-kormány is bírt telepítési tervvel. Az 1909-es tervezet azonban már megváltozott körülmények közt született, így némileg különbözött is elődjétől. A földművelésügyi miniszter kettős szorításba került; egyrészt a „rég” agráriusok, másrészt a parlamentbe újonnan bekerülő nemzetiségiek, baloldaliak és parasztpolitikusok, mindekelelt a román képviselők, valamint Mezőfi és Áchim közé. Bizakodással tölthette el ugyanakkor, hogy míg a kis- és középbirtokosság érdekvédelmi szervezetének, a *Gazdaszövetségnek* ő maga volt az elnöke Károlyi Sándor halála (1906) óta, addig a nagybirtokosok csoportosulásának, az *Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek* (OMGE) Károlyi Sándor unokaöccsét, a reformszellemiségű Károlyi Mihályt választották elnökül a szélsőagrárius Zselénszki ellenében.<sup>63</sup> A földművelésügyi miniszter munkatársainak<sup>64</sup> segítségével még részletesebb

60 A korszak szociáldemokrata, szocialista politikusainak többsége ugyanakkor a Kautsky-féle ortodox-marxista álláspont híveként a szocializált nagybirtokot tekintette célnak, szemben a kisebbségben lévő „revizionistákkal”, akik – mások mellett Eduard Bernsteint követve – a kisbirtokos termelésért, tehát a földosztásért kardoskodtak. Többek között ennek volt köszönhető az MSZDP vidéki sikertelensége és az agrármozgalmak tényérése is. Uo., 21–26. és Kerék, i. m., 74–94.

61 Később a Magyarországi Parasztpárt nevet vette fel. Borbándi, i. m., 25.

62 Néhány fontosabb szakirodalom Áchimhoz: Szeberényi Lajos Zsigmond, *Tömegmozgalmak az alföldi parasztvárosokban*, Bp., Kókai, 1913. Tibori János, *Az Áchim L. András-féle békéscsabai parasztmozgalom*, Magánkiadás, 1958. Domokos József, *Áchim L. András*, Bp., Kossuth, 1971. *Áchim L. András emlékkönyve*, Békéscsaba, Városi Tanács, 1972. Molnár József, *Achim L. András élete és halála: 1871–1911*, Bp., Püski, 2002. Vigh Károly, *Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1886–1944. A küldetéses ember*, Bp., Szépirodalmi, 1992, 25–44. *Áchim L. András öröksége*, szerk. Molnár M. Eszter, Uhrin Erzsébet, Bp., PC Magister, 2012. Hrivnák Mihály, *Áchim és a szlovákság*, Bp., Croatica, 2014.

63 Hajdu Tibor, *Károlyi Mihály*, Bp., Kossuth, 1978, 56–69.

64 Bartóky József, Lovas Sándor, Sierbán János, Tervei Imre, Zsedényi Béla. Fehér, *Darányi Ignác birtokpolitikai elképzelései...*, 132.

javaslatot dolgozott ki, melynek sikeréhez a közvélemény előtti viták helyett ezúttal informális úton próbált tájékozódni. A változásokat tükrözte, hogy új tervezetében hangsúlyosabb szerepet kapott a középbirtokosoknak megfelelő telepek létrehozása, mely a Rubinek-féle szárny felé tett gesztusként is értelmezhető. A törvényjavaslat foglalkozott az Észak-Amerikába kivándoroltak visszatelepítésével, a járadékrendszer keretében járadéktelek létrehozásával, majd a miniszter a parlamentben külön hangsúlyozta, hogy a „kérdés meg nem oldása annyit jelentene, mint lemondani a magyar nemzeti állam felépítésének feltételeiről”.<sup>65</sup> Az elkészült tervezet 368 paragrafusból állt 14 fejezetre osztva, melynek gyakorlati megvalósítását egy 120 millió koronás alap volt hivatott biztosítani. A telepítés mellett a tervezet parcellázásról is gondoskodott és érintette a korlátolt forgalmú birtokok kényes kérdését is. A törvény előírta volna az állam elővásárlási jogát minden 50 kat. holdnál nagyobb kötött birtok esetében, és minden adásvétel után bizonyos összegű járulékot kellett volna fizetni a telepítési vagy erdővásárlási alapba. Darányi a legkülönbözőbb agrártársadalmi rétegek „érdekeinek összehozására” haszonbérli társulásokat irányzott elő, melyek a nagybirtokosoktól a részes aratókig fogták volna össze egy-egy nagybirtokon az odatartozókat.<sup>66</sup> Bár végül ezt a tervezetet már beterjesztették a Ház elé, a Wekerle-kormány bukásának következtében nem kerülhetett sor parlamenti vitájára.

A dualizmus „legátfogóbb, mérsékelt birtokpolitikai koncepciója”<sup>67</sup> tehát részben az ellenérdekelt erőknél, részben a szerencsétlen időzítéseknek köszönhetően nem valósulhatott meg. Darányi kísérleteinek legfontosabb hozadéka azonban elsősorban nem is – megvalósulásuk esetén is bizonyára csekély – eredményeiben keresendő. Azzal ugyanis, hogy a dualizmus korát meghatározó liberális piaci elvekkel szemben felvetette az állam szerepvállalásának szükségességét birtokpolitikai kérdésekben, mintát szolgáltatott a Horthy-éra több földreformtervezetének is. Így válhatott a liberális alapállását mindig hangsúlyozó – de Tiszával végig hadilábon álló – reformpolitikus a két világháború közti korszak konzervatív szanálási kísérleteinek origójává. Mint láthattuk, a korszak telepítési tervezeteket érintő retorikájában a szociális elégedetlenség féken tartása mellett kiemelt szerepeket kapott a „nemzetpolitikai” szempont is. Mindenekelőtt Erdély helyzete volt ebből a szempontból speciálisnak tekinthető, hiszen a Mezőség birtokállományának nemzetiségi térképe gyorsított ütemben rajzolódott át (míg az összefüggő, masszív szé-

65 Az 1908. május 19-i miniszteri felszólalást közli: *Darányi Ignác: válogatott dokumentumok*, szerk. Fehér György, Bp., Osiris, 1999, 161. A földreform értelmezése, mint „a nép beemelése a nemzetbe”, a két világháború közti korszak népi írói által kerül csak szélesebb nyilvánosság elé, majd harminc évvel később.

66 Ez a „korporatív gondolat” állami szinten Mussolini Olaszországában valósult meg a „hivatásrendek” formájában, Magyarországon pedig többek között Gömbös Gyula próbálkozott (volna) hasonló elképzelésekkel.

67 Fehér, *Darányi Ignác birtokpolitikai elképzelései...*, 142. Az 1909-es tervezet egészéhez: Uo., 131–142.

kelyföldi tömbmagyarságnál ilyen léptékű változásokat nem regisztrálhatunk). A romániaság részben adott etnoszociális okokkal magyarázható, részben szervezeteik (*Albina, Liga Culturala*) és vezetőik által patronált térnyerése<sup>68</sup> felkeltette egyes politikusok aggodalmát, így például a szabadelvű Beksics Gusztáv a székelyföldi és az alföldi magyarság között majdnem megszakadt etnikai összeköttetést magyarányú mezősségi telepítéssel orvosolta volna. Mint írta, „ha az Alföld és a székely medence lakossága földuzzad s a kettő közt s nyelvszigetek összeköttetésbe jutnak, létesül a két magyar medencét összekötő nagy magyar híd”,<sup>69</sup> mely egyben a regáti romániaságot is elvágta volna az erdélyitől. Az egyébként liberális elveket valló Beksics elsősorban a parasztság demográfiai problémáiból kiindulva igényelte a magyar szupremáciát biztosító nemzetpolitikai célzatú telepítést. Nagyszabású koncepciójának középpontjában az ország belső területein (Alföld, Dunántúl) elhelyezkedő nagybirtokok határvidékekre való áttelepítése, illetve e belső területeken életképes paraszti kis- és középbirtokok létesítése állt. Az „abnormális birtokviszonyokat” a nagybirtokok, mindenekelőtt a hitbizományi földek, a kincstári birtokok és a községi birtokok szétparcellázásával tartotta orvosolhatónak, az első telepítési kísérletek kishaszonbérleti próbálkozásainak mérsékelt sikeréből okulva. Liberális alapállása birtokpolitikai felfogásában mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy egyértelműen kiállt a birtokosok kártalanítása és a reform önkéntessége mellett, hiszen „a tulajdonjog szentségét még a nemzeti munkánál is tiszteletben kell tartani”.<sup>70</sup> Láthatjuk majd, hogy részben éppen ezt az érvelést veszi majd át a húszas földreform nagybirtokos ellenzéke, ám Beksics gondolatvilágának utóhatása ennél jóval gazdagabb. Hiszen, míg nemzetpolitikai telepítéstervének végső célja, egyfajta „regionális magyar birodalom” létrehozása jól illeszkedik korának – elsősorban Hoitsy Pál és Rákosi Jenő elképzeléseivel fémjelvezhető – optimista jövőképehez, addig a földműveltség ügyének felkarolása és a középosztály parasztságból történő „felfrissítése” a népi eszmekörben köszön majd vissza. A magyar politikai gondolkodásban nála tűnnek fel először azok a megfogalmazások (egyke, népesedési problémák, német- és pánszlávveszély, Kert-Magyarország gondolata), melyek majd a harmincas években válnak általánossá és a népi mozgalom jellegzetes kategóriáiként mennek át a köztudatba.<sup>71</sup>

68 Ezen a képen sokat finomít: Egry Gábor, *Egy önlegitimáló politikai és történeti narratíva kérdőjelei (1861–2003): Nemzetiségi bankok, nemzetiségi mozgalmak a századforduló Erdélyében*, Múltunk, 2006/3, 4–34.

69 Beksics Gusztáv, *A nemzeti politika programja Erdélyben és Székelyföldön*, Bp., Athenaeum, 1896, 9.

70 Uő, *A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációink: különös tekintettel a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra és a népesedésre*, Bp., Athenaeum, 1896, 144.

71 Szabó A. Ferenc, *Népesedés, telepítés a századfordulón. Beksics Gusztáv nézetei*, Századok, 1992/2, 254–255. Beksics telepítési koncepciójáról részletesen: 237–255. A 20. század első évtizedének közepén az Erdélyi Gazdasági Egyesület (EGE) egyik fiatal tisztviselője, Éber Ernő dolgozott ki Beksicséhez hasonló – bár utóhatásában nem ennyire komplex – tervet. Romsics Ignác, *Bethlen István*, Bp., Osiris, 1999, 55.

Ezt az elképzelést karolta fel egy ambiciózus, fiatal erdélyi arisztokrata, Bethlen István, aki Apponyi nemzetiségpolitikai törvényjavaslatának apológijába ágyazva, már első, 1907-es parlamenti beszédében is a mezősségi magyarság megerősítését körvonalazta (aminek két alappillére éppen a nemzetpolitikai szempontú oktatáspolitikai és a telepítés).<sup>72</sup> Tervezete azonban – osztva a Darányi-féle javaslat sorsában – a munkapárti kormányok alatt érdektelenségbe fulladt, mindamellett, hogy nyilvánvalóan a megfelelő anyagi keretek sem álltak a felelős szervek rendelkezésére. Ezt követően a *Magyar Gazdaszövetség* 1911-es kecskeméti, majd 1912-es siófoki nagygyűlésén, valamint az *Országos Magyar Szövetség* 1912-es ülésén próbálkoztak a reform hívei áttöréssel, ám Bethlen figyelemre méltó adatgyűjtése és a témában történő számos felszólalás mindössze a *Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségének*, közismertebb nevén az *Altruista Banknak* a felállítását eredményezte.<sup>73</sup> Bethlenen kívül Vargha Gyula, az *Országos Statisztikai Hivatal* igazgatója és Hegedűs Lőránt későbbi pénzügyminiszter is a konzervatív érvrendszerbe ágyazva, a szélsőségektől óvandó várta a telepítést, utóbbi – Bánffy Dezsővel, a volt miniszterelnökkel egyetemben – a hitbizományi földek felosztását is elkerülhetetlennek tartotta nemzetpolitikai megfontolásokból.<sup>74</sup> Ezt követően – a korszakban nem először – egy EGE-tisztviselő, Tokaji László hívta fel a figyelmet a nemzetiségpolitikai telepítés szükségességére. A Szilágyságba, Alsó-Fehérbe és Kis-Küküllőbe kiküldött, birtokstruktúrát elemző kérdőíveinek eredményei szerint a régióban „1903 és 1912 között a magyarság közel ötszörösét veszítette, a romániaság pedig ötszörösét szerezte meg annak a földterületnek, amelyet az utolsó öt évre és a 100 holdon felüli birtokokra korlátozódva e két megyében Bethlen kimutatott”. A megdöbbentő (ám egész Erdélyre vonatkoztatva közel sem reprezentatív) adatok az OMGE-t is megmozdították, így a közgazdasági szakosztály májusi ülésén Bethlen ismertethette az erdélyi birtokforgalom alakulását, valamint konkrét javaslattal is előállt. A közép- és nagybirtokok adó és hitelterhektől való megszabadítását, hitbizományi reformot, 10 millió koronás költségvetésből megvalósítandó telepítést javasolt, valamint támogatta volna az Amerikába kivándoroltak visszatelepítését, földhöz juttatását, továbbá az *Országos Központi Hitelszövetkezet* állami segélyezését és a román földszerzések kontrollálását. Nem véletlen tehát, hogy leg hamarabb Darányi támogatta a javaslatot, hiszen Bethlen tervezete – sajátos erdélyi jegyeivel együtt – erősen emlékeztethette saját 1909-es javaslataira.<sup>75</sup> „A háború előtti birtokpolitikai mozgalom csúcspontja a Bethlen és Tokaji által kezdeményezett szeptember eleji »országos nagygyűlés« volt Kolozsvárott.” Az EGE-titkár két munkában is ismertette a gyűjtések eredményeit, melyek azonban nem voltak annyira lehangolóak, mint azt a fent említett, három

72 Bethlen István, *Válogatott politikai íráskor és beszédek*, szerk. Romsics Ignác, Bp., Osiris, 2000, 9–28.

73 Romsics, *Bethlen...*, 66–70.

74 Borbándi, *i. m.*, 17.

75 Romsics, *Bethlen...*, 76–78.

térsegen végzett felmérések sejtetni engedték. A gyűjtések összességében Bethlen adatait erősítették meg, valamint azt a tendenciát, miszerint leginkább a 100 holdon felüli birtokok veszélyeztetettek. Bethlen kolozsvári előadói beszédében lényegében az OMGE nagygyűlésén elhangzottakat ismételte, új elemként beemelve egy új örökösödési rendszer kidolgozásának és a hitelügyek rendezésének szükségességét.<sup>76</sup>

Tisza az *Altruista Bank* 12 millió koronás megsegítésével reagált a problémára és természetesen az ezzel összefüggésben körvonalazódó esetleges politikai összefogásra. Bár ez komoly segítség volt egyes erdélyi gazdáknak, a telepítés továbbra sem indulhatott meg. Tisza döntését minden bizonnyal külpolitikai játszmák is motiválták, mivel ő a Balkán-háborúk kapcsán megingott összeurópai egyensúlyban a Romániával való szövetség elmélyítését tartotta járható útnak. Ennek azonban természetesen ára volt, hiszen nem lehetett egyszerre a román érdekeket is akceptálni és az erdélyi magyar birtokosok románellenes törekvéseit támogatni. Tisza (igen mérsékelt) közeledési kísérlete Bukarest felé általános felháborodást váltott ki a parlamentben, és meggyőzte Bethlent a pártok feletti politizálás szükségességéről. Az *Erdélyi Szövetség* ennek szellemében alakult meg 1913 végén, eleinte a földkérdésben demokratikus, sőt helyenként transzszilván hangoknak is teret engedve. 1914 tavaszán azonban egységes állásfoglalásuk konzerválódni látszott, június végétől pedig egészen más kérdések foglalkoztatták a magyar közéletet.<sup>77</sup> A háború alatt mindössze Prohászka Ottokár, a *Gazdaszövetség* által felkarolt, 10 000 hold feletti kötött birtokokat szétosztani kívánó javaslatát említhetjük meg, mely 15–35 holdnyi részletekben parcellázta volna ki e területeket a „háború sújtottjainak” és az Amerikából visszavándoroltaknak.<sup>78</sup> A tervezetből azonban természetesen – mindenekelőtt a háborús viszonyok, majd az összeomlás miatt – semmi sem lett.<sup>79</sup> Ami a korszak megvalósult birtokkorrekcióit illeti, mivel a dualizmus kori telepítések a trianoni országhatáron kívülre estek, az esetleges eredmények 1920 után már nem mutakozhattak. Ez a mintegy kétmillió holdnyi – jobbára erdő és legelő feltöréséből keletkezett – terület ugyanakkor hivatkozási ponttá vált nagybirtokos körökben, hiszen ők éppen ezek „feláldozásával” próbálták megtartani a nagyobb bevételeket jelentő belső területeiket. Így álláspontjuk konzerválódott, ami egyben természetesen nagy hatással volt a háború

<sup>76</sup> Uo., 78–79.

<sup>77</sup> Bethlen szerepéhez a földreformtervezetekben lásd: Romsics, *Bethlen...*, 48–86.

<sup>78</sup> Czettler Jenő, *A magyar gazdaszövetség és a birtokreform*, Magyar Gazdák Szemléje, 1921/Január, 27–35.

<sup>79</sup> Az 1909 és 1918 közötti kormányok a reformerek tervezeteivel lényegében nem foglalkoztak. Az állami telepítések helyett létrehozták az említett *Altruista Bankot*, mely üzleti alapon, de állami gyámkodással koordinálta a megvalósuló, igen csekély mértékű birtokkorrekciókat. A bank szerepet játszott a Károlyi-féle földreformot előkészítő ideiglenes intézkedésben, az állam elővásárlási jogát szavatoló rendelet (5300/1918) érvényesítésében is. Kerék, *i. m.*, 110–119. és 152.

utáni politikai kurzus lehetőségeire, reformelképzeléseire is.<sup>80</sup> 1910-ben ugyanakkor az ország birtokainak több mint a fele továbbra sem érte el a 10 kat. holdat, míg a gazdaságoknak mindössze 0,2%-át kitevő 1000 kat. holdon felüli üzemek a művelhető területek 32%-át tették ki,<sup>81</sup> bár ez az állomány folyamatosan csökkent, forgácsolódott.<sup>82</sup>

### A forradalmak agrárpolitikája

Az 1918 őszen összeomló Monarchia sorsa igazolta Darányi vészjósló szavait, amikor hét évvel korábban arról értekezett, hogy „végzetes lépés volt az addig követett telepítési politika leállítása. [...] A nemzetekre is áll az Írás szava: dolgozzunk addig, amíg nappal vagyunk, mert eljön az éjszaka és akkor nem dolgozhatunk többé...”<sup>83</sup> A hatalomra kerülő Károlyi-kormány agrárpolitikáját egy komoly földreform iránti általános várakozás előzte meg, melyhez ezúttal már az OMGE és a klérus is hajlandó volt valamilyen mértékű áldozatot hozni.<sup>84</sup> Ezt tanúsítja a szervezet lapjának, a *Rubinek Gyula és Szilassy Zoltán* által szerkesztett *Közteleknek* november közepi állásfoglalása is, melyben felhívják „a magyar birtokosság minden tagját, hogy földjük egy részét önként ajánlják fel a népies birtokpolitika céljaira”.<sup>85</sup> A *Gazdaszövetség* pedig már májusban programjává tette a kis- és középbirtokok számát növelő intézkedéseket, a „nemzeterősítő telepítések” megindítását, sőt – a klasszikus szabadelvű felfogás ellenében – az állami kisajátítási jog (jól körülhatárolt) megadását is javasolta lapján keresztül.<sup>86</sup> Már az őszirózsás forradalom után olvashatunk ugyanitt a földművelésügyi miniszter által összehívott birtokpolitikai tanácskozáson elhangzott érdekes tervezeteket, például azt a javaslatot, miszerint földbirtokformaként egyfajta parasztkollektívizmust kellene 60–70 évre bevezetni a frontról hazaérkezett és földhöz jutott katonák körében. Ez a közö-

<sup>80</sup> Ugyanakkor a trianoni békeszerződés által a 100 holdon felüli birtokokra jutó szántóterület aránya 30,66%-ról 41,15%-ra nőtt. Gunst Péter, *Az 1920. évi földreform – politikai nézőpontból*, Agrártörténeti Szemle, 2006/1–4, 226.

<sup>81</sup> Uő, *Magyar agrártársadalom 1850–1914 = A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*, szerk. Gunst Péter, Bp., Napvilág, 1998, 168.

<sup>82</sup> Részletesen lásd: Eddie, Scott M., Hutterer Ingrid, Székely Iván, *Fél évszázad birtokviszonyai: Változások a trianoni Magyarország területén, 1893–1935*, Történelmi Szemle, 1990/3–4, 301–357.

<sup>83</sup> Darányi 1911-es kecskeméti beszédét idézi: Kerék, *i. m.*, 120.

<sup>84</sup> Az OMGE és a katolikus egyház az 5000 hold feletti birtokok kisajátítását fogadta el. Romsics Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Bp., Osiris, 2010, 117.

<sup>85</sup> *Köztelek*, 1918. november 16.

<sup>86</sup> A *Gazdaszövetség agrárprogramja*, Magyar Gazdák Szemléje, 1918/május–június, 129–136. A szélesebb birtokosbázisra építő, Károlyi Sándor alapította Gazdaszövetség ritkább időközönként megjelenő orgánuma, a Bernát István által szerkesztett *Magyar Gazdák Szemléje* igényes, elsősorban szaktanulmányokat közlő periodika volt (mely a két világháború között is megtartotta ezt a jellegét).

sen bírt földterület a szerző érvelése szerint az ősiség módjára elidegeníthetetlen lenne, így meggátolhatóvá válna a birtokviszonyok visszarendeződése.<sup>87</sup>

A Buza Barna földművelésügyi miniszter által végül fogantatott törvény híven tükrözte a zavaros körülményeket, és minden jó szándéka ellenére magán viselte a kapkodás jeleit is. A törvényhozók sietsége érthető volt, hiszen a földosztást a Kautsky-féle ortodox marxista felfogás talaján álló, egyre több teret nyerő kommunisták, sőt a szociáldemokraták jelentős része is ellenezte. „A földművelő nép földhözjuttatásáról” szóló 1919/XVIII. néptörvény az 1000 hold feletti, háború alatt szerzett földbirtok és általában az 500 holdon felüli világi és a 200 holdon felüli egyházi birtokok kártalanítás melletti kisajátítását írta elő. Az új gazdák 50 éves futamidejű örökhaszonbérletbe kaptak volna 5–20 hold földet és 0,5–3 holdas szőlőbirtokokat. A látszólag igen radikális földreform alapelve az a már ismert(etett) gondolat volt, miszerint „a föld azé, aki megműveli”, így a földnélküliek és mindenekelőtt a törpe- és kisbirtokosok megsegítését irányozta elő. Mellettük azonban lehetőséget biztosított minden réteg számára a földszerzésre.<sup>88</sup> „A törvény elfogadása után a kormány azonnal hozzákezdett a végrehajtáshoz: kinevezte az *Országos Birtokrendező Tanácsot*, és felkészített 500 birtokrendező bizottságot, amelyből több mint 180-at ki is küldtek a járásokba. Ezek feladata volt, hogy február 23-a után a legforrongóbb területeken segítsék a helyi földigénylő bizottságok munkáját, és kezdjék meg a földosztást.”<sup>89</sup> Ugyanakkor Károlyi Mihály és Jászi Oszkár is panaszkodott a szocialisták földreformszabotázsára és nagybirtokmentő szövetkezesítésükre,<sup>90</sup> ami természetesen a kisgazda politikusok figyelmét sem kerülte el. Az 1919 januárjában pártfúzió útján, Nagyatádi Szabó István elnökletével megalakuló *Országos Kisgazda- és Földművespárt* létrejöttének egyik fő oka volt, hogy, „a külellenségnél is veszedelmesebb belső ellenség lépett föl, kommunista és bolsevik eszmékkel, mely Isten és haza után a családnak sem irgalmaz, mert meg akarja szüntetni a családi tulajdont s az állam neve alatt a saját igájába akar fogni mindannyiunkat!” – tudatta az új párt kiáltványa. Nagyatádi a Berinkey-kormány tárca nélküli minisztereként is következetesen kiállt a földreform mellett,<sup>91</sup> majd népgazdasági miniszter-

87 Szegedy Miklós, *A magyar föld jövője*, Magyar Gazdák Szemléje, 1918/november–december, 329–335.

88 Uo., 118–119. és Kerék, i. m., 148–161.

89 Sipos József, *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*, Bp., Gondolat, 2009, 9. A földreform végrehajtásáról: Uo., 200–219.

90 Károlyi Mihály: „Mi nem tudtuk végrehajtani a földreformot, mert a szocialista miniszterek szabotálták ezt a munkát.” Jászi Oszkár: „Annál nyugtalanítóbb volt az a propaganda, melyet a forradalom szélsőbal szárnya kezdett a földosztás ellen.” Idézi: Salamon Konrád, *Nemzeti önpusztítás (1918–1920)*, Bp., Korona, 2001, 108.

91 Sipos József, *Az Országos Kisgazda- és Földművespárt megalakítása*, A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, 1988/1, 307–320. Az idézett kiáltványrészlet: Uo., 307.

ként aktívan közreműködött annak kivitelezésében.<sup>92</sup> Országos mérvű birtokrendezésre azonban már nem kerülhetett sor.

1919. március 21-e után az államosítás deklarált célkitűzéssé vált. A „szövetkezesítés” csupán nevében emlékeztetett a századforduló Károlyi Sándor által népszerűsített mozgalmához, mivel míg ott valóban magántulajdonosok önkéntes szövetkezéséről volt szó, addig a Tanácsköztársaság tulajdonképpen állami gazdaságokat próbált – korántsem önkéntes alapon – létrehozni.<sup>93</sup> A Nyisztor György, Vantus Károly és Hamburger Jenő nevével fémjelzett kommunista agrárpolitika terméke a *Forradalmi Kormányzó Tanács XXXVIII. számú rendelete* lett, melynek értelmében minden 100 hold feletti birtok állami tulajdonba került, irányításukat a földművelésügyi népbiztosság, ellenőrzésüket pedig a helyi tanácsok voltak hivatva ellátni. A rendelkezés alapelve szerint „Magyarország földje a dolgozók társadalmáé” volt, a gyakorlat tanulságai azonban elfordították a parasztság nagy részét a proletárdiktatúrától. Napirendre kerültek az ellenállás különböző formái, a rendszer pedig a lehetetlen kül- és belpolitikai helyzet hatására augusztus 1-jén összeomlott.

### Az 1920-as földreform

A sajátos Kárpát-medencei birtokstruktúrának köszönhetően az ország birtokmegoszlása Trianon után még rosszabb lett.<sup>94</sup> Ennek felismeréséhez magát a békét (1920. június 4.) sem kellett megvárni, a reálpolitikusok már jóval korábban felismerhették a várható új határok ilyen szomorú következményét. Bár a Tanácsköztársaság bukását követően berendezkedő Horthy-rendszer meghatározó politikai tényezői mindenekelőtt a háború előtti korszak gazdasági, társadalmi viszonyainak – apróbb reformokkal kiegészített – konzerválását tűzték ki célul, a századforduló és a forradalmak tapasztalatai után nyilvánvaló volt, hogy elodázhatatlan feladat valamiféle földreform végrehajtása. A politikai (és szemléletbeli) fordulatot mutatják a *Köztelek* írásai is, hiszen míg 1918 őszén az OMGE körei még „bíztak benne”, hogy „a magyar birtokosság az önkéntes földfelajánlással bizonyosságát fogja adni annak, hogy teljes őszinteséggel csatlakozik a *Nemzeti Tanács* által képviselt népuralmi rendszerhez”,<sup>95</sup> addig 1919 őszén már a „fokozatos haladás, a létező állapotok megfontolt átalakítását” tűzték ki célul, nem egyszer gúnyosan bírálva hasábjainkon Buza Barnát.<sup>96</sup> A következő hónapok alatt körvonalazódó nagybirtokos felfogást foglalja össze a lap 1920. május 22-i számának, *A földreform és az*

92 Uő, *A Kisgazdapárt és a Károlyi-párt szövetsége*, A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, 1991–1992/1, 220–222.

93 Uo., 147–148.

94 Nagy József, *A Nagyatádi-féle földreform*, Eger, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 1993, 13.

95 *Köztelek*, 1918. november 16.

96 Uo., október 18.



OMGE címet viselő melléklete, mely Rubinek Gyula földművelésügyi miniszternek (a *Köztelek* volt szerkesztőjének) címezve „túlságosan radikálisnak” nevezte a tervezetet.<sup>97</sup> Pedig ez még nem a Nagyatádi-féle javaslat volt, mely majd csak júliusban került nyilvánosság elé, nagy ijedtséget okozva nagybirtokos-berkekben. Némi malíciával jegyzik meg ekkor Rubineknek: „úgy tudtuk, hogy a földbirtokpolitikai törvényjavaslat előkészítésével a földművelésügyi miniszter foglalkozik”.<sup>98</sup> Végül éppen fordítva történt. A megvalósuló reform az időközben földművelésügyi miniszterre lett Nagyatádi Szabó István nevéhez fűződik, bár tartalma inkább követte Nagyatádi fő ellenfelének és hivatali elődjének, Rubinek Gyulának a nagybirtokosság érdekeit szem előtt tartó elképzeléseit. A „kompromisszumot”<sup>99</sup> már július végén üdvözlí az OMGE, majd szeptemberben már nyíltan is megállapítják, hogy a Nagyatádi Szabó István által végül „benyújtott törvényjavaslat tökéletesen megegyezik a Rubinek-féle tervvel”.<sup>100</sup> Nagyatádi ekkor már hosszas belpolitikai manővereket követően földművelésügyi miniszter, ám a földreformtervezet betervezése előtt mindössze három nappal foglalta el Rubinektől a minisztériumi bársonyszéket. Ennek eredményeként a reformterv is elődje elképzeléseit követte inkább: az önálló kisbirtokos egzisztenciák megerősítése helyett – ami Nagyatádi eredeti szándéka volt – minél több embert próbáltak meg földhöz juttatni minimális földterületből.

Az 1920. évi XXXVI. tc. „a földbirtok helyesebb megosztását szabályozó rendelkezéseket” tartalmazta, mely „a lehetőségekhez képest előmozdítja a földszerzést, főleg azok részére, akik a földhöz eddig önhibájukon kívül nem jutottak”. A törvény tehát nem földosztást írt elő, csupán segíteni szeretne volna az agrárnincstelenek államilag koordinált földvásárlását. Mindezt lehetőleg szabad kézből vagy elővásárlás útján állami kézbe kerülő területekből tervezte, később viszont megváltásból vagy vagyonváltságból származó földeket is bevontak. Mivel a nehézkes jogi nyelvezetű és sok ismeretlen, jogilag sem tisztázott fogalmat tartalmazó – 11 fejezetből és 101 cikkelyből álló – rendelkezés

97 Uo., 1920. május 22. Ezt megelőzte egy vitaindítónak szánt rovat a lapban *A földreformhoz* címmel.

98 Uo., július 17.

99 A törvényjavaslat annyiban követte Nagyatádi eredeti elképzelését, hogy a mezőgazdasági munkások számára még a földreform végrehajtása előtt rendeleti úton az 1920. évi XXIX. tc. által felhatalmazta a földművelésügyi minisztert, hogy az azonnali beavatkozást igénylő községekben 600 négyszögöl házhelyet vagy 1–2 hold kishaszonbérletet juttasson a rászorulóknak. Nagy József, *Nagyatádi Szabó István és a földreform* = szerk. Kávássy Sándor et. al., *Nagyatádi Szabó István emlékkönyv*, Bp., Magyar Mezőgazdasági Kiadó, 1995, 229., valamint Mészáros Károly, *Nagyatádi Szabó István programja és programfeladása (1919–1921) = Paraszkérdés*, szerk. Juhász Antal, Sipos József, Szeged, 1985, 172–173.

100 A „kompromisszumhoz”: *Köztelek*, július 31., idézet: Uo., szeptember 11. Hasonlóképpen üdvözlí a tervezetet a *Magyar Gazdák Szemléje* is. Részletes, konkrét paragrafusokra reagáló tanulmányuk azonban jó néhány javaslatot is tartalmaz, mint például a közép- és kisbirtokok kisajátításának tilalmát vagy az Országos Földbirtokrendező Bíróság átalakítását. Lásd: *Magyar Gazdák Szemléje*, 1920/május-június, 147–152.

nem határozott meg sem birtokmaximumot, sem igényjogosultságot és nem tisztázta a vételarat és a törlesztési lehetőségeket sem, ennek következtében végrehajtása meglehetősen követhetlenné vált. A lebonyolítás az *Országos Földbirtokrendező Bíróságra* hárult, a gyakorlati végrehajtásnál pedig jelentős feladat várt a *Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségére*, a *Kisbirtokosok Országos Földhitel Intézetére* és az *Országos Központi Hitelszövetkezetre*. A törvény hatálya öt évre szólt, tehát csak azzal az igényléssel foglalkoztak, ami 1925. december 7-ig megérkezett (ám az érdemi munkát csak 1921 nyarán tudták elkezdni). További problémákat jelentett a birtokosok az állami beavatkozás miatti hagyományos ellenkezése,<sup>101</sup> de a jelentősebb sérelmek egyértelműen a kérelmezőket érték. A földárak ugyanis egy év alatt a 15–20-szorosára emelkedtek, a birtokosok pedig sokszor a legértékeltenebb, az igénylő lakhelyétől messze fekvő vagy megközelíthetetlen területeket jelölték ki birtokrendezési célokra. A hatósági közegek elfogultsága szabotálta az egyébként is nehézkes, homályos, sok kiskaput engedő rendelkezést és gyakorlattá vált a földet igénylő cselédek elbocsátása is. További problémát jelentett, hogy az eljárási költségeket az igénylőnek – az eljárás sikerességétől függetlenül – előre kellett kifizetnie, amit ilyen körülmények között sokan nem is vállaltak. Számos embert fosztottak meg a földigénylés lehetőségétől továbbá azzal, hogy forradalmárnak, kommunistának nyilvánították őket. Természetesen a körülmények, a békeszerződés gazdasági, társadalmi következményei, a megoldatlan pénzügyi háttér és az ország politikai, gazdasági elszigeteltsége sem könnyítette meg a törvényhozók munkáját. Mint a kor kiváló konzervatív agrárszakértője, Czettler Jenő jegyezte meg rezignáltan: „a nagy magyar állam még csinálhatott volna birtokpolitikát”, ma azonban nincsen lehetőség erre (szerinte).<sup>102</sup> A *Gazdaszövetség Agrárpolitikai Szemináriumának* egyik tagja, európai szakirodalmakra hivatkozó, mértéktartó konzervatív álláspontot érvényesítő tanulmányában szintén lényegre látóan tapintott rá a reform – az igénybe vett földmennyiségen túlmutató – fő fogyatékoságaira; a tőke, a szövetkezetek, valamint az új birtokosok szakértelmének hiányára.<sup>103</sup>

A földreform körüli tarthatatlan helyzet a belpolitikai tényezők kivételével széles réteget hozta közös nevezőre. A kormánypárti kisgazdaktól a liberálisokon át az ellenzéki fajvédőkig úgy tűnt, szinte mindenki a megoldásokat

101 Ezek elsősorban az állami beavatkozást nehezményezték, a kártérítés pénzügyi alapjait hiányolták, illetve az OFB egyes következtetlenségeit bírálták. Az OMGE még országos értekezletet is szervezett a reform végrehajtásának tárgyában, a vármegyei gazdasági egyesületek részvételével (*Köztelek*, 1922. október 8-i különszám), valamint Darányi egykori fő agrárius ellenfele, Zselénszki Róbert is megszólalt az „ügynevezett” földreformmal kapcsolatban (Uo., 1922. április 22.). A századfordulón telepítési tervével feltűnő Éber Ernő a törvény- és tekintélytisztviselő, valamint a morál fontosságát hangsúlyozta a reformban (Uo., 1924. május 11.), majd a magán- és külföldi tőke bevonásának szükségességéről értekezett (Uo., 1925. március 25.).

102 Czettler Jenő, *A birtokreform*, Magyar Gazdák Szemléje, 1921/március-április, 212–228.

103 Ifj. Deseő Antal, *A földbirtokreform*, Magyar Gazdák Szemléje, 1924/május-augusztus, 148–165.



kereste, ami annál is sürgetőbbé vált, mivel az első két évben az eljárást kérő községeknek mindössze a 7%-ában történt meg a végrehajtás. A látszólagos egyetértés ellenére a csalódott kisgazdák Nagyatádi vezette része 1923 elején elkezdett a Gömbös körül szerveződő, egyre markánsabb fajvédő csoport felé közeledni, ami döntően módosíthatta volna az Egységes Párt erőviszonyait is, válságot okozva ezzel a kormányban és a belpolitikában egyaránt.<sup>104</sup> Bethlen válaszút elé került; vagy vállalja 20–30 kisgazda képviselő kormánypártból való kilépését (és esetleges külön fellépésüket Gömbösékkal), vagy engedve a nyomásnak a földreform-korrekció útjára lép. Az utóbbi mellett döntött és személyes szuggesztíóját is bevetve ismét sikerült megnyernie Nagyatádit, rábírva a kisgazdák vezérét a kormányban maradásra.<sup>105</sup> E kompromisszum gyümölcseként – mintegy háromnegyedéves procedúra után – jött létre az 1924. évi VII. tc., ismertebb nevén a „földreform-novella”, mely a reform lefolyásának meggyorsítását volt hivatott szolgálni.<sup>106</sup> A nagybirtokos körök ismét kemény ellenállást tanúsítottak a tervezet ellen, mindenekelőtt Hadik János, volt („egynapos”) miniszterelnök, az OMGE közgazdasági szakosztályának elnöke cikkezett gyakran e témában.<sup>107</sup> A javaslat végül átment a törvényhozáson, eredményességét pedig jól mutatja, hogy „az 1920 vége és 1923 nyara között szétosztott 136 ezer holddal szemben 1923 ősze és 1925 ősze között 726 000 hold föld került a parasztság kezébe”.<sup>108</sup> A rendelkezés körüli vita azonban évekig húzódott és az eredeti célból (a földreform kiszélesítése) mindössze a házhelyek nagyobb arányú kiosztása valósulhatott meg. A helyzetet súlyosbította a kisgazdákat igen érzékenyen érintő Eskütt-ügy, majd

104 A fajvédők elsősorban a „zsidó kézen” lévő birtokok kisajátításával sürgették a földreform végrehajtását. A derecskei képviselő Zsilinszky Endre szavaival: „A derecskei járásban az egyik községben több mint 1300 katasztrális holdnyi nagybirtok áll a birtokreform rendelkezésére, amely föld egy Lichtschein nevű zsidó tulajdona. [...] Ez a nagybirtok nem háborús birtok, de nem sokkal a háború előtt szereztetett. [...] Annál könnyebb a megoldás magában Derecskén, mert ugyanezeknek a Lichtschein testvéreknek a szomszédos községben, Hosszupályiban 6500 katasztrális holdnál nagyobb birtokuk van, ezenkívül más járásek területén még egy csomó birtokuk, tudomásom szerint ezer holdon felül és egy óriási nagy bérletük. Egy másik községben az egyedüli birtok, amely a birtokreform céljára rendelkezésre áll, egy 300 katasztrális holdnál nagyobb háborús birtok, egy többszörösen büntetett előéletű galíciai zsidó család tulajdonában. [...] Ugyancsak ebben a községben van egy szintén zsidó háborús birtok, amely ennél kisebb, és még két birtok. Ezek a nagybirtokok, középbirtokok és még egy csomó háborús középbirtok áll rendelkezésre a derecskei járás területének legnagyobb részén, úgyhogy a birtokreformot minden nehézség nélkül végre lehet hajtani, anélkül hogy fontos nemzeti érdekeket sértenénk itt ezeknek a középbirtokoknak elvételével, illetve ezeknek a nagybirtokoknak megnyirbálásával.” Nemzetgyűlési Napló, XIII. kötet. 1923. június 27. 154–160.

105 Romsics, Bethlen..., 232.

106 A novelláris földreform-korrekció ötlete már 1921-ben felmerült Balázsovits Dezső földművelésügyi tanácsos cikksorozatában (*A földbirtokreform végrehajtásának kérdéséhez*). Köztelek, 1921. november 26.–december 10.

107 A *Köztelek* október 18-i számában külön kis brosúrát jelentettek meg a lapban *A földreform-novella és a gazdák* címmel, mely konkrét módosító tervezetet is tartalmazott.

108 Romsics, Bethlen..., 232., a novella bel- és külpolitikai vonatkozásaihoz: *Uo.*, 229–233.

Nagyatádi Szabó halála (1924), a földbirtokrendezés pedig úgy közeledett a végéhez, hogy a megváltási árban továbbra sem volt megállapodás. A jogi helyzetre jellemző, hogy sok helyen a birtokváltás után sem a régi, sem az új birtokos nem volt hajlandó adót fizetni. A kaotikus állapotokat próbálta orvosolni a kormány az 1928. évi XLI. tc.-kel, mely a földbirtokrendezés befejezése körüli rendelkezéseket tartalmazta. A földek árának vagy kishaszonbérének megállapításánál az állam teljesíthető kondíciókkal állt elő. A juttatottak állami szervezeteken keresztül maximum 52 éves törlesztéssel, 5%-os tőke és kamattörlesztéssel kellett számoljanak, a volt birtokosokat pedig maximum 50 év alatt, 4%-os kamatozó kötvényekkel kártalanították volna. Érdekes közjáték volt a rendelkezésnek egy svéd céggel (STAB) való állami szerződés, melynek értelmében a cég a magyarországi gyufamonopóliumért cserébe átvette a földreform finanszírozására kibocsátandó 36 millió dollár névértékű kötvényt. Ez a szerződés mindkét fél számára előnyös volt, hiszen a svédek már a kötvények átvételekor 3 millió dollárhoz jutottak, a monopolhelyzet mellett pedig a kölcsönzött tőke után 6%-os kamatot kaptak. A magyar kormány ugyanakkor az összeg birtokában eleget tudott tenni annak a vállalásának, hogy 1929 és 1931 között „a megváltott birtokosok kártalanításának 50%-át készpénzben kifizesse”.<sup>109</sup>

A földreform számszerűsített eredménye szerint mintegy 411 500 személy összesen 700 000 hold földhöz jutott, tehát az átlag birtokjuttatás mintegy 1,7 hold volt. Ezeket a parcellákat joggal kezdte el a közbeszéd „nadrágszíjparcelláknak” nevezni, hiszen az önálló megélhetésre bajosan volt elégséges egy ekkora földterület. A nagybirtokok túlsúlyát sem tudta lényegesen csökkenteni az intézkedés, mivel 1921 és 1935 között mindössze 5,5%-kal nőtt a 100 holdnál kisebb birtoktestek aránya a 100 holdnál nagyobbak rovására.<sup>110</sup> Ennek oka – mindamellett, hogy alapvetően kevés földet vettek igénybe –, hogy a földhöz jutottak kis parcellájukból még az önellátáshoz szükséges feltételeket sem tudták előteremteni, nemhogy a birtok megváltási költségének részleteit, valamint annak adóterheit képesek lettek volna fizetni. Hangsúlyozandó, hogy a juttatottak többsége addig alkalmi munkákból élő nincstelen volt, így nem bírt a földműveléshez nélkülözhetetlen infrastrukturális és tudásbeli javakkal sem. Ennek következtében megindult egyfajta visszarendeződési folyamat; vagy a tehetősebb parasztok, illetve nagybirtokosok szereztek meg fillérekekért a földhöz jutottaktól eladósodott birtokaikat, vagy pedig maga a bank tette rá a kezét azokra. „A termelési nehézségek, a fokozódó terhek és a felső gondozás elmaradása miatt sokan belebuktak tehát az önállóságba.”<sup>111</sup> Meg kell említeni ugyanakkor a reform két, mindenképpen pozitívan értékelendő hozadékát is. Egyrészt „azzal, hogy családtagjaikkal együtt több mint 2 millió embert (az össznépeség egynegyedét!) juttatott földhöz,

109 Nagy, i. m., 270. Az egész földreformhoz lásd: *Uo.*, 224–273.

110 Kerék, i. m., 198–201.

111 Borbándi, i. m., 77.

jelentősen növelte a magántulajdonosok számát és a magántulajdon tiszteletét”.<sup>112</sup> Másrészt, a házhelyek létesítésének tekintetében is sikeresnek tekinthetjük az intézkedést, hiszen azok mintegy 40%-át a lakosság már a juttatás első évében beépítette.<sup>113</sup> Természetesen a saját önálló hajlék, kis kert és udvar megvalósítása mindenhol az adott gazdasági körülményekhez – és nem az egészségügyi elvárásokhoz – igazodott, ám mindenképpen figyelemre méltó tény, hogy 1926. április 6-ig már 223 158 házhelyet sikerült kiutalni, ezzel sok százezer földművest az emberibb életéhez segíteni.<sup>114</sup> A földreformot összességében azonban bajosan tudjuk pozitívan értékelni, hiszen az intézkedések mértékének csekélyisége a „neobarokk társadalom” egyik fő konzerváló erejének tekinthető. Emellett ugyanakkor kérdéses, hogy elvárható volt-e az adott körülmények között, a tárgyalt korban nagyobb mérvű áldozatvállalás az elit részéről – ez a kérdés azonban túlmutat e fejezet keretein. A földreform szomorú eredményeként, utóhatásaként azonban meg kell jegyezni, hogy a mértékadó döntéshozók többsége a Horthy-korszak alatt végig kritikusan állt egy komolyabb, a legelesettebbeket támogató újabb reformhoz, hiszen az elhúzódozó procedura miatt számukra egyszer már bebizonyosodott a helyzet reformálhatatlansága. A századforduló hagyományait tekintve tehát, Károlyi Sándor agrárnincsteleneket pártoló elképzelései helyett a – Horthy-rendszer által személyében is preferált – Tisza István-féle, óvatos vonalvezetésű, stabil paraszti egzisztenciát támogató, korrekciós politika került előtérbe.



<sup>112</sup> Romsics, *Bethlen...*, 233.

<sup>113</sup> Máté Imre, *A földbirtokreform eddigi eredményei*, Magyar Gazdák Szemléje, 1925/április-június, 140.

<sup>114</sup> *Köztelek*, 1926. április 25. Összesen mintegy 260 000 házhelyet osztottak ki, 60 000 kat. hold területből. Gyáni Gábor, Kövér György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 2006, 311.

### 3. AGRÁRTÁRSADALMAK AGRÁRREFORMJAI II.

#### A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZTI CSEHSZLOVÁK, JUGOSZLÁV ÉS ROMÁN FÖLDBIRTOKRENDEZÉS

Régiókban, Kelet-Közép-Európában aligha lehetne túlbecsülni az agrárium szerepét, ami hatványozottan igaz a 19. század második felétől kezdődő korszakra és magára az Osztrák-Magyar Monarchiára (benne a gabonaexportőr Magyarországgal). Az első világháborút követően azonban ez a berendezkedés megszűnt és a Monarchia helyén létrejött államalakulatok majd mindegyikében jelentős földreformot hajtottak végre. Csupán a két hajdani államalkotó ország nem próbálkozott radikális birtokrendezéssel. Míg azonban Magyarországon a Nagyatádi Szabó István nevével összeforrt birtokrendezés ellenére a földkérdés megoldatlansága a Horthy-korszakot végigkísérő gazdasági, szociális és politikai feszültségek gócpontjává vált, az alapvetően fejlettebb iparú Ausztriának kisbirtokcentrikus mezőgazdasági berendezkedése miatt természetszerűleg nem is volt szüksége jelentősebb földreformra. A Lajtán túli területek teljes lakosságának nem egészen 40%-a dolgozott a mező- és erdőgazdaságban (Magyarországon ez az arány 55% felett volt a korszakban), a birtokok 85%-át pedig a 38 kat. holdnál kisebb (életképes) kisbirtokok tették ki. A birtokreform így itt csupán azokat az erdő- és legelőterületeket érintette, melyeket a hajdani Monarchia-elit használt vadászat, szórakozás és kikapcsolódás céljából. A végül megvalósuló reform során pedig a különböző mentességek, valamint a túlbujánzó bürokrácia miatt mindösszesen mintegy 17 380 kat. hold (10 000 ha)<sup>115</sup> került vissza a kisbirtokosok kezére, „átlagos parasztbirtokok” formájában.<sup>116</sup>

<sup>115</sup> Bár az államilag használt mértékrendszer helyenként még az egyes országokon belül is ingadozást mutatott hektár és kat. hold között (lásd: Románia), a következetesség kedvéért itt mindenekelőtt a magyarországi hagyományok szerint, kat. holdban adom meg az értékeket. A földreformok ha-ban megadott irányszámait azonban – zárójelben – az eredeti mértékegységben is közlöm.

<sup>116</sup> Kerekes Lajos, *Ausztria története: 1918–1955*, Bp., Akadémiai, 1966, 32–33., Gyáni Gábor, Kövér György, *Magyarország társadalomtörténete: a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 2006, 215., valamint Fellner Kálmán kétrészes recenziója (*Az utódállamok földreformja*)

A trianoni Magyarországot északról, délről és keletről körbeölelő államalakulatoknak ezzel szemben a földbirtokrendezés létfontosságú kérdése volt. Az úgynevezett „kisantantorságok” bár sok szempontból igen eltérő adottságúak és berendezkedésűek voltak, a végrehajtott földreform mégis bírt bizonyos közös jegyekkel, mindenekelőtt azzal, hogy az addig domináns – jobbára német anyanyelvű, valamint magyar – földbirtokosok helyett az új államok többségi nemzetalkotó elemeit hozta helyzeti előnybe. Ennek megfelelően a reformok értékelése is érdekesen alakult, hiszen míg Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Romániában általában pozitívan tekintettek a reformra (legalábbis „kifelé” ezt hangoztatták), addig a magyar hivatalos megítélés mindig az adott politikai kurzus főideológiájához alkalmazkodott. Így a Horthy-korszak kormányzati retorikájában az „elcsatolt területeken végrehajtott nacionalista szabad rablás-ként” jelent meg a földbirtokreform, míg a világháború után államideológiává vált internacionalista, marxista felfogás a fokozódó osztályharc egyik szimptomájaként tekintett „a kapitalista uraktól a nép kezére került” földterületekre.<sup>117</sup> Itt most arra teszek kísérletet, hogy érzékeltetve az ellenkező előjelű kutatások érvrendszerit összefoglaljam az első világháborút követő csehszlovák, jugoszláv és román földreform történetét és motivációit.

### Csehszlovákia

A Monarchia utódállamai közül kétségtelenül az 1918 októberében létrejövő Csehszlovák Köztársaság volt a legszerencsésebb helyzetben, mivel kivételes gazdaságföldrajzi adottságaiból adódóan széles tőkés- és munkásréteggel, valamint jelentős polgársággal rendelkezett. Az új állam az egyik legfontosabb feladatának tartotta ugyanakkor a nemzeti és szociális célokat egyaránt szolgáló radikális földreformot, tekintettel a „helyenként már parasztforradalom

a Köztelekben (1926. január 10.), továbbá: Moody, V. Alton, *Agrarian Reform before Post-War European Constituent Assemblies*, Agricultural History, 1933/2, 86–87.

- 117 A Horthy-éra kormányzatközei megítélése szerint „még a trianoni béke rándiktálása előtt hozzáfogott mindhárom utódállam a még csak megszállás alatt lévő magyar területeken a magyar földbirtokos osztály kiirtásához. Mindenféle gazdasági érdekeket nélkülöző, a való élet követelményeivel nem számoló rendeletekkel kezdték meg az úgynevezett földreformot, melyet a bosszú diktált, de amely születése bűnét magában hordozván, végzetévé vált mindhárom ország gazdasági életének”. Gagyí Jenő („Etédi”), *A földbirtokreform a megszállt magyar területeken*, Bp., Magyar Nemzeti Szövetség Kiadása, 1929, 3. A marxista érvrendszert az alábbi idézettel szemléltethetjük: „A mezőgazdaság helyzetét bonyolultabbá tették a súlyos társadalmi feszültségek, a földtelenség és a nyomor, amely Kelet-Európa legtöbb országát jellemezte. A szociális ellentmondásokat a háború különlegesen kiélezte. A földbirtokmegosztás radikális átalakítása elkerülhetetlenné vált. Ezt a proletárforradalom oroszországi sikere, s ennek rendkívüli visszhangja és népszerűsége különösen sürgetővé tette. Felerősítette e hatásokat a korábban rendkívül elnyomott, tanulatlanságban tartott paraszti tömegek magatartásának változása is.” Berend T. Iván, Ránki György, *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században (Átdolgozott és bővített 2. kiadás)*, Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976, 273.

szélén járó, kirobbanásokkal fenyegető” vidéki mozgalmakra.<sup>118</sup> Ennek legfőbb károsultjai természetszerűleg nem is lehettek mások, mint a jobbára német és magyar nemzetiségű nagybirtokosok. Bár magát a földreformot minden politikai erő támogatta az újonnan létrejövő törvényhozásban, a részleteket illetően a különböző politikai pártok más-más elképzelésekkel bírtak. A *Cseh Agrárpárt* és a Milan Hodža vezette, szlovák érdekeltségű *Csehszláv Egység* programjának is központi eleme volt a reform, az eseményeket azonban végül a szociáldemokraták gyorsították fel ultimátumukkal.<sup>119</sup> Így a földbirtokreform alaptörvényének számító úgynevezett lefoglalási törvényt 1919. április 16-án szinte vita nélkül fogadta el a még kizárólag cseh és szlovák képviselőkkel álló forradalmi nemzetgyűlés, a következő néhány hónapban pedig megszülettek az ezt kiegészítő egyéb törvények: a kiutalási-, a hitel- és a kárpótlási törvény.<sup>120</sup> A rendelkezés a 260 kat. hold (150 ha) feletti birtokrész kisajátítását írta elő mezőgazdasági területeken, egyéb birtokoknál pedig 433 kat. hold (250 ha) felett húzott határt, beleértve – a balti államokhoz hasonlóan – az ország földrajzi helyzetéből adódó óriási erdőbirtokokat (4 758 460 kat. hold) is.<sup>121</sup> A kárpótlásról a törvényhozók úgy rendelkeztek, hogy bár elviekben lehetővé tették, ám arra az „ellenséges állampolgárok” nem lehettek jogosultak.<sup>122</sup> A végrehajtást irányító „szinte ellenőrizhetetlen hatalommal felruházott”<sup>123</sup> Állami Földhivatal megkülönböztetett törpegazdaságokat létre-

118 Rozinski László, *A Csehszlovák földreform*, Válasz, 1936/április, 230.

119 A szociáldemokraták „attól tették függővé a kormányban maradásukat, hogy sikerül-e két héten belül megalkotni a kerettörvényt a földreform megalkotásához”. Balcar, Jaromir, *Instrument im Volkstumskampf? Die Anfänge der Bodenreform in der Tschechoslowakei 1919/20*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1998/3, 391–428. Ismerteti: Szántó Mariann, *Az 1919–20. évi csehszlovák földreform*, Klió, 1999/3, 107–116. és Simon Attila, *Telepések és telepés falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között*, Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2008, 36. Itt olvashatjuk a csehszlovák földreform legalaposabb magyar nyelvű összefoglalását is. Uo., 23–63.

120 Simon Attila, *Földreform és kolonizáció mint a csehszlovák nemzetállam kiépítésének eszközei = Folyamatok a változásban: A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*, szerk. Ablonczy Balázs, Fedinec Csilla, Bp., Teleki László Alapítvány, 2005, 164. és Uő, *Legionárius telepítések Dél-Szlovákiában a két háború közötti időszakban*, Századok, 2004/6, 1362.

121 Dolmányos István, *A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939)*. IV. Csehszlovákia, Agrártörténeti Szemle, 1963/3, 365.

122 „The essential questions to be addressed by respective governments included the size limit of land to be parceled out and amounts of compensation to be paid to previous owners. Political considerations came into play. Eventually, Latvia and Estonia did not pay any compensation as previous owners were Germans, Poland paid 100% for land being redistributed, Czechoslovakia about 10%, and Romania 6% as it desired to expropriate Germans and Hungarians.” Franaszek, Piotr, *European Agriculture in 1914–1945 = An Economic History of Modern Europe. Unifying the European Experience: Historical Lessons of Pan-European Development* (Marie Curie Research Training Network), Hosted by Centre for Economic Policy Research, London, 26–28 October 2007. (www.cepr.org/meets/wkcn/1/1679/papers/Franaszek\_Chapter.pdf. Letöltve: 2010. december 22.)

123 Simon Attila, *A szlovákiai magyar politika és Dél-Szlovákia két világháború közötti kolonizációja = Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*, szerk. Bárdi Nándor, Simon Attila, Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006, 261.

hozó vagy kiegészítő kis kiutalásokat és úgynevezett „maradékbirtokokat”. Ez utóbbiak többnyire a nagybirtokok legjobb minőségű részeiből kihalásított 52 kat. hold feletti (átlagban 174 kat. hold nagyságú), utalható és visszavonható birtoktestek politikai célokat szolgáltak, az *Agrárpárthoz* kötődő – de többnyire nem paraszti származású – középbirtokosság megerősítését célozták.<sup>124</sup> A földreform eredményeként Csehszlovákiában végül 4 610 681 kat. hold föld került új tulajdonba.<sup>125</sup>

A későbbi Szlovákia és Kárpátalja területén, bár 2 276 873 kat. holdat foglaltak le, ugyanakkor e területeknek 57,2%-át az *Állami Földhivatal* vette kezelésbe, 10,7%-át államosították és csupán 32,1%-át irányozták elő tulajdonképeni földreformra.<sup>126</sup> Az állam kezén tehát igen jelentős területek maradtak, melyekből – valamint magánosok részvételével is – a már említett kiutalási törvény útmutatásai szerint telepes kolóniákat, oszthatatlan parasztbirtokokat hoztak létre Dél-Szlovákiában, 76 000 kat. hold területen, mintegy 20 000 cseh, morva és szlovák telepes számára.<sup>127</sup> Az otthon fegyvert tartó telepesek között is kiemelten kezelték az ún. legionáriusokat, vagyis az első világháború végén antantállamok kötelékében harcoló cseh-szlovák katonai egységek tagjait, akiket a határvidék stratégiai fontos pontjaira telepítettek le erődítményszerű szállásokra, nagyon jutányos feltételek mellett. Simon Attila kutatásai alapján az alábbiak szerint nézhetett ki egy ilyen kolónia: „A gernyőpusztai telep kiépítésénél egyértelműen felfedezhetők a katonai szempontok. A kolónia centrumát a régi majorsági épületek képezték, itt helyezték el az iskolát, a községházat és a raktárakat, valamint 7 telepes család háza is itt épült fel. A maradék 28 kolonista háza a telep centrumától nyugat felé egy sorban épült ki, a már említett vasútvonallal párhuzamosan úgy, hogy a telepes házak homlokzata a karnyújtásnyira húzódó államhatárra nézett. A házak derékszögben, mint megannyi kis erődítmény, fogták közre az udvart úgy, hogy egyik oldalt a lakóhelyiségek és az istálló, a másik oldalt a csűr alkotta. A vastag betonalapokra épített házakban 2 lakószoba, konyha, előszoba, kamra, műhely, tágas padlás, a ház alatt pedig tágas, szükség esetén több tucat személy befogadására alkalmas pince volt található.”<sup>128</sup> A tudatos kolonizáció elsődleges célja a szlovák nyelvterületből kinyúló, összefüggő telepes sáv

124 „These were meant to create an agricultural base for the new state which would efficiently employ the agricultural technology then available. They were also destined to become an important base for the Czech element in the German-speaking areas along the borders of Bohemia and in Slovakia and Ruthenia.” Holy, Ladislav, *The Little Czech and the Great Czech Nation: National Identity and the Post-Communist Social Transformation*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, 121.

125 Uo., 365.

126 Tilkovszky Loránt, *A csehszlovák földreform magyar revíziója az első bécsi döntéssel átcsatolt területen (1938–1945)*, Agrártörténeti Szemle, 1964/1–2, 114.

127 „Míg a Duna menti térségben a nagyobb létszámú állami kolóniák voltak a meghatározóak, addig az Ipoly mentén és ettől kelet felé a kisebb létszámú magántelepek voltak túlsúlyban” Simon, *Földreform és kolonizáció...*, 170.

128 Simon, *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában...*, 95.

létrehozása, ezáltal e régió homogén magyar lakosságának megbontása, tehát végső soron a határterületek biztonságának szavatolása volt. Ez okból kifolyólag, bár a déli területeken a reformot intenzívebben hajtották végre,<sup>129</sup> a 45 000 kisjuttatottból csupán 8245 volt magyar,<sup>130</sup> míg a többi területből az állam mellett a helyi szlovákság, valamint a cseh, szlovák, morva telepesek és „maradékbirtokosok” osztoztak. A végrehajtás körüli visszasságok végett a „szlovenszkói” gazdaszövetségek a földreform novelláris módosításáért földreformankétot hívtak össze 1922 márciusában, Pozsonyban, ahol a (volt) tulajdonosok, bérlők a teljes kártalanítás mellett szálltak síkra, míg a hajdani uradalmak mezőgazdasági munkásainak követsége létbiztonságuk veszélyeztetettsége miatt apellált. Az ankét résztvevői ígéretet kaptak egy jelen lévő kormányzati hivatalvezetőtől, hogy „illetékes helyeken kötelességszerűen referálni” fog, érdemi változások azonban nem történtek sérelmeik ügyében.<sup>131</sup> Azt is látnunk kell ugyanakkor, hogy a helyi magyar politikai élet (főként a németekhez képest) későn és bizonytalanul reagált a földreformra, s bár az intézkedéseket minden oldal kritikával fogadta, az egymást is ostromozó pártok – részben az ügyesen megosztó csehszlovák kormánynak köszönhetően – képtelenek voltak eredményes nemzetközi fellépésre.<sup>132</sup> Megemlítendő továbbá, hogy nemcsak a magyarság állt kritikusan a földreform „cseh-centrikus” kivitelezéséhez, hanem a legjelentősebb szlovák politikai erő, Hlinka *Néppártja* is – bár ellentmondásos formában. Egyrészt, mivel a párt vezetőségében komoly pozíciói voltak a katolikus klérusnak, aggodalommal figyelték az egyházi földvagyon lefoglalását és mindent megtettek – összességében sikerrel – annak földreform alóli kivonása érdekében, ugyanakkor nyílt agitációt falusi szavazóbázisuk miatt nem folytattak a reform ellen.<sup>133</sup>

Az egyértelmű érintettség okán a törvény – már jóval Hitler hatalomra jutása előtt is – a magyarországi reakcióhoz hasonló visszhangot kapott a német sajtóban. A *Deutsche Tageszeitung*, a *Kölnische Volkszeitung*, a *Germania* és a *Deutsche Zeitung* is komolyabban foglalkozott a kérdéssel, amit a csehszlovákiai német kisebbségi lapok (*Bohemia*, *Deutsche Presse*) is napirenden tartottak.<sup>134</sup> A földreformot azonban az angol, a francia és az egyesült államokbeli újságokban is hosszasan taglalták, utóbbi helyen valószínűsíthetően Lord Rothermere Benešsel folytatott polémiajának köszönhetően.<sup>135</sup> Több

129 Országosan „a mezőgazdasági területek 20,46%-át foglalták le a földreform céljaira, addig a magyarok által lakott húsz déli járásban ez az arány elérte a 28,62%-ot”, Simon, *Földreform és kolonizáció...*, 166.

130 Tilkovszky, i. m., 116.

131 *Köztelek*, 1922. március 25.

132 Részletesebben: Simon, *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában...*, 50–57.

133 Uo., 43.

134 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – Magyar Távirati Iroda (továbbiakban: MNL OL, MTI) „Könyomatos”, Lapszemle (1927–1935), 1928. április 21., 45.; 1928. augusztus 23., 41.; 1931. március 20., 44.; Napi hírek, Napi tudósítások (1920–1944), 1934. december 7., 48.

135 MNL OL, MTI „Könyomatos”, Napi hírek, Napi tudósítások (1920–1944), 1923. október 11., 1.; Lapszemle (1927–1935), november 24., 34.; 1929. november 13., 32.; Házi tájékoztató

hosszabb munkáról is tudunk a csehszlovák agrárreformmal kapcsolatban.<sup>136</sup> Olaszországban Paolo Albertarie, a milánói mezőgazdasági főiskola tanára *A csehszlovák földreform* címmel írt monográfiát 228 lapnyi terjedelemben, melyben „a földreform szociálpolitikai, faji és nemzeti jelentőségét méri fel”. Emanuel Radl cseh egyetemi tanár ezzel szemben *A csehek harca a németekkel* című – érdekes módon a reform etnikai célzatát taglaló – munkájában rezignáltan jegyzi meg, „hogyan a német panaszok helyénvalóak és hogy ez az eljárás azért történt, mert egy nemzeti reformnál mindig a hatalom és sohasem a jog dönt”.<sup>137</sup> A legtöbb cseh(szlovák) írás és beszéd azonban a fehérhegyi csata (1620) kései, ám jogos revansát hangsúlyozta az intézkedésekkel kapcsolatban, tehát egyfajta történelmi elégtételként aposztrofálta a földreformot.<sup>138</sup> A csehszlovák – valamint a marxista alapállású magyar – történetírás a reform fő kiváltó okaként a rossz ellátási helyzetet és a vidék földfogaló mozgalmát, tehát a szociális töltetet hangsúlyozta. Az újabb kutatások – mint láthattuk – mindezek mellett a tudatos, koncepcionális „szlávósítás” régi vádját is alátámasztani látszanak, különösen a dél-szlovákiai telepítéseket illetően. Ahogyan Milan Hodža földművelésügyi miniszter egy előadásában maga is elismerte (ha hihetünk az MTI tudósításának): „Saját tenger híján minden figyelmünket a Duna felé kell fordítanunk, mert ez köt össze minket a világgal. A Dunát köztársaságunk belterületéhez kell kapcsolnunk a gazdasági- és kultúrpolitika szálaival. A Felvidék dunamenti zónájában fekszik a legtöbb lefoglalt nagybirtok. Oda ugyanis már évszázadok óta nyomultak a magyar nemesek, ott földeket vásároltak, kultúrmunkát végeztek, hogy tökéletesen kezükben tarthassák ezt a fontos területet. Ha ma e nagybirtokokra mi telepítjük a mi embereinket, nem teszünk egyebet, mint visszaszerezni a földet, amelyről kiszorítottak minket.”<sup>139</sup> Az idézet argumentációja jól példázza az „eredendően szlovák, ám erőszakosan elmagyarosított terület” koncepcióját. A történelmi elsőbbség – a dákoromán kontinuitás mintájára felépített – érvrendszere hivatott igazolni az etnikai célzatú („vissza-szlovákosító”) telepítést, ami egyben komoly geopolitikai céllal, a „dunamenti zóna” biztosításának igényével is bírt.

Összességében, a földreform javított valamelyest a szegény- és kisparasztság helyzetén,<sup>140</sup> ám mindenekelőtt a nemzetiségi szempontból gondo-

(1927–1944), 1927. augusztus 13., 2. A Rothermere–Beneš levélváltásokhoz: Bencsik Gábor, *Igazságot Magyarországnak: Lord Rothermere és a magyar revízió*, Bp., Magyar Mercurius, 2002, 79–94.

136 A csehszlovák földreform irodalmához lásd: Simon, *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában...*, 13–17.

137 MNL OL, MTI „Könyomatos”, Lapszemle (1927–1935), 1929. március 5., 10.; 1928. augusztus 28., 17.

138 Ehhez a konstruált történelmi kontextushoz bővebben lásd: Ladislav Holy, *i. m.*, 121–123.

139 MNL OL, MTI „Könyomatos”, Napi hírek, napi tudósítások (1920–1944), 1923. december 12., 18.

140 Ezen „utódállami és baloldali történetírás által immár vagy hetven éve hangoztatott” megállapítást vitatja, a csehszlovák földreform még erősebb nacionalizmusát hangsúlyozva Vári

san szelektált közép- és gazdagparasztság, valamint egyes kormányközeli csoportok helyzetét erősítette meg. A túlzottan magas kiutalási árak hasonló eladósodást eredményeztek, mint Magyarországon; a reform politikai hozadéka pedig egyrészt az *Agrárpárt* aránytalan megerősödése, másrészt az – immáron szociális alapon is megragadható – nemzetiségi ellentétek kiéleződése lett.<sup>141</sup> Ugyanakkor, míg a cseh területeken jelentősen előrehaladt a mezőgazdasági termelés modernizálása, gépesítése és a falusi lakosság egy évtized alatt mintegy negyedmillió fővel csökkent, addig a későbbi Szlovákia területén „csak lassan és részlegesen hódított teret az intenzívebb, gépesített gazdálkodás.”<sup>142</sup> Mindent összevetve, 1931-ben már „a csehszlovák földreform kedvezőtlen mérlegét állítja össze” a néppárti *Pražský Večerník* című lap – természetesen nem etnikai, hanem gazdasági és szociális szempontból elemezve a kérdést.<sup>143</sup>

### Jugoszlávia

Az 1918. december 1-jén létrejövő Szerb–Horvát–Szlovén Királyság<sup>144</sup> a térség legheterogénebb államalakulata volt, melynek részeit kulturális, vallási és etnikai különbségek miatt civilizációs szakadékok választották el egymástól. Mivel maga a reform ennek (is) köszönhetően rendkívül bonyolult körülmények között zajlott, a rendelkezésre álló adatok eltérőek és alapvetően hiányosak is. A számszerűsített tények tekintetében Kovács Attila munkája alapján közlök hozzávetőleges adatokat.<sup>145</sup> A földreform kiindulópontja Péter királyhoz és (tragikus sorsú) fiához, Sándorhoz köthető, akik az első világháború idején „a földosztás ígéretével buzdították további kitartásra a szaloniki fronton szenvedő katonákat”.<sup>146</sup> A háború befejeztével a politikai pártok különböző agrárpolitikai koncepciói közül a kisbirtokos rendszer támogatói kerültek többségbe, így maga a reform is ezt a szellemiséget tükrözi. Jugoszláviában a földreform Sándor régens 1919. január 6-án kibocsátott proklamációjával vette kezdetét.<sup>147</sup> A reform (nem egyedüli) sajátossága, hogy nem a törvényhozás útján vezették be a változásokat, hanem különböző rendeletekkel próbálták levezényelni azokat.<sup>148</sup>

András, Simon Attila munkáját (*Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában...*) recenzálva: Vári András, „...Ezt a területet osszuk szét a mi szlovák földműveseinknek...”, *Regio*, 2009/4, 141–147.

141 Simon, *Földreform és kolonizáció...*, 165.

142 Dolmányos, *i. m.*, 368.

143 MNL OL, MTI „Könyomatos”, Lapszemle (1927–1935), 1931. július 24., 23.

144 A továbbiakban az államalakulat 1929-től hivatalos nevét (Jugoszlávia) használom.

145 Kovács Attila, *A két világháború között végrehajtott jugoszláv földreform és a kolonizáció rövid áttekintése = Uő, Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között*, Lendva, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2004, 169–187.

146 Kézdi-Kovács Károly, *Jugoszláv agrárreform fény és árnyoldalai*, Válasz, 1936/Január, 10–17.

147 Kovács Attila, *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között*, *Korall*, 18 (2004), 9.

148 Gagyí, *i. m.*, 28–40.

A rendelkezések értelmében földet csak földnélküliek és a 10 kat. holdnál kevesebb földdel rendelkező földművelők kaphattak, utóbbiak egy kat. holdat kárpótlás fejében. A nemzeti kisebbségeket eleve kizárták a földhöz jutástól, ellenben külön kategóriát jelentettek a kolonizációban részt vevők, maximum 8,7 kat. hold birtokjuttatással. Öt telepeskategóriát különböztettek meg: a jugoszláv egységért harcoló, adómentességet élvező és állami kárpótlást nyerő dobrovoljácokat („önkénteseket”),<sup>149</sup> az általános jogokkal bíró kolonistákat, az autokolonistákat, az optánsokat és a menekülteket. A kisajátítandó birtokok nagysága régiókként 100 és 500 kat. hold között változott és a magánszemélyek mellett egyházakat, politikai közösségeket és jogi személyeket is érintett. Bár a törvények és rendeletek az egész ország területére vonatkoztak, a végrehajtás központi területének az északi régió tekinthető. „A két világháború között háromszintű végrehajtói hálózat intézte az agrárkérdést és a telepítéseket a jugoszláv államban. A végrehajtói szint legmagasabb fokán a *Földreformügyi Minisztérium*, a diktatúra bevezetése után a *Földművelési Minisztérium* állt. A *Földreformügyi Minisztérium* végrehajtó szervei az ország hét különböző városában létrehozott agrárigazgatóságok voltak. Szlovénia területén a *Ljubljanei Agrárigazgatóság* volt illetékes a földreform és a kolonizáció kérdésében. A végrehajtó hálózat harmadik szintjén a területi agrárhivatalok álltak, amelyek az agrárigazgatóságok alá tartoztak.”<sup>150</sup>

Maga a földjuttatás is meglehetősen sajátos szisztéma szerint zajlott; a juttatott először egy, majd négy évre kapta bérbe a földet, végül évenként hosszabbították meg a szerződéseket egészen a földreformot lezáró törvény meghozataláig (1931).<sup>151</sup> Ez a hosszas átmeneti állapot valóságos rablógazdálkodást tett lehetővé, a szerb sajtó által is gyakorta ismertetett visszaélések mellett azonban az állandó bizonytalanság, az infrastruktúra-hiány és a telepesek gazdasági szakismeretének hiánya is hátráltatta a sikeres végrehajtást. A jugoszláv földreform sajátossága volt továbbá, hogy az élő és holt mezőgazdasági javak is kisajátítás alá estek; tehát állatokra, gépekre és épületekre is kiterjedt az intézkedés.<sup>152</sup> A nehezen megalkotott lezáró törvény érvényesítését ugyanakkor a világgazdasági válság nehezítette, így a tényleges procedúra elhúzódott egészen a második világháború kitöréséig. Ennek tükrében nem meglepő, hogy egyes számítások szerint a nagybirtokok kisajátítása által létrehozott kisbirtokok 80–90%-a egyáltalán nem volt képes terményfölség előállítására.<sup>153</sup>

Rátérve a mezőgazdasági szektorban is jelentkező regionális eltérésekre, három (esetleg négy) agrárzónát különíthetünk el, melyek gazdaságföldrajzi,

149 Itt is megkülönböztették az úgynevezett „harcos” és a „nem harcos” önkénteseket. Kovács, *A két világháború között...*, 182.

150 Kovács, *Földreform és kolonizáció...*, 10.

151 A törvény alkalmazása azonban elnyúlt egészen a második világháború kitöréséig. Uo., 175.

152 *A magyar probléma*, Magyar Külpolitika (melléklet), 1928/4, 10.

153 Eric Milijov számításait idézi: Kovács, *A két világháború között végrehajtott...*, 175.

valamint történeti okokból markánsan elhatárolhatóak egymástól.<sup>154</sup> Az alábbiakban a földreform lefolyását és eredményeit ezeken a szinteken kíséreltem meg vázlatosan bemutatni. Mivel az új állam politikai központjában, Szerbia és Montenegró területén a földreform fő célkitűzésének tekintett kisbirtokok eleve túlsúlyban voltak, a változások értelemszerűen minimális mértékben érvényesülhettek itt. Így ezek ismertetésére most külön nem térek ki.

Az 1918-ig a Monarchia fennhatósága alatt lévő Szlavóniában, Horvátországban, Szlovéniában és a Vajdaság területén jellemzően a magyar és német (Szlovénia) kézen lévő nagybirtokok domináltak. A Vajdaságban a nagyszámú, jobbára magyar származású nincstelen mezőgazdasági munkás jelentett problémát, akik számára a reformig a nagybirtokok nyújtottak – nehéz, de biztosnak mondható – életfeltételeket. A földreform folyamán Bácska, Bánát és Szerémség területén 466 000 kat. holdat osztottak fel ezekből a latifundiumokból, elsősorban nemzetpolitikai szempontok szerint. Míg ugyanis a 111 000 helyi agrárérdekelte átlag 1,9 kat. hold föld jutott, addig a betelepített 18 000, jobbára szerb származású dobrovoljac számára átlagosan 8,8 kat. holdat biztosítottak a hatóságok. Különösen a Bánátot érintette érzékenyen a kolonizáció, aminek következtében a földreformban kisemmizett kisebbségek nagy számban döntöttek az elvándorlás mellett, köztük 15 000 magyar, akiknek többsége földműves, béres és egyéb mezőgazdasági munkás volt. A magyar nemzetiségűek földszerzését a hatóságok azért is igyekeztek gátolni, mert állampolgárságukat „kétes”-nek ítélték, tehát tartottak egy esetleges optálási hullámtól, mely végképp összekuszálná a reform egyébként sem túl rendezett lefolyását.<sup>155</sup> Ezt látszik alátámasztani, hogy míg a nagybirtokos magyar optánsok birtokainak 71,2%-át használták fel a földreform során, addig a jugoszláv állampolgárságot vállaló magyar nagybirtokosok földjeinek csupán 38,6%-át foglalták le. A haszonbérbe adott földterületek új tulajdonosainak évente kellett fizetniük a törlesztőrészletet egy belgrádi bankba, ugyanakkor a régi tulajdonos csak a teljes befizetés után juthatott (volna) kártérítéshez. Emellett ebből az összegből kezelési költség, adó címszavak alatt akár a befizetések 30%-át is levonhatták a földterület felett már jó ideje nem is rendelkező volt tulajdonostól.<sup>156</sup>

A harmadik agrárzónát Dalmácia, a tengerpart, valamint a környező szigetek jelentették, ahol az itáliai eredetű földbérletrendszer, az úgynevezett colonatusrendszer volt meghatározó. Ez a szinte a jobbágyságra emlékeztető szoros függés is bírt nemzetiségi olvasattal, amennyiben a földbirtokosok túlnyomó része olasz származású, míg a colonusok többsége délszláv eredetű volt. A reform lefolyását itt a földbirtokosok hátráltatták, akik az olasz állam segítségét kérték földjeik megvédéséhez. Az 1925-ös nettunói egyezmény

154 Dolmányos István három régiót különböztet meg, míg Kovács Attila külön tárgyalja Dalmáciát. Dolmányos István, *A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939)*. I., Agrártörténeti Szemle, 1962/1–2, 142–143. és Kovács, *A két világháború között végrehajtott...*, 170–172.

155 Berkes József, *A jugoszláv agrárreform és a magyar kisebbség*, Magyar Szemle IX, 1928, 48–53.

156 Uo.



eredményeként így a jugoszláv hatóságok csak azokat a területeket foglalhatták le kárpótlás fejében, amihez az olasz állampolgárságú tulajdonos is hozzájárult. Végül csupán valamivel több mint 50 000 család közt mindösszesen 50 000–60 000 kat. hold földet osztottak szét.

Az ország legelmaradottabb vidékén, Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Koszovó és Szandzsák területén a földreform kezdetén jobbágyi vagy féljobbágyi függésben élt a parasztság egy csoportja. Bosznia-Hercegovinában a reformot megelőző évtizedekben is folyt a török kori birtokrendszer felszámolása és a jobbágyi függésben élő kmetek felszabadítása. Az etnikai, kulturális differenciálódás gazdasági vetülete itt is megnyilvánult, hiszen míg a földbirtokos agák és bégek, valamint a szabad parasztok többsége a mohamedán vallást követte, addig a kmetek főleg a keresztény lakosságból kerültek ki. A földreform téje ebben a régióban főként az utóbbiak felszabadítása volt. Földosztásról azonban a szó szoros értelmében nem is beszélhetünk; a kmetek tulajdonul kapták meg eddig művelt földjeiket, míg az muzulmán földbirtokosok kárpótlásáról az állam gondoskodott. A számszerű adatok itt is nagyon hiányosak és különbözőek, Bosznia-Hercegovinában valószínűsíthetően 2 256 500 kat. holdat osztottak fel 250 000 család között, míg a többi déli területen 785 500 kat. holdon 87 000 család osztozott. Különösen Koszovóban és Albániában folyt emellett intenzívebb telepítés, aminek következtében mintegy 15 000 szerb telepes került meglehetősen ellenséges környezetbe.<sup>157</sup>

Kovács Attila kutatásai alapján a jugoszláv földreformot célszerű négy periódusra bontani. Az első szakasz 1919-től „a Földreformügyi Minisztérium 1920. februári megalakulásáig tartott. A második szakaszban – amely 1920 februárjától 1924. szeptember 30-ig, a »Nagybirtokok négy évre szóló bérbeadásáról« rendelkező törvényben meghatározott határidő lejártáig terjedt – alakították ki az illetékes minisztériumot, hozták létre annak végrehajtó hálózatát. Ebben ez időszakban fogadták el a földreformot és kolonizációt érintő rendeletek, törvények legnagyobb hányadát, ekkor alakultak ki a jugoszláv agrárreform és a vele párhuzamosan zajló telepítések főbb irányvonalai. A földreform és kolonizáció harmadik periódusa 1924-től az agrárreformot lezáró törvény meghozataláig, 1931-ig húzódott. Erre a szakaszra általában a »provizórium« elnevezés használatos, mivel a jugoszláv parlament a nagybirtokok négyéves bérbeadásáról szóló törvényben meghatározott határidő lejárta után sem hozta meg a földreform lezárásáról szóló törvényt. Jogi értelemben valóban nem zárult le az agrárreform, mivel a tulajdonviszonyokat nem rendezték, az igényjogosultak csak bérelték a mezőgazdasági területet. Az első Jugoszláviában végrehajtott földreform és a kolonizáció negyedik szakasza 1931-től egészen 1941. április 6-ig tartott. A földreformot lezáró dátumként Jugoszlávia lerohanását szokás tekinteni, de feltétlenül meg kell jegyez-

157 „Több helyütt fegyveres harcra is sor került a helyi lakosság és a telepesek között, aminek a kormány katonai erők és a tűzérség (!) bevetésével vetett véget.” Kovács, *A két világháború között végrehajtott...*, 183.

ni, hogy a folyamat 1941. április 6-ig nem fejeződött be teljes mértékben.”<sup>158</sup> Számszerűsítve a földreform eredményeit igen jelentős változásokra következtethetünk, hiszen kiosztásra került 4,1 millió kat. hold agrárföld, több mint 605 000 juttatott számára.<sup>159</sup> Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy mint láthattuk, „a juttatott föld túlnyomó többsége nem birtokbaadást jelentett, illetve nem tényleges földosztást, hanem a korábban már gyakorlatilag birtokolt, megművelt vagy bérelt terület tulajdonviszonyának megszerzését”.<sup>160</sup> Tulajdonképpen földosztásra az északi területeken; a Vajdaságban, Horvátországban és Szlovéniában került sor (kivéve az említett déli telepítéseket). A telepítések nemzetpolitikai célzata mindkét érintett régióban egyértelmű, így a földreform a törpebirtokosok és a középparasztság alsó rétegének gyorsapodása mellett az etnikai viszonyok megváltozását is eredményezte. „A telepítések zöme mind északon, mind pedig Koszovóban a határok mentén történt, ami szintén arra utal, hogy az állam a feltétlenül megbízható szláv réteg kialakítására törekedett ezeken a területeken.”<sup>161</sup> Ahogyan Sosovic Dobroslav is elismeri: „Az agrárreformnak a nagy nemzeti célja, a kolonizációnak akként való végrehajtása, hogy megerősítsük etnikailag a mi lakosságunkat hazánk azon területein, ahol valaha idegen uralom alatt elgyengült. [...] Agrárreformunk úgy áll előttünk, mint nemzetünk legnagyobb történelmi ténye, mint igazolása államunk létének.”<sup>162</sup> Tehát a szerb politikus a nemzeti cél érdekében, a fiatal államalakulat létének igazolásához tartja nélkülözhetetlennek a fent elemzett módon levezetett reformot.

## Románia

A romániai földreform körülményei sokban különböznek az eddig tárgyaltaktól; egyrészt, mert létrejöttét a csehszlovákiai és a jugoszláviainál is komolyabb külső és belső feszültségek motiválták, másrészt, mert az eltérő nemzetiségi, gazdasági és társadalmi viszonyok miatt külön is szabályozták az egyes területek birtokstruktúráját.<sup>163</sup> Az egyes régiókban történt intézkedések bemutatása előtt azonban szükséges a földreformhoz vezető okokat néhány pontban összefoglalni.

158 Kovács, *Földreform és kolonizáció...*, 10–11.

159 Ez ugyanakkor nem feltétlenül jelentette új birtok létrehozását, mert a juttatások egyharmada parcellakiegészítés volt. Dolmányos István, *A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939)*. VI. *Jugoszlávia*, Agrártörténeti Szemle, 1964/3–4, 360.

160 Uo., 360.

161 A. Sajti Enikő, *Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában, 1918–1941*, Szeged, 1997, 101.

162 Az SHS állam évkönyvét idézi: Berkes, i. m., 52.

163 Romániában tehát nem az egységes központi szabályozás folyt le régióként más-más módon, mint Jugoszlávia esetében láthattuk, hanem az egyes területek a központi irányítás elvárásainak megfelelő, ténylegesen különböző, illetve „különbözőképpen értelmezett” törvényeket kaptak. Lásd: Bartha Ákos, *A két világháború közti román földbirtokrendezés*, Korunk, 2012/6, 83–89.

A közvetlen okot a hadi helyzet drasztikus változása szolgáltatta, mivel az osztrák–magyar és német csapatok 1916. december 6-án elfoglalták Bukarestet, aminek következtében a kormány Iași-ba menekült. Az uralkodó, Ferdinánd király kénytelen volt ígéretet tenni jobbára paraszti származású hadseregének a földosztásra, annál is inkább, mert 1917 utolsó hónapjaiban több helyen már önkéntes földfoglalásokra is sor került. A kormányzat nyilván nem felejtette el az egy évtizeddel korábbi, Európa utolsó parasztfelkeléseként elhíresült eseményeket, tehát második okként a forrongó vidéket kell megemlítenünk. A harmadik tényező a Besszarábiában kialakult tisztázatlan helyzet volt. Ezt a területet bár 1918 elején sikerült megszállnia Romániának, az itteni nagybirtokokat azonban már nem tudta megóvni. Az oroszországi forradalom bolsevik fordulatának következtében ugyanis megszületett a földről szóló dekrétum, melynek azonnal érvényt is szereztek, így többek között az akkor még orosz fennhatóságú Besszarábiában is megindult a földfoglalás. A negyedik tényező azokat a nemzetpolitikai célokat takarja, melyeket a Trianon utáni magyar közbeszéd az erdélyi tapasztalatokból kiindulva a román földreform egyedüli okának tartott. Végezetül meg kell említeni a városi munkásság megmozdulásait is, hiszen jelzésértékű, hogy Ferdinánd király földről szóló dekrétuma éppen a több mint száz halálos áldozatot követelő 1918. december 13-i bukaresti sortűz másnapján született meg.<sup>164</sup>

Az Ókirályság területére vonatkozó december 14-i törvény kimondta a koronabirtokok, a külföldi állampolgárok, az abszентisták, az alapítványok és a 174 kat. hold (100 ha) feletti magánbirtokok kisajátítását. A magánbirtokokból mintegy 3 475 446 kat. hold területet szándékoztak kihasítani progresszív skála alapján, ugyanakkor érintetlenül hagyták – Csehszlovákiától eltérően – az erdőterületeket. A kártérítés 35%-át átvállalta az állam, 20%-át a juttatottak azonnal ki kellett fizetnie, a fennmaradó összeget pedig 20 éven keresztül törleszthette. A végrehajtás vontatottan folyt, a (földfoglaló) parasztság kevesellte, a földbirtokosok sokallták a reformot. A helyzet az Averescu tábornok vezetésével hatalomra került Néppárt-kormányral változott meg, 1920 márciusában. A tábornok az 1907-es felkelés egyik leverője volt, ennek ellenére a parasztság egy részénél jelentős népszerűséggel bírt, leszerelt katonáinak ezért mindenképpen földet akart juttatni. Így 1921. július 14-én némi kiegészítéssel – mely elsősorban egyes nagybirtokok mentességét biztosította – az államfő megerősítette az agrártörvényt.<sup>165</sup>

Bár ezek az intézkedések csak a regáti területeket érintették, az Averescu-kormány tíz napon belül sort kerített Erdély birtokrendezésére is. Az 1921. július 23-i törvény előzménye itt is egy királyi dekrétum volt (1919. szeptember

164 Dolmányos István, *A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939)*. V. Románia, Agrártörténeti Szemle, 1963/3, 484–489. A Horthy-korszak legszínvonalasabb (román forrásokat és szakirodalmat is hasznosító) elemzése Venczel Józsefhez, az erdélyi falukutatás egyik vezéralakjához kötődik. Venczel József, *Az erdélyi román földbirtokreform*, Kolozsvár, Minerva, 1942.

165 Dolmányos, *A kelet-európai földreformok...*, 489–491.

12.), amit a rendelkezés jóváhagyott, majd 1922 novemberében érvénybe is lépett az új jogszabály. Az erdélyi törvény több pontban különbözött az ókirályságbelitől és jóval radikálisabb volt annál. Egyrészt nem jelölte meg a magán-nagybirtokokból kisajátítható összterület maximumát, másrészt ezek kisajátítását különböző mértékben rendelte el. Eszerint hegyvidék esetén Erdélyben 50 kat. hold, a Regátban 174 kat. hold (100 ha) a maximum, dombvidéki földnél Erdélyben 100 kat. hold, a Regátban 174 kat. hold (100 ha), síkvidéki területen Erdélyben 200 kat. hold, a Regátban pedig 261 kat. hold (150 ha) tartható meg. Továbbá, míg az erdélyi törvény a tulajdonos több tagban lévő birtokait egyként kezelte, addig az Ókirályságban csak az egy községben és a szomszédos községekben lévő birtokokat számították egybe. A kárpótlásnál Erdélyben az 1913-as földárakat vették alapul (1 korona = 1 lej alapon), az Ókirályságban a kárpótlás a birtok 1917 utáni hektáronkénti jövedelméhez igazodott. Emellett Erdélyben a közösségi földeket nagyobb mértékben sajátították ki és a kisajátítás a magánbirtokosok erdőbirtokait is érintette,<sup>166</sup> ami azért volt komoly tényező, mert a nagybirtokok túlsúlya éppen itt mutatkozott meg Erdélyben.<sup>167</sup> Jelentős visszaélésekhez vezetett az is, hogy a Regát területén hektárban számoltak, míg Erdélyben a hagyományok alapján kat. hold volt érvényben.<sup>168</sup> Az erdélyi földreform radikalizmusa következtében a többnyire magyar birtokosok földjét jobbára román földnélküliek kapták meg, így a szociális birtokrendezés nacionalista töltete egyértelműnek tekinthető. Ezt támasztja alá, hogy az első világháború előtt Erdélyben volt Európában a harmadik legtöbb kisbirtok (Bulgária és Belgium után), tehát a reform fő célkitűzése, a kisbirtokos parasztság megerősítése itt jobbára – Szerbia (szerbek lakta) belső részeihez hasonlóan – szükségtelen volt.<sup>169</sup> A nemzeti célokhoz további adalék, hogy ahol a magyar lakosságnak is kellett volna a törvény szerint földet juttatni (például Bihar és Szatmár romániai részén, valamint Székelyföldön), gyakran állami tartalékfölddé nyilvánították a kisajátított területeket és nem osztották szét a jogosultak közt.<sup>170</sup> Az is tény ugyanakkor, hogy – nem függetlenül a román bankok földvásárlási és telepítési politikájától – az első világháború kitörésekor már jelentős birtokmennyiség volt a románság kezén. Az Albina Bank közvetítésével óvatos becs-

166 Uo., 492.

167 „Erdélyben a nagybirtok túlnyomó részben legelő és erdőbirtok, sőt a középbirtoknak is jelentékeny része ezekre a művelési ágakra esik. [...] Az erdélyi román földreform 2/3 részében a legelő- és erdőterület, hangsúlyosabban az erdőterület reformját jelentette, vagyis abban a művelési ágban tördelte szét a nagyobb egységeket, amelyben a kis birtoktípusok gazdaságilag nem életképesek” – jegyzi meg Venczel József. Vö. Venczel József, *Erdély és az erdélyi román földreform*, Hítel, 1940–1941/3–4. Közli: Uő, *A falumunka útján: válogatott írások*, Székelyudvarhely, Orbán Balázs Közművelődési Egyesület, 2008, 104, 111.

168 Móricz Miklós, *A román földreform*, Válasz, 1936/február, 87–93. A kiváló közgazdász, publicista Móricz (Móricz Zsigmond öccse) külön könyvet is szentelt a kérdésnek: Móricz Miklós, *Az erdélyi föld sorsa: az 1921. évi román földreform*, Bp., Erdélyi Férfiak Egyesülete, 1932.

169 Oberding József György, *Erdély birtokviszonyai és a román földreform*, Magyar Szemle CI.XXVII, 1942, 236–242.

170 Gagy, i. m., 22.

lések szerint is 200–300 000 kat. hold került a magyar földbirtokosoktól román földművesekhez a világháború előtti egy évtized alatt. Ez azt jelenti, hogy közel akkora terület váltott gazdát ebben az időszakban évenként a románság javára, mint amennyit az 1894-ben megindított magyar telepítési akció másfél évtized alatt juttatott összesen a nemzetiségi területen élő magyar parasztság megerősítésére.<sup>171</sup> Mint Tokaji László, az Erdélyi Gazdasági Egyesület titkára kimutatta, közvetlenül a háború kitörése előtt „az összes erdélyrészi mezőgazdasági terület értékének 45,8%-a van magyar kézen és 52,2%-a szász és román kézen”.<sup>172</sup> Az intézkedések diszkriminatív éle ellen – hasonlóképpen Csehszlovákiához – „az erdélyi, és a többi kapcsolt magyar területek gazdaközönsége egyhangúlag óvást emelt” a gazdák 1921 szeptemberének végén rendezett marosvásárhelyi tiltakozó gyűlésén, ahol előadások mutatták be a birtokrendezés következményeit. Az „erdélyi költőfejedelemt”, Reményik Sándor híres versét<sup>173</sup> idéző módon számoltak be a méltánytalanságokról, miszerint „amíg az okirályság kulturális céljait szolgáló birtokok teljes mértékben mentesek a kisajátítás alól, addig Erdélyben úgy az iskolák, mint az egyházak, testületek fenntartására irányuló birtokok kisajátítás alá tartoznak”.<sup>174</sup> Aggodalmaikat alátámasztani látszik, hogy egy évvel később már több mint 17 000 kat. holdnyi föld került az erdélyi iskolaalapokból és egyházi birtokokból az állam kezébe,<sup>175</sup> a mindennemű kisajátításokat és birtokba adásokat pedig belügyminiszteri rendelettel igyekeztek sürgetni az illetékesek.<sup>176</sup> További visszatérő panasz volt a dualizmus korabeli magyar telepítések és a székely közbirtokok földterületeinek hatósági kisajátítása is.<sup>177</sup> A romániai földreform legnagyobb visszhangját a Magyarországra

171 Kerék Mihály, *A magyar földkérdés*, Bp., Mefhosz, 1939, 130. Ezt a tendenciát nevezte Venczel „tágkeblű birtokpolitikai liberalizmus”-nak, hangsúlyozva a radikális román földreform értelmetlenségét, egyben táblázatokkal illusztrálva a román kis- és közepesbirtok túlsúlyát és a magyar parasztság proletarizálódását. Venczel, *Erdély és az erdélyi...*, 107.

172 Tokaji László, *Eladó ország. Az erdélyrészi földbirtokforgalom utóbbi 10 évi adatai. Az erdélyrészi földbirtok-politika feladatai és az állam és a társadalom teendői*, a szerző kiadása, Kolozsvár, 1913, 17.

173 „Ti megbecsültök minden rendet, / Melyen a béke alapul. / De ne halljátok soha többé / Isten igéjét magyarul? / S gyermekeket az iskolában / Ne hallja szülője szavát? / Ne hagyjátok a templomot, / A templomot s az iskolát!”, Reményik Sándor, *Templom és iskola = Uő, Válogatott versei*, Válogatta és az utószót írta: Görömbéi András, Bp., Unikornis, 2000, 164–165.

174 *Az erdélyi magyar gazdák sérelmei*, Magyar Gazdák Szemléje, 1921/október, 659–666.

175 *Az erdélyi magyar egyházmegye kifosztása*, Magyar Gazdák Szemléje, 1922/november, 494.

176 *A birtokkisajátítás Erdélyben*, Magyar Gazdák Szemléje, 1922/október, 425–429.

177 Jakabffy Elemér, Sul yok István, Willer József, *Válasz Leonte Moldovan kamarai képviselő úrnak*, Magyar Kisebbség, 1923/21, 801–813. Az igen színvonalas, környező országokbeli és nyugati lapokat egyaránt folyamatosan szemlélő, romániai székhelyű Magyar Kisebbség gyakran foglalkozott az utódállamok agrárreformjaival: Jakabffy Elemér, *Sorsdöntő agrárreformok*, Uo., 1924/5, 1923/15–16, 568–575., Nikolsits Dániel, *Reflexiók az agrárreform végrehajtásához*, Uo., 1924/5, 198–210., Bethlen György, *Statistikai adatok az erdélyi agrárreformról*, Uo., 1924/6, 255–260., Grábér László, *Agrárreform az SHS. államban és a nemslávok*, Uo., 1925/2, 55–56., *Az erdélyi és bánági telepések panasza a Népszövetség előtt*, Uo., 1925/7, 262–270. *Kiknek kezeire jutottak Szlovénországon a Rothermere-vonaltól délre eső földbirtokok?*, Uo., 1927/18, 654–660., Pál Gábor, *Készülődések a közbirtokosságok és úrbíres birtokosságok reformjára. Jogtörténelmi és birtokpolitikai ta-*

optált magyar földbirtokosok kérdése váltotta ki. Magyarország tíz éven át pozíciójában maradó miniszterelnöke, Bethlen István – több más magyar politikussal egyetemben – személyesen is érintve volt a kérdésben, az „optánsügy”-ként elhíresült vita pedig hosszú évekig mérgesítette tovább a két ország viszonyát. A probléma kiindulópontja, hogy az impériumváltás elől elmenekülő magyar birtokosok gazdaságait a román kormányzótanács már 1919-ben kényszerbérletbe adta, ami sok helyütt a gazdaságok teljes zűlléséhez, széthordásához vezetett.<sup>178</sup> A kaotikus állapotokat megszüntetendő és egyben azért, hogy mindemellett a törvény nacionalista jellege se sérüljön, a román állam (az erdélyi rendezés által) kárpótlás nélkül kisajátította mindazok földjét, akik 1918. október 31-től 1921. július 30-ig távol maradtak immáron Románia területén fekvő birtokaiktól.<sup>179</sup> Hasonlóképpen jártak a Magyarország javára optálók is. Bár az optálási joggal élők ingatlanait a trianoni békeszerződés 63. cikke védelem alá helyezte, a román álláspont az ország szuverenitásán esett csorbaként értelmezte egy nemzetközi jogi fórum bevonását és mindent meg is tett a döntés érvényesítése ellen. Ez a helyzet hosszas, itt nem tárgyalandó külpolitikai feszültségeket és a *Népszövetség* bevonásával kezdeményezett tárgyalássorozatot eredményezett a két ország közt.<sup>180</sup> A román földreform (majd az optánsügy) ezáltal jelentős nemzetközi sajtóvisszhangot kapott, hosszú cikkekben foglalkoztak vele angol, francia, belga, olasz és lengyel lapok egyaránt.<sup>181</sup>

Szintén július 23-án erősítették meg az önálló bukovinai reformtörvényt, mely bár nem tért el annyira a regátitól, mint az erdélyi rendezés, azért „szintén megfigyelhető a reform és a nemzeti elnyomó politika összefonódása”, elsősorban az ukrán parasztság érdekeinek háttérbe szorításánál.<sup>182</sup> Hasonló tendenciák jellemezték a besszarábiai intézkedéseket is, ahol a kisajátítások elsősorban az orosz és a német nemzetiségű nagybirtokosokat érintette hátrányosan. Itt tulajdonképpen a földfoglalások és a szovjet földosztás már kész helyzet elé állították a hatóságokat, ám a további lázongások elkerülése végett 43 kat. holdra csökkentették a maradékbirtok maximumát, a juttatásokból pedig részesülhettek többek között oroszok, bolgár-

*nulmány*, Uo., 1928/4, 144–153. és 1928/6, 217–223., *A csehszlovák agrárreform számadataiból*, Uo., 1930/7, 240–245.

178 Gagy, i. m., 22–24.

179 Ők voltak az úgynevezett abszontisták.

180 Aradi Gábor, *A San Remo-i tárgyalások magyarországi előkészülete*, Levéltári Szemle, 2002/3, 24–38. A magyar sérelmek kimerítő (és mérvadó) összegzését adja: Venczel, *Az erdélyi román...*, 124–150.

181 Az angolok közül a *Daily Telegraph*, a *Daily Mail*, a *The Times*, a *Manchester Guardian*, a francia a *Le Journal*, az olasz *Tevere* és *Meridiano*, valamint a lengyel *Tzas* írásairól a Magyar Távirati Iroda is tudott és tudósított. MNL OL, MTI „Könyomatos”, Napi hírek, napi tudósítások (1920–1944), 1923. április 6., 21.; 1926. november 3., 10.; 1927. január 7., 22.; 1927. szeptember 18., 3.; 1928. július 17., 16.; 1928. augusztus 25., 4.; 1930. január 20., 33.; 1937. március 1., 24.

182 Dolmányos, 1963/3, 500.

rok, németek és zsidók is.<sup>183</sup> A román agrárreform nemzetpolitikai éle legélesebben azonban Dobruzsában domborodott ki, ahol a bolgár, tatár és török parasztok földjeit elvették, a régió déli részében pedig 30 000 román földművest próbáltak letelepíteni. Mivel a helyi népesség rovására 434 430 kat. hold (250 000 ha) szántóföldet osztottak ki a telepesek számára, Corotoliban véres összeütközésre is sor került a felek közt.

Az intézkedések nemzetpolitikai jellege által okozott konfliktusok mellett maga a földreform kivitelezése is rendkívül vontatottan, rengeteg visszaéléssel és az aktuálpolitikai helyzet függvényében zajlott Romániában.<sup>184</sup> A panamák terén főként az agrárhivatalok tisztviselői ellen volt sok panasz, mely problémák több helyen halálos áldozatot is követelő zavargásokhoz vezettek. A leggyakoribb visszaélési mód szerint a tisztviselők (nagy létszámú) családtagjaik nevére írtak földterületeket, majd azokat bérletbe adták ki az elvileg jogosult parasztság számára. Ezek az eljárások – melyekről a román sajtó is gyakran beszámolt – nemcsak Erdélyre voltak jellemzőek, sőt a kortárs magyar elemzők szerint a komoly zavargások éppen a regáti „román lakosságú községekben fordultak elő”.<sup>185</sup> Ugyanakkor az is komoly problémát okozott, hogy e hivatalnokréteg (az „agronómusok”) többségénél hiányzott a megfelelő szakmai képzettség, magyarán az országban nem volt elég mezőgazdasági szakember.<sup>186</sup>

Itt érdemes megemlíteni (az erdélyi származású) Sebess Dénes koncepcióját, mely bár magán hordozza a Horthy-korszak retorikájának jellegzetes jegeit, kidolgozottsága, történelmi távlata és a régebbi, valamint a kortárs gondolkodókkal való kapcsolata miatt mégsem kerülhető meg. Sebess szerint az első világháború után megroppant középosztály nélkül – a demokrácia egyik bölcsőjének, Franciaországnak a patronálásával – létrejövő kisantant tömegdemokráciák fő talpkövei éppen az „agrárforradalmak” voltak, melyek azon-

183 Ezt a forrongó vidéket azonban így sem tudták teljes mértékben lecsillapítani, amit az 1924-es, nemzetiségi és szociális élel is bíró, kegyetlenül leverett tatár-bunari felkelés példája is mutatja. Dolmányos, Uo., 500. Sarahelen Thompson szerint a besszarábiai intézkedések voltak a legradikálisabbak az országban. Thompson, Sarahelen, *Agrarian Reform in Eastern Europe Following World War I: Motives and Outcomes*, American Journal of Agricultural Economics, 1993/3, 841. (Az elemzés mindenekelőtt H. Seton-Watson adatait felhasználva, a földreformok szociális és politikai vonatkozásait hangsúlyozza.)

184 Egyes rendelkezéseket minden előzmény és informálás nélkül változtattak meg. Lásd: *Az oláh agrárreform és a mintagazdaságok*, Magyar Gazdák Szemléje, 1922/november, 493–494. Az 1928–1932 közti parasztpárti kormányok erejéből ugyanakkor a válság alatt már csupán a reform vívmányainak megvédésére, a nagybirtok visszarendeződésének jogi megakadályozására futotta.

185 A visszaélésekhez és román sajtóvisszhangjukhoz (*Dimineața, Adevărul, Lupta, Solia Dreptății*): Szörédy Zoltán, *Milyen az erdélyi agrárreform?*, Magyar Szemle VIII, 1928, 345–349., illetve: Jancsó Benedek, *Az agronómokról és viselt dolgaikról*, Magyar Szemle VIII, 1928, 349–353. A korrupció ugyanakkor a helyi viszonyokat jól ismerő régi tulajdonosoknak Erdélyben is nyújtott némi jótékonyt. (Egry Gábor közlése, amit ezúton köszönök meg.)

186 Olyan esetek is előfordultak, hogy mérőszalaggal, majd egyszerűen „kilépve” próbáltak meg területet kijelölni, hogy aztán a kikergetett szakember után már háromféle mérésre hivatkozva indulhasson a birtokper. Jancsó, i. m., 353.

ban a valódi demokratikus értékek helyett „militarizált demokráciaként”, a „bürokratikus abszolutizmus” eszközeivel sikeresen integrálták a nemzetiségi érdekeket negligáló nacionalista, és a magántulajdon szentségét tagadó szocialista tanokat. A gondolatmenet tehát miközben a felszámolt régi (magyar) középosztály helyett érvényesülő képzetlen többségi társadalom felelősségét taglalja, rámutat a földreformok súlyára is egyben. Mindemellett viszont az „agrárdemokrácia” kifejezés ellentmondásosságát is hangsúlyozza, lévén egy igazi demokráciának univerzálisnak – minden rétegre, nációra kiterjedőnek – kell lennie.<sup>187</sup>

A reformra visszakanyarodva, azt sem tekinthetjük szerencsésnek, hogy az agrárreform bankpreferenciája (is) tulajdonképpen a kormányon lévő pártok függvényében változott. Míg ugyanis az Averescu-kormány az Agrár Bankot (*Banca Agrară*) bízta meg az összes földreformmal kapcsolatos hitelügylet lebonyolítására, addig a néppártiakat váltó liberális Brătianu-kormány a Nemzeti Bankot (*Banca Natională*) részesítette előnyben.<sup>188</sup> A juttatottak ugyanakkor a világgazdasági válság alatt már képtelenek voltak törleszteni a megváltási részleteket, így a tarthatatlan helyzetben a kormánynak kellett gondoskodnia az adósságok egy részének állami átvállalásáról. A földek jelentős része azonban így is pártközeli román értelmiségiek, köztisztviselők és kereskedők kezére került a jogosultnak hirdetett földnélküli parasztság helyett. Egy 1929-es törvény emellett a reform alatt kapott földek eladását is lehetővé tette, így azok gyakran tehetősebb parasztokhoz kerültek – tovább duzzasztva ezzel is az agrárproletár tömegeket.<sup>189</sup> A számszerűsített eredmény mindemellett Romániában is komolynak nevezhető. Kisajátítottak (az erdőállománnyal együtt) 10 644 924 kat. hold földet, így a régióban az abszolút terjedelem tekintetében a romániai földreform áll az első helyen. E területnagyságból 6 019 615 kat. holdat osztottak ki, melyen 1 478 663 igénylő osztozott, tehát az átlag birtokjuttatás 3,475 kat. hold volt. Ez, a többnyire 17 kat. holdon (tehát 10 hektáron) aluli földműveseknek juttatott föld azonban, hasonlóan a (bár átlagosan éppen feleakkora) magyarországi „nadrágszíjparcellákhoz”, a helyi viszonyok miatt nem tette lehetővé életképes kisgazdaságok kialakulását, így a folyamatok (eladósodás, „basaparasztok” megjelenése, zálogosítás) is a hazai viszonyokat idézték. A romániai földreform tehát bár radikálisnak mondható és megduplázta a 17 kat. hold (10 ha) alatti gazdaságok számát, a nehézkes lebonyolítás és a válság következtében nem változtatta meg a világi és egyházi arisztokrácia, a középbirtokosság és a vállalkozói rétegek tulajdoni viszonyait.<sup>190</sup> 1930-ban a 173 kat. hold (100 ha) feletti birtokok a gazdaságoknak csupán 0,4%-át jelentették, mégis még mindig az összterület 27,7%-ával rendelkeztek. A reform Romániában sem folyt le a

187 Sebess Dénes, *Az új agrárdemokráciák*, Bp., Légrédy, 1926. Külön az erdélyi földreform kezdetéről: Uő, *Új Románia földbirtokpolitikája Erdélyben*, Bp., Népies Irodalmi Társaság, 1921.

188 Ladihay György, *Az erdélyi agrártörvény*, Magyar Szemle XIV, 1928, 151–157.

189 Thompson, i. m., 841.

190 Balogh László, *Románia története*, Bp., Aula, 2001, 67.

második világháború kitöréséig, így a tisztázatlan helyzet visszavetette a mezőgazdaságot, a termelési szint alacsonyabb volt, mint az átalakulás előtt, az ország gabonakivitele pedig csökkent.<sup>191</sup> Ahogyan már 1928-ban megfogalmazta az egyik bukaresti román lap: „A termelés emelkedése helyett általános csökkenés, a parasztság gazdasági vagyonosodása helyett növekvő nyomorúság, haladás helyett évtizedes visszaesés következett be.”<sup>192</sup> Bár az anyagi nehézségek következtében, az eddig tárgyalattól eltérően, a román állam nem volt képes finanszírozni komolyabb telepítéseket, ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a régiókként változó reformszabályok ugyanúgy nemzetpolitikai célokat is szolgáltak, mint a csehszlovák vagy a jugoszláv telepítések. Ezzel kapcsolatban maga „Goga Oktavián 1920-ban a Kormányzó Tanácsban úgy nyilatkozott, hogy az agrártörvényt Erdély visszarománosításának eszközéül alkalmazták”.<sup>193</sup> Az előbbieken azonban azt is láthattuk, hogy egyrészt visszaélések nem csupán Erdélyben fordultak elő, másrészt megfelelően képzett szakmai apparátus, pénzügyi háttér és egységes telekkönyvi viszonyok nélkül még jóindulatú hozzáállással sem lett volna egyszerű feladat az igencsak összetett és sok tekintetben problémás romániai viszonyok közt (legalább gazdaságilag) eredményes földreformot véghez vinni.

### Mérlegen a földreformok

Az első világháborút követően a kisantant mindhárom országában megkísérelték a nagybirtokok felosztását, vagy legalábbis annak korlátozását. Az intézkedéseknek kettős oka volt, melyek csak egymásra vonatkoztatva lehetnek érvényesek. Egyrészt a frissen szerzett területek telepítésekkel (Csehszlovákia, Jugoszlávia) és adminisztratív eszközökkel (Románia) való biztosítása az államhatalom számára, másrészt a mindhárom országban jelen lévő szociális feszültségek földjuttatások általi levezetése. A reformnak egyszerre volt nemzetpolitikai célzata és szociális töltete, hiszen a károsultak többsége idegen (magyar, német, orosz) nemzetiségű volt, míg a juttatottak zöme a többségi társadalom földnélküli (illetve politikai kapcsolatokkal bíró) rétegeiből került ki.<sup>194</sup> A helyzetet bonyolította a visszaélések nagy száma, az aktuálpolitikai

191 Dolmányos, 1963/3, 495., 501.

192 A *Curentul* cikkét idézi: MNL OL, MTI „Könyomatos”, Napi hírek, napi tudósítások (1920–1944), 1928. január 17., 17.

193 Ladihay, i. m., 152. E „visszarománosítási” kísérlettel a földreform itt is – Csehszlovákiához és Jugoszláviához hasonlóan – a hivatalos történelmi tudat (a dákoromán kontinuitás) argumentációs mezejébe került.

194 A reform melletti érvként merült fel továbbá, hogy a földjuttatások a magántulajdon tiszteletét erősítik a parasztság körében, indirekt módon a kommunista agitációt gyengítve (Moody, i. m., 94.), ami azért is érdekes, mert a földreformokat (a „magántulajdon szentségén” ejtett csorbaként értelmezve) éppen egyfajta kommunisztikus lépésként aposztrofálták – természetesen a kárvallottak. Egy másik érv szerint a termelésben való érdekeltté válás és a gyarapodás lehetősége kompenzálhatja a tudás- és eszközbeli fogyatékoságokat produktivitás

célok felülkerekedése, a politikai célú földjuttatások gyakorisága, a nehézkes lebonyolítás, majd a világgazdasági válság káros hatása is. Az intézkedések nagyságrendjét tekintve megállapítható, hogy bár az 1920-as magyar földreformhoz képest Csehszlovákiában mintegy ötször, Jugoszláviában négyszer, Romániában pedig kilencszer több föld cserélt gazdát,<sup>195</sup> az országok összterületéhez viszonyítva már nem tűnik ilyen radikálisnak az intézkedés. Magyarországon a földbirtokrendezés által a termőterületek 8,5%-a került kiosztásra, melyhez képest a román arányszám még így is igen magas (26%), azonban a csehszlovák adatok már nem ennyire meggyőzőek (13%), a jugoszláv arányokkal pedig már „körülbelül egyező színvonalon mozog” a magyarországi megoszlás.<sup>196</sup> A környező országokban végrehajtott reformot nem is elsősorban összesített számaiban, hanem fent elemzett tendenciáiban nevezhetjük jelentősnek, melyekkel nagymértékben hozzájárultak bizonyos régiók etnikai, szociális és gazdasági viszonyainak átrajzolásához.

Egy másik „toposz”, az elemzett utódállamok gazdasági együttműködése kapcsán a régebbi szakirodalomban emlegetett „gazdasági kisantant” tézise sem tartható régi formájában, minthogy már 1932-ben (tehát Hitler hatalomra jutása előtt) is Németország volt a dunai államok legfontosabb külkereskedelmi partnere. Bár a válság alatt, a mezőgazdasági szektort érintő terményfölösleg regionális kezeléséért (egyébként Magyarország gyakori részvételével) megtartott agrárkonferenciák próbáltak egyfajta együttműködést kialakítani, hamar egyértelművé vált, „hogy a dunai térség gazdasági jövőjét nem az agrárkonferenciák és más tanácskozások fogják kijelölni, hanem a nagyhatalmak versengésének kimenetele”.<sup>197</sup> A regionális válságkezelésben tehát egyértelműen érdekelték voltak a nagyhatalmak, így a genfi, hágai és párizsi konferenciákon aktív részvételükkel próbálták meg rendezni Magyarország és a kisantant kényes ügyeit. Utóbbi ülésen, 1930-ban az optánsügy mellett „a második és harmadik pontban rendezik a romániai, csehszlovákiai és jugoszláviai földreform végrehajtásával kapcsolatos kérdéseket. Itt egy alapot létesítettek 220–240 aranykorona erejéig, amelyet Franciaország, Itália és Anglia táplálnak, valamint Csehszlovákia 40 millióval, Jugoszlávia 25 millióval és Románia 13–16 millióval.”<sup>198</sup> Nem tudni, hogy a jelzett összegek valaha is megérkeztek-e célállomásukra, de a földreformok felvázolt menetét aligha befolyásolhatták. Mindemellett a térség országainak egymással való kapcsolata sem volt minden problémától mentes, ami – témánkat érintően – a véghez vitt földreformok különbségeiből is adódott helyenként. Azon bánáti, román

terén az új birtokosoknál. Durand, E. Dana, *Agriculture in Eastern Europe*, The Quarterly Journal of Economics, 1922/2, 195–196.

195 Az adatok megbízhatatlansága miatt ezek csupán hozzávetőleges értékek.

196 Kerék, i. m., 201.

197 Pallai László, *Megoldási kísérletek az utódállamok agrárfeleslegének elhelyezésére a világgazdasági válság idején = Magyarország és Európa – tegnap és ma*, szerk. Orosz István, Mazsu János, Pallai László, Pósan László, Debrecen, Multiplex Media–DUP, 2006, 136.

198 MNL OL, MTI „Könyomatos”, Lapszemle (1927–1935), 1930. április 29., 46.



állampolgárságú sváb gazdák területeit például, akiknek birtokai átnyúltak Jugoszláviába, a jugoszláv kormány kárpótlás nélkül elkobozta és szerb telepeseknek juttatta, ellenkezve a hatályos jugoszláv törvénnyel, mely szerint a 300 hold alatti birtok esetében az államnak kárpótlást kellett fizetni. A sváb gazdák először a bukaresti vezetésre próbáltak nyomást gyakorolni, majd memorandummal fordultak a *Népszövetség*hez. A román fél azonnal érzékenyen reagált a kisantant ilyen csekély mértékű belső konfliktusára is, mivel „Románia helyzete nagyon kényes ebben az ügyben. A kormány a hír szerint azonnal diplomáciai tárgyalásokat kezd a jugoszláv kormánnyal, hogy a barátságos viszony fenntartása érdekében a kellemetlen természetű per elkerülhető legyen.”<sup>199</sup> A román–csehszlovák határon ezzel szemben a román hatóságokat vádolták a csehszlovák állampolgárságú, de román területre átnyúló földbirtokkal rendelkező lakosok kisajátítással és azzal „hogy a legnagyobb nehézségeket okozzák” a földbirtokosoknak. 14 „ruszinszkói” község memorandummal fordult a bel-, kül- és földművelésügyi miniszterhez, akik „megígérték, hogy a kérdéssel a minisztertanács foglalkozni fog”.<sup>200</sup>

Érdekes lehet megvizsgálni egy kortárs külső szemlélő – ám szakmailag kompetens értelmiségi – véleményét a rendelkezésekkel kapcsolatban. A német kormány utódállamokba kiküldött (konzervatív beállítottságú) megbízottja a német *Berichte und Landwirtschaft* című „félhivatalos agrárpolitikai folyóirat”-ban elemzi éveken át hosszú tanulmányokban Csehszlovákia, Románia, Ausztria és Magyarország földreformjait, melyet Fellner Kálmán ismertett (már említett) kétrészes tanulmányában, a *Köztelek* hasábjain.<sup>201</sup> A szerző megkülönbözteti az előbbi két államalakulatot, ahol nemzetpolitikai célok is felfedezhetőek az intézkedések hátterében (míg utóbbiaknál csak a szociális szempontok dominálnak), ám mindegyiket elmarasztalja a legfontosabb tényező, a gazdasági szempontok negligálása miatt. Kiemeli továbbá, hogy a reformokat életre hívó tendenciák már hosszú évtizedek óta jelen voltak a gazdasági, társadalmi, politikai életben, ám a viláégés, valamint a forradalmak sokkhatása kellett az elitek számára a konkrét intézkedésekhez.<sup>202</sup> „Holmann tanár” jogosan figyelmeztet rá, hogy a birtokrendezést biztosító törvényes háttér mindenhol úgynevezett *kerettörvény*nek nevezhető csupán, hiszen a rendkívül hosszadalmas lefolyású reformot szinte minden említett államban megváltoztatták valamilyen módon (rendelet, novella, regionális törvénykezés). Ausztria kivételével új hatóságok is létrejöttek a feladatok koordinálására, melyek telepítéséssel is próbálkoztak, ami azonban sehol sem volt teljesen sikeresnek tekinthető a szerző szerint. Az intézkedések „mechanikus-

199 Uo., Napi hírek, napi tudósítások (1920–1944), 1930. augusztus 14., 2.

200 Uo., Napi hírek, napi tudósítások (1920–1944), 1931. július 6., 4.

201 Fellner Kálmán, *Az utódállamok földreformjai*, Köztelek, 1926. január 10., 14.

202 Ezt a kitételt Ausztriára és mindenekelőtt Magyarországra vonatkoztatva érezhetjük jogosnak, hiszen Csehszlovákia és Románia a világháború előtt értelemszerűen nem volt abban a helyzetben, hogy a későbbieknek megfelelő földreformot hajtsa végre. (Esetükben talán a békeszerződéseket jelölhetjük meg fő motivációként.)

ságát” és a gazdasági szempontok figyelmen kívül hagyását elemezve Holmann megjegyzi, hogy az új birtokosok birtokjoga sehol sem korlátlan, hiszen az állam mindenhol igyekezett elejét venni a föld elaprózódásának.<sup>203</sup>

Ami Magyarországot illeti, a hivatalos, Horthy-korszakbeli elmarasztaló kormányzati megítélés mellett az európai földreformok egyben fontos hivatkozási pontok voltak a földkérdés itthoni szakértőinek körében – pró és kontra egyaránt.<sup>204</sup> A csehszlovák, jugoszláv és román földreform ugyanis kapcsolódott a magyarországi reformerek érvrendszeréhez is, hiszen a földkérdés magyarországi rendezése a „belső revízió” sarkalatos kérdéseként jelent meg értelmezésükben. E „belső revízió” elmaradásának lehetősége – „valódi revíziós” – következményeire utal Theodor Emandi prágai román követ is a *Národní Listy* című cseh lapban: „Miért követelnék ezek a magyarok Erdély autonómiáját Magyarország befolyása alatt, ahol a parasztok még ma is a mágnások nagybirtokain béreskednek, mert mint ismeretes, ez az ország az egyetlen Közép-Európában, ahol a földreformot még nem hajtották végre.” Hasonlóra hangolt retorikával találkozhatunk Csehszlovákiában is, például Oláh György *Három millió koldus* című, nagy vihart kavart munkájának kapcsán: „A könyvet szét kellene osztani Délszlovenszkóban, mert ebben a könyvben Magyarország földreformja be van mutatva” – jegyzi meg a *Slovenský Denník* újságírója, némi malíciával.<sup>205</sup> Ugyanakkor – mint láthattuk – a megvalósított román, csehszlovák (és jugoszláv) földreform sem jelenthetett éppen vonzerőt a határon túli magyarság számára, ami természetesen a magyar helyzet (és tényfeltáró munkák) illetén „felhasználásán” mit sem változtatott.

203 Ezzel szemben a szerző – vagy a magyar recenziós – nem emlékezik meg az ellenkező előjelű, igen valós veszélyről, a tönkrement törpebirtokok új nagybirtokokba való visszarendezéséről.

204 Nyilvánvaló, hogy a környező országok esetében a tendenciák és a végrehajtás módja a reformpártiak számára sem voltak rejtettek, ám a példa, a radikális földreform immáron adott volt. A konzervatív oldal érveire: Bertalan Péter, Kovács György, *Évek – ellenévek: A magyar földkérdés a szakirodalom tükrében*, Bp., 1939, 132–147., valamint például az OMGE lapjaként működő, konzervatív beállítottságú *Köztelek* cikkét, melyben a román birtokrendezés „vezérgondolatát” egyenesen a Buza Barna-féle (kárhoztatott) „oktobrista” elképzelésekkel vonja párhuzamba a szerző. *Köztelek*, 1925. április 19. A reformer érvrendszerhez: Kerék, i. m., 349–393. Továbbá szignifikáns, hogy a hazai reformerek közül a (konzervatívnak semmiképp sem nevezhető) *Sarló* mozgalom által ismertté váló Jócsik Lajos Magyar Szemle-beli (!) tanulmányában csupán a következő mondat van betűritkítással kiemelve: „Érdekes, hogy a cseh földreform megcáfolja azt az általános érvelést, hogy a nagybirtok szétozása szükségszerűen termeléstöbbletnek vezet.” Jócsik Lajos, *A magyarság a cseh földreformban*, Magyar Szemle CILVIII, 1940, 29.

205 MNL OL, MTI „Könyvnyomatos”, Bizalmas értesítések (1920–1939), 1934. január 13., 3.; valamint Lapszemle (1927–1935), 1929. november 28., 22.



## 4. A FÖLDKÉRDÉS DISKURZUSA

### NÉPI ÉS KONZERVATÍV MESTERNARRATÍVA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZTI MAGYARORSZÁGON

A honi agrárszférát – és végső soron a politikai lehetőségeket is – egészen 1945-ig behatárolta a nagybirtokrendszer, melynek állománya bár folyamatosan csökkent, sem a dualizmus kori telepítési tervek, sem a forradalmak birtokpolitikája, sem pedig az 1920-as, megvalósult földreform nem törte meg érdemben hegemoniáját. Mint láthattuk, a Nagyatádi-féle rendezés a felkorlátozott indulatokat a birtokstruktúra alapvonásainak megóvásával igyekezett csillapítani. Az életképtelen parcellákon, illetve nagybirtokokon boldogulni próbáló rétegek sorsát a világválság pecsételte meg, noha a birtokszerkezet anomáliái, a gabonatermelés megfellebbezhetetlen dominanciája és a talajerő-gazdálkodás elhanyagolása következtében „a mezőgazdasági termelés fejlődése az egész időszakban stagnált”.<sup>206</sup> Mindennek tükrében aligha meglepő, hogy alapvetően „két olyan súlyos társadalmi feszültséggóc volt a magyar társadalomnak, amely a Horthy-korszak egészét végigkísérte: a középosztály problémája, illetve ennek függvényében a zsidókérdés és az agrárkérdés”.<sup>207</sup> Ami az utóbbit illeti, jóllehet több politikai erő, tudományos műhely, komolyan veendő, vagy éppen délibábos terveket szövögető szerző igyekezett álláspontot, programot kialakítani a földkérdés ügyében, a közélet különböző tereit leginkább a népiek és a konzervatívok diskurzusa töltötte ki.<sup>208</sup> Ebben a fejezetben a két tábor főbb jellemzőit, érvrendszerét és ellentmondásokat sem

206 Romsics Ignác, *A trianoni Magyarország első két évtizede. Mérlegen a Horthy-korszak*, Rubicon, 2012/1–2, 111.

207 Püski Levente, *Az agrárkérdés a 30-as évek Magyarországon nagybirtokos nézőpontból = Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben (I.)*, szerk. Püski Levente, Timár Lajos, Valuch Tibor, Debrecen, KLTE Történelmi Intézet, 1999, 117.

208 Az egyébként jelentős, ám a fentiekhez jóval csendesebb tényfeltáró munkát végző tudományos műhelyekhez lásd: Paládi-Kovács Attila, *A társadalomtudományok és a falukutatás = A falukutatás fénykora*, szerk. Pölöskei Ferenc, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002, 42–56. A földreform harmincas évek végén megélénkült közéleti diskurzusához: Juhász Gyula, *Uralkodó eszmék Magyarországon: 1939–1944*, Bp., Kossuth, 1983, 67–83.

nélkülöző kapcsolatrendszerét igyekszem felvázolni, kiemelve néhány eddig kevésbé hangsúlyozott összefüggést.

### Népi reformerek

A harmincas évek gazdasági nehézségei leginkább azt az agrárnépességet sújtották, amely bár még mindig az ország népességének nagyobb hányadát tette ki, az államhatalom részéről csupán marginális figyelemben részesült. Az aránytalanságokra, az állam tehetetlenségére és jogfosztásaira<sup>209</sup> reflektáltak a népi írók, akik az irodalmi szociográfiák műfaji sajátosságait bevetve mutattak rá a részben történelmi okokból eredeztethető, részben a rendszer jellegéből adódó anomáliákra. Munkásságuk „túlmutat a két világháború közötti időszakon, amennyiben az általuk felvetett problémák (a birtokrendszer kérdése, a parasztság válsága, e csoport társadalmi integrálásának problémái, a középosztály szerepe, társadalmi funkciója, a nemzet politikai vezetésének kérdései) a magyar társadalomfejlődés modern kori kulcskérdéseit jelentik” – hangsúlyozza Bognár Bulcsu.<sup>210</sup> Tagadhatatlan, hogy a földreform divatos értelmiségi jelszó lett a harmincas években,<sup>211</sup> mely a politikát is megérintette, és komoly gazdasági szakemberek vallották szükségességét. Amiben a népiek egyedülállóak voltak, az munkásságuk közéletre hangoltságában, helyenként irodalmi minőségében, népszerűségében, hatásában és utóéletében keresendő. Fellépé-

209 Lásd: Fekete Balázs, *A modern jog határain túl = Iustitia modellt áll. Tanulmányok a jog és irodalom köréből*, szerk. Fekete Balázs, H. Szilágyi István, Bp., Szent István Társulat, 2011. 75–112. Fekete a szociográfiai irodalom két alpművét (*Puszták népe*, *Viharsarok*) keresztül, a jogszociológia és a jogi antropológia segítségével értelmezi az „ősi pusztai alkotmányt”, mely a tulajdonnéküliségből adódó gyakorlati jogfosztás záloga volt lényegében. Emellett a szerző rámutat a pusztai „élő jogának” aszimmetrikusságára és a jogérvényesítés – főként a pauperizációból és a közigazgatás diszfunkcióiból – eredő korlátaira is. Uo.

210 Bognár Bulcsu, *Erdei Ferenc szociológiája*, Bp., Loisir, 2010, 7.

211 „A falukutatás azt mondják, divat. Ez igaz, csakugyan divat. Ennek a divatnak köszönhető, hogy a magyar közvélemény figyelme ráterelődött a mezőgazdasági munkásság vígasztalan helyzetére és a falu orvoslásért kiáltó problémáira.” Sárközi György szavait idézi Bartha Ákos, *A földkérdés mentén: Népiek és konzervatívok a két világháború közti Magyarországon*, Kommentár, 2013/3, 49. Sárközi György (1899–1945) költő, elbeszélő, regényíró, műfordító szervezte meg 1936-ban az Athenaeum Kiadó Magyarország felfedezése című sorozatát, mely a Válasz folyóirat munkatársai által kívánta bemutatni tíz kötetben az országot. Itt jelent meg többek között a Viharsarok Féja Gézáról, a Futóhomok és a Parasztok Erdei Ferenctől vagy Szabó Zoltán Cifra nyomorúsága. (Borbándi Gyula, *A magyar népi mozgalom: a harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 225.) A tragikus sorsú Sárközi népiek számára fórumteremtő, központi szerepe jól illusztrálja a jobbára az urbánusokkal azonosított „intellektuális zsidóság” és a népi mozgalom kapcsolatrendszerének összetettségét. Hasonlóan a szegedi fiatalokkal induló Radnóti Miklóshoz vagy a Kelet Népe első számait kiadó – és Szabó Pállal baráti viszonyt ápoló – berettyóújfalui nyomdászhoz, Adler Józsefhez. Utóbbihoz: Bartha Ákos, *Élet Berettyóújfaluban a dualizmustól a rendszerváltásig = Berettyóújfalui az újkortól napjainkig*, szerk. Kállai Irén, Berettyóújfalui, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága–Berettyóújfalui Önkormányzata, 2011, 68.

sükkel a trianoni sokkhatás tüneteit viselő társadalom széles rétegeit felrázva a határproblémákon túli anomáliákra mutattak, másrészt pedig a politikai elitet is a kérdés felé orientálták (ez utóbbi kísérlet nem végződött sikerrel).

Torkos Veronika szerint „a népi szociográfiai mozgalom deklarálta elhatározza magát a kor hivatalos ideológiájától és az ezt támogató mindennemű társadalomkutatástól, így a hivatalos kutató intézményektől (ez csak részben sikerült), szervezetektől és a konzervatív szociálpolitikai elképzeléseket támogató falukutatástól”.<sup>212</sup> Legfontosabb közös vonásuk a rendszerkritika, amelylyel mindenekelőtt a Horthy-korszak agrárpolitikai origója, a nagybirtok ellen fordultak. A népi mozgalom belülről igen laza, ám kívülről annál markánsabbnak látszó csoportja tehát nem érte be a konzervatívok később taglalandó korrekciós javaslataival. Ahogyan Németh László fogalmazott: „a Rubicon a földbirtokkérdés”,<sup>213</sup> bár a reform megvalósításának módjáról nagyon sokféleképpen gondolkodtak. Abban nagyjából konszenzus volt, hogy segíteni a népen csakis egy radikális földreformmal lehet – amíg ennek ellenáll a kormányzat, addig érdemi segítség nem lehetséges.<sup>214</sup> Retorikailag, míg a konzervatív reformerek mind „fel szeretnék volna emelni” az eszerint lent lévő (alsóbbrendű?) népet, addig a népiek nehezebben és többféleképpen identifikálták a parasztság helyét és esélyeit egy jobb társadalomban. Bognár megközelítése szerint Erdei Ferenc, Féja Géza és Veres Péter tekinthető külön csoportnak a mozgalomban, mivel reformelképzeléseiket mind az alföldi parasztságból vették megvalósíthatónak. Erdei Fájával a mezővárosi tanyakoncepció és a kertkultúrába vetett hit is összekötötte, míg Veres és Féja esetében az archaikus gyökerű, szolidaritáson nyugvó „parasztmítosz” volt szemléletbeli közös vonás. A politikai motívációk pedig oly különböző alkatú (és képzettségű) gondolkodókat hozhattak közös platformra, mint Erdei és Veres. A másik csoport (Illyés Gyula, a szociográfus Szabó Zoltán és „több vonatkozásban” Kovács Imre) feltételezett nézete szerint a bajok történelmi gyökerei és „a politikai rendszer keretein belül, határozott társadalmi reformokkal” orvosolhatóak.<sup>215</sup> [Kiemelés: B. Á.] Magam az utóbb idézett kitélt Illyésre vonatkoztatva nehezen védhetőnek érzem, noha az egységes módon-mértékben rendszerellenes népiek – itt is destruálni próbált – tézise valóban aligha tartható állítás.<sup>216</sup>

212 *Falurajzok 1935*, szerk. Torkos Veronika, Bp., MTA SZKI, 1990, 6.

213 Bár Németh tiltakozott a „népi” kategória alá való besorolás ellen (is), kapcsolata a mozgalommal vitathatatlan. Juhász Géza, *Népi Írók*, Bp., Magyar Élet, 1943, 69–77. Az „új szellemi front” (sikertelen) kísérlete utáni gondolatait közli: Magyarország, 1935. május 4., 5.

214 Egyedül Erdélyi József ellenezte – komolyabb magyarázat nélkül – a földreformot. Gyurgyák János, *Szélsőjobbaldaliság a népi mozgalomban = A magyar jobbaldali hagyomány*, szerk. Romsics Ignác, Bp., Osiris, 2009, 460–461.

215 Bognár Bulcsu, *A népi szociográfia nemzeti radikalizmusa: Erdei Ferenc, Féja Géza és Veres Péter társadalomszemléletének kapcsolódásairól*, Szociológiai Szemle, 2009/2, 60–77. Idézet: Uo., 61. A második (Bognár-féle) csoporthoz részletesen: Uő, *A paraszti válság és a harmadik utas válaszok: Erdei Ferenc, Illyés Gyula, Szabó Zoltán a népi szociográfusok mozgalmában*, Korall, 36 (2009), 142–160.

216 Bár, mint a centenáriumi kapcsán fellebbanó Illyés-vita is érzékeltette, koránt sincsen konszenzus az Illyés-életművet illetően, célszerűnek tartom az életpálya és az életmű ketté-

A népiek nézeteiben közös, hogy a Horthy-korszakbeli – konzervatív mértéktartó vélemény szerint is – „neobarokk társadalmat” mindnyájan elutasították. Önmaguk számára viszont többnyire komoly problémát jelentett a „kettős identitás”, mivel csupán a népből *kiemelkedve* tudták megszólaltatni (a szélesebb nyilvánosság számára) népük bajait. Mozgalmi színre lépésük érdekes módon ennek a kettős identitásnak is köszönhető, hiszen a társadalmi helyzet felismerése csak kívülről, egyfajta „(fél)idegen pillantás” által vált lehetségessé. Ellentmondásos helyzetükre mutat rá Prágai Tamás Illyés ars poeticája kapcsán: „Az ábrázolás tárgya (»egy népréteg lelkiületének ábrázolása«) azok számára, akik nem »belőle származtak«, megérthetetlen. Márpedig Illyés olvasói nem azok, akik a pusztákról származnak (vagy legfeljebb kivételes esetben, mint Illyés is, ha valamiféle családi mobilitás következtében – édesapja uradalmi kovács [gépész] – *kiszakadnak* az eredeti, inspiráló kulturális közegből). Tény ugyanis, hogy a népi írók, Illyés, Németh vagy Szabó Dezső olvasói – a harmincas években – nagyjából ugyanazok, akik, mondjuk, Máraié vagy Kosztolányié”<sup>217</sup> [kiemelés az eredetiben]. Felvetődik tehát a kérdés: hogyan képesek sikeresen, mégis hitelesen megszólítani ezeket a rétegeket a népiek?

Veres Péter szerint „magától értetődik, hogy mi, a népből fejlődött írók és gondolkodók sem tudunk beszélni ezen a [ősi, népi – B. Á.] nyelven. Nekünk is keresztül kell esni az álművelt irodalmiságon. S amint említettem, a közkeletűvé vált tudományos fogalmakat mi sem nélkülözhetjük. Nem szervesen a néptől fejlődünk, hanem az irodalmon keresztül jutottunk vissza hozzá.”<sup>218</sup> Másutt Veres a tudományos, illetve politikai nyelv elkerülhetetlen standardizáltságára hívja fel a figyelmet, vagyis „a nép” nyelvén való érdekérvényesítés kilátástalanságára utal. Mindezt ráadásul épp az 1943-as szárszói táborban tette, rendre utasítva „a néptől idegen nyelven” folyó vita miatt elégedetlenkedő „paraszi barátait”. Mint fogalmaz: „Ha arról beszélünk – s ma már arról beszélünk –, hogy érettek és méltók vagyunk a közösség dolgaiban való teljes jogú részvételre, akkor bizony meg kell tanulnunk a társadalomtudomány, közgazdaságtan, de még a szellemi tudományok, irodalom, történelem fogalmait is, mert az elvont gondolkodásban való jártasság nélkül a közösségi életben nem lehetünk egyenrangú tényezők. Éppúgy nem értjük meg a népi kö-

választását. A vita az előbbiről folyt (főként a pálya 1945 utáni szakaszát érintve), utóbbi tekintetében azonban (például) a *Puszták népe* nemcsak a múltbeli nemesi Magyarország, de legalább annyira a *Horthy-rendszer* ellen is beszél. Érveimhez: Bartha Ákos, *Erdei és a népiek*, Hítel, 2012/10, 119–122.

217 Prágai Tamás, *Népi, népies és késő modern Illyés Gyula poétikájában*, Kortárs, 2003/4, 80–89.

218 Veres Péter, *Az Alföld parasztága*, Bp., Kossuth, 1986, 28. Érdemes megfigyelni az identitás alakulását művekben idézett gesztusokon keresztül. Veres Péter például megvetette állandóan szellőztetni igyekvő, félig már városias hűgát (Veres Péter, *Hazajött a húgom* = Uő, *Gyep-sor: elbeszélések, versek*, Bp., Bolyai Akadémia, 1940, 5–11.), a *Puszták népében* Illyés ugyanakkor „egyre hatalmasodó szellőztetési rögeszméjéről” számolt be – hosszasan értelmezve a jelenséget és következményeit. Illyés Gyula, *Puszták népe* = Uő, *Regények I.*, Bp., Osiris, 2003, 142.

zösség vezetőit, ahogy grófjaink, papjaink nyelvét eddig sem értettük.”<sup>219</sup> „A nép” nyelven keresztüli találkozása a magas kultúrával ekképp a kulturális erőszak példaként is értelmezhető, hiszen annak „pregnans megnyilvánulása a nyelvtől, az anyanyelvtől való megfosztás, amely egy a strukturális erőszak tudatosítására hivatott nyelvi kódrendszer átvételének és napi használatának a kényszerében kulminál” – hangsúlyozza Gyáni Gábor.<sup>220</sup> A Horthy-rendszerrel igen kritikus (marxizmussal szimpatizáló) szociográfus szavaival: „az urak” mintha igyekeznének „a tehetetlenség és szegény érzéseit rábilincselni az egyszerű elmékre”<sup>221</sup> – akik számára még a saját „nyelvükön” történő érdekérvényesítés sem lehetséges.<sup>222</sup>

Másrészt, ha nem az érdekérvényesítés, hanem az írói szerep felől közelítünk az (első) idézethez, megállapíthatjuk, hogy Veres nyelvi (ön)reflexiót mintázó gondolatmenete arra a már Kazinczy, W. Humboldt és főleg Wittgenstein óta közismert tézisre épül, miszerint nyelvünk behatárolja a világról való tudásunkat (és végső soron magát a gondolkodásunkat is). A népiek azonban e gondolatsort továbbfejlesztették azzal a szomorú belátással, miszerint a beszélő beszédének tárgyához (a néphez) nem alkalmas a tárgynak (tehát a népnek) a beszéde.<sup>223</sup> Ahogyan *A tardi helyzet* szerzője fogalmazott: „nálunk népművé-

219 Szárszó: az 1943. évi Balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata, Bp., Magyar Élet, 1943, 177.

220 Gyáni Gábor, *A látható és a láthatatlan erőszak*, Pannonhalmi Szemle, 2007/1, 46. A strukturális, kulturális és láthatatlan erőszak összefüggéseihez: Galtung, Johan, *Violence, War, and Their Impact*. <http://them.polylog.org/5/fgj-en.htm#s2.1>. (Letöltve: 2012. október 24.)

221 Nagy Lajos, *Kiskunhalom*, Bp., Osiris, 1999, 87–88.

222 Paul Ricœur idevágó megállapítása szerint „a jogrend, amely a társadalom testének formát ad, egyben hatalom is, ellenállhatatlan erőszak, amely befurakszik a privát erőszak terébe, s az érték és a tisztelet nyelvét beszéli”. (Ricœur, Paul, *Erőszak és nyelv = Az ellenség neve*, szerk. Szabó Márton, Bp., Jósöveg Műhely, 1998, 129.) Másrésztől viszont a szavak nyilvánvalóan bele is vannak szövéve a hatalomba, hiszen a hatalom külső jelei főként verbálisak. (Lasswell, Harold D., *A hatalom nyelve = Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*, szerk. Szabó Márton, Kiss Balázs, Boda Zsolt, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, 2000, 26.) Lasswell másutt rámutat, hogy a nem demokratikus (szellemiségű) elítéltek „azzal az igénnyel lépnek fel, hogy ők fensőbbiséget alkotnak, távolságot tartanak saját »magasságuk« és a tömegek között. A szimbólumok és a jelek azt hivatottak kifejezni, hogy milyen »messze« és »fent« vannak. Így az önkényuralom stílusa alapvetően a kontraszthatás felkeltésén alapul. »Utasításokat« adnak ki és az »engedelmesség« kötelező.” (Uő, *A politikai nyelv stílusa = Szövegváltozatok a politikára...*, 70.) Megjegyzendő, hogy bár Lasswell önkényuralomról beszél, példáin keresztül érzékelhető, hogy tételét az autoritativ jellegű, korlátozott parlamentarizmus alapján működő államokra – így a Horthy-kori Magyarországra – is érvényesnek tartja.

223 Érdemes az etnográfia felől is megközelíteni a kérdést, hiszen – koroktól függetlenül – minden népkutatás létfeltétele az idegenség. Nyíró Miklós szavaival: „Az etnológia az idegenség (bármennyire vitatott értelemben is) tapasztalati-tudományos igényű feldolgozásában jelöli meg önnön feladatát, ami megköveteli 1. az idegen életvilágok valóságához való hozzáférést, az abba történő áthelyeződést a terepmunka során; 2. a terepen feltártak, megértettek vagy elsajátítottak értelmező közzétételét, konceptualizálását, vagyis a visszatérést a saját tudományos diskurzusba. Mindkét követelmény feszültségekkel teli, de egymásra utaltságában különösen az: nem látható be, hogyan teljesülhetne a részvétel és a megfigyelés, a találkozás

szet, vagy népi termék, éppúgy mint a »népies« irodalom csak akkor remélhet sikert a középosztály szélesebb rétegeiben, ha a népit lefordítja a középosztály nyelvére. E lefordításban a népit a középosztály ízléséhez alkalmazza, elrontja, higgá és szentimentálissá teszi” – tette hozzá igen (ön)kritikusan Szabó.<sup>224</sup> Mivel egyébként ő maga nem volt „népi származék”, Darvas valószínűleg rá célozhatott, amikor a falukutató középosztálybeliek „falura találásának” kapcsán arról értekezett, hogy mindez „valójában leszállás volt – élethelyzetükből adódóan nem is lehetett más. Leszálltak a nép közé [...]”<sup>225</sup>

Fontos hangsúlyozni, hogy bár az identitás kérdése leginkább a népi írók által vált dokumentálttá (nem meglepő módon), hasonló élethelyzettel kellett megbirkózniuk a más foglalkozási csoportba „emelkedőknek” is. Márkus István a nagykőrösi gazdafiatalság szakértelmiségi ambíciói kapcsán jutott hasonló konzekvenciára: „[...] de mert ez a szakértelmiség többségében ugyan csak az úri középosztályból került ki – vagy ha máshonnan jött, állásánál, státusánál fogva oda emelkedett –, G. Lajos is úgy vált a mezőgazdaság lelkes szakemberévé, hogy kiszakadt abból a paraszti körből, amelyet pedig szívesen vállalt. Önkéntelenül »úrféle« fiatalember lett, akit némi értetlen idegenkedéssel szemléltek a tulajdon rokonai is.”<sup>226</sup> Az 1945 utáni kisgazda politikus, Kiss Sándor szintén arról tudósít, hogy „a falusi gyerekek számára a tanulás rendszerint azt jelentette, hogy elindul, és esetleg középosztályúvá válik. A középosztályú ember, akár tanító lett, az már egy másik réteg volt, és elszakadt családjától. [...] ez nekem tízévesen válságot okozott”<sup>227</sup> – tette hozzá. Jakab Sándor parasztköltő pedig épp „megkezdte útját”, amikor egy sárospataki faluszeminarista lejegyezte gondolatait (és verseit) 1938-ban: „Tizenkilenc éves vagyok és szüleimmel együtt kisbirtokunkon (kb. 30 hold) gazdálkodom. Istennek hála, négy polgárit is végezhettem a parasztságom mellé és ez megadta az alapot a széles irányú [sic!] örökös önművelésre. Hétköznapi életem alig különbözik egy falusi fiatalember életétől. [Bár] Bizonyos, hogy más fogalmaim vannak a ruháról, a szabadidőről, a társaságról, az olvasásról-írásról és a higiénáról” – vallott Jakab.<sup>228</sup>

közelsége és a tudományos leírás feltételezte távolság, a valakivel és a valakiről való beszéd, a szituatív részvétel és az általánosító ábrázolás kettős követelményének egyidejűsége és egybeesése.” Nyíró Miklós, *Az Idegen – Variációk Simmeltől Derriáig*, Budapesti Könyvszemle, 2005/3, 275. [kiemelés az eredetiben].

224 Szabó Zoltán, *A tardi helyzet; Cifra nyomorúság*, sajtó alá rend. és az utószót írta Huszár Tibor, Bp., Akadémiai, Kossuth, Magvető, 1986, II/79.

225 Darvas József, *A legnagyobb magyar falu*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 5.

226 Márkus István, *Nagykőrös*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 125–126.

227 Huszár Tibor, *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*, Bp., Corvina, 2005, 338–339. Voltak azonban, akik – mint Illyés – öntudatosan, vagy akik – mint Erdei – egyenesen dózsai dühvel utasították vissza a szerepcserét. Lásd: Illyés *Nem menekülhetsz* című versét vagy Erdei vallomások írását: Erdei Ferenc, *Vallomás egy útról, melyet sohase tettem meg* [1943] = Uő, *Történelem és társadalomkutatás*, Bp., Akadémiai, 1984, 448–452.

228 Bertalan Imre gyűjtése (Poroszló). Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Adattár, Faluszemináriumi kéziratok, 283.

Az identitáskérdéstől visszatérve az alapproblémához: bármennyire heterogén, frakciókra szakadt a népi mozgalom, társadalmi katalizátornak egyértelműen a népieket tekinthetjük, mivel a nagypolitika nem akart, a tudományosság és a diákság nem tudott széles nyilvánosságot teremteni a szomorú belátásoknak, propagandát nyújtani a komoly földreformnak. Írói véna, irodalmi sikerek kellettek ahhoz, hogy a társadalom alapállásából, a rétegek izoláltságából legalább a megismerés terén valamelyest kitörhessen a társadalom olvasó része. Az a fajta antropológiai döbbenet,<sup>229</sup> mely a *másik* (népréteg) megpillantásával járt együtt, az olvasótáborban óriási sikert, a politikában pedig érzékelhető zavart okozott. A népi koncepció lényege, hogy szakítva a *Nyugat* első nemzedékének (kissé túlhangsúlyozott<sup>230</sup>) l'art pour l'art felfogásával, a művészet társadalmi küldetésstudatát vallva megpróbálták „a népet” – mely a köztudatban ekkor a nemzettestből kirekesztett (szélesebb értelemben vett) parasztságot jelentette – beemelni a nemzetbe. A népkutatást egyes népiek tudományos eszköztárral, míg mások a „paraszti őserőt” faji alapra helyezve, kirekesztő nemzetszemlélettel végezték. A későbbiek során látni fogjuk, ez a két megközelítés akár egy életpályán belül is váltakozhatott. A népiek egyszerre vallották a társadalmi változások és „nemzeti hűség” fontosságát, melynek fő letéteményese olvasatukban a parasztság, minthogy az eliteket a tarthatatlan szociális helyzet és Trianon, a munkásosztályt pedig a forradalmak „kompromittáltatták”.<sup>231</sup> Mindez azonban az adott körülmények közepette valóban „nem volt más, csak vágyalom, képzelgés és illúzió”.<sup>232</sup>

229 A társadalmi rétegek elzártságának, pontosabban e tény felismerésének két példáját idézem. Az egyik Babits reakciója a *Puszták népéről*, a (tágabban vett) saját szülőföldjén élő uradalmi cselédség helyzetével kapcsolatban: „úgy olvasom ezt a páratlanul gazdag és hiteles élményekkel zsúfolt könyvet, mintha valami izgalmas útleírást olvasnék, egy ismeretlen földrészről és lakóiról. [...] Lélekzetviasszafojtva (sic!), megmagyarázhatatlan szorongással és titkos bűntudattal figyeljük a reflektor fénykörében az ismeretlen lények mozgását”. Babits Mihály, *Puszták Népe*, Nyugat, 1936/6. A másik történet Szekfű Gyulához kapcsolódik és Kovács Imre visszaemlékezéséből ismerjük: „Azt mondta nekem egyszer [Szekfű Kovácsnak – B. Á.]: olvasom a ti dolgaitokat [...]; bennem olyan nagy lelkiismeret-furdalás van, hogy mi így élünk, a milliós tömegek pedig úgy élnek; most ne érts félre, itt van fönt a Rózsadombon egy kis villám, szeretnék idevenni a nyárra három szegény gyermeket Gyomárról. [...] Lementem Gyomára, és vittem föl két fiút, egy leányt, hat-nyolc éveseket. [...] Beültünk egy taxiba, megyünk a Körúton, rá a Margit hídra, és ott az egyik kisgyerek fölkiált, amikor meglátja a Rózsadombot, azt mondja, mi az? Mondom, hegy. Azt mondja, mi az a hegy? Soha nem láttam még hegyet. De ez képletes, szimbolikus is tudod?” – tette hozzá magyarázó jelleggel Kovács. Idézi: Huszár, *Találkozások...*, 185.

230 Legyen itt elég csupán utalni (például) Ady forradalmi vagy Babits közéleti indíttatású verseire.

231 Görömbei András, *A népi irodalom öröksége = „De mi a népiesség...”*, szerk. Sallai Éva, Bp., Kölcsey Intézet, 2005, 247–254.

232 Gyurgyák János, *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Bp., Osiris, 2007, 393.

## Konzervatívok

A társadalmi anomáliák nem kerültek el a háború utáni konzervatív politikai elit egyes csoportjainak érdeklődését sem. Illyés szavaival: „A kazalaji vita, hogy kiknek van jobb dolguk, a pusztai cselédeknek vagy a falusi zseléreknek és kisparasztnak-e, később országos méreteket öltött, már az úgynevezett illetékes körökben.”<sup>233</sup> „Illetékes”, vagyis „hivatalos” falukutatóknak nevezhetünk mindenkit, aki a szociográfiai tevékenységet hivatalból üzte: az úgynevezett szociális tanácsadókat, a közegészségügyi szakértőket, a politikailag pozicionált társadalomtudósokat, a rendszerrel lojális társadalomelemzőket és szociográfusokat.<sup>234</sup> Állami tisztviselőként nem meglepő, hogy ők a komoly rendszerkritikáig nem merészkedtek el és a nagybirtokot a mezőgazdasági személyzet számára legideálisabb vagy legalábbis legkevésbé rossz berendezkedésnek tartották. Mindez nem jelenti feltétlenül, hogy ne lettek volna tisztában a probléma súlyával, s nem keresték volna a kiutat a válságból, ám ők a birtokstruktúra jellegét nem bolygató szanalási kísérletek felé tendáltak. Terveik főképp a következők voltak: adócsökkentés, kedvező hitelkonstrukciók, pénzátcsoportosítások, hitbizományi földek rendezése, kishaszonbérletek kiterjesztése (földosztás helyett), telepítések, valamint a házi ipar fellendítése és a kubikosmunka reaktíválása. Javasataik egyik leggyakoribb eleme az aktív szociálpolitika volt. A harmincas években felélénkülő állami szociálpolitika hozott is bizonyos méltányolandó eredményeket – elsősorban azonban az ipari munkásság számára. „A kormány foglalkozott ugyan a mezőgazdasági napszamosok bérminimumát, öregségi és özvegyi biztosítását kimondó törvények megalkotásával, de közülük egyik sem vált valóra. A gazdasági cselédeket pedig még ilyenformán sem érintette a dolog” – mutat rá Gyáni Gábor.<sup>235</sup> A vitában főként gazdasági szempontokat érvényesítettek, hiszen agrárius gyökereiknek köszönhetően itt mozogtak otthonosabban. Gyakorta hivatkoztak – nem teljesen alaptalanul<sup>236</sup> – a népiek tudománytalan, intuitív falukutatói módszertanára, mellyel szemben többen közülük az intézményes kutatás minden előnyét mozgósíthatták tevékenységük során.<sup>237</sup> Bár a tendenciózusság tőlük sem

233 Illyés, *Puszták népe...*, 166.

234 *Hivatalos falukutatók: a vidéki Magyarország leírása 1930 és 1940 között: társadalomtörténeti forrásgyűjtemény*, szerk. Bíró Judit, Bp., PolgART, 2006, 10.

235 Gyáni Gábor, Kövér György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 2006, 367.

236 Kovács Imre társadalomtörténetileg bajosan védhető állításaihoz lásd: Bognár Bulcsu, *A harmadik út eltérő képviseletai: Erdei Ferenc és Kovács Imre a két világháború közötti parasztpolgárosodás esélyeiről*, Magyar Szemle, 2009/7–8, 106. Erdei problematikus gondolatmeneteire pedig már a kortárs szociológia is reflektált. Lásd: Rézler Gyula, *Falukutatók és szociográfusok. A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben = Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944*, a kötet anyagát válogatta, a bevezetőt írta: Tóth Pál Péter, Bp., Gondolat, 2005, 149–153.

237 A hivatalos falukutatóshoz: Torkos Veronika, *A hivatalos falukutatók intézményei a két világháború között*, Társadalomismeret, 1989/3, 91–101. és *Hivatalos falukutatók...*

állt távol, „érveik, megállapításaik számos ponton valós elemet, helytálló következtetést tartalmaztak” és az 1945-ös földreform eredményei is „inkább a szkeptikusokat látszanak igazolni”.<sup>238</sup>

Az intézményesülő falukutatásban Teleki Pálnak voltak komoly érdemei, de az ő nevét kell elsőként említeni a természet és „a nép” szeretetét programjává tévő – nemzetnevelő célzatú – cserkészethet is.<sup>239</sup> Az idézőjel helyütt arra a koloniális viszonyulásra utal, mely a tárgyalt korban nemcsak a konzervatív körök sajátja volt, hanem osztozott benne például az urbánus értelmiségiek java is. Áthatja ezt a gondolkodásmódot egyfajta atyáskodó szellem, mellyel a gyámolítandónak tartott vidéki nép felé fordultak, másfelől viszont éppen ezt a népességet tartották a konzervatív körök – szaporaságuk folytán – a magyarság fő „fajfenntartó rétegének”, nem mellesleg pedig „a katonaság legfőbb rezervoárjának.” (Utóbbi gondolatokat az urbánusok már nem osztották, hiszen a „népesség fajfenntartó ereje” vagy a „biológiai értékállomány” kifejezések abba a miliőbe illeszkednek, amelyet egyszerre – és egymástól nem teljesen függetlenül – határozott meg a zsidótörvények légköre és a hatalom agrárnépesség felé forduló figyelme.) Az általában patetikus hangnemű konzervatív értelmezés szerint a népet különböző kormányintézkedésekkel és a vidéki intelligencia segítségével „fel kell emelni”, a fő cél pedig a korszerű szakismeretek elsajátítása mellett a „vörös propaganda” elleni védekezés. Erős magyarázó erővel bírt az a liberális korszakból átmentett felfogás is, amely a szegénységre mint az adott politikai, gazdasági berendezkedés potenciális veszélyforrására tekintett, erkölcsi minőségként kezelve azt. A Teleki által koordinált legfontosabb falukutató központok az 1924-ben alapított *Magyar Szociográfiai Intézet*, az 1925-ben alakult *Magyar Társadalomtudományi Társulat* és a tiszavirág-életű, ám annál nagyobb visszhangú *Táj- és Népkutató Központ* volt (a harmincas évek végén). „Ezek az intézmények a kormány támogatásával szociológiai és szociográfiai kérdések megvitatását, a két tudománnyal összefüggő problémák tisztázását és a társadalomtudományok népszerűsítését vállalták magukra.”<sup>240</sup> A reformkonzervatív, rendszerrel lojális szociográfia még további két jelentős központtal, a Bodor Antal és Steinecker Ferenc vezette *Faluszövetség*gel és a *Magyar Társaság Falukutató Intézet*ével, valamint két komoly mozgalommal, az *Országos Széchenyi Szövetség*gel és a *Fiatal Magyarság* körével bírt. A *Fiatal Magyarság* tagságából indult például a népi szociográfus Szabó Zoltán, aki a *Magyar*

238 Püski, *Az agrárkérdés a 30-as évek Magyarországon...*, 118–121. Saád József említi az 1945-ös földreformban aktívan közreműködő Kerék Mihály csalódottságát: „Mindig szívesen beszélt életéről, szeretett tanáiról, különösképpen Bernát Istvánról, a falukutató szociográfusokról, Weis Istvánról, az ONCSA-akcióról és – rezignált keserűséggel – az 1945 utáni földosztásról. Ő nem így akarta. Polgárosító reformot akart, azon munkálkodott jó másfél évtizeden át.” „...hivatásom a mezőgazdaság”: *Kerék Mihály önéletrajza*, Korall, 19–20 (2005), 53.

239 Teleki szerepéről a cserkészmozgalomban: Ablonczy Balázs, *Teleki Pál*, Bp., Osiris, 2005, 288–310.

240 Borbándi, *A magyar népi mozgalom...*, 99.

*Társaság Falukutató Intézet*ének 1935-ös pályázatán második helyezést ért el munkájával (lényegében *A tardi helyzet* gerincével). Érdemes tehát megvizsgálni a népi és a hivatalos szociográfia összefüggéseit is!

### Kapcsolódási pontok

Ahhoz, hogy a falukutatás fellendülésének, divattá válásának körülményeit megérthessük, a nemzeti trauma (Trianon), a kedvezőtlen gazdasági folyamatok (világválság), a népi irodalom előretörése, valamint a politikai (látszat)érdeklődés („új szellemi front”<sup>241</sup>) mellett – azoktól természetesen nem függetlenül – a tudományos korszellemet sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Népismeret terén alapvető fontossággal bírt a két világháború között (első) virágkorát élő hungarológia, mely a magyarság alaposabb megismerését tűzte ki céljává. Debrecenben a reformszellemiségű *Ady Társaság* Németh László javaslatára már 1935 tavaszán hungarológiai osztályt nyitott Berei Soó Rezső egyetemi professzor vezetésével. A hallgatók a *Turul Bajtársi Szövetség* koordinálásával vettek részt a munkában: az előadások szervezésében és a konkrét falukutatásban. A debreceni példa – melyet egy későbbi fejezetben részletesen körbejárók – jól szemlélteti a különböző népismereti műhelyeket, illetve azok eddig talán kevésbé hangsúlyozott kapcsolatrendszerét. Így a népi írók (fenntartásokkal: Németh László) közismert tevékenysége mellett a tudományos műhelyek kialakulását (esetünkben a hungarológiát), valamint a jobbára a Horthy-korszakban szocializálódott felsőoktatásbeli ifjúság növekvő társadalmi érzékenységét, és az azt képviselni hivatott, erősen jobboldali politikai kötődésű – ám vegyes összetételű – hallgatói szervezeteket (a *Turult*).<sup>242</sup> Hivatalos és népi falukutatás az egyes életpályákon belül is produkált átfedéseket.<sup>243</sup> A kormány által 1938-ban létrehozott vármegyei szociális tanácsadók sorában találjuk például Kerék Mihályt és Szabó Zoltánt is,<sup>244</sup> pedig utóbbit egyenesen a népi szociográfusok „ajtónyitójaként” aposztrofálta Illyés Gyula.<sup>245</sup> Szabó a cserkészmozgalomtól indulva jutott el a kultúrpolitika bírálataig, s addig a radikális (ám nem túlrészletezett) belátásig, hogy „az egyetlen megoldás: a magyar társadalom szerkezetének átalakítása és egyensúlyának megteremtése”.<sup>246</sup> Helyzete éppen e kettősség

241 Ehhez lásd: Gergely Jenő, *Gömbös Gyula: politikai pályakép*, Bp., Vince, 2001, 292–293.

242 A *Turul* viszonyához a népiekhez lásd: Kerepeszki Róbert, *A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*, Máriabesnyő, Attraktor, 2012, 205–220.

243 Ennek ellenére Gyurgyák János a népiek csapatát egységesen kurzusellenesnek tartja: Gyurgyák, *Szélsőjobboldaliság a népi mozgalomban...*, 449. A konzervatív és a népi falukutatás összefüggéseit részletesebben tárgyalom: Bartha Ákos, *Az érem két oldala: hivatalos falukutatók – népi szociográfusok*, Jászkunság, 2008/3–4, 136–161.

244 Borbándi, *A magyar népi mozgalom...*, 237.

245 Illyés Gyula, *Az ajtónyitó*, Új Látóhatár, 1974/5, 330.

246 Szabó, *Cifra nyomorúság...*, 277.

miatt vált nehezzé: jobboldalról támadták vélt túlzásai miatt, míg a baloldalon „fehérlelkű öregcserkészként” tekintettek rá, hiányolva a „határozott világnézetet” és a tisztázott programot.<sup>247</sup> Hasonló problémákba fogunk ütközni Kovács Imre pályáját vizsgálva a Teleki-féle kiállítás, vagy némiképp a kemsei falukutatás kapcsán is.<sup>248</sup> Továbbá, a konzervatív körök falukutatók iránti érdeklődését példázza a fiatalok (szó szerint) kötetnyi írása a Szekfü Gyula által szerkesztett és Bethlen István által patronált *Magyar Szemle*-ben.<sup>249</sup>

A népi–hivatalos kettősség azonban nemcsak írók, politikusok, gazdasági szakemberek esetében kitapintható, de a mindennapi élethez közelebb lépve is találkozni vele – mint ahogyan például egy falusi lelkész életútjából is láthatjuk. Fürjész István, a fiatalkorában népi nézeteket valló, dunántúli egykeutatásban résztvevő<sup>250</sup> sárospataki teológusnövendék „hivatalába” (parókiájára) kerülve gazdasági nehézségekről, földkérdésről már nemigen ejtett szót, sőt kifejezetten konzervatív húrokat pengetett.<sup>251</sup> 1942-ben nyomtatásban megjelent teológiai doktori disszertációjában pedig hiába szólt elismerően a népiek „bátor hangvételű” munkáiról, végső konzekvenciája szerint noha „van a falunak gazdasági, szociális stb. problémája, azonban nem ezek a válságban élő falunak a fő problémája. [...] A falu igazi problémája a lelkek megreformálása” – vallotta Fürjész,<sup>252</sup> a Németh László által említett „Rubicon”-t nem lépve át. Mindez hűen illusztrálja az ifjonti lelkesedés határait is, hiszen a „pedagógiai provinciának” tekinthető iskolapadból az „életbe való lépés” gyakran jár együtt „frusztráló élményekkel, csalódásokkal”.<sup>253</sup>

247 Veres Péter véleményét idézi tanulmányában Huszár Tibor: Szabó Zoltán, *A tardi helyzet; Cifra nyomorúság...*, IX.

248 1938-ban a Táj- és Népkutató Központ által megszervezett kiállítást (A földbirtok helyzete Magyarországon) szinte azonnal megbuktatták az agrárius körök (OMGE) és a velük ezúttal együtt fellépő nagytőke képviselői. A rendezvényt szervező Teleki Pál kultuszminiszter kihátrált az esemény mögül, megtagadva tanítványait, többek között az agrárpolitikai rész rendezőjét, Kovács Imrét. (Ablonczy, i. m., 380–382.) A Pro Christo Diákok Háza cserkészcsapatának kemsei falurajzához, melyben Kovács Imre is aktív szerepet vállalt és Teleki Pál írt előszót: Elek Péter [et al.], *Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*, Bp., Sylvester Irod. és Ny. Intézet, 1936.

249 Ifjúság és falukutatás: Válogatás a Magyar Szemle köteteiből, szerk. Erdész Ádám, Bp., Tevan, 1993.

250 Fürjész a pataki ifjúság lapjában számolt be tapasztalataikról, hasonlóan komor színben festve le a helyzetet, mint a népiek. Fürjész István, *Az Ormányságról*, Sárospataki Ifjúsági Közöny, 1934. november, 25–29.

251 „Az irányítást várja is a falu, s ha nem kapja meg, fájlalja, azonban nélküle is meg tud lenni. Ilyenkor fejlődik ki az úrgyűlölet bennük. A társadalmi rétegek közti mély szakadékot itt kell és lehet elsősorban megszüntetni” – hangsúlyozta a faluvezető vélt szerepét 1940-ben. Fürjész István, *A falu és vezetőjének elindulása*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Adattár, Faluszemináriumi Kéziratok (továbbiakban: SRKTGy Adattár. Fsz. Kt.) 2839.

252 Fürjész István, *Egyházunk falumissziója*, Debrecen, Csuka László Ny., 1942. Idézet: Uo., 71.

253 T. Kiss Tamás, *Tett(Hely)ek. Egyetemisták valóságkutató táborai Magyarországon a 20. században*, Bp., ÚMK, 2007, 16–17.

\*

A Horthy-korszakbeli népi és konzervatív érvrendszer közti legmarkánsabb határvonalnak a földreform tekinthető, hiszen míg előbbieket csak egy komoly földreformmal tartották orvosolhatónak a helyzetet, addig a konzervatívok jobbjai a „fontolva haladás” 19. századi tradícióját próbálták meg folytatni és érvényesíteni a hatalmi intézményrendszeren keresztül. Remélhetőleg arra is sikerült rámutatni, hogy komoly játéktér volt a két tábor között. A népiek rendszerrel való kapcsolata nem volt egységes,<sup>254</sup> egyes konzervatív szociálpolitikusok, társadalomtudósok reformkészsége pedig felette áll annak, amit sokáig gondolt róluk a történettudomány.<sup>255</sup> Összességében azonban nem ez volt a tendencia. „Mindkét oldal esetében inkább az érdekvédelem és a képviselőlet dominált a konszenzusra törekvés helyett, ami több tényezővel magyarázható. A reformpártiak szemléletmódját továbbra is a földosztás uralta, s minden egyéb szociális javaslatot csak ennek függvényében értékelték. A másik tábor viszont valójában soha nem volt hajlandó arra, hogy a földreformot az agrárgondok egyik lehetséges eszközeként fontolóra vegye”<sup>256</sup> – hangsúlyozza Püski Levente. Valójában tehát a süketek párbeszéde zajlott a harmincas évek Magyarországon, ami persze egyáltalán nem példa nélküli eset. A modern politikatudomány meghatározása szerint pontosan ez történik, ha paradigmatis ellentétek feszülnek politikai táborok között.<sup>257</sup>

Azt pedig, hogy szép számmal voltak olyan „harmadikutas” műhelyek Magyarországon (például Debrecenben vagy Sárospatakon), ahol másképpen viszonyultak a valóságfeltáráshoz, a következő fejezetből fogjuk megismerni.



254 Gondolhatunk itt például a szociális tanácsadóként ténykedő Szabó Zoltánra és a csendőrtől zaklatott, nézeteiért börtönt viselt Veres Péterre.

255 Lásd például az alábbi, méltatlanul elfeledett munkát: Weis István, *Hova? A magyar jövő útja*, Bp., Athenaeum, 1931.

256 Püski, *Az agrárkérdés a 30-as évek Magyarországon...*, 121.

257 Schlett István, *A politikai gondolkodás története Magyarországon*, Bp., Századvég, 2009, I. kötet, 43–48.



### III. SZOCIOGRÁFIA ÉS FALUKUTATÁS



## 1. A KÖNYV ÚTJA „A NÉPHEZ”

### HATALMI ATTITÜDÖK ÉS OLVASÁSI SZOKÁSOK A 20. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

„Hogy mennyire volt a magaskultúra mindig is kevesek ügye, avagy kiváltsága, és hogy mit is jelent a mindenkori »kevesek« szó, olyan kérdés, melyet minden korszak kultúratudósának érdemes újra föltenni, saját jelen idejének távlatából igyekezvén megválaszolni. A kérdés egyszerre érinti a kultúra vertikális átjárhatóságát, a társadalmi javak egy részének elosztását, a különböző művészeti produktumok hasznát és hasznosságát (»Miért e lom?«), hatáspotenciálját, életintegrációs szerepét, a mecénatúrát, az irodalmár szakma felelősségét, lehetőségeit és – talán a legkisebb hatókörű, ám egyéni szempontból nem jelentéktelen tényezőként – mindennapi érzésvilágát.”

Lapis József, *Enyhe mámor*  
(A legújabb líra kihívásai az ezredforduló után),  
Alföld, 2009/12, 76.

Mindenekelőtt (ismét) tisztáznunk kell, mit értünk „nép” alatt ebben a fejezetben, hiszen bár népszerű fogalomról van szó, meghatározásában – mint láthattuk – koránt sincsen egységes álláspont a kutatók körében. Érdekes módon a történészeket mintha kevésbé foglalkoztatná a kérdés, noha a 20. századi társadalmi modernizáció egyik kulcsproblémájáról van szó, melynek fő tétje – egy elcsépzelt fordulattal élve – „a nép beemelése a nemzetbe”. Üdítő kivételenként legutóbb Gyáni Gábor foglalkozott a kérdéssel, hangot adva aggályainak a néprajztudomány népfogalmát illetően. Anélkül, hogy elmerülnénk a részletekben (a népbe beletartozik-e a kisnemesség, a kispolgárság, az ipari munkásság stb.), ismételjük meg: „érdemleges néprajzi érdeklődés kezdettől [...] mindig kizárólag csupán a parasztok iránt nyilvánult meg.”<sup>1</sup> Számunkra is ez lesz az irányadó, amikor „a nép” kapcsán a magyar parasztság kultúra-fogyasztását vizsgáljuk.

<sup>1</sup> Gyáni Gábor, *Nép, nemzet, zsidó*, Kalligram, Pozsony, 2013, 14–15.

Minek a kultúrafogyasztását? Be kell lássuk, a „paraszttság” kifejezés is pontosításra szorul. Sárkány Mihály történeti-antropológiai olvasatában a parasztok önálló földművesek, akik valamilyen formában tulajdonosként, családjukkal, háztartási és gazdálkodási egységben élnek és dolgoznak az adott közösség szokásai, elvárása és értékrendje szerint. A szociológus Kovách Imre szerint a „történeti parasztágot” magántulajdonnal, a mezőgazdasági termelés túlsúlyával, a piacra és önellátásra termelés kettősségével, a túlélési és ellenállási készség meglétével és a gyenge társadalmi mobilitással lehet jellemezni. Eképpen a paraszttság rostáján kihullnak az agrárproletariátus népes csoportjai (napszámosok, cselédek, részes aratók, summások stb.), történetiségében vizsgálva a kérdést pedig a hatvanas évekkel, a téjeszesítéssel megszűntnek tekinthető ez a réteg. Juhász Pál róluk már mint „utóparasztágról” beszél, amit Harcsa István megerősít: „a régi paraszti rétegek nyomában teljesen új társadalmi csoportok jönnek létre, amelyek már egyáltalán nem hasonlítanak elődeikre.”<sup>2</sup>

Bárhogyan is áll a dolog, „a nép” helyzetét a 20. század első felében sajátos kettősség jellemezte. Egyrészt az esszencialista fogalomkonstrukció nyomán parasztiként számon tartott csoportok egyre öntudatosabban vallották egyenjogúságukat a magaskultúrát meghatározó rétegekkel, másrészt – ezzel egy időben – a tradicionális paraszttság erodálódása, bomlása is felgyorsult. Ez a két, paradox módon egymást erősítő folyamat a népi írók fellépésében kulminált, akik nem is tudtak egységes álláspontra jutni a modernitás versus paraszti hagyományok kérdésében. Ráadásul a politikai, sőt a gazdasági hatalom is markánsan hallatta szavát a „paraszti jövőt” illetően, még szövevényesebbé téve a fenti képletet. Az újabb kutatásokból<sup>3</sup> tudjuk, a népiség csúcspontja nem a szociográfiák és az írópercek idejére szorítkozik, hanem kormányokat, rendszereket átívelően, egy jóval szélesebb időintervallumot (egy bő évtizedet) ölel át és egészen a kommunista hatalom megszilárdulásáig tart. Ebből adódóan – mint oly sok más társadalomtörténeti jelenséget – a paraszti modernizáció körüli vitát is a mindenkori hatalom, illetve egyes értelmiségi szekértáborok igyekeztek kanalizálni. Ennek ellenére (vagy inkább éppen ezért) igen keveset tudunk például a dualizmus kori szabadművelődés, a Horthy-kori iskolán kívüli népművelés vagy a „fényes szelek” népiskoláinak hatásmechanizmusáról. Vagyis arról, hogy milyen hatást gyakoroltak ezek az intézmények a megcélzott rétegekre; mennyiben tekinthetők valós igényekre megfogalmazott reakcióknak és mennyiben a hatalom társadalompolitikai akcióira kötött díszes masninak.<sup>4</sup> Itt most nem törekedhetek e komplex, alapkutatásokat igénylő témakör teljes kibontá-

2 Valuch Tibor, *A történeti paraszttság változásai az 1960-as években*, Századvég, 2003/1. 3–31. és Kovách Imre, *A magyar társadalom „parasztlanítása” – európai összehasonlításban*, Politikatudományi Szemle 2003/3, 41–65.

3 Papp István, *A magyar népi mozgalom története: 1920–1990*, Bp., Jaffa, 2012.

4 Údító kivételek: Majtényi György, *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*, Bp., Gondolat–Magyar Országos Levéltár, 2005. és Papp István, *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Népi tehetségek gondozása, vagy tudatos elitnevelési kísérlet?*, Bp., Napvilág, 2008.

sára, csupán (elsősorban) a sárospataki faluszeminárium vándorkönyvtár-akcióján keresztül szeretném illusztrálni a magyarországi falusi/tanyasi közösségek olvasási szokásait és lehetőségeit a 20. század első felében.

Kiindulópontunk a Horthy-korszak kultúrpolitikája, melynek embereszménye az egészséges, erős, nemzeti kötődésű állampolgár volt – falun és városban egyaránt. Természetesen ezt a sablonos képet egyedi elképzelések tették színessé. Klebelsberg Kuno szerint a népiskolai program azért volt fontos, mert „a politikai demokráciát meg kell előznie a kulturális demokráciának, vagyis mindenkinek tanulnia kell”. A sokat emlegetett „kultúrfölény” nem válhatott volna politikai szlogenné a vidéki iskolák áldatlan állapotának felszámolása, vagy legalábbis a gondok mérséklése nélkül. S bár az iskolaprogram „elsősorban az Alföld elmaradott, ritkán lakott tanyavilágának népiskolával való ellátását tűzte ki célul”,<sup>5</sup> Zemplénben is épültek „Klebelsberg-iskolák”, melyek sikerrel szolgálták az analfabetizmus visszaszorítását.<sup>6</sup> A korszak következő nagy hatású kultúrpolitikusa, Hóman Bálint 1932-ben került a tárca élére és tíz éven át töltötte be tisztségét. Míg a húszas évek, Klebelsberg (és például Kornis Gyula) ténykedése elsősorban arra irányult, hogy mindenki minél inkább megtalálja számításait a társadalmi ranglétrán elfoglalt pozíciójának megfelelően, Hóman a szegény, de tehetséges gyermekek értelmiségévé válását – tehát társadalmi felemelkedését – részesítette előnyben, erősen hangsúlyozva a közvetített műveltséganyag nemzeti jellegét.<sup>7</sup> A szegény sorsú tömegek sorsán ösztöndíjalapok, majd a korszak vége felé népi kollégiumok igyekeztek segíteni – a lehetőségekből adódóan szerény eredménnyel.

Egyrészt a népi iskoláztatás esélyeit köztudott módon rontotta, hogy a parasztszülők vonakodva engedték gyermeküket (tovább)tanulni, hiszen az munkaerő-kiesést jelentett a család számára. Másrészt a parasztéletformának értelemszerű velejárója volt a természet-közelség és a tapasztalati tudás előnyben részesítése a klasszikus iskolai ismeretszerzés rovására. A várossal szemben „a falusi nevelőkönyvzet áttekinthető: egy egész világ, amelyben a gyermek tud tájékozódni s nemcsak szavakat, hanem összefüggéseket és jelentéseket tanul meg”, ami a magaskultúrával való találkozásokkor már nem mindig adatik meg.<sup>8</sup> Erdei Ferenc gondolatmenetén továbbhaladva: „A mezőgazda kétféle úton szerzi meg a szaktudását. Egyfelől a szülők gazdaságában megtanulja a termelés hagyományos paraszti módszereit, másfelől úgy-ahogy tanul

5 Kührner Éva, *Iskola és egészség: Az iskola-egészségügy helyzete 1945 előtt, különös tekintettel Szabolcs vármegyére*, Nyíregyháza, Örökségünk, 2010, 18–22.

6 Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára, szerk. Orbán Sándor, Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén megye Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, 1970, 136. A századelős helyzetet érzékelteti, hogy a Sárospatak melletti Dorkó tanyán 1910-ben a népesség 50%-a volt analfabéta. Szabó Sándor, *Dorkó tanya település- és társadalomstruktúrájának változásai*, Borsodi Szemle, 1980/2, 86.

7 Összefoglaló jelleggel: Ujváry Gábor, Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája = *A magyar jobboldali hagyomány*, szerk. Romsics Ignác, Bp., Osiris, 2009, 377–413.

8 Erdei Ferenc, *Magyar falu*, Bp., Akadémiai, 1974, 184–185.

valamit más gazdaságokban, újságból, nagyrítván könyvből és tanfolyamokon.”<sup>9</sup> A paraszti praktícizmust igazolják Fél Edit és Hofer Tamás átányi kutatásai is („nem az a fontos, ami a házban van, hanem ami a házon kívül”), noha ugyanők figyelmeztetnek a művelődés regionális és szociális alapú különbségeire.<sup>10</sup>

A két világháború közti korszakot illetően népkönyvtárakról körülbelül a falvak egyharmadából,<sup>11</sup> más számítások szerint 40%-ából<sup>12</sup> van tudomásunk – azt azonban nem tudjuk, hogy ezek mennyire működtek valójában. Tartalmukat illetően sejthető, hogy „a parasztság ízlése a szépirodalom terén eléggé konzervatív volt, Jókai, Gárdonyi, Vas Gereben, Beniczky Bajza Lenke voltak a legkeresettebbek, mellettük Mikszáth, Tömörkény, Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, a külföldiek közül Dumas és Courths-Mahler, s az újabb generációból Zilahy” volt népszerű. 1927-ben a *Vallás- és Közkutatásügyi Minisztérium* 650 000 P-s alappal 1500 új népkönyvtárat hozott létre, amit 1935-ben vándorkönyvtári hálózattá alakított át,<sup>13</sup> a *Földművelésügyi Minisztérium* pedig – szintén 1935-től – több tízezres példányszámban jelentette meg a rádió vasárnapi mezőgazdasági előadásait. A háború idején a VKM újra kísérletet tett, hogy megismertesse „a népet” nemzeti klasszikusainkkal és nagy példányszámban, nyomott áron jelentetett meg néhány válogatott életművet,<sup>14</sup> mintegy megelőlegezve a szocializmusbeli *Olcsó Könyvtár* sorozatát. Tette mindezt szerény sikerrel, hiszen a parasztság műveltséganyaga nem vált, nem válhatott egyik pillanatról a másikra könyvalapúvá, ráadásul az államilag dotált *Hangya Szövetkezet* detektívregényein keresztül a már-már kiszorolni látszó filléres ponyvát is sikerült visszacsempészni a falvak világába.<sup>15</sup> Hasonlóan járt a népi orgánumpént működő *Szabad Szó* kezdeményezése, mely szövetkezeti jelleggel igyekezett minőségi irodalmat terjeszteni a falvak számára a világháború éveiben. A munkacsoport

9 Uo., 174.

10 Átányon például 1878-ra már alig volt analfabéta, a két világháború között pedig frakcióharcokkal terhelt *Olvastkör*, belőle kiváló *Gazdakör* is működött számos más egyesület és szövetkezet mellett. Fél Edit, Hofer Tamás, „Mi, korrekt parasztk...”: *hagyományos élet Átányon*, Bp., Korall, 2010, 286., 328–332. A források kritikai kezelésére figyelmeztet, hogy egy 1925-ös, hivatalos felmérés semmilyen kulturális egyesületről nem tud(ósít): Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archivum, Közigazgatási tájékoztató lap: Átány. (St. 1164.) Hasonló községbeli szociális törésről számol be például Márkus István és Püski Sándor is. Márkus István, *Nagykorús*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 39. és Huszár Tibor, *Találkozások: beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*, Bp., Corvina, 2005, 257.

11 Balogh István, *A parasztság művelődése a két világháború között*, Bp., Akadémiai, 1973, 96.

12 Gunst Péter, *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*, Bp., MTA TTI, 1987, 130.

13 Uo., 134. Gunst maga is óvatosan fogalmaz, kutatásait reprezentatív olvasásszociológiai felmérés nem segítette. Zemplén vármegyében mindenestre 1939-ben 47 községben, összesen 8694 kötetből álló „népkönyvtárról” tudunk, „ezen kívül 8 község részére a földművelésügyi miniszter mezőgazdasági szakkönyvtárat adott”. *Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára...*, 156.

14 Balogh, i. m., 96–99.

15 Gunst, i. m., 133.

1941-ben (más szervezetekkel karöltve) 100 vándorkönyvtárat hozott létre és köröztetett 1943-ig, összességében csekély eredménnyel.<sup>16</sup> A szakirodalom ugyanakkor – a szociográfusokhoz hasonlóan – „a népet” sem menti fel, hangsúlyozván, hogy még a tehetősebbek sem igen olvastak (és főképp nem vásároltak) könyvet, inkább a járatott lapokat tanulmányozták a gazdakörökben.<sup>17</sup>

Míg a könyv áttörése tehát váratott magára, a dualizmus korában már polgári magatartásmintákat (szorgalom, munka, takarékoság) is közvetítő, mindazonáltal alapvetően ponyvaterméknek tekinthető kalendárium az első világháború után elveszíti „központi szerepét a parasztság kommunikációs háztartásában”. A Horthy-korszakban megszorodnak az információszerzés lehetőségei, ezzel egy időben a megmaradt piacon a kultusztárca népművelési osztálya által jóváhagyott, kifejezetten az okszerű gazdálkodást népszerűsítő, gazdagon illusztrált naptárak kerülnek előtérbe,<sup>18</sup> amellet, hogy a tradicionális normaformáló írárok – mindenekelőtt a *Biblia*, illetve kisebb erkölcsnemesítő broszúrák (például az átányi *Arany ábécé*) – a háztartások szériatartozékai maradnak. Tegyük hozzá: a befogadói tudat mindig más, mint a szándék (ahogyan a szociográfus is másképp látta, mint a történész).<sup>19</sup>

A fenti értelemben vett „élménytávoltság” mérséklése a falusi intelligencia (pap, tanító, jegyző) feladata lett volna elsősorban. Helyzetük nem volt irigylésre méltó: 1931-ben Weis István számítása szerint a községi jegyzőkkel 99 „különböző felsőbb hatóság” rendelkezett, amellet, hogy a falu népessége saját érdekvédelmét várta (volna) el tőlük.<sup>20</sup> A tanítók sanyarú helyzete közismert,<sup>21</sup> de sok múlt a pap/lelkész hozzáállásán is.<sup>22</sup> Egy lelkész második világháború alatti visszaemlékezésén keresztül: „a lelkész a falu mindenese. [...] Alkalmadtán orvos, jogi tanácsadó, tanító, bevásárló, hivatalos ügyek intézője” egyben. Emellet, ő maga „akkori szemmel nézve merész” népművelő előadásokat tartott, könyvtárt létesített és kirándulásokat is szervezett. Az agilis lelkész kultúrházát is szeretett volna építeni, ahol népnevelő színdarabokat adtak volna elő.

16 Varga Sándor, *A Szabad Szó című hetilap könyves-akciói 1939–1943*, Magyar Könyvszemle, 1968/4, 305–320. Az eléggé „vonalas” írás még a vándorkönyvtár kifejezést is a munkásmozgalomtól eredezteti. Uo., 314.

17 Gunst, i. m., 135.

18 A két világháború közötti magyar kalendárium szerepéhez a paraszti mentalitás változásában lásd: Kovács I. Gábor, *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok – Társadalom- és kultúrtörténeti tanulmányok*, L'Harmattan, 2011, 437–447. A kalendáriumok kultúrtörténetéhez: Uő, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig*, Bp., Akadémiai, 1989.

19 Ezt majd a következő fejezetben, a *Kiskunhalom* kapcsán fogjuk részleteiben látni.

20 Weis István, *A magyar falu*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1931, 59. A népi szociográfus (!) 1940-es véleménye szerint ugyanakkor „szaktudásban nagyon kevés kivétellel minden falusi értelmiségi képzett és tájékozott. Soha jobb szaktudású értelmiség nem kell a falunak, mint a mostani falusi orvosok, papok, jegyzők és a fiatalabb tanítók.” Erdei, i. m., 195.

21 Az országos akció következtében „1930/31-re az egy tanteremre jutó átlagos tanulól szám 60-ról 40-re csökkent”, egy tanítóra pedig már csak 47 tanuló jutott a 80-nal szemben. Kührner, *Iskola és egészség...*, 18.

22 Ehhez lásd: Bene Lajos, *A magyar falu társadalma*, Bp., 1925, 117–122.

Állítása szerint ebben segítségére lett volna a szociálisan érzékeny főszolgabíró, későbbi kassai polgármester, aki emellett vállalta, hogy minden faluban bevezetődik mond Kodolányi János *Földindulás* című drámájához.<sup>23</sup>

Fent említett „népművelő”, Kalydy Miklós a sárospataki Teológián végzett, ahol társadalmi érdeklődését az Újszászy Kálmán által irányított faluszemináriumon pallérozhatta. A kötetünkben külön fejezetben tárgyalt szeminárium legállandóbb szociális falumunkája a téli vándorkönyvtár-akció volt, ami negyven kötet ládában való kiküldését jelentette a Sárospatak környéki falvakba és pusztákba. A kölcsönzés rendjét mindenhol kezelők felügyelték – általában a lelkész, a tanító vagy egy népfőiskolás<sup>24</sup> –, akik nemcsak a kölcsönzést regisztrálták, de a kölcsönző adatait is felvették. Az első könyvtár 1936 őszén indult el Nagyzoványra azzal a céllal, hogy egyrészt felderítsék „a nép” kultúrigényét (illetve az olvasók körét), másrészt, hogy igyekezzenek alakítani is az ízlést, mindenekelőtt a gombamód terjedő ponyvairódalom ellenében propagálva a jól olvashatónak minősített, mégis értékes műveket. A fő szempont tehát az olvasmányosság, ám emellett műfaji prioritás is létezett, vagyis a versek és a mesék mellett a regény elsőbbsége. Előny volt, ha az olvasók (tehát a parasztság) életét, gondjait, mindennapjait örököltette meg a mű, lehetőleg a „saját nyelvükön” és a történetnél előnynek tekintették a „tájjellegét”. A visszajelzések szerint azonban a falusiak egyrészt nemigen ragaszkodtak saját bajaik „vizsgatolvasásához”, másrészt olyan kötetek is ládába kerültek (Szabó Dezső művei például), melyeket bajosan lehetne könnyen olvashatónak minősíteni.

1938-ban mindenesetre már két láda keringett a környék falvain/tanyáin, majd 1939-ben a kezdeményezést felkarolta a *Faluszövegség* is, megküldve a patakiak számára egy százkötetes vándorkönyvtárat. 1941-ben már ötládányi könyve volt a szemináriumnak – azonban mindössze három ládával, így egyszerre csak három helyen lehetett kint a gyűjtemény. Ezt a problémát is sikerült hamarosan orvosolni, sőt 1942-re már hat könyvtárról tudunk. A háború idején mind a hat kint volt szolgálatban, így összességében szerencsésnek mondható, hogy mindössze egy könyvtár veszett el a zavaros időkben. 1945 után is folytatódott a kultúrmisszió, a kiviteli naplók számadatai és a kezelők

23 Ez az információ azért tűnik érdekesnek, mert a *Földindulás* az ormánsági egyke kapcsán igen csak negatív színben tüntette fel a sváb gazdák földvásárlásait, ami az ország világháború alatti (hivatalos) külpolitikai orientációját figyelembe véve inkább kényes, mintsem megbolygatandó kérdés volt (egy főszolgabírótól). Még érdekesebb adalék, hogy az 1949-es szövegben vélhetően szándékosan nem nevesített, szociálisan érzékeny főszolgabíró minden bizonnyal az a Fazekas József volt, aki 1944. október 17-én vette át Kassa irányítását, statáriumot hirdetve a városban. A főszolgabíró Fazekashoz (épp egy jótékonykodás kapcsán): MNL OL K 428. MTI. „Könyvomas”. Napi hírek, napi tudósítások (1920–1944). 1943. június 13., 13. Kassai kinevezéséhez: Potemra, Michal, *Politický a hospodársky život v Košiciach v rokoch 1938–1945: Tematická bibliografia I.* Košice, Štátna vedecká knižnica, 1986, 299. Kassa nyilas uralom alatti napjaihoz: Szabó Lajos, *Utolsó szalmaszál*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség–Kazinczy Ferenc Társaság, 2000, 147–160.

24 A sárospataki népfőiskolához: *A Sárospataki Népfőiskola: 1936–1986*, szerk. Jakab Sándor, Varga Csaba, Bp., Országos Közművelődési Központ: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1986.

bejegyzései nagy népszerűségről tanúskodnak. Ennek megfelelően 1948-ra nyolc, 1949 végére pedig kilenc láda járt körbe a vidéken.

A számadatoknál jóval izgalmasabb kérdésnek tűnik a ládák tartalma, tekintve, hogy e tizenhárom év alatt kormányok, rendszerek és hozzájuk tartozó korszemlekek váltakoztak, megannyi írott nyomot hagyva maguk után. Ami szembeötlő, hogy míg az első három könyvtár inkább szórakoztató jellegű volt Mórával, Tömörkénnyel és Gárdonyival, addig a negyedikről már nemcsak a könyvek megszerettetésére törekedtek a szeminaristák, hanem igyekezvén az olvasók ismereteit bővíteni, a kor kérdéseiben való tájékozottságot is szolgálni akarták – többek között Boldizsár Iván, Erdei Ferenc vagy (a történész) Szabó István műveivel. A rendszer ellenzékének tekinthető népi írók munkái is helyet kaptak tehát a ládákban, ami esetenként konfliktushelyzetet eredményezhetett az egyházi vezetéssel. Alighanem egy ilyen konfliktusról számolt be az egyik, Újszászy Kálmánnak címzett (anonim) levél: „Kiss Ernő esperes úr volt szíves figyelmeztetni arra, hogy a semjéni ifjúsági egyesületnél erre a tételre letétben lévő vándorkönyvtárunkba olyan könyvek is becsúsztak, amelyek felkeltették a kedves Nagytszeteletű Úr jogos aggodalmát. Mély tisztelettel kérem, szíveskedjék a könyvtárból azokat a könyveket kivonni, amelyek ellen kifogás merült fel. Talán a legjobb lenne, ha ezeket a könyveket szíves volna magánál tartani a kedves Nagytszeteletű Úr, amíg a könyvtár Semjénben van.”<sup>25</sup>

A tartalmat illetően megállapítható, hogy politikai fordulatoktól szinte függetlenül, körülbelül 1942-re tehető a változás, a kortárs népi írók térnyerése. A hatodik könyvtár összeállítása ráadásul már „közvélemény-kutatás” után történt; figyelemre méltó, hogy az olvasók a Nobel-díjas finn Sillanpää és József Attila műveit is a ládába követelték.<sup>26</sup> A negyvenötös cezúra csak felerősíti a tendenciát – néhány nemzetközi alkotás (Giono, Szolovjov) bevétele mellett –, ami a népi mozgalom említett, rendszereken átívelő népszerűségét látszik igazolni. A sárospataki vándorkönyvtárakban 1945 után békésen megfért egymás mellett Tersánszky Józsi Jenő, Szabó Dezső és Sztálin „generalisszimusz”, noha a kurrens szakirodalom szerint a könyvtárak 1948 után csak központilag meghatározott könyvvállománnyal rendelkezettek és a többi kulturális intézményhez hasonlóan ki kellett vegyék részüket a propaganda és az aktuális agitációs feladatokból is.<sup>27</sup>

Mivel sok könyvtárkezelő lelkész állt levelezésben Patakkal, tudjuk, hogy a könyvtárakat elsősorban fiatal férfiak használták, mégpedig igen lelkesen (a kiviteli naplók szerint a kölcsönzők átlagéletkora 28 év volt).<sup>28</sup> A könyves

25 SRKTGY Adattár. Fsz. Kt. 2768.

26 Néhány népszerű szerző: Tamási Áron, Szabó Pál, Bibó Lajos, Jean Giono, Frans Eemil Sillanpää, Tompa Mihály, Vörösmarty Mihály, Ady Endre, József Attila, Illyés Gyula, Petőfi Sándor, Gaál Mózes, Makkai Sándor, Kós Károly. Újszászy Eszter, i. m. SRKTGY Adattár. Fsz. Kt. 410.

27 Lásd: Halász Csilla, *A nép művelése: agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején*, Bp., MNL PML, 2013.

28 Részlet egy faluszemináriumi körlevélből: „Úgy halljuk, a könyvek állandóan kézben forogtak. Rendszerint egy-egy könyvosztás után egy sem maradt a könyvtárban. A napokban fog-

ládát a legtöbb helyen a helyi ifjúsági egyesületeknél helyezték el, így nem meglepő, hogy a kimutatások szerint ők voltak a leglelkesebb olvasók. Szintén a kiviteli naplókából tudható, hogy elsősorban a rövidebb novellákat, a történelmi regényeket forgatták; szerzők szerint elsősorban Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Móricz, Nyíró, s a helyinek tekinthető Komáromi János munkáit. Az egyébként is magas használati mutatók azonban önmagukban nem mérvadóak, mivel a könyvek gyakorta körbejártak a szomszédok, rokonok kezén, sőt a tanyasiak között még ekkor is nagyszámú (jobbára idősebb) analfabéták több helyen felolvastattak maguknak. Az olvasmányélményekről, a megszerzett, megértett tudásról sajnos kevesebbet tudunk. E téren óvatosságra intenek a mentalitástörténet eredményei, hiszen azok a maguk esetlegességében is jól érzékeltetik, miképpen gyarapodott (torzult?) egy friuli molnár vagy egy kiskunhalasi gazdember világképe némi magaskultúra becseppentésével.<sup>29</sup>

A patakiak kísérlete sem nélkülözte az ellentmondásokat, s a lelkesedés gyakorta inkább csak gátlásos sóvárgásban öltött testet. Ahogyan Jánosi Ferenc volt faluszeminarista,<sup>30</sup> későbbi élvonalbeli kommunista politikus (ekkor épp vajdácskai lelkész)<sup>31</sup> fogalmazott 1943-ban: „Úgy éreztem, hogy valami sajátságos szégyenérzet visszatartja őket attól, hogy személyesen jöjjenek el könyvért és beszéljenek a könyv tartalmáról. Úgy érzik [...], hogy a világ rendekre van osztva, s egyik rendnek kötelessége vagy lehetősége, hogy könyvekkel foglalkozzék, a másiké pedig, hogy látástól vakulásig dolgozzék, s minden »határátlépés« a két rend között igen sok lelki gátlásba ütközik.”<sup>32</sup> A későbbi miniszterhelyettes beszámolója alapján (is) úgy tűnik, a kulturális javakhoz való hozzáférést hasonló aszimmetria jellemezte, mint amit „a nép” máshol is tapasztalhatott. A *Puszták népében* olvasható rítus, a cselédszerződés meghosszabbításának forgatókönyve („gatyaremegetés napja”) például e kulturális aszimmetria jogszokásbeli kodifikációja.<sup>33</sup>

ják hazaküldeni. Reméljük, olyan állapotban, hogy még néhány magyar falvunk kiszolgálására elegendő lesz.” (1936/137) Idézi: Újszászy Eszter, i. m. SRKTGy Adattár. Fsz. Kt. 410.

29 Vö. Ginzburg, Carlo, *A sajt és a kukacok*, Európa, Bp., 1991 és Csonka Mihály *élete és világképe*, szerk. Romsics Ignác, Bp., Osiris, 2009.

30 A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGy Adattár. Fsz. Kt. 1874–1881.

31 Jánosi Ferenc (1916–1968): református lelkész, tanár, miniszterhelyettes, levéltáros. Sárospatakon szerzett református lelkészi oklevelet. A debreceni tudományegyetemen magyar–latin–görög szakos tanárként végzett (1941), magyar irodalomból doktorált, majd a sárospataki gimnázium tanára lett. Katonai szolgálatra hívták be (1943), tábori lelkész főhadnagyként szovjet hadifogságba esett, ahol propagandamunkára jelentkezett. Feleségül vette Nagy Imre lányát. A debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormány Honvédelmi Minisztériumának osztályvezetője, később a népművelési miniszter első helyettese (1951–1954), a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtitkára (1954–1955), a Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgatója (1955–1957). Az 1956-os forradalom és szabadságharc után letartóztatták és a Nagy Imre-perben elítélték. 1960-ban amnesztiával szabadult és levéltárosként helyezkedett el. *Magyar Életrajzi Lexikon*, javított, átdolgozott kiadás, főszerk. Kenyeres Ágnes. (<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html>.)

32 Újszászy Eszter, i. m. SRKTGy Adattár. Fsz. Kt. 410.

33 „Az állandó csend, melyet először rituális mondatával a cseléd tör meg, majd az intézőség, ha a döntés pozitív, a cselédség függő helyzetének tökéletes kifejeződése. Abban, hogy a »hata-

Végezetül érdemes – csupán kitekintésszerűen – megvizsgálni, mennyiben demokratizálódott a kulturális javak eloszlása 1945 után. Úgy tűnik, nem sokban. Az ígéretesen induló „fényes szeleket” hamar borúsabb idők követték, ahol a „haladó erők” ugyanazzal a paternalista szemlélettel – és jó adag nyers erőszakkal – terelték be a termelőszövetkezetekbe a paraszti csoportokat, mint ami az 1945 előtti „reakciós elitet” jellemezte „népügyekben”.<sup>34</sup> Témankat illetően rendelkezésünkre áll a honi olvasásszociológia egyik alapmunkája, Ughy Jenő *Ezer falusi lakos és a könyv* című, 1965-ben az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központja által megjelentetett – tehát hivatalos – kutatása. Az öt falura kiterjedő felmérés már csak „utóparaszti” falusi csoportokat találhatott (35%), akiket a szerző némi mérlegelés után parasztiként regisztrált. Szomorú mérlege szerint „közművelődési könyvtárügyünk újjászülése” (a tanács, szakszervezeti könyvtárak országos hálózattá fejlesztése) ellenére „a parasztság 31%-a saját állítása szerint sem olvas sohasem könyvet” és „közel 70%-a él olyan család kötelékében, ahol egyáltalán nincs könyv, vagy csak egy-két kötet található”. Érzékelhetően a szerző is megdöbben e „sivár képen”.<sup>35</sup> Ami pedig a vándorkönyvtári kísérlet(ek)et illeti, a jelenség – mint láthattuk – egyrészt „a nép” gyámoltalan, ám létező olvasási, művelődési igényét mutatja, másrészt a kultúrjavak demokratizálása iránt kevés fogékonyságot mutató mindenkori hatalmi struktúra felelősségét érinti. A patakiak ugyanis azt akarták orvosolni, amit *A tardi helyzet* szerzője így foglalt össze: „Általában, kicsi nehézségeken és apró kellemetlenségeken csúszik el a könyv ügye Tardon, apró hanyagságokon és lustaságokon, mint nem fontos, mint mellékes, külön munkát adó valami. Irányított olvasásról nem is beszélhetünk, arról, hogy valaki gondoljon azzal, hogy egymásután olyan könyveket adjon a tardiak kezébe, melyek valamire nevelik és tanítják őket.”<sup>36</sup> Tardtól mintegy 120 km-re voltak, akik gondoltak az irányított olvas(tat)ásra, bár törekvéseik nekik is csupán regionális eredményeket hozhattak.

lom» csak az alázatos kérés után reagál, és ez a reakció is általában negatív, a számonkérés hangja, tetten érhető a kiszolgáltatottság érzetetének kifejezett célja, mely segít az alárendeltség és függőség érzetének további megerősítésében. Ellenben, ha a hatalom még szóra sem méltatja a cselédet, csak átadja a cselédkönyvet, és így nem töri meg a csendet, akkor a csend fenntartása szintén a túlhatalmi pozíció jelzésére szolgál, továbbá a megalázás egyik legjobb eszköze, hiszen még szóra sem méltatják a nem jól dolgozó munkást. Mondani sem kell, hogy mindez az uradalom kiemelt hatalmi pozícióját és a cselédek feletti onnipotenciáját erősíti – pontosan, ahogy azt a birtokosok vagy a bérlők elképzelik.” Fekete Balázs, *Irodalom, jogszociológia, jogantropológia. Az állami jog alternatívái az második világháború előtti Magyarországon = Társadalmi-jogi kutatások (egyetemi jegyzet)*, szerk. H. Szilágyi István, Cserne Péter, Fekete Balázs, Bp., Szent István Társulat, 2012, 204.

34 Ö. Kovács József, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: a vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete: 1945–1965*, Bp., Korall, 2012.

35 Ughy Jenő, *Ezer falusi lakos és a könyv* című, OSZK KTMK, 1965, 7., 24., 28., 51. A Bácsa, Bácsalmás, Bátor, Dáka, Nyírmegyes községekre kiterjedő felmérés szerint a (poszt)paraszti csoportok legszívesebben a klasszikus magyar szépirodalmat forgatták. Kiemelkedő az Egri csillagok olvasottsága. Uo., 48., 56.

36 Szabó, *A tardi helyzet*..., 133.



## 2. TÁVOLODÓ ÉLMÉNYVILÁGOK

### AZ IDEGENSÉG TÁRSADALMI REPREZENTÁCIÓJA NAGY LAJOS *KISKUNHALOM* CÍMŰ MŰVÉBEN

Ebben a fejezetben egy kissé talán elfeledett szerző legismertebb alkotásának újraolvasására teszek kísérletet, megpróbálva hasznosítani az utóbbi fél évszázad két meghatározó episztemológiai változásának következményeit. Egyrészt az általában (és valószínűleg pontatlanul) „posztmodern”-nek nevezett történelemfelfogás alternatíváját, mely a történelmi munkáknak irodalmi értelmezhetőséget kölcsönöz, másrészt az irodalomtudományban végbement antropológiai fordulatot, amely lehetővé teszi az irodalmi munkák emberismereti megközelítését (és ezzel a történettudomány számára való nyitását).

Nagy Lajosról az első önálló monográfiát Kardos Pál írta, az író halála után, 1958-ban.<sup>37</sup> Átfogó, az életút bemutatása mellett a műelemzéseknek is teret engedő munkája természetesen a kor ideológiai fősodrához igazodva született. Az ezt követő nagy csendet – az író születésének centenáriumaéhoz közeledve – 1980-ban törte meg két kiváló munka, Kónya Judit<sup>38</sup> és Tarján Tamás<sup>39</sup> tollából. Mindkét kötet időrendben haladva mutatja be Nagy Lajos életét, az írói életútban középpontba helyezve a *Kiskunhalmot*<sup>40</sup>. Mivel e három monográfia vonatkozó részein túl mindössze néhány tanulmány foglalkozott valamilyen mértékben az író főművével, jogosnak tűnik a kérdés: mivel okolható ez a hallgatás? Kónya Judit 1980-ban lejegyzett találó képe mint ha ma is igaz lenne: Nagy Lajos „valahogy máig sincs bekötve a »sorba kap-

37 Kardos Pál, *Nagy Lajos élete és művei*, Bp., Bibliotheca, 1958.

38 Kónya Judit, *Nagy Lajos*, Bp., Szépirodalmi, 1980.

39 Tarján Tamás, *Nagy Lajos*, Bp., Gondolat, 1980. Tarján Tamás e munkája mellett Nagy Lajos írásaiból szöveggondozott válogatást közölt, valamint emlékkötetet is szerkesztett. *Nagy Lajos*, válogatta, szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta Tarján Tamás, Pécs, Alexandra, 2002, *Kopaszok és hajások világharca: In memoriam Nagy Lajos*, válogatta, szerkesztette, összeállította: Tarján Tamás, Bp., Nap, 2001.

40 Ebben a kutatók többsége – Varga Csaba kivételével – egyetért. (Szerinte *A falu álara* „legalább olyan remekmű, mint a *Kiskunhalom*”. Varga Csaba, *A remekmű leveti álarcát = Látkép a hegyről: A Nagy Lajos Irodalmi Társaság antológiája*, szerk. Molnár Géza, Bp., Magvető, 1989, 160.)

csolt» elektromos rendszerbe”<sup>41</sup> – tehát az irodalmi vérkeringésbe. Pedig megkockáztathatjuk, hogy a mű szövegközpontú értelmezése még sok kiaknázatlan lehetőséget rejt magában. Ezt a feltételezést teszem ezúttal próbára, amennyiben a *Kiskunhalom* tárgyalásakor az irodalomértés antropológiai fordulatának következményeit tartom írásom fő rendezőelvének.

### A narráció

A hallgatás egyik oka minden bizonnyal műfaji sajátosságokból adódik. A *Kiskunhalom* ugyanis mint úttörő szociográfia a harmincas években egyben ki is tágította a műfaj határait. A szociográfia szó szerinti, tágabb definíciójának („a társadalom leírása”) minden bizonnyal megfeleltethető, azonban a tudományos igényű munkákkal nem vethető össze. Ez nyilvánvaló zavart okozott mind az irodalmárok, mind a szociológusok körében, ám ez a zavar – több okból is – néhány évvel később, az elismert, nagy szociográfiák megjelenésekor kulminált. A „beskatulyázhatatlanság” azonban nemcsak a kortársaknál, hanem a kutatók munkáiban is megjelenik. Van, aki regényszerű alkotásnak, mások dokumentumregénynek vagy szociografikus életképnek tartják,<sup>42</sup> de ismerünk olyan véleményt is, miszerint szociografikus fotográfia a mű.<sup>43</sup> (Ez utóbbi szókapcsolat még érdekes lesz az elemzés során.)

Mindenekelőtt érdemes körbejárni a címet, mivel egyik alapproblémánk, a referencialitás kérdése már itt bevezethető. A látszólag teljesen fiktív *Kiskunhalom* elnevezést a szakirodalom egyöntetűen – és valószínűleg jogosan – Apostaggal, az író szülőfalujával azonosítja. Valóban nehéz nem észrevenni benne a nyílt utalást a Kiskunságra, Nagy Lajos tágabb pátriájára. Egyesek még arra is rámutatnak, hogy a mű mintegy térképként is funkcionálhat, mivel leírásai alapján képesek vagyunk tájékozódni a faluban. Sőt, ha ismerjük a „kódokat”, még a menetidőt is ellenőrizhetjük.<sup>44</sup> *Kiskunhalom* – Apostag, Dunaszemes – Dunavecse, Bántelek – Tabáni-telek<sup>45</sup> könnyen beazonosítható ezek alapján. De ha ennyire egyértelmű a helyzet, miért van szükség egyáltalán ezekre a kódokra? Miért nem vállalta fel Nagy Lajos, hogy szülőfaluja szociográfiáját írja meg? Lehet, hogy a szociográfia műfajához kötődő – és gyakran bizony száraz leírásokhoz vezető – egzakttságot akarta ezzel (is) elkerülni az író, de az is lehet, hogy éppen így ad általános érvényt (mint »a« magyar falu korrajza) művének. Bármelyik magyarázatot is fogadjuk el, alighanem épp e két szint közti oscillálást jelölhetjük meg a *Kiskunhalom* egyik fő motorjának.

41 Kónya, i. m., 5.

42 Lásd: Varga Csaba, i. m., 162–164.

43 Szőke Domonkos, *A falukutatás historiográfiája: Töprengések a népi szociográfiák jelentőségéről és történeti szerepéről = A falukutatás fénykora*, szerk. Pölöskei Ferenc, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002, 257.

44 Tarján Tamás, *Útőszó* = Nagy Lajos, *Kiskunhalom*, Bp., Osiris, 1999, 157.

45 Ezek a helységek mind Bács-Kiskun megyében találhatók.

A szövegben az egyik legszembetűnőbb jelenség a szerkesztésmód lát-szólagos fragmentizáltsága. A narratívát szaggatottá teszik a novellisztikus betéttörténetek, s az a tény, hogy „a hagyományos epikus elemek csak töredezetten szerepelnek benne”.<sup>46</sup> Többben rámutattak már a *Kiskunhalom* műnemeket is áthágó szabad stílusára, így az író barátja, József Attila is, aki a vers és a próza előnyeit egyszerre találta meg benne.<sup>47</sup> Illyés Gyula pedig a görög tragédiákra jellemző, egy helyen, egy nap alatt lezajló eseményekre figyelmeztetett az epikus alkotásban.<sup>48</sup> Természetesen katarzisz sincsen, ahogy főhőse sincs a műnek (hacsak annak nem vesszük a falu széles tablóját).<sup>49</sup>

A mű tudatközlő eljárásait vizsgálva érdemes Dorrit Cohn értelmezési kategóriáival közelítenünk a szöveg felé. A *Kiskunhalom*ban a leggyakoribb (cohn-i) tudatközlő mód a pszichonarráció, melyet legtisztábban Kisné gondolatainál alkalmaz az elbeszélő. Mindez főképp annak tükrében meglepő, hogy a szociográfusok általában nem kedvelik az ilyen elemeket, s mintegy a dokumentumszerűség ellenében, az ellenőrizhető hitelesség kárára elkövetett írói hibának tekintik azt. Az antropológiai munkák nyelvezetéhez elsősorban a külső narrátori perspektíva és az idézett monológ illik, így a pszichonarráció dominanciája a szociográfiai munkák ironizálásaként is felfogható. Nagy Lajos művének határhelyzete itt is tetten érhető azonban, amennyiben mind a négy felsorolt tudatközlő módra találunk példát a műben, sőt azok keveredésére is. Előfordul, hogy pszichonarrációval kezdődik a bekezdés („Mennyi minden kóvályog Kisné fejében”<sup>50</sup>), ám a gondolat-sor végére már elbeszél monológba csap át, mivel a narrátor „szó szerint idézi a szereplő mentális nyelvét”<sup>51</sup> („...sohasem volt csinos egy fikarcnyit sem, azt’ most már...”<sup>52</sup>, 60). Az elbeszél monológ<sup>52</sup> és idézett monológ<sup>53</sup> ritkán és kevésbé egyértelműen mutatkozik tisztán a műben. Tehát, bár mindhárom formára találunk példát, inkább egy kevésbé egyértelmű tudatközlési technika dominál a szövegben. Azt is látnunk kell azonban, hogy ez a fajta változatosság csak bizonyos keretek között érvényesül, aminek fő letéteményese éppen e kategóriák szuverén létezése anélkül, hogy „egymásba csúsznának”, keverednének. A narrációs technikák sokszínűségének ez a szabályozottsága

46 Szekér Endre, *Nagy Lajos és a Kiskunhalom* = *Uő, Érték és Írás*, Kecskemét, 1981, 157. A mű egyes betéttörténeteit a szerző később önálló novellaként is megjelentette. Kardos, i. m., 217.

47 A költő levelét idézi: Kónya Judit, i. m., 152.

48 Illyés Gyula, *Kiskunhalom* = *Uő, Ingeny lakoma*, Bp., Szépirodalmi, 1964. 1. kötet, 52–60.

49 A mű mintegy 150 szereplőt vonultat fel. (Kónya, i. m., 155.)

50 Nagy Lajos, *Kiskunhalom*, Bp., Osiris, 1999, 60.

51 Cohn, Dorrit, *Áttetsző tudatok* = *Az irodalom elméletei II.*, szerk. Thomka Beáta, Pécs, Jelenkor, 1996, 97.

52 „Fleischerné föl kacag. Nyilvánvaló, hogy a fiú szeretné, ha együtt fürödnének. Szeretné őt fürdőruhában látni. Helyes fiú. Még gyerek” (108).

53 Fenntartásokkal: „Homályos gondolatmagjának, ha szilárd formában állának, ez lenne az értelmük: ó, miért nincs itt Fleischer, aki mégis férfi, erős és kegyetlen, aki majd megmutatná ezeknek az átkozott legyeknek, hogy az ő törvényes nejevel senki és semmi nem packázhat...” (14).

pedig éppen az említett ironia ellenében egy erősen strukturált, határozott körvonalakkal bíró szövegműfajt – például a szociográfiai – feltételez.

Nagy Lajos stílusának meghatározó összetevői az elhallgatás, a tömörség és az elvont szóalakok (főnevek, főnévi igenevek) kedvelése. A *Kiskunhalom* alapvető dokumentarista stílusával megférnek azonban az irracionális, szatirikus elemek is, ahogy azt az esetleges kenyéreső hatásának hosszas ecsetelésénél<sup>54</sup> láthatjuk. Ide veendő a sajátos „számírónia” is (a százhuszmillió légyhulla és az éves borfogyasztás kikalkulálása), melyet mesterkélt matematikai műveletek segítségével ér el a szerző. Ezzel szemben romantikus(nak tűnő) tájleírások is lazítják a tömör szerkezetet, melynek oka lehet „az író be nem vallott szeretete szülőföldjéhez”,<sup>55</sup> de természetesen az egyszerű esztétizáló szándék is. A tömör stílus miatt az olvasó kénytelen a sorok között is olvasni és ezzel a mű értelmezői terébe lépni. Ez az eljárás szintén gyakran eredményez kevert (cohn-i) kategóriákat, amint azt Weisz Artúr egy újságcikk miatti méltatlankodása is mutatja: „A kép szövege pedig ez: »Páris táncsal üli meg a nemzeti ünnepet.« Táncsal »üli meg«. Hát lehet ilyent leírni? Azaz kinyomtatni? Hát lehet azt mondani, hogy táncsal »üli meg«? Példátlan számárság...” (38). Egyértelmű Weisz perspektívája, ám mivel nem világos az elbeszélő száma és személye, csak konstatálhatjuk a szó szerint idézett szereplői nyelvet. Ettől azonban az még lehet idézett monológ és elbeszél monológ is.

Mindent összevetve, a *Kiskunhalom* tudatosan képlekeny narrációs eljárásai inkább egyfajta tudatfolyam-technikára emlékeztetnek, mintsem egy könnyen modellezhető szövegezési módra. Ez a fajta narrációs eljárás végigkövethető a művön, annak főként vége felé erősödve fel, mikor a napnyugtával megjelennek a gyakran egymással is dialogizáló, ám teljesen „forrástalan” monológok. A gyanúsítottak elvezetésekor a következőket olvashatjuk:

*Mennek. Aki látja őket, ha asszony, szalad a szomszédhoz, ha ember, csak úgy odaballag a kerítéshez s átszól: „Csendőrök viszik Káveczkét meg a Sanyit.” „Csak nem ette meg a fene.” „Biztos, hogy a lopások miatt,” „Hogy ők lettek volna? Csak nem ment el az eszük.” „Hát akár ők voltak, akár nem, a gyanú őket fogja.” „Valaki följelentette őket.”*

*Futótűzként terjed az eset híre, oka, magyarázata szerte a faluban. Már régóta gyanúsak voltak. Azért is, mert Szabadi Sándor Pesten lakatosműhelyben dolgozott. Most meg az volt a baj, hogy a Káveczki sehogy sem tudta okát adni, miért van a pénzből három pengő csupa húszfilléresben. (De hogy honnan tudhatták már ezt is?) Hát persze, hogy a Hangyától a kasszából elvitte... (122–123).*

54 *Uo.*, 82–84.

55 Kardos, i. m., 206.

Az elbeszélő nem jelöli meg a hangok forrását – idővel az idézőjeleket is elhagyja –, így nem tudjuk, hogy tulajdonképpen kinek a mondatait (később a gondolatait?) olvashatjuk. Ugyanezt a technikát figyelhetjük meg néhány lappal később is:

*Mindenki otthon van, mindenki vacsorázik, vagy vacsorázott, mindenki alatt persze nem mindenkit kell érteni. Mert van, aki átment a szomszédba egy kis beszélgetésre. Hogy megjött a Vörös Jóska. Azt mondják, olyan sovány, mint az agár. Hogy elveszi ám a Bárány Etelt. A szülei már nem is bánják. Hogy itt van a Hajdu József Pestről, no hát, az Ilóczy János veje. (Mit beszél, milyen világ van odafönt? Van-e kereset?), hogy a Boros Anti ma délután majdnem belefutott a Dunába, korsóval úszott be a marha a mély vízbe, de igen-igen megpofozta az apja. Hogy Káveczki Istvánt meg Szabadi Sándort bevitték a csendőrök a község házára. Most ott vallatják őket. Alighanem a kommunizmus miatt, azt a Sanyit, mert gyakran járatta a száját (126).*

Az elbeszélő (helyébe lépő szereplők) kiléte valószínűleg szándékolatlan megfejtethetetlen ezeken a helyeken, mert az író „a falu száját” szerette volna ilyen módon ábrázolni. Mivel „az etnográfiai írás allegorikus jellegű mind tartalmi (amit a kultúrákról és történeteikről állít), mind pedig formai (amit textualizálásának módja magában foglal) szinten”<sup>56</sup>, megkockáztathatjuk, hogy a *Kiskunhalom* e narratopoétikai technikája a „falusi pletyka” allegóriája.<sup>57</sup> A szabadabb stílus és központosítás is az előbeszédet imitálja a műnek ebben a részében, melyet akár a tudatfolyam mintájára „pletykafolyamnak” is nevezhetnénk.

A fenti értelemben vett „rejtett hangok” mellett a perspektívák kiszélesedése is fokozza az olvasó bizonytalanságérzetét. Különböző eseményeket különböző nézőpontokból – és sokszor különbözőképpen – ismerhetünk meg, néhol nevesítve a hang forrását,<sup>58</sup> néhol az említett eljárást követve.<sup>59</sup> Arra, hogy az újra és újra feltűnő szereplőket már ismerjük, nem minden esetben reflektál az elbeszélő. A hevesi ember újbóli feltűnésekor azonban ez történik: „Megy le, gyalog egészen Baranyáig, ott beáll szénégetőnek. Megint csak elmondja, hogyan járt a gazdájával, Kara Péter megkérdezi, kinél szolgált.” (53, kiemelés tőlem: B. Á.) A csendőrök újabb feltűnésekor is hasonló elbeszélői megnyilvánulást figyelhetünk meg: „...csendőrök jelentek meg Káveczki Ist-

ván házában. Káveczkit és Szabadi Sándort keresték. Az a két csendőr, a himlőhelyes kék szemű s az erős testű, fekete bajszú, akik már délután megszólították a hevesi embert, mikor az Kara Péterrel beszélgetett.” (122, kiemelések tőlem: B. Á.) A történetek egymásba fonódását is erősítő, ezzel mintegy kohéziós erőként is funkcionáló visszautalások és maguk az ismétlések is az olvasót segítik a mintegy 150 szereplőt felvonultató mű átlátásában.

### Egy elemzési lehetőség

„Az etnográfiai leírás az idegent szövegekkel bekötött szemekkel nézi”  
(Stephen Tyler)<sup>60</sup>

Mint a fejezet elején említettem, az utóbbi időben kialakult egyfajta kölcsönös és folyamatos csere: az antropológus eredményei érdekessé váltak az irodalmár számára és az irodalom kifejezési formái jelentős szerephez jutottak a kultúra analízisében. Ennek a modellnek egyik meghatározó tézise azt állítja, hogy a fikcionális, vagy más néven irodalmi szövegek, olvashatók antropológiai alapon,<sup>61</sup> sőt elemezhetőek is. Másrészt pedig, „nincs rá okunk, hogy az elsősorban irodalmi szövegekből nyert eszköztárat csak az irodalomra korlátozzuk”.<sup>62</sup> Az irodalom antropológiai olvasata azért lehetséges, mert az – többnyire – emberekről szól, emberek történeteit mondja el, „cselekményesíti”, különböző esztétikai elvárásoknak megfelelően.

Az alábbiakban – N. Kovács Tímea idézett munkáját felhasználva – Clifford Geertz antropológiaelméletét próbálom meg integrálni Jan Assmann idegenségmodelljével.<sup>63</sup> A modellezés célja a *Kiskunhalom* antropológiai megközelítésű elemzése. Geertz két fogalmat kölcsönöz a pszichoanalitikus Heinz Kohuttól, az *élményközeli* és az *élménytávoli* terminusát, melyek az adott kultúra interpretációs lehetőségeiként jelennek meg olvasatában. „Élményközeli fogalmakban kommunikálnak egymással a bennszülöttek, ha kultúrájukról, illetve saját magukról beszélnek. Az élménytávoli kategóriákat a különböző szakemberek – az analitikus, a kísérletező szakember, vagy éppen egy pap

56 Clifford, James, *Az etnográfiai allegóriáról = Narratívák 3: A kultúra narratívái*, szerk. Thomka Beáta, Bp., Kijarat, 1999, 152. A műben azonban nemcsak a narratíva egésze, hanem a szereplők cselekedetei is túlmutatnak önmagukon. Ehhez lásd: Véber Károly, *A falu szerepe Nagy Lajos életművében = Láték a hegyről...*, 185.

57 A mű tartalmilag természetesen a kiszolgáltatottságot és a társadalmi igazságtalanságot allegorizálja.

58 A Vörös József körüli szerelmi történetet először az elbeszélő, majd Kovács tiszteletes, végül „a falu” szemszögéből ismerhetjük meg.

59 Ahogy Szabadi Sándor névtelen megítélésének kettősségében (betörő, kommunista) is láthatjuk.

60 Tyler, Stephen, *Das Unaussprechliche. Ethnographie, Diskurs und Rhetorik in der postmodernen Welt*, München, 1991, 96. Magyarul idézi: N. Kovács Tímea, *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*, Debrecen, Csokonai, 2007, 144.

61 Kiss Noémi, *Antropológia az irodalomtudományban és irodalom az antropológiában: Egy új paradigma vázlata = Antropológia és irodalom: Egy új paradigma útkeresése*, szerk. Biczó Gábor, Kiss Noémi, Debrecen, Csokonai, 2003, 431–432.

62 Braun, Peter, *A kultúra és az elbeszélés: A kultúratudományos narratológiáért = Antropológia és irodalom...* 32.

63 Assmann, Jan, *Idegenség az ókori Egyiptomban = Uő, Uralom és üdvösség: Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában*, Bp., Atlantis, 2008, 263–264.

vagy ideológus – alkalmazzák tudományos, filozófiai vagy gyakorlati céljaik elérésére.”<sup>64</sup> A *Kiskunhalom* bernszülöttei „egyszerű vidéki emberek”; parasztok, öregek, gyerekek, életkeretük pedig a falusi „face to face” kultúra. Mellettük viszont jól elkülöníthetően jelen van egy réteg, melyet a kortársak után a történészek is „falusi intelligencia” néven identifíálnak. Rajtuk elsősorban a tanítók, orvosok, jegyzők, papok kis csoportját értik, akik rendelkeznek valamiféle iskolai végzettséggel, ám a falusi közösség részének tekinthetők. Assmanni terminológiával ezt a csoportot nevezhetnénk *Másnak*; a szó olyan értelmében, miszerint a domináns csoport tisztában van azokkal a különbségekkel, amelyek elválasztják őket *másoktól*, és valamelyest ismeri is azokat. A városi élet azonban jórészt a teljes *idegenséget* jelenti Kiskunhalom lakóinak, ami persze fordítva is igaz: a városi ember számára a falusi ember mindennapjai sztereotípiákkal átítatottan értelmeződnek. Adva van tehát két kategória, az élményközeli és az élménytávoli, mely közül az utóbbi két („assmanni”) alcsoportra osztható, a „helyben lévő élménytávoliság” (*Mások*) és az „abszolút élménytávoliság” (*Idegenek*) csoportjaira. Ezek a kategóriák láthatóan elkülönülnek az élet minden színterén.

Ha elméletünket néhány fontosabb szereplőn szeretnénk működtetni, a következő táblázatot kaphatjuk:

| Élményközeli           | Élménytávoli                   |                       |
|------------------------|--------------------------------|-----------------------|
|                        | Helyi („Mások”)                | Abszolút („Idegenek”) |
| Sramó Sándor és neje   | A három felekezet papjai       | Fleischerné           |
| Kara Szabó János       | Weisz Artúr és neje            | ügynök                |
| Kis Ferenc és családja | Vanyur Zsuzsanna <sup>65</sup> | adóvégrehajtó         |
| Csorba család          | Szirotkai jegyző               | Gerendás György       |
| Varga Mihály           | Szeremlei könyvelő             | pesti kávéházi urak   |
| (...)                  | Barta doktor                   |                       |

A *Kiskunhalomban* (és nyilván nem csak ott) azonban egyesek „kilógnak” a rendszerből, így érdemes bevezetnünk egy újabb assmanni fogalmat, a *fordítást*. Ez az eljárás „arra szolgál, hogy az idegenséget normalizálja, és az idegent »másikká«, vagyis együttműködési vagy versengési kapcsolat partneré-

<sup>64</sup> N. Kovács, i. m., 107.

<sup>65</sup> Simmel szerint „a gazdaság egész történetében az idegen mindig kereskedőként jelenik meg, illetve a kereskedő idegenként lép föl”. Simmel, Georg, *Exkurzus az idegenről = Az Idegen: Variációk Simmeltől Derriidáig*, szerk. Biczó Gábor, Debrecen, Csokonai, 2004, 56. Azonban a Kiskunhalomban Vanyur Zsuzsanna állandó kereskedelmi partnere a falunak, ráadásul „helybeli gyümölcskereskedő” – ezért került a *Mások* kategóriájába.

vé alakítsa”.<sup>66</sup> Ezt példázza a városi kultúra beszivárgására utaló rész a műben: „A lány nevet, önkéntelenül is megtapintja a saját hasacskáját, ő is kövér, szüntelenül hízik, s ezt sehogy sem szereti. Tudja, hogy manapság a sovány nő a divat” (18). A városi kultúra effajta hatása nem egyszerűen divatjelenség. „A test eszköz az identitás alakulásában, így nem választható el attól.”<sup>67</sup> Nemcsak egyéni identitásról van szó, hanem közösségi-társadalmi identitásról is, amit a – képletesen értett – „testre írt szövegekről” (a nép- és hajviselet többek között) olvashatunk le. Julis reakciója a tradicionális paraszt-énkép torzulását is mutatja, egyben a külső, városi értékek, elvárások beszivárgására is példa.<sup>68</sup> Hiszen „a test, ahogyan a kultúra létrehozta azt, a testről szóló tudásunk, a test elfogadása maga az identitás”.<sup>69</sup>

Ám nemcsak a városi kultúra szivárog be a faluba, hanem a falu is a városba, mint azt a pesti gimnáziumban tanuló Sramó Gyuri esete is mutatja, aki látszólag arról vitatkozik nagyapjával, hogy harangoznak vagy csöngetnek-e a kiskunhalmi templomban: „De a fiú nevetve jegyzi meg: Harangoznak ám Pesten a bazilikában: ez csak csöngetés” (10). Természetesen Gyuri sem gondolja komolyan, hogy a minden bizonnyal szerény falusi templom harangja „csöng”, azonban maga a retorikai gesztus, a szülőfalu lekicsinylése már identitásának változásáról árulkodik. Itt ugyanis az „élménytávolidó” fiú perspektívája mutatkozik meg, hiszen nem *Idegenből* lép át a *Más* kategóriájába, hanem éppen a domináns, élményközeli csoporttól kezd elidegenedni a városi lét által (amely azonban nem képes teljes mértékben integrálni identitását): „Itt parasztyerek, odahaza Pesten úrifíú, de se az egyik, se a másik, mert Pestre is elkísérte Kiskunhalom” (107).

A földrajzi távolság azonban nem feltétlenül jelent „élménytávoliságot”, ahogy azt a heves vérmérsékletű hevesi ember<sup>70</sup> esetében is láthatjuk. Érdeemes bevezetnünk a *limitikus szerkezet*<sup>71</sup> terminust is, amely azokat a módszereket takarja, amivel kategóriáink elhatárolódnak egymástól. Névtelen sze-

<sup>66</sup> Assmann, i. m., 263–264.

<sup>67</sup> Kende Anna, *Testazonosság és identitás: A különböző testfelfogások szerepe az önfogadásban = Test-beszédek: Köznapi és tudományos diskurzusok a testről*, szerk. Csabai Márta, Erős Ferenc, Bp., Új Mandátum, 2002, 72.

<sup>68</sup> Érdekes, hogy éppen a városi kultúra kiskunhalmi „helytartója”, Fleischerné hizlalja – az egyébként emiatt mindenki által irigyelt – Julist.

<sup>69</sup> Kende, i. m., 72.

<sup>70</sup> Hasonló szójátékot figyelhetünk meg itt, mint magában a *Kiskunhalom* elnevezésben. Ott azonban egy látszólag fiktív név alakjának konnotációja emlékeztet minket egy valós földrajzi névre (Kiskunság), míg itt egy valós földrajzi név (Heves megye) telítődik meg – a szereplőre illő – másodlagos jelentéssel.

<sup>71</sup> Emil W. Mühlmann kifejezését idézi és magyarázza Assmann, i. m., 265.: a limitikus szerkezet „maga az ember alkotja meg, amikor »határjelek« hordozójává válik. A határt jelölhetik tetovált minták, testfestések [...], egyszóval a kultúra, mint tárgyi tulajdon, további hagyományok, mítoszok stb.”

replőnk esetében ez az elhatárolódási kísérlet legfeljebb komikus erőlködésnek hat, hiszen nagyon is részese volt a közösség élménytapsztatának.<sup>72</sup>

*Az ember olyan különös és vad, hogy Varjas mintha nem merné a beszélgetést berekeszteni, s azért kérdezősködik tovább, míg majd a vevő – egy pakli dohányt vett mindössze! – meg nem unja és el nem köszön:*

– Maga Heves megyei?

– Az. Én hevesi ember vagyok.

*Az ember büszkesége óriási, de ez egyszersmind lenézés egész Kiskunhalommal szemben: – De nem is félek én semmitől. Senkitől és semmitől.*

*A mellére csap:*

– Én tudok dolgozni! [...] (30).

A hevesi ember komikumát legfőképpen az szolgáltatja, hogy büszkeségén kívül semmilyen limitikus szerkezetet nem tud mozgósítani elhatárolódásához, ellenben a „földbirtokos” Kara Péterrel (aki legalább annyira lenézi őt): „Megemeli a kalapját, kezét nyújt Kara Péternek. Kara Péter a csendőrk előtt kissé röstelkedve fogadja el a feléje nyújtott kezét, mivelhogy neki saját földje van, ő mégsem afféle csavargó.” (57) Nehéz a hevesi ember helyét megtalálni rendszerünkben. Munkája (munkái) „élményközeli(ek)” a helyieknek, alkalmi vendégmunkás életmódja viszont „abszolút idegen” a falu számára. A fő deficit azonban a földtelenség a kiskunhalmiak szemében.<sup>73</sup> A föld, a birtok tehát mint minden érték mérője, hasonlóképpen különíti el a mű (és általában véve a bemutatott korszak falusi) szereplőit, mint ahogy az urak elhatárolódnak ettől a néptől. Érdekes megfigyelni a könyv határhelyzetben lévő szereplői közül Fleischernének – a falu egyetlen pesti nyaralójának – gondolatait:

*...reggelként a kanász tülkének szavára ébred, s ettől kezdve hiába próbálkozik, sehogy sem tud többé elaludni. Forgolódik, lerántja magáról a takarót, sóhajt, sziszeg, átkozza a kanászt, nagy bajszú, villogó szemű, kegyetlen parasztnak képzelel el, aki szántsándékkal mindig az ő ablaka alatt fújja meg a tülkét (7–8).*

Fleischerné, aki az abszolút élménytávoli idegenségből ideiglenesen más lett, magával hozva képzeiteit, melynek kereteit valószínűleg iskolái és ismerősei közvetítették számára.<sup>74</sup> (Tév)képzetét az elbeszélő pár lappal később

72 Éppen ez az élményközelség tette valamelyest könnyebbé a vendégmunkások, summások beilleszkedését új, ideiglenes közegükbe.

73 „Az idegen – természetéből kifolyólag – nem birtokol földet, s itt a föld nem pusztán fizikai jelentésében értendő, hanem átvitt értelemben is, mint életszubsztancia [...]” Simmel, i. m., 57.

74 „Az emberek mindig a saját kultúrájukból eredő előzetes megértésük és mintaképeik szűrőjén át sajátítják el az idegen nyelveket, szemlélik az idegen kultúrákat.” Wierlacher, Alois, *Kulturwissenschaftliche Xenologie. Ausgangslage, Leitbegriffe und Problemfelder* = Hrsg. Uő, Kulturthema

„le is leplezi”: „Hosszú, sovány ember a kanász, süppedt mellel, nagy, vállára omló hajjal s rövidre nyírt arcszőrzettel, úgyhogy igazában sem bajusza, sem szakála nincsen. Fleischerné, ha egyszer meglátja, nagyot csalódik...” (20) Nem ez az egyetlen hely a műben, ahol találkozhatunk Fleischerné gondolataival. A következő idézetben alapvetően Káveczki Istvánt mutatná be az elbeszélő Fleischerné képzeletén keresztül – azonban végül ismét a kanász kerül az olvasó elé:

*És Fleischerné egyszerre maga előtt látja Káveczki Istvánt, annak nyurga, magas alakját, kissé bandzsító, ravaszokán mosolygó kék szemét, hallja a folyamatos, lenyűgöző beszédét, az az érzése, hogy valami rendkívüli ravasz ember, gonosz ember, talán még gyilkolni is képes, talán még gonoszabb és kegyetlenebb, mint a kanász azokkal a vérben forgó szemével s fekete bajuszával, ami nincs is neki (94–95).*

Egy pillanatra visszakanyarodva a tudatközlítő eljárásokhoz, megfigyelhetjük, hogyan csúszik át Fleischerné (téves) perspektívája („... vérben forgó szemével s fekete bajuszával”) külső narrátori (már-már omnipotens) elbeszélésbe („... ami nincs is neki”). Az „átcsúszás” az elbeszélő kommentáló jelenlétéből adódik, s ez a külső narrátori közlés teszi lehetővé a részeket át-szövő ironikus hangnemet is.

A szereplők identitását vizsgálva feltűnő, hogy néha párban jelennek meg előttünk az élménytávoli kategóriák képviselői. A helyi kisbíró és a városi adóvégrehajtó vígan méri fel a falut, a kunhalmi<sup>75</sup> Kovács tiszteletes és a világhírt Gerendás doktor pedig közösen értekeznek a folyóparton arról, hogy mit kellene csinálni. Mindkét esetben Kiskunhalmon játszódnak az események és a helyi élménytávolság egysége az abszolút élménytávolsággal megbonthatatlanak tűnik. Láthatjuk azonban később a „helyi intelligenciát” (Szirotkáék) Budapesten is, ahol a jegyző teljesen más identitást vállal. A kávéházban Szirotka kihallgat egy igen sztereotip beszélgetést a kedélyes, nagyvilági urak között a parasztság étkezési lehetőségeiről, amely ismét a városiak parasztképének egy szeletét mutatja fel. Szirotka reakciójával azonban a sóvárgott nagyvárosi (élménytávoli) lét helyett mondhatnánk „sorsközösséget vállal” (élményközeli) falujával: „Szirotka is haragszik a parasztsokra. De úgy látszik, csak otthon, Kunhalmon. Mert most majd föl nem kapja az

*Fremdheit Leitbegriffe und Problemfelder kulturwissenschaftlicher Fremdhheitsforschung*, München, Iudicum, 1993, 62. Idézi: S. Varga Pál, *Idegenségtudomány*, Budapesti Könyvszemle, 1996/1, 18–19.

75 Az elbeszélő fiktiiv (?) falujának népiesített nevét („Kunhalom”) is előszeretettel szerepelteti a műben, ami egyrészt hitelesítő jelleget kölcsönöz az elnevezésnek (és magának a műnek is), másrészt egy ironikus olvasatot is létrehoz, Kazinczy Széphalmának (szintén kreált név) hasonló hangzása révén. A Kunhalom elnevezés ugyanakkor utalhat az ősi temetkezési módra (a kurgánokra) is, amit alátámaszt az ábrázolt falut beléző időtlen, helyenként valóban temetői hangulat.

asztalról a gyufatartót, s majd oda nem vágja a társaság közé" (153). A jegyző komikus felindulását azzal (is) magyarázhatjuk, hogy őt elsődleges identitása a faluhoz – és annak népéhez – köti és csak ezután tart(ana) az urakkal. Kiskunhalmon úr a parasztok szemében, ám az „igazi urak” között ő is vidéki. Itt érdemes megfontolni azt a xenológiai tény is, miszerint az ember „territoriális lény: e territoriális magatartást a biztonságra való törekvés, a cselekvés hatékonysága és az identifikáció motiválja”.<sup>76</sup> Szíroktát elsődleges identitása Kiskunhalomhoz köti, mivel itt él, itt dolgozik és bír bizonyos „bizto(nságo)s” egzisztenciával.

A szereplőgárda perspektíváiban, gondolatvilágában is tetten érhetőek a – gyakran egymásnak ellentmondó – sztereotípiák:

*A határ legnagyobb részét egy- és kétholdas parcellákból áll, a parcellák a parasztok tulajdonai; parasztkéi, akikről az urak és a zsidók azt tartják, hogy durvák, s rendkívül ostobák; akikről a könyvek és az újságok azt írják, hogy a világ legokosabb parasztjai, akikről a szóbeszéd azt mondja, hogy ha a gyerekük haldoklik, nem hívnak orvost, de ha a disznájuk beteg, szaladnak az állatorvosért; akiknek nincsen igényük, s csupa olyan csattanós végű történetek esnek meg velük, melyeknek elbeszélése az urakat és a zsidókat nagyon mulattatja. (Kiemelések tőlem – B. Á.) (5).*

Az „urak és a zsidók” gondolatai mint a falu életterében élő másoké, a „könyvek, újságok és a szóbeszéd” pedig mint a városi sztereotípiák idegensége mutatkozik itt meg. Hasonló a szöveg Kisné főzési előkészületeit bemutató része is: „Levágott egy tyúkot is, mivel az urak bölcsességét, mely szerint, ha a paraszt tyúkot eszik, akkor vagy a paraszt beteg, vagy a tyúk, nem ismeri, hát egészséges, nagy, kövér tyúkot vágott le, mégpedig anélkül, hogy akár ő maga, akár az ura vagy a lánya beteg lenne” (42). Az elbeszélő tehát ismét reflektál a sztereotípiákra, mintegy a szereplők gondolatvilágának láttatásával, különbözőségével bontva le azokat. A csoportok olvasmányélményei is differenciálhatóak, így láthatjuk, hogy a helyiek inkább Kokass Dezső *Boldogító szerelmét* olvassák szívesen Balzac *Szamár bőre* helyett, s értetlenül állnak Gárdonyi élménytávolsági idillikus parasztábrázolása előtt.

#### Az idegenség alakzatai a műben

„Az alteritás és interkulturális kutatások elméleti-módszertani alapját képező diskurzus- és rendszerelmélet abból a közös etnológiai, szociológiai és filozófiai álláspontból indul ki, hogy az idegen nem szubsztanciális, hanem relacionális fogalom, azaz nem eleve adott vagy észlelhető, hanem a kapcsolatba-hozás formája.”<sup>77</sup> Tehát ismernünk kell azt is, hogy „mihez képest” idegen. Esetünkben a legnyilvánvalóbb idegenségtapasztalat a falu–város oppozícióban ragadható meg, ám mellette számos példát találunk a nyelvi és egyéb idegenségekre is. „A fikcionális szövegek narratívikusan vagy dramatizálva, játékos álarccal vagy didaktikus komolysággal bekebelezik, vagy elhatárolják az idegent.”<sup>78</sup> Ebből következően az idegenség fontos identitásképző tényező, mivel az identitás kijelölése – hasonlóan magához az idegenséghez – mindig egy Másikkal szemben történik. Tehát az identitásképzés másképp, mint az „idegenségtapasztalat feldolgozása révén nem is lehetséges”.<sup>79</sup> Az alábbiakban a műben felfedezhető idegenségtapasztalatokat próbálom meg bemutatni és értelmezni.

A nyelvi elidegenedetségi művészi ábrázolásmódja nyomon követhető a *Kiskunhalom* egész szerkezetén, s valószínűleg nem állunk messze az igazságtól, ha a mű egyik vezérmotívumaként pozicionáljuk. A nyelvi elidegenedetségi azonban nyelven túli következményekkel is bírhat. „A nyelvi relativitás alapállása, hogy az általunk beszélt nyelv befolyásolja a valóságról szóló gondolkodásunkat, azaz nemcsak mást tudunk a világról a nyelv által közvetített ismeretek által, hanem másképp is »látjuk« azt – mégpedig az általunk beszélt nyelv sajátosságai következtében.”<sup>80</sup> A nyelv tehát mint limitikus szerkezet is működhet egy társadalomban, amennyiben egyes elemei érthetetlenek, dekódolhatatlanok más rétegek számára. „Nagy Lajos egyik legfontosabb és legtöbbet hangoztatott megfigyelése: a parasztság – és általában a nép – nyelvi kiszolgáltatottsága.”<sup>81</sup> Így talán nem teljesen érdektelen a mű narratopoétikai szempontú, az idegenségkutatás eredményeit is felvonultató újraolvasása, elemzése. A következőkben erre teszek – korántsem a teljesség igényével készült – kísérletet. Idézett tanulmányában Wilhelm Gábor kifejti, hogy „a nyelvnek a gondolkodásra gyakorolt hatása három különböző szinten jelentkezhet: általános szinten, mikor a beszélt nyelv hatása áll szemben a nyelv hiányával; strukturális szinten, mikor az eltérő nyelvek morfoszintaktikai szerkezete hat a gondolkodás mikéntjére; végül funkcionális szinten, mikor a diskurzív használat hatásáról beszélünk”.<sup>82</sup> Természetesen nem próbáljuk meg a műben szereplő személyek nyelvhasználatának gondolkodásmódjukra gyakorolt hatását firtatni, azonban a *Kiskunhalom*ban található példát az általános és a funkcionális szint elkülönülésére is.

77 Hima Gabriella, *Az idegen-tapasztalat módozatai az Esti Kornél utazástörténeteiben = Antropológia és irodalom...*, 366.

78 Uo., 367.

79 Fehér M. István, „A tiszta önmegismerés az abszolút más létben, ez az éter mint olyan...”: *Idegenségtapasztalat mint önmegismerés útja és közege = Identitás és kulturális idegenség*, szerk. Bednaries Gábor, Kékesi Zoltán, Kulcsár Szabó Ernő, Bp., Osiris, 2003, 11.

80 Wilhelm Gábor, *Egzotikus szövegek értelmezhetősége = Antropológia és irodalom...*, 67.

81 Tarján Tamás, *Nagy Lajos*, Bp., Gondolat, 1980, 155.

82 Wilhelm, i. m., 68.

76 S. Varga, i. m., 22.



Bizonyos társadalmi rétegek egyes nyelvi kifejeződéseinek mások számára való kódolhatatlansága adja tehát az általános szintet. A „neobarokk társadalom” szigorú hierarchiát tükröző megszólítási formulái például teljesen érthetetlenek a kiskunhalmi postásnak is, aki „arról meg éppen nem tud, hogy mennyi mindenféle habozás, köntörfalazás, kínlódás és undor nyilvánul meg abban, ahogyan a címzettnak a társadalmi címét, az úgynevezett rangját adják meg” (58). Az egyszerű kiskunhalmi paraszt (Kisné vagy Kara Szabó János) pedig valószínűleg nem is szembesülhetett a „Tekintetes, a Nagyságos, a Tek., a Nagys., a T. C. a Tisztelt, a Tisztelt Című, Zimű, Csimű, a T., a Tisztelendő, Főtisztelendő, Tiszteletes, Nagytiszteltű” (58) stb. megszólítások kavalkádjával és tökéletesen beírta a „Nagyságos Úrral”, valamint a „kend”-del a mindennapi érintkezések során. A Bugyi-lakásban lévő Képes Naptár illusztrálja a már említett „élménytávoli” idillikus parasztfelfogást, ám annak nyelvi vetületére is rátapint:

*Fekete és piros betűk és érthetetlen kerek, szögletes és ábrás jelek váltakoznak a naptár oldalain, különös rövidítések, csonka szavak, szentek és kevésbé szentek nevei, Kalib, Polyuekt, Mich. Főp. Alan. Ján., Az sz. Ján., Gurian vt. és így tovább, mintha valamely rettentő és fölértéketlen tudomány fenyegetésével akarnák Szalai és Mosel urak a tehetetlenség és szegénység érzéseit rábilincselni az egyszerű elmékre (87–88).*

Az „élménytávoliak” a hatalom gyakorlóit is egyben, így az iskola mint hatalmi intézmény gyakran válik idegenség forrásává a falusi gyermekek számára. A szakirodalom előszeretettel idézi Kara Juliska értetlenségét a Gárdonyi-szöveg boldog, mezítlábas nebulói iránt, de nyelvi szempontból talán érdekesebb Juliska olvasókönyvvel való küzdelme:

*Julika hazaérkezik. Leül az udvarra, kinyitja a könyvet. Olvasókönyv. Jézus eltemetése következik. Ezt az egyetlen kis történetet nyűvi már napok óta. Ismeretlen előtt a mód, hogy amit elolvasott, ezt nyugodtan, dermesztő félelem nélkül próbálja megérteni s a saját szavaival elmondani. Úgy tudja, hogy szóról szóra kell mondania azt, ami a könyvben áll. [...] Nem tudja, hogy mik azok a drága kenetek. És nem tudja, hogy ki, mi az az Arimáthiai József (103–104).*

Juliska nyelven (szövegen) keresztüli találkozása a (falusiaknak szánt) magaskultúrával tragikus és tragikomikus – tehát hatásos és elgondolkodtató.

Érdekes kettősséget mutat a közlekedés (vonat, hajó) metaforája a műben. Egyrészt – a postával kiegészülve – mint a csoportok közti kapcsolattartás (a „fordítás”) eszköze jelennek meg, ám emellett a mű végén, a lehangsúlyosabb helyén, mint az osztályok szerinti „osztálytagozódás” képeként értelmezhetjük őket. Csorba Bözsiék (az élményközeli falu) a harmadosztályon, Szírotka jegyzőék (az élménytávoli falu) a másodosztályon és mindössze né-

hány sejtelmes alak az első osztályon együtt utazik arra az élménytávoli Budapestre, ahol Szírotkaék kissé esetlennek tűnnek, pedig „Szírotka nem egészen járatlan ebben a világban”. Hasonló szimbolikát fedezhetünk fel Nagy Lajos 1937-es, *A falu álarca* című írásában is, melyben a falusi lakosság lelki tényezőivel foglalkozik a szerző.<sup>83</sup> A *Kiskunhalomban* azonban a hajó a csoportok kommunikációjának (nyelvi) idegenségét is képes közvetíteni:

*A HAJÓ neve Sophie. Ezzel a névvel szántja évtizedek óta a Dunát. Alföldi emberek utaznak rajta, látják az állomásokról, a partról, a töltésről, nem tudják elolvasni, nem tudják kimondani a nevét. Az egyik úgy mondja, ahogy írva látja: Sop-hi-e. A másik annyira jut, hogy Szop-hi-e-nek ejti ki a szót. Azután Sop-hi, Szop-hi, minden csak nem Szofi (78).*

A hajó tehát egyaránt megjelenhet, mint a fordítás eszköze (mediátor falu és város között), és limitikus szerepkörben is (hiszen elhatárolódási tere a társadalmi csoportoknak). Foucault ugyanakkor elkülönít bizonyos ellenszerkezeti tereket, melyek bár külsőek minden helyhez képest, mégis tökéletesen lokalizálhatóak.<sup>84</sup> Ezek az úgynevezett heterotópiák (melyekről a későbbiekben még lesz részletesebben szó). A hajó pedig végső soron nem más, mint „a tér egy úszó darabkája”<sup>85</sup>, tehát „hely nélküli hely”<sup>86</sup> két világ között, melyek között mediátorként funkcionálhat. A hajó azonban nemcsak heterotópia, hanem a szó legszorosabb értelmében vett metafora is, hiszen a görög kifejezés a *metapheró*, »átviszek« jelentésű igéből származik.<sup>87</sup> Ebből adódóan funkciójuk is hasonló, hiszen „a metafora a jelentésnek az egyik tárgyról a másikra való átvitelén, mozgáson alapul: dinamikus jel”.<sup>88</sup> A Sophie esetében most éppen ez a mediátor szerep a fontos számunkra – már amennyiben az utasokon kívül mást is képes »átvinni« a hajó.

Ez azonban kétséges, mivel még a megértésnek is komoly korlátai vannak, aminek okai elsősorban az írásbeliségben keresendőek. Úgy tűnik, mintha – Walter J. Ong felosztásával<sup>89</sup> élve – a másodlagos szóbeliség hajnalán Kiskunhalom (a „magyar ugar”) még az elsődleges szóbeliség korában élne, mindennapi küzdelemben az „íráskészség démonaival”. Bár az analfa-

83 „A hajóban ha három is az osztály, nagyjából kétfélre oszlanak az emberek, mármint az utasok. Egyikféle a nagyságos urak és asszonyok s ettől fölfelé esők, a másikféle a Kovácsok, Kisek, Schwarczok és Karakók.” Nagy Lajos, *A falu álarca* = Uő, *A falu álarca, Kiskunhalom, A tanítóány*, Szekszárd, Babits, 1994, 9.

84 Foucault, Michel, *Eltérő terek* = Uő, *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, Debrecen, Latin Betűk, 1999, 147–148.

85 Foucault, i. m., 155.

86 Uo., 155.

87 Fónagy Iván, *A költői nyelvről*, Bp., Corvina – MTA Nyelvtudományi Intézete, 1999, 129.

88 Uo., 129.

89 A kérdéskörhöz és Ong magyarul hozzáférhető tanulmányaihoz lásd: *Íráskészség és szóbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. Nyíri Kristóf, Szécsi Gábor, Bp., Áron, 1998.

betizmus a korszakban – leginkább Klebelsberg Kuno kultuszminiszteri tevékenységének köszönhetően – mintegy felére (országos átlagban 7%) csökkent,<sup>90</sup> ez azonban nem jelenti azt, hogy az írásbeliség gócpontjaitól, a várostól földrajzilag elzárt egyszerű parasztemberek a társadalmi írásbeliség színterein<sup>91</sup> otthonosan mozogtak volna. Az alföldi embereket azok környezetében fuvarozó hajó elnevezése idegen ebben a közegben, ezért a helyiek különböző kezdetleges „alternatívákat” használnak helyette. A következőkben néhány olyan példát mutatunk be, ahol ezek az „alternatívák” már bevettek.

Funkcionális szinten, a nyelvek diskurzivitása kapcsán tulajdonképpen a nyelv sokszínűségéről és annak hatásáról van szó. A műben ez a sokat emlegetett város–vidék ellentét kapcsán jelenik meg, például Kara Szabó János jellemzésekor: „Elrettentő példának szokták említeni a falubeliek Kara Szabót, vele példázzák, hogy hova jut az olyan ember, aki Istent nem ismer, aki mértéktelenül iszik, s aki a szenvedélyeit nem tudja fékezni, persze, úgy fejezik ki magukat, hogy »aki a vérenek nem tud parancsolni«” (26). Tehát az elbeszélő dekódolja (véltetően) városi olvasója előtt a kiskunhalmiak beszédét, hiszen beszédének tárgyához (a néphez) nem alkalmas a tárgyának (tehát a népnek) a beszéde (mivel elsősorban nem a néphez szól). Természetesen a közösség számára idegen nyelvi elemek beszivároghatnak a közösségbe, elsősorban a határhelyzetben lévő egyének által. Sramó Gyuri esetében is erről van szó, amikor a toalett adekvát megnevezését keresgéli „mentális lexikonában”: „Egész sora a szavaknak kering a Gyuri eszében, melyiket is mondja? Reterát, illemhely, klozet, félreeső hely, budi, árnyékszék, véccé?” (106).

A kódkeresés mellett konkrét alkalmi kódváltásra is találunk példát a műben. Hajdu József szintén határhelyzetben lévő szereplő, kiskunhalmi illetőségű pesti munkás. Hosszú távollét után hazaérkezve, első este, kissé kapatosan „szakadatlanul beszél”. „Eleinte pestiesen, műveltül, de elvétve a szót, később visszazuhan Kunhalomba, s úgy ontja a sok ö és ü hangot, úgy mondja kű-nek a követ, kő-nek a kell-et, meg hogy szenmihálykó, akkó, mútkó, hogy Opausz, aki más vidékről való, el is mosolyodik...” (139). Hajdu József kétkódúsága tehát környezethez kötött. Valószínűsíthető, hogy Pesten a pesti munkásnyelvet használja (a „műveltül” itt az irónia jele), ott-hon pedig a helyi dialektust beszéli, amihez azért még közelebb áll, hiszen második nyelvét még „elvétí”.<sup>92</sup>

90 Gyáni Gábor, Kövér György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 2006, 218.

91 Ilyenek például a hivatalos iratok, a közterületnevek, egy olvasókönyv, egy naptár szövege, de akár egy hajóelnevezést is idevehetünk.

92 Érdekes ugyanakkor, hogy a szereplőket mi nem saját dialektusukban halljuk megszólalni (csak itt, reflektáltan), ami pedig kézenfekvő megoldása lenne a nyelvi idegenség érzékeltetésének. Ennek oka valószínűleg a kedélyes, népies stíl szándékolt kerülése lehet.

Eddig a magyar nyelven belüli idegenségekről volt szó, a műben azonban sok példát találunk a nyelvek alteritására és a bilingvizmusra is.<sup>93</sup> Ennek oka egyrészt a falu soknemzetiségében keresendő, mivel a magyarok mellett szlovákok, zsidók és cigányok is színesítik a kiskunhalmi tablót.<sup>94</sup> Szlováku leginkább az idősök beszélnek már csak, de így is feltűnik néhány kifejezés<sup>95</sup> és egy „nagy tót imakönyv”. A rabbit tréfásan csak „unzer áner”-nek nevezi doktor Gerendás, ám a germanizmusoknak, latinizmusoknak<sup>96</sup> is jut némi hely a műben, legfőképp doktor Germanusz (újabb beszélő név) rontott, hivataliaskodó nyelvezetében. Valószínűleg nem véletlen, hogy ez a fejezet latin közmondásokkal zárul:

*De hogy mennyi sok mindenfélét nem volna szabad a lopáson kívül, vagy hogy például minden embernek dolgoznia kellene – ilyesmiről Gyuri még soha nem olvasott, nem hallott. Ismereteinek, erkölcsi ítéleteinek végső határát ilyen pontok jelzik: haud procul a stipite poma cadunt, vagy solamen miseris socios habuisse malorum. Tehát: nem messze esik az alma a fájától, és: vigasztaló a szerencsétlenek számára, ha bajukban társaik akadnak* (113).

Ezt a néhány sort akár Kara Juliska esetén is idézhettünk volna mint az iskola által közvetített idegenség példáját, mivel ez az idegenség – az elbeszélő sugallata szerint – nem nyelvi lényegű, csupán latin közvetítésű és társadalmi célzatú (minthogy a parasztság esetleges felemelkedése ellenében, éppen annak „szellemi röghöz kötöttségét” segíti, szolgálja).

A falu és a város oppozíciója talán nem igényel hosszas elemzést, hiszen jelenléte nyilvánvaló a műben (és egyébként is nagyon régi toposznak tekinthető az irodalomban). Így most csupán azokra az alappillérekre koncentrálok, melyek meghatározzák a két oldal játékerének kereteit, s amelyeket a kereskedelmi cikkek és az attribútumok kategóriáival foglalhatunk össze. A falu (Kiskunhalom) elsősorban mezőgazdasági termékekkel (búza, rozs, kukorica, krumpli, répa, sárgabarack, vörösszilva, üvegmeggy) látja el a várost, amiért cserébe az ipar és a városi élet egyéb vívmányait kap(hat)ja (cipő, petróleum, cukor, gyufa, dohány, ekevas). A falusi létmódot meghatározó jegyek (attribútumok) közül különös hangsúllyal jelenik meg a műben a por<sup>97</sup> és a kellemtelen rovarok (szúnyog, légy). Ezeket a jelenségeket az elbeszélő több per-

93 Vö. „Tiszta felismerés helyett valami zavaros sejtésem támadt arról, hogy a szavaknak csaknem fele idegen [...]. Vekker, omnibusz, cupringer, lichthof [...]: ezer és ezer idegen szó.” Nagy Lajos, *A lázadó ember (1883–1914)*, Bp., Szépirodalmi, 1956, 60.

94 Másrészt az idézetben is olvasható általános magyar nyelvi kevertségben.

95 „Pekni klapac”, „bozse moj”, „utyekáj”.

96 Végrehajást szenvedett, bizonyítás tárgyát képezi, inszINUÁCIÓ, praxis, kompromisszum, terminus, in natura...

97 Az egyik kortárs szociográfiában, *A tardi helyzetben* (Szabó Zoltán) a sár ilyen, nyilván szimbólumnak is szánt visszatérő motívum, míg a por Kiskunhalomban betöltött funkciójára lásd: Székér Endre, *Nagy Lajos és a Kiskunhalom = Uő, Érték és írás*, Kecskemét, Bodor J., 1981, 153.

spektívából is megmutatja, megerősítvén, hogy mindkét élménytávoli kategória igen nehezen viseli a vidéki „élményeket”: „Öreg falusiak dologban edzett bőre valahogy elbírja ezt a csapást is. A testi fáradalom, az izommunka, a bőr szüntelen ütődése és dörzsölése, záporverés és napsütés után szűnyogcsípés már csak csekélység. A városi bőr lobjai úgy fájnak, hogy az már riasztó” (121). A rovarokkal szemben, a hőség mindenhol kínozza az embereket, ám e téren is elkülönülnek kategóriáink:

*Városokban az ügynökök, ügyvédek és kereskedők és igazgatók a legkülönbébb sóhajtasokkal adnak kifejezést szenvedéseiknek: meleg van [...] Az urak Kiskunhalmon sem bújnak ki ilyenkor a lakásaikból. Papok, tanítók, jegyzők, írnokok, földbirtokosok és kereskedők leheverednek elsötétített szobáikban, szundítanak egyet, és sem ébren, sem alva nem panaszkodnak. A parasztok pedig végzik a munkájukat (50).*

Ez a tényszerű megállapítás sem igényel különösebb kommentárt; a társadalmi célzat egyértelmű, a (látszólag) szenvtelennek tűnő, jellegzetesen „Nagy Lajos-i”, egyszerű kijelentések ellenére is. Külön „bontásban” szembe-sülhetünk az „idegenek” (ügynökök, ügyvédek, kereskedők és igazgatók), a „mások” (urak, papok, tanítók, jegyzők, írnokok, földbirtokosok és kereskedők) és az „élményközeli” (parasztok) helyzetével.

A *Kiskunhalom* nem nélkülözi az összetett alakzatokat sem. A mű egyik legizgalmasabb része Fleischerné dunaszegesi kirándulása Sramó Gyurival, ahol a szöveg érezhető vibrálását az idegenségalakzatok komplexitása adja. Egyszerre jelentkezik itt a gyermek–felnőtt, férfi–nő, úr(ihölgy)–szolga, város–vidék oppozíciókból eredő idegenség (valamint a vallási különbözőség is). Ezeknek nyelvi, viselkedésszerű és mentális leképzettsége szöveggé formálódik. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy maga Gyuri egzisztenciálisan is kétszeres határhelyzetben van: kamasz, és mint „élménytávoldó” lakos, sem Kiskunhalmon, sem Pesten nem érzi otthon magát. A mintegy nyolc oldal terjedelmű történetnek külön töltetet ad a végigvonuló, titkolt, ám kölcsönös szexuális vonzódás: „– Nem fog elfáradni? – kérdezi Fleischerné Gyurit, talán csak mert annak meztelen izmos lába szárán feledkezett a tekintete” (91). Gyuri számára sem közömbös Fleischerné, ahogy az alábbi idézetből is láthatjuk:

– Szeret fürödni? – kérdezi Gyuritól fenn a töltésen Fleischerné, mikor a Duna fölcsillan előttük.  
– Igen.  
– En is, de nem itt. A Duna hideg nekem.  
– Kár – bukik ki őszintén Gyuri száján.  
*Fleischerné fölkacag. Nyilvánvaló, hogy a fiú szeretné, ha együtt fürödnének. Szeretné őt fürdőruhában látni. Helyes fiú. Még gyerekek (108).*

Ezek Fleischerné (önmagát győzködő) gondolatai (és perspektívája, elbeszélte monológja), ám Gyuri saját gyermekidentitása erősödik fel a vissza-indulás előtt. Szeretne indulni és megszabadulni dr. Germanusztól, akinek még mint „kunhalmi udvarlóját” mutatta be Fleischerné, tehát akár rivális is lehet(ne): „Gyuri csak állt, hallgatott, és unatkozott. Végre nekibátorodott, s mint nyűgös gyerek az anyjával teszi, húzogatni kezdte Fleischerné blúzáját.” (112) A kölcsönös vonzódás nemcsak dialógusokban, hanem a szereplők gondolataiban is „megfogalmazódik”. Egy kényesebb témához érve Fleischerné elcsodálkozik, hogy: „No, de micsoda témához is jutottak ezzel a csinos, szemérmes fiúval!” (107, kiemelés tőlem: B. Á.). Gyuri gondolatai pedig a helyzet komplexitását és abszurditását summázzák, megdöbbenő okolással:

*Gyuri hallgat, mert általában zavart érez Fleischerné mellett. Vonzódik hozzá, mert szép és barátságos, felnőtt, izmos, fekete hajú úrnő, különösképpen tetszik neki, szeretné, ha már ő nagy, legalább két-három évvel idősebb lenne. De így leküzdhetetlen gyámoltalanságot érez a közelében, mert Fleischerné városi, pesti és úri, és izraelita, ő meg itt Kunhalmon a nagyapáék miatt csak egy parasztyerek. (107, kiemelés tőlem: B. Á.)*

Gyuri tehát „nagyapáékra” haragszik amiatt, hogy nincsen lehetősége az áhított nő közelébe férkőzni. Szembesülnie kell önmaga tehetetlenségével, ami származása mellett sok másból is adódik. Az idegenségalakzatok a gyermeklét–felnőttlét, a férfi–nő, az úr–szolga, a városi–vidéki, zsidó–keresztény oppozíciókból eredeztethetőek. Ezek egyszerre érvényesülése komoly zavart okoz Gyurinál és Fleischernénél egyaránt. Az egyszerre érvényesülés természetesen nem azt jelenti, hogy minden szituációban egyszerre kerül felszínre az összes alternatív szerep, hiszen ez lehetetlen. Viszont láthattuk az epizód főhősét férfias szerepben („Kár”), majd pár perccel később nyűgös kisgyermekként blúzt rángatni is. „Az, hogy egy testben különböző idegenségalakzatok és nemi viszonyok találkoznak, nem jelenti egyúttal azt is, hogy azok mindannyian és állandó azonos erővel és sürgősséggel jelentkeznek.”<sup>98</sup> De, hogy lappangva jelen vannak, az is nyilvánvaló.

### Heterotópia és hipotipózis – a szociográfus „kamerája”

Az idegenségtapasztalat egyik legkifejezőbb, szépirodalmi művekben is előszeretettel használt formája a földrajzi értelemben vett távolság metaforikusan történő értelmezhetőségéből fakad. A *Kiskunhalom* esetében az elmáradottság időtlensége mint a civilizációtól való időbeli távolság is meghatározó,

<sup>98</sup> Waldenfels, Bernhard, *A normalizálás határai*, Bp., Gond-Cura, 2005, 245.

ahogyan arra Tarján Tamás is rámutat.<sup>99</sup> Az antropológiai értelmezés szerint pedig „a másik hely (a távol) az idegen elhelyezése a saját kultúra helyével szemben, a tökéletes ellenkép, amely az utópiától eltérően nem a Sehól, hanem a Máshól – Foucault szavaival: *heterotópia*”.<sup>100</sup> Ez a fajta megközelítési mód nagy hagyománnyal bír az etnográfiai irodalomban, minthogy a kutató hosszú útja egyben a civilizációtól való eltávolodást – a *fordítást* – is példázza. „Jellemző mozzanata a *keresésre indulás (quest)* – azaz egyfajta kutatást, kalandot és felfedezést magába foglaló utazás.”<sup>101</sup> A magyar szociográfiákban sem ismeretlen az utazásos keretezés.<sup>102</sup> Ilyen például Illyés Gyula 1933-as, a Nyugatban megjelenő *Pusztulás* című híres írása is a baranyai egykéről és a német térhódításról. Az Illyés hazaútját bemutató rész plasztikusan érzékelteti a földrajzi távolság metaforikus jellegét: „Az éjszakában egymásután villannak el az állomások, Csoma, Attala, Pula, Kurd, Högyész, Hidegkút... minek hánytorgassam újra, hogy mi vár rájuk? Hogy mi vár az egész Dunántúlra? Falvak villannak elém s merülnek el a sötétségben.”<sup>103</sup> A sötétben elmerülő falvak látványa nemcsak az utazásra utal, hanem egyenesen a nemzethalál víziójába torkollik a mű végén, mivel az író szándéka éppen a közvélemény felrázása volt. Vannak azonban szelídebb hangvételű utazások is az etnográfiai irodalomban, mint amilyeneket például Nagy Lajos már említett művében, *A falu álarcában* is olvashatunk. Itt az elbeszélő „pszichoanalízisét”<sup>104</sup> a hajóval történő megérkezés és a vonattal való távozás keretezi, mindezt reflexiókkal, kommentárokkal bővítve. Többek között az odaút leírásánál olvashatjuk a már idézett osztályhasonlatot,<sup>105</sup> a hazaút kapcsán pedig a következőket: „Már zakatol velem a vonat. Vagy, ha zakatol is, szerényen úgy mondom, hogy megy. Mert vicinális.”<sup>106</sup> Ez a romantikus útleírásokat tudatosan leépítő, jellegzetesen „Nagy Lajos-i” ironia a továbbiakban újságélményekből táplálkozik. Aktuálpolitikai témákkal sejtet társadalmi kérdéseket, húz párhuzamokat az elbeszélő, szelídebb hangnemben, mint Illyés művében láthattuk. Az efféle konklúziók helye tehát – értelemszerűen – a mű vége. Azonban nem funkcióatlan szimmetriára törekvéssel okolhatóak az utazásos műkezdetek sem. „Az antropológiai megérkezés a földrajzi távolság, valamint a megértés

99 Tarján Tamás, *A történet örök színtere: Kétarcú kapcsolat: Nagy Lajos és szülőfaluja* = Uő, *Nagy Lajos szobra (esszék)*, Bp., é. n., 8–17. A műben az időkeretet a napszakok változása jelenti, egyes szereplőknél pedig az elfogyasztott bormennyiség jelzi az idő múlását, egyben elviselhetővé téve a civilizációtól való időtlen távolságot.

100 Hima, i. m., 367.

101 Atkinson, Paul, *A narratíva és társadalmi cselekvés reprezentációja* = *Narratívák* 3... 123.

102 Az utazás médiumai, a közlekedési eszközök – mint már többször utaltunk rá – a *fordítás* eszközei is egyben; a „távolság hermeneutikájának” feladatát látják el. (S. Varga, i. m., 25.)

103 Illyés Gyula, *Pusztulás: Úti jegyzetek*, Nyugat, 1933/17–18.

104 Érdekes, hogy az álomvilág, a tudatalatti mennyire foglalkoztatta az alapvetően dokumentaristának tartott író. Megjelenik a *Kiskunhalomban* is (lásd: 143–147.), de *A falu álarcának* valóban a vezérmotívuma az ösztönvilág.

105 Nagy Lajos, *A falu álarca* = i. m., 9.

106 Uo., 158.

nehézségeinek leküzdését is metaforizálja. A környezet, a táj, később a mindennapi élet aprólékos, mindenre kiterjedő leírásai bizonyítják, hogy az antropológus részt vett az eseményekben, azokat a »saját szemével« látta. De nemcsak azt kell bebizonyítania, hogy ott járt – akár egy utazó –, hanem azt is, hogy az utazótól eltérően ragadja meg az idegen kulturális világot.<sup>107</sup> A *Kiskunhalom* nem egészen ilyen direkt „etnológusi érkezéssel” kezdődik; a falvat lokalizáló bevezető inkább a korabeli iskolás falurajzok bemutató-leíró jellegéhez hasonlít,<sup>108</sup> ahogy az alábbi, a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumából származó, a negyvenes évek elején írt dolgozat is mutatja:

Szamosbecs

*Az ecsedi Láptól keletre, a Szamos jobbpartján, Szatmárnémetitől 20 km távolságra fekszik Szamosbecs. A tavaszonként megáradó Szamos a falu nyugati oldalát már majdnem elhordta, ezért 1878-ban szabályozták. A falu alatt húzódó kanyart átvágták és így a község mellett kelet–nyugati irányban folyik el.*<sup>109</sup>

Nagy Lajos elbeszélője így kalauzol minket a – hasonló földrajzi adottságokkal bíró – színhelyre:

KISKUNHALOM NAGYKÖZSÉG  
BUDAPESTTŐL DÉLRE

*a Duna mellett fekszik, a folyamtól körülbelül egy kilométernyire. A fővárosból vonattal, mégpedig a fővonalról átszállással a vicinálisra, nem egészen három óra alatt érhető el. A harmadosztályú jegy ára 3 pengő 90 fillér. A hajó valamivel olcsóbb, de az út időtartama hosszabb: a szomszédos Dunaszemes községnél van a hajóállomás, odáig négy óra, onnan gyalogosan, jól kilépve, 30–35 perc (5).*

Már az első bekezdésben megtalálhatjuk a Budapesttől való távolság több alternatívát bemutató – költségekkel is párosított – érzékeltetését. A helyi viszonylatban irreálisan magas ár közlése természetesen a vidéki lakosság „röghöz kötöttségét”, immobilitásának megpecsételődöttségét érzékelteti elsősorban, a távolság érzékeltetése azonban az elidegenítés ismert alakzata is egyben. Ezt látszik alátámasztani, hogy az egyébként alapos és pontos lokalizálásból éppen a fővárostól való, kilométerben megadott földrajzi távolság<sup>110</sup> hiányzik. Az „Isten háta mögöttség” érzete végigvonul az egész művön, és csupán a kereskedő, valamint a folyó és a hajó mitikusnak is tekinthető képe (Styx és Cha-

107 N. Kovács Tímea, *Utazás, kultúra, szöveg: történetek és etnográfák* = *Antropológia és irodalom*... 89.

108 Ez természetesen nem jelent minőségi devalvációt, hiszen a legtöbb tudományos és úgynevezett hivatalos falumonográfia is a földrajzi viszonyokat taglalja első fejezetként a korszakban.

109 A dolgozat Debrecenben, a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában található. TtREL II. 24. o. 14.

110 Apostag 76 kilométerre fekszik Budapesttől.

ron ladikja?) jelent kapcsolatot a két szint között. A vámpénzt azonban kevesen tudják megfizetni (a budapesti „másvilághoz”), így a helyiek élete végképp determinálttá válik. Narrátorunk elvezetett minket a helyszínre, ahol azonban funkciót vált. Itt érdemes idéznünk N. Kovács Tímea antropológiai szövegeket elemző kijelentéseit, melyek vonatkozhatnak akár a *Kiskunhalom* szerkezetére is: „A terepre érkező antropológus idegenvezetői hangját hirtelen egy objektív elemző és mindentudó elbeszélő hangnem váltja fel. Miután a megérkezés egy konkrét antropológus-szubjektumot hoz létre, az hamarosan el is illan a szövegből – miután a jelenlétben alapuló autoritással kapcsolatos retorikai szerepét betöltötte –, hogy helyet adjon az antropológia „táj fölött elhelyezett kamerájának.”<sup>111</sup> A *Kiskunhalom* esetében ez a váltás mintegy másfél lap után bekövetkezik, amikor az antropológusi kezdést felváltja az időkeret (Joyce-ra emlékeztető) eleje,<sup>112</sup> s a mű szereplői lassanként mind „kipörögnek a napvilágra”.

Érdekes lehet a mű összevetése olyan etnográfiai töltetű munkákkal, melyek hasonló élethelyzetben keletkeztek. „...Szavam visszhangtalan dadog. / Sehol sem nyílnak meg reá / A rozmaringos ablakok. / S tövises gyom közt, rozsdás síneken / Mázás szívvel tovadöcög / A hazatévedt idegen.” A fenti – éppen a *Kiskunhalom* születésének évéből származó – versrészlet a múlt század első felének egyik kiváló, vend származású néprajzkutatójának, Pável Ágostonnak a költeménye (*Az idegen*), akinek idegenségtapasztalata már ketős (magyar–szlovén) identitásából is eredeztethető. Másrésről viszont a társadalmi hierarchia merevségének, és csak visszavonhatatlan következményekkel járó ritka mobilitásának személyes tapasztalata kapcsán – amit az idézet is érzékeltet – Nagy Lajos sorsával is párhuzamba állítható. Illés Péter tanulmányában<sup>113</sup> a kutató-író műveinek vizsgálata azonban narratopoétikai hasonlóságokat is felvet, amennyiben Pávelnél „rövid leírását kapjuk az elcsípett helyzeteknek, helyenként a beszélgetésekből való idézetek elevenítik meg az adott pillanatokat és teszik élénkebbé a »képeket«, egyúttal hitelesítik a mondanivalót. Mint egy-egy villantás a fényképezőgép vakujával, a sötétből úgy sejlenek fel előttünk a jelenetek és elkalandozhatunk a látványelemeken a szerző irányításával, gondolatban, kényelmesen.”<sup>114</sup> Tudjuk, hogy a néprajzkutatásban nagy hagyományai vannak a fényképezésnek; a fotó kutatási eszközként való használata pedig éppen a harmincas években kezdett tudományos alapokra kerülni.<sup>115</sup> Úgy látszik tehát, ez a tendencia nyomot hagyott Pável írásain. Nagy Lajosnál is ki szokták emelni a kutatók – többek között

111 N. Kovács Tímea, *Helyek, kultúrák, szövegek...* 150.

112 „AUGUSZTUS TIZENHETEDIKÉN, szerdai napon, a nap 4 óra 58 perckor kel.” (6.) Joyce-hoz lásd: Illés László, *Weimartól Kiskunhalomig = Uő, Üzenet Thermopüléből*, Bp., Argumentum, 1999, 81.

113 Illés Péter, Pável Ágoston: *Az élmény, az irodalomtudós és az etnográfus kapcsolata = Antropológia és irodalom...* 324–337.

114 Uo., 327.

115 Vö. Kunt Ernő, *Fotoantropológia: Fényképezés és kultúrakutatás*, Miskolc-Bp., Árkádus, 1995, 26.

Dos Passos írásai mellett – a filmélményt; filmkritikáit, valamint mindenekelőtt Walter Ruttmann 1927-ben forgatott, *Berlin – Egy nagyváros szimfóniája* című mozijának a hatását. Az eredendően mozaikos fotótechnikához hasonlóan, Ruttmann egyfajta keresztmetszet-technikát alkalmazva, össze nem függő snittekből egybevágvá próbálta – gyakorlatilag cselekmény nélkül – bemutatni Berlin egy napját. „A Kiskunhalom bátran épít majd ugyanerre az egy napba sűrítő megoldásra, de szerencsére az eleven élettől mindenütt átjárva, esztétizáló mesterkéltég nélkül.”<sup>116</sup> A fotótechnikához hasonló szövegezési módokról így vall Nagy Lajos egyik – már többször idézett – elbeszélője: „Hiszen tudjuk – csak mindig megfélemezünk róla –, hogy ha akár fotografáló géppel készítenék most hirtelenében felvételeket, az így készült képek is szubjektívek lennének. Mert miért éppen erre vagy arra a tárgyra, és miért éppen úgy irányítottam a masinát?”<sup>117</sup> Nagyon fontos és korszerű belátás ez a valóságorientált dokumentarista stílus képviselőjeként számon tartott alkotótól, hiszen rámutat arra a mindmáig érvényes igazságra, miszerint az, amit nekünk láttatni enged egy médium (legyen az akár könyv vagy hírműsor), az éppen a medialitás jellege miatt – mivel ez az egyetlen hozzáférési módunk – eredendően szubjektív. Továbbá, nemcsak arra kell(ene) figyelnie a befogadónak, amit „objektíven” tálnak számára, hanem arra is, amit nem. Ez a gondolatmenet persze megint messze vezet – többek között Klio szintén valóságorientált berkeibe.

Ha az életformaváltás feloldhatatlan idegenségtapasztalatát említettük Pável Ágoston és Nagy Lajos esetében, a sort bátran kibővíthetjük Illyés Gyulával is. Az írók egzisztenciális határhelyzetén túlmutatóan azonban a *Puszták népére* fokozottan igaz mindaz, amit Pável műveire és a *Kiskunhalomra* mondtunk, hiszen „a látszólag lazán egymás mellé rakott érzéketes képek teljes világot alkotnak”<sup>118</sup> a műben. Nagy Lajos jelenbe forrt, egy napra korlátozódó szimultán technikája<sup>119</sup> és a *Puszták népe* évtizedeket átfogó, időtlennek tűnő emlékezőmechanizmusa természetesen merőben különbözik egymástól, ám mégis, „valamennyi szociográfia közt a *Puszták népe* a legrokonabb a *Kiskunhalommal*.”<sup>120</sup> Ennek oka a közös élményanyag az új tárgyiasság szellemében történő szépirodalmi feldolgozása. Emellett a *Kiskunhalomra* is érvényesnek véljük Dobos István azon a *Puszták népére* vonatkozó megállapítását, miszerint az író „felfüggeszti az elbeszélés célelvű folyamatát, fellazítja a történet egyes elemeit egymáshoz kapcsoló diszkurzív logikát, s megbontja a való-

116 Tarján Tamás, „...Látni és láttatni is...”: Nagy Lajos a filmről = Uő, *Nagy Lajos szobra...* 24.

117 Nagy Lajos, *A falu álarc = i. m.*, 14.

118 Görömbei András, *Két fejezet Illyés Gyula szociográfiai munkásságából = A falukutatás fénykora...*, 26.

119 Természetesen szimultán technikára csupán törekedni lehet az irodalomban, hiszen az írott szöveget legfeljebb közvetlenül egymás mellé helyezett fragmentumokra lehet tördelni, egymással teljesen párhuzamosan futó részekké alakítani nem.

120 Véber Károly, *A falu szerepe Nagy Lajos életművében = Látkép a hegyről...*, 178.

szerűség tapasztalatának megfelelő idő- és térvizonyokat”.<sup>121</sup> Nagy Lajos azonban mindezt másképp teszi.

A *Kiskunhalom* szerzőjének ugyanis meghatározó eszköze „a történetek vizuális megjelenítése, a *hipotipózis*, mellyel a megörökíteni kívánt világ szemtanújává emeli olvasóját”.<sup>122</sup> Mondhatjuk úgy is, hogy ellentétben a *Puszták népe* „mozgó identitású önéletrajzi szubjektumával”<sup>123</sup> és az epikai távlatok felsokszorozódásával, nála a terepet pásztázó etno/szociográfus „kamera” által rögzített elidegenedettségi alakzatok rögzítése a mű narratopoétikai kulcsmechanizmusa. Okkal merülhet fel ugyanakkor a gyanú, hogy a kamera-metaphora az olvasás fenomenológiájának következménye. Ettől azonban természetesen még működik, láttat – csupán nekünk is látni kell, hogy az olvasás aktusa szükséges feltétele „kamerának” működésének. Az alakzatok ismertetésekor említettük, hogy mit, a dunaszemesi állomás esti képével megpróbáljuk bemutatni, hogyan rögzít ez a „kamera”:

*A fekete testű stégen fehéresszürkére mázolt faházikó, lapos tetővel, kis ablakokkal. A parton tömzsi karók, vastag láncok; messzebb fölfelé a vízen egy kikötött uszályhajó... Távolabb, el a parttól, sötétlő akácok, az emeletes dunaszemesi gőzmalom... Az állomás épületei körül néhány alak lézeng, két kutya szimatol a szögletek tövében. Csend. Fenn az égen tündökölnék a csillagok, a folyam sima, a végtelen láp itt-ott felcsillanóan fekete és mozdulatlan, a part a közelben sötétben bolyhos, bozontos (134).*

„Milyen vitrinben csillognak ily téli éjszakák?” – kérdezhetnénk az írótól (ha nem augusztus közepén játszódna a mű), érezvén József Attila egy időben keletkezett nagy létfilozófiai tájkolteményeinek hangulatát.<sup>124</sup> A bántelki cselédház belsejét már jóval kevesebb költőiséggel, ám igen összetett módon mutatja be az elbeszélő („kamerája”), a szegénység perspektívatlanságát az időbeli perspektíva (ötven év) kiszélesítésével ábrázolva: „Bugyi Mihály szobája például még ma is olyan, mint volt akár ötven esztendő előtt, amilyent a néprajzi múzeumokban mint parasztszobátípust mutogatnak. Ötven esztendővel ezelőtt is az egyik szegletben...” (85). A leírás folytatódik a szoba és a berendezések részletes bemutatásával, amiben fontos szerepet kapnak a falon lógó képek. Barnabás István, Bugyi Mihály katonakori arcképe, majd a házastársakat és lányukat ábrázoló szerény színvonalú alkotások által ismerhetjük meg a családot, köszönhetően az eltárgyasító, dokumentarista írói módszernek.<sup>125</sup>

121 Dobos István, *Az idegenség retorikája (A Puszták népe újraolvasása) = Antropológia és irodalom...*, 340.

122 N. Kovács Tímea, *Helyek, kultúrák, szövegek...*, 335.

123 Dobos, i. m., 337–348.

124 A költő (Nagy Lajos barátja) szinte versként üdvözlí a Kiskunhalmot levelében. Idézi (többek között): *Kopaszok és hajások...*, 216–217.

125 Máshol azonban az író bátran él a jelenségek olyan szürrealista bemutatásával is, mint az álomrajz. Az etnográfusi „kamerát” néhány lap erejéig pszichológusra cserélvén sem

Az idő mintha megállt volna ebben az – éppen a különböző idősíkokból építkező – térben, ahol már az élet is (emlék)képek soraként jelenik meg. Mintha valóban múzeumban lennénk, ami „minden fajt, minden létezőt megment – de cserébe mindegyiket szoborrá teszi, műtárggyá változtatja. A múzeumi lét ugyan öröklét – de némiképp lefokozott lét”.<sup>126</sup> Az sem lényegtelen, hogy ez éppen egy néprajzi múzeum. Hiszen „onnan tudhatjuk, hogy egy-egy népcsoport vagy kultúra a »természeti« vagy a »civilizált népek« körébe tartozik-e, hogy a természetrajzi – természettörténeti vagy a természettudományos – néprajzi múzeumokban, illetve a történeti vagy művészettörténeti múzeumokban láthatjuk-e viszont tárgyaikat” – hangsúlyozza meggyőzően György Péter.<sup>127</sup> A pusztai cselédek kívül rekedtek a nemzeten, de kívül rekedtek a nemzeti kultúra kánonján is, sőt kívül rekedtek némiképp az időn is, mivel a „természeti népek” történelemtudata jóval gyengébb, mint a „civilizált népeké” – bár az utóbbiak esetében sem régebbi kétszáz évnél. A falon lógó képek mint retrospektív tükrök működnek ebben az álló időben a régi tárgyak között, bár minden pontosan „olyan, mint volt akár ötven esztendő előtt...”

#### Történettudomány, szépirodalom, tényirodalom

Hayden White nagy vihart kavart munkái óta közhely, hogy a történész ugyanolyan sémákkal, narrációs eljárásokkal „cselekményesít”, mint a szépirodalmi alkotások szerzői, így munkája nem is tarthat igényt a teljes objektivitásra, valóságűsége, melyet eddig önértelmezésének szilárd alapjaként fogott fel. A narrációval történő „cselekményesítés” ugyanis teret enged a „nyelvi fikcióknak, melyek tartalma legalább annyira *kitalált*, mint amennyire *talált*, és amelyek formája közelebb áll irodalmi, mint természettudományos megfelelőikhez”.<sup>128</sup> A másik, ebben a fejezetben kamatoztatott belátás az irodalomtudomány antropológia felé való nyitása, az antropológia retorikai fordulata, jóllehet még mindig „nem tűnik megnyugtatóan rendezett, lezárt kérdésnek a kultúrának társadalmi kontextusához való viszonya”.<sup>129</sup> Ez a két, egymást kiegyenlítő szövegértési mód lehetővé teszi az olyan ha-

feledkezik meg ugyanakkor, hogy kívülről is ábrázolja, lokalizálja szereplőit; a konyhában nyugtalanul forgoló Kis Ferencet, vagy Bözsit, fülén a rádiókagylóval. *Kiskunhalom*, 143–147.

126 György Péter, *Az eltört hely – a Múzeum*, Bp., Magvető, 2003, 179.

127 Uo., 26.

128 White, Hayden, *A történelmi szöveg, mint irodalmi alkotás* = Uő, *A történelem terhe*, Bp., Osiris, 1997, 70.

129 Mindenesetre törekedni kellene rá, hogy az irodalomértés „szociokulturális történések önmegértő aktusa”-ként is működhessen. Lengyel Imre Zsolt, *A „népi író” megalkotása – Fogadtatás, viták, önreprezentáció*, doktori disszertáció [kézirat], ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2015, 7.



tárműfajok újraértelmezését, mint a történelmi regény és a szociográfia.<sup>130</sup> A történelmi regény elsősorban írásmódjában emlékeztet történettudományi munkára, mivel a múltban játszódik és gyakran alapos forrásmunka előzi meg.<sup>131</sup> A szociográfia ezzel szemben a jelenkori társadalmi helyzet egy szegmensét próbálja meg bemutatni (gyakran többszólamú narratívájával), viszont általában szintén alapos forráselemzést igényel.<sup>132</sup> Mégis, amíg egyes szociográfiákra bevett dolog történettudományi munkákban forrásként, akár idézetben is hivatkozni, addig történelmi regényre hivatkozó történetesről nem hallani. Pedig látens módon ez is megtörténik, ahogy Makkai Sándor Bethlen Gáborról szóló munkájában is kimutatható Móricz Zsigmond *Tündérvirtékjének* hatása.<sup>133</sup> Szépirodalmi művekben természetesen gyakran és sokféleképpen találkozhatunk utalásokkal, pontos idézet nélküli tartalmi összefoglalásokkal.<sup>134</sup> „Az irodalomban e megoldás bevett szokás, nagy hagyománya van, megítélésünk szerint nem kárhoztatható. Az már más kérdés, hogy egy-egy szaktudomány művelője szépirodalmi szövegben bizonyos fontos adatra találva, könnyebb helyzetbe kerülne pontosabb hivatkozás esetén az adott információ beazonosítása, visszakeresése, voltaképpen hitelesítése során” – vélekedik Gráfik Imre.<sup>135</sup>

Joggal merülhet fel tehát a hitelesítés igénye egy bajosan kategorizálható mű (például a *Kiskunhalom*) esetében? És fordítva; hiányolhatjuk egy ilyen munkában az autoritás mankóit, azokat a külső segítségeket (valóságreferencia, lábjegyzetek<sup>136</sup>), melyekkel egy (történet)tudományos munka lábra tud állni? Annyi bizonyos, hogy Erdei Ferenc és Kerék Mihály szociográfiáiban találkozhatunk pontos hivatkozásokkal, Illyés Gyula és Féja Géza (valamint Nagy Lajos) műveiben viszont nem, amiből (is) kifolyólag az előbbieket inkább a „tudományos szociográfia” megjelölést kapták, utóbbiak pedig a „szépirodalmi szociográfiaét”. Nem véletlen, hogy utóbbiaknak volt nagyobb sikere és visszhangja a korban, valamint, hogy ők fizettek nagyobb árat „tényfeltárá-sukért”. Ez érthető is, hiszen nem védték művüket az autoritás mankóival (egy autokrata rendszerben), amit azonban persze ha megtesznek, valószínű-

130 Sőt, a valóságreferencia és a határműfajok problematikája tulajdonképpen már a középkori gesztáinktól kezdve végigkíséri irodalmunkat.

131 A kérdés részletesebb kifejtéséhez lásd: Hites Sándor, *Hozzáértés, köztudalom, dilettantizmus: Történetírás a 19. században = Antropológia és irodalom...*, 241–252.

132 Ebből a szempontból is kuriózum Veres Péter szociográfiája, *Az Alföld parasztsága*, melyet „fejből”, minden külső segítség nélkül írt meg saját kultúrájáról – 1934-ben, börtöncellájában – a szerző.

133 Lásd: Szirák Péter, *Ösztön és nyelv: Kísérlet Móricz Zsigmond műveinek újraolvasására*, Irodalom-ismeret, 1999/3–4, 65–71.

134 A posztmodern irodalomnak pedig éppen a hipertextualitás, a (leg)különböző(bb) szövegek – akár jelöletlen – átvétele az alapvető létmódja.

135 Gráfik Imre, *Etnográfiai szöveg narratív változatai = Antropológia és irodalom...* 76.

136 A hivatkozások erejéhez a tudományos munkákban: Brunner, Edward M., *Az etnográfia mint narratíva = Narratívák 3...*, 181–197., különösen: 188.

leg nem lett volna ekkora sikerük.<sup>137</sup> A szociográfiákra a kortárs közvélemény, mint valamiféle féltudományos művekre tekintett, így elsődleges kritikussai nem is esztétikai kérdések mentén támadták őket, hanem éppen valóságreferenciájuk miatt. Ilyen értelemben hasonló recepcióval számolhatunk, mint a történetírói munkák esetében, ahol szintén elsődleges kritikai szempont az „igazság” és az író (történész) „történelemszemlélete”. Alighanem ez a „szemléleti reflexió” jelenik meg a gyakori vád mögött, miszerint a szociográfusok „tendenciózus”<sup>138</sup> könyveket írtak. Az 1945 utáni marxista kritika pedig amiatt marasztalta el az egykori „harcostársakat”, mivel nem volt eléggé határozott marxista világnézetük<sup>139</sup> – tehát ismét nem irodalmi szempontból éri kritika a műfajt és követőit, köztük Nagy Lajost is. Esetében „az írói korpusz a beskatulyázás veszedelmeit sem kerülhette el, hol a »kérelhetetlen baloldaliság«, hol a »kispolgári jobboldaliság« stemplijétől sújtva”.<sup>140</sup>

Véber Károly a „szembesítés”-t nevezi meg Nagy Lajos művének a lényegként, ami nem más, mint „az élet felmutatása a hamis doktrínák, illúziók, társadalmilag elfogadott nézetek ellenében. Tehát lázít, egyetlen lázító szó, egyetlen e cél szerint csoportosított adat, egyetlen forradalmi beállítású kép nélkül.”<sup>141</sup> Nekünk is szembesülni kell ugyanakkor azzal a ténnyel, hogy az irodalmi munkák újraolvasása folyamatos újraértelmezéseket is jelent. Amíg a két világháború közötti Magyarországon a szociográfiai irodalmat elsősorban nyílt és vállalt politikuma tette ismertté és érdekessé, ez több mint hat évtized múltával már jobbra csak a történészek számára érdekes vetülete az értelmezési lehetőségeknek. Szűkebb tárgyunkra szorítkozva pedig megállapíthatjuk, hogy mivel a *Kiskunhalom* az egyik „ihletője volt Illyés Gyula, Kovács Imre, Darvas József, Féja Géza és mások irodalmi szociográfiáinak”<sup>142</sup>, így fontos irodalom- és kultúrtörténeti határátkelő is egyben. Tudunk azonban róla többet is mondani vajon? A kérdés költői, de tény, hogy a *Kiskunhalom* újraolvasására, újraértelmezésére az utóbbi majd harminc évben nem került sor. Ezért talán nem haszontalan, ha az alábbiakban megpróbálom az antropológiai olvasat legfontosabb eredményeit összefoglalni.

A mű egyik legizgalmasabb kérdésének a referencialitás – eddig egyértelműnek tűnő – problematikája tekinthető. Talán megkockáztathatjuk, hogy a szöveget végigkísérő, igen sokszínű és összetett idegenségi alakzatok pontosan ebből az alapvető háritásból, elidegenítésből eredeztethetőek, ami már a címválasztás miatt is szembeötlő. Korszaknyitó szociográfiánk már címében is egy fikciós teret nyitva, éppen a szociográfia műfaji origójaként kezelt

137 „...az irodalmi szövegeket a poliszémia jellemzi. Az eszmény itt nem a pontosság, a félreértések kizárása..., hanem a fantázia felkeltése.” (White, i. m., 80.)

138 Tehát nem is a tényeket támadták elsősorban a kritikusok, hanem azok kiválogatását, magát a mű szemléletét, szempontrendszerét.

139 Lásd: Lukács György, *A népi irodalom múltja és jelene*, Valóság, 1948/2, 88–103.

140 Nagy Lajos..., 5.

141 Véber, i. m., 193.

142 Tarján, Nagy Lajos..., 144.

„tényirodalmisságot” teszi idézőjelbe, kérdőjelezi meg és helyezi nehéz helyzetbe a művet kategorizálni igyekvő kutatókat. Ami azonban kutatóként nehézséget jelent, az naiv olvasóként élményként jelentkezik, így a *Kiskunhalom*-nak talán éppen azok a legerősebb részei, melyek a legintenzívebben, legsűrűbben mozgósítják az idegenségtapasztalat sokrétű apparátusát.

A fentiek tükrében, a mű definiálhatatlanságának belátása után talán inadekvátnak (mondhatnánk: „idegennek”) tűnhet a szereplőket kategorizálni igyekvő – elméletét még táblázattal is szemléltető – antropológiai műelemzés. Valóban, az „élménytávoliak” és „élményközeliak” társadalom-leíró rendszerét csupán egy ezeket legalább részben feloldó köztes mechanizmus (a „fordítás”) segítségével lehet működtetni. Láthattuk ugyanakkor, hogy ezek a kategóriák nemcsak az antropológusokat, hanem az irodalmárokat is segítik abban, hogy egy mű szereplőinek kreált világát értelmezhetőbbé tegyék. Az ugyanis, hogy mit „várhatunk” egy falusi jegyzőtől, vagy hogy milyen parasztképpel rendelkeznek egyes társadalmi csoportok, éppen a „hozott anyagból”, vagyis a közvetlen és közvetett élményvilágokból következik. Gondolatmenetünk itt láthatóan visszakanyarodik a tényirodalmisság kérdéséhez. Vagyis, ha egy irodalmár antropológusi módszerekkel közelít szövegéhez, ez értelmezhető-e úgy, mint annak belátása, hogy az elemzett alkotás ugyanúgy a világ egy részének leképezése, ahogy egy antropológiai leírás esetében (hisszük)? Anélkül, hogy filozófiai elmélkedésekbe mélyednénk, két dolgot kell kiemelnünk: egyrészt az írói szándékot, amely Nagy Lajosnál éppúgy „a valóság kérlelhetetlen feltárását” tűzte ki célul, mint egy etnográfiai alkotásnál a szerző, másrészt pedig azt a felismerést, hogy mind az író, mind az antropológus (vagy akár a történész) csak saját „szűrőjén” keresztül képes látni és ábrázolni a világot. Ezt a szűrőt pedig nagyrészt éppen „élményei” határozzák meg. A valóság szubjektivitásának – a műben elsősorban a többpólusú perspektívával érzékeltetett – belátása mellett más motívumok is a klasszikus szociográfiaszerűség ellenében hatnak a *Kiskunhalom*-ban. Ilyen például a pszichonarrációk túlsúlya a szövegben, vagy az egész művet átható már-már helyenként szatírába átcsapó ironia. Ugyanakkor az efféle, mondhatnánk „elidegenítési effektusok” mellett éppen a tudatközvetítő módok izoláltsága vagy az időkeret szabályozottsága a szociográfiai olvasatot látszanak megerősíteni. Bevett forma továbbá az etnográfiai irodalomban a „quest”, az antropológusi érzézés, és műfaji sajátosság a „heterotópia”, tehát az elemzett kultúra értelmezése az antropológus kultúrájának „ellenszerkezeti tereként”. Annak eldöntésére azonban, hogy a szociográfiai váz vagy az azt tudatosan lebontó elemek dominánsabbak-e a műben, nem vállalkozhatunk, hiszen – mint már volt róla szó – éppen ez a „lebegésszerűség” adja a *Kiskunhalom* sajátos hangulatát, ez teszi érdekes olvasmánnyá a művet – és pontosan ennek „köszönheti” recepciójának felmasságát is.

A recepciót illetően érdekes lehet a mű összevetése egy olyan szerencsésebb utóéletű, ám hasonlóan szépirodalminak tekintett szociográfiával, mint

a *Puszták népe*. Végezetül arra a kérdésfelvetésre<sup>143</sup> teszünk tehát kísérletet, hogy minek köszönheti Illyés műve folyamatos jelenlétét az irodalmi diskurzusokban már „születése” óta? A kortárs reakciót érintő válasz valószínűleg nem kerülheti meg a (kultúr)történeti okokat, például az „új szellemi front” gömbösi kísérletének kudarcát, vagy a népi mozgalom lapalapításokkal jelentkező, majd a Márciusi Front körül egységesen fellépő, politikai programmal is bíró csoportjának országos visszhangját és természetesen a több, egyszerre jelentkező szociográfia együttes hatását sem. Találnunk kell azonban szűkebb értelemben vett irodalmi okokat is, melyek kiindulópontja lehet a két alkotás szövegközpontú összehasonlítása. Elöljáróban annyit megkockáztathatunk: a *Puszták népe* térben és időben „tágasabb” szövegvilága, a történelmi távlatok – mindenekelőtt családtörténeti szempontokat érvényesítő – explicit jelentkezése, valamint az olvasóközönség számára addig jobbára „idegen”, ismeretlen társadalmi réteg életének bemutatása, „lefordítása” döbbenetet váltott ki országszerte, az alkotás színvonala pedig – azóta is tartó – jogos elismerést eredményezett irodalmárberkekben. Ami a *Kiskunhalom* recepcióját illeti, itt csupán egy megközelítési módot próbáltam meg érvényesíteni a lehetséges értelmezések közül. A mű – és mindenekelőtt maga a szociográfiai irodalom – azonban jóval több, egyelőre kiaknázatlan értelmezési lehetőséget rejtget. Bizonyára nem lenne érdektelen például a *Kiskunhalom* az újtárgyiasság felől való megközelítése; annak feltárása, hogy egy tényirodalmiként számon tartott alkotás hogyan tud műnemeket is átlépve kora lírájához kapcsolódni. Mindenekelőtt Nagy Lajos prózájának és József Attila költészetének – életrajzi adatokkal is alátámasztható – kapcsolatára hivatkozok ehelyütt.<sup>144</sup> További lehetőségként pedig érdekes „visszarendeződésnek”<sup>145</sup> engedhet teret az a kérdés, hogy mit mondhat a mű a történészeknek Apostag (vagy bármely más falu) Horthy-korszakbeli történetéről? Mondhat-e egyáltalán valamit? Továbbá: ha igen, akkor ebből mit tud elfogadni a történettudomány? Vagy csak látens módon hathat – mint Makkai Sándor esetében – egy (bajosán kategorizálható) irodalmi munka? De ez már tényleg egy *Másik* írás témája lehetne...

143 Itt most csupán kérdésfelvetésre szorítkozhatunk, de az alapos komparatistikai munka minden bizonnyal külön elemzést is megérne.

144 Ehhez lásd: Tverdota György, *József Attila és Nagy Lajos = Kopaszok és hajások...*, 191–212.

145 A „visszarendeződésnek” olyan értelmében, miszerint a mű ismét valóságreferenciájával kerül(het)ne reflektorfénybe – ám immár történészi forrásanyagként.

## 3. SZEREPEK, MINTÁK, POZÍCIÓK

A NÉMA FORRADALOM MINT NÉPI IDEOLÓGIAI KONCEPCIÓ  
ÉS IDENTITÁSTRATÉGIA

## Egy hányatott életmű

Amikor 1947 őszén – látva az egyenlőtlen politikai küzdelmet – Kovács Imre külföldre távozott, ezzel a nehéz döntéssel nemcsak emigrációs évei, de életművének tabusítása is kezdetét vette. Hiába volt ugyanis a *Nemzeti Parasztpárt* reménysége a Horthy-rendszer kérlelhetetlen ellensége, a negyvenötös fordulat után egyértelművé vált, hogy nemcsak a jobboldali autokratikus berendezkedés, de a baloldali diktatúra sem egyeztethető össze nemzeti radikális demokráta nézeteivel. Ekképp, bár Kovács az Egyesült Államokban is komoly publikációs tevékenységet végzett, csak a rendszerváltozás előestéjén vált lehetővé gazdag életművének „visszahonosítása”. Az örömteli folyamat napjainkban is tart, noha a kinti hagyaték teljes feldolgozása és a tudományos igényeknek megfelelő, monografikus életrajz megírása még várat magára. Ha csak az utóbbi néhány év termését tekintjük át, megállapíthatjuk: akadnak még nyitott kérdések és (potenciális) viták.<sup>146</sup> Az alábbiakban azonban nem a Kovács-recepció bemutatására,<sup>147</sup> hanem az életmű legismertebb darabjának, a *Néma forradalomnak* újszerű értelmezésére vállalkozom. Kiindulópontom szerint a népi szociográfiák – kiváltképp elemzésem tárgya – sajátos identitásstratégiaként is olvassandóak, mivel egy közegeből kiváló egyén számára nyújtanak ön-, csoport- és

múltértelmezési lehetőségeket, valamint kínálnak fel politikai alternatívákat, jövőbeli célokat. Erre a szociográfia műfaja azért különösen alkalmas, mert benne – más irodalmi műfajoktól eltérően – a jelenben megtalálni vélt társadalmi problémák egy írói világon „átszűrve” kerülnek történelmi kontextusba epikus formában, gyakorta prózai én-elbeszélésként.

Az elsősorban angolszász szerzőkhöz köthető szociálisidentitás-elmélet az egyén csoportazonosulásából kiindulva az „én” önállóságának, értékességének és cselekvőképességének fenntartására irányuló folyamatokat kutatja. Az elmélet feltételezi a pozitív szociális identitás szükségletét, amit az egyén a csoportidentitás élménye révén kaphat meg. E csoport számára fontos lesz az a „nézetrendszer, tágabb értelemben vett valóságkonstrukció, amit saját csoportjukkal közösen dolgoznak ki és tartanak fenn”.<sup>148</sup> Ebben a fejezetben amellet érvelek, hogy a népi mozgalom szociográfiailrodalmát épp e valóságkonstrukció létrehozásának igénye motiválta. Ekképp a szociográfia „öszvérműfaja” mint népi identitásstratégia is értelmezendő, benne írásom szűkebben vett tárgyával, Kovács Imre legismertebb alkotásával. Az identitásstratégiák a társadalmi elismerésért és státuszért folytatott harc eszközei (is) egyben,<sup>149</sup> mely belátás lényegében az összes népi szociográfiára érvényesnek tekinthető.<sup>150</sup> Az identitásstratégia kifejezés az egyes kisebbségi helyzetben lévő csoportok öntudatra ébresztése és jogaik elismertetése körüli problémák miatt került reflektorfénybe a szociálpszichológiában. Joseph Kastarsztejn a jelenséget *elismertetési* és *különállási* alternatívákra bontotta, további alkategóriákat különítve el e két részrendszerben.<sup>151</sup> Kastarsztejn modellje alapján a népi mozgalom érdekes kettősséget mutat. A társadalomreformer népiek jelentékeny hányada ugyanis több szempontból sikerrel integrálódott abba a középosztályba, melyet vehemensen ostorozott egy többmillió, jogfosztott

148 László János, *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei*, Scientia Humana/Kairosz, 1999, 94–97.

149 Csabai Márta, Erős Ferenc, *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*. Bp., Jósöveg Műhely, 2000, 110.

150 A honi modernizációt illetően Pataki épp a paraszti létformával illusztrálta, milyen következményekkel jár, ha „kihullanak” az egyén alól a csoportot fenntartó „társas alakzatok”. Pataki Ferenc, *Egy „divatfogalom” kockázatai = Szociálpszichológia*, vál. Lengyel Zsuzsanna, Bp., Osiris, 2002, 385–395. Ebben az élethelyzetben jelennek meg az identitásproblémák és az ezeket kezelni igyekvő, különböző „identitásstratégiák”. Ahogyan a paraszti életforma csődjéről 1940-ben könyvet megjelentető Kovács Imre fogalmaz 1937-ben: „...egyedüli kiút: új életformát adni a parasztságnak, és az új életforma például a középosztály életformája is lehet.” Kovács Imre, *A parasztság az irodalomban és szerepe a nemzet életében* (1937), Híd, december = Uő, (1992): *Népiség, radikalizmus, demokrácia*, Bp., Gondolat–Nyilvánosság Klub–Századvég, 1992, 15.

151 Az elismertetési stratégia arra irányul, hogy az egyén csoport-hovatartozását (vagy abbéli szándékát) elfogadtassa, a különállási pedig, hogy – éppen ellenkezőleg – különállását szavatolja. „Kastarsztejn szerint az előbbi fő stratégián belül olyan stratégiákat különböztethetünk meg, mint a konformizáció, az anonimitás vagy a depersonalizáció, valamint az asszimiláció, míg az utóbbin belül olyanokat, mint a differenciáció, a láthatóvá válás és a szingularizáció vagy individualizáció (amely a korábban hátrányként megélt jegyeket pozitív értékkel ruhazza fel).” Erős Ferenc, *Az identitás labirintusai*, Bp., Janus/Osiris, 2001, 77. [kiemelés az eredetiben].

146 A két új, népi mozgalommal foglalkozó monográfia közül Bognár Bulcsu elsősorban Kovács társadalomszemléletéről értekezett, míg Papp István könyvének fókuszába jól érzékelhetően a korábban indexre helyezett politikus került. Bognár Bulcsu, *A népies irányzat a két háború között. Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői*, Bp., Loisir, 2012. és Papp István, *A magyar népi mozgalom története: 1920–1990*, Bp., Jaffa, 2012. Ugyanebben az évben látott napvilágot Haas György Kovács Imre-kötete, mely inkább a tisztelgés, mintsem az értelmezés igényével készült, míg Molnár M. Eszter 2010-ben közzétett egy vaskos, sok fontos írást tartalmazó, ám bevezető tanulmányában kissé elfogult és pontatlan kiadványt. Haas György, *Kovács Imre: harc a nemzeti függetlenségért*, Bp., Püski, 2012. *Egy homo politicus itthon, Európában és Amerikában* (Kovács Imre élete és munkássága), szerk. Molnár M. Eszter, Bp., Hét Krajcár, 2010.

147 A centenáriumi előtti, kifejezetten Kovács Imrével foglalkozó szakirodalomhoz lásd: Monostori Imre, *Kovács Imre, Székfű Gyula és a Magyar Szemle*, Forrás, 2013/9, 110.

csoport nevében. Egy konkrét példát említve: Illyés hivatalnokként, 1937-től a *Magyar Nemzeti Bank* sajtóreferenseként,<sup>152</sup> rendszerellenes kapcsolatai ellenére már nyilvánvalóan a sokat szidott hivatalnok középosztály tagja (is) volt, noha nem innen, hanem az irodalmi/kulturális mezőből<sup>153</sup> fogalmazta meg radikális társadalomkritikáját. Benkő Péter – többször idézett – számításai szerint a népi mozgalom vezetőinek több mint a fele rendelkezett felsőfokú végzettséggel, az elemzett 351 főből pedig 226-nak volt értelmiségi vagy hivatalnoki állása.<sup>154</sup> Kovács Imre *A néma forradalom* bírósági ügye miatt ugyan nem szerezhette egyetemi diplomát, de őt sem sorolhatjuk máshová.<sup>155</sup> A népi mozgalom sajátossága tehát, hogy míg a személyes életutak számos pontján az első (elismertetési) stratégia lehetőségei látszanak érvényesülni (konformizáció), addig a mozgalom – annak politikuma és az írások – különutasságával tüntetett a rendszer ellen (különállási stratégia). Aligha véletlen, hogy Gyáni Gábor épp a paraszti individualizáció győzelmeként értelmezte legutóbb Németh László *Gyászát*,<sup>156</sup> és maga a mozgalom is joggal tűzhette volna zászlójára a „láthatóvá válás” kíváncsiát (a kurzivált fogalmak mind Kastorsztejn részregiszterei).

A politikai hanghoz szükséges integrációban a népieket modernizációs változások is segítették. Ellentétben a századelős agrármozgalmakkal vagy a Kovács által is említett kaszáskeresztesekkel, a hangulatfeltétel nem vidéken kezdődött. A népiek nem kívülről próbálták meg – szó szerint vagy átvitt értelemben – bevenni Budapestet, hanem a politikai centrum mozgósító erejét kihasználva, a fővárosból indulva igyekeztek kikényszeríteni a változásokat. A modernitás és népiség disszonáns kapcsolatának feltárásával még adós a történelemtudomány, azonban aligha kétséges, hogy a határozott paraszti érdekképviselő mellett modernizációs öntudat is szükségeltetett a népi politikához, melybe a nagyvárosi lét lehetőségeinek (könyvkiadók, kávézók, monstre tüntetések) igenlése ugyanúgy beletartozott, mint a polgári életnívó vagy bizonyos nyelvi minták követése. Lengyel Imre Zsolt a karrierépítés modernségbeli újszerűségét hangsúlyozva egyenesen arra figyelmeztet, hogy a két világháború közötti időszakban „már »parasztírók« (vagy mentoraik) is

152 Vasy Géza, *Illyés Gyula*, Bp., Elektra, 2002, 55–56.

153 A népiek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy Bourdieu a kulturális mező résztvevőinek – „az ész, az értelem és a szabadság” ügyében – politikai aspirációkat is megenged, sőt „az emberi szellem fejlesztésére” üdvösnek is tart. Bourdieu, Pierre, *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről*, Bp., Napvilág, 2002, 200. Ki kell emelni ugyanakkor, hogy Bourdieu „munkásságának középpontjában egyértelműen a modern társadalmak osztályszervezete áll, empirikus tanulmányaiban mindenekelőtt Franciaországé”. Wehler, Hans-Ulrich, *Pierre Bourdieu: az életmű magva*, Korall, 3–4 (2001), 248.

154 Benkő Péter, *A magyar népi mozgalom almanachja*, Bp., Deák, 1996, 9–10.

155 Tóth Pál Péter, *Szociológus? Politikai gondolkodó? Politikus? – Homo Politicus = Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikatörténeti Intézetben*, szerk. Sipos Levente, Bp., Napvilág, 2013, 36.

156 Gyáni Gábor, *Falusi elidegenedés avagy individualizáció Németh László Gyász című regényében = Uő, Népi, nemzet, zsidó*, Pozsony, Kalligram, 28–42.

jelentősebb számban vélték érdemesnek felkínálni műveiket az irodalmi intézményrendszer számára, és [...] a szerkesztők, a kiadók és a közvélemény megfontolásra méltó ajánlatot láttak bennük”.<sup>157</sup> E sajátos kettősség identitásformáló hatásait veszem górcső alá a következőkben.

### Nem fog a macska egyszerre kint s bent egeret?

Mivel *A néma forradalom* keletkezésének körülményeit igen jól ismerjük, ezúttal csupán az érvelésünkbe illeszkedő vonatkozásokra koncentrálok.<sup>158</sup> Kovács először az Athenaeum Kiadó *Magyarország felfedezése* sorozatában kapott felkérést a Tiszántúl, pontosabban Hajdú, Bihar és Szolnok vármegyék feldolgozására. A 23 éves szerző ekkor már Szekfű Gyula *Magyar Szemléjének* munkatársa, ismert közíró, több mint 70 hosszabb-rövidebb írás szerzője,<sup>159</sup> aki a társszerzős kemsei kötetével a monografikus szociográfia műfajában is letette névjegyét.<sup>160</sup> Mint írja, „nagy buzgalommal” látott munkához, aztán „valahol a felénél” abbahagyta az írást. Ekkor ugyanis „már *A néma forradalom* víziója gyötört, azt kellett megírnom” – vallott később döntéséről.<sup>161</sup> Víziójához közvetlen ihletet egy háromhetes útból merített: 1936 tavaszán Matolcsy Mátyással Zalaegerszegtől Békéscsabáig bejárták Dél-Magyarországot.<sup>162</sup> Kovács 1936–1937 telén

157 Lengyel Imre Zsolt, *A „népi író” megalkotása – Fogadtatás, viták, önreprezentáció*, doktori disszertáció [kézirat], ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2015, 17.

158 A keletkezéstörténethez lásd Erdész Ádám összefoglaló írását az alábbi kiadás végén: Kovács Imre, *A néma forradalom. A néma forradalom a bíróság és a parlament előtt*, Bp., Cserépfalvi-Gondolat-Tevan, 1989, 283–312. A tanulmányban szereplő, szerző és/vagy évszám nélküli oldalszámok erre a kiadásra hivatkoznak.

159 Hartyányi István, *Kovács Imre bibliográfia*, Bp., Szenci Molnár Társaság, 1993, 14–16.

160 Elek Péter [et al.] (1936), *Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*, Bp., Sylvester Irod. és Ny. Intézet, 1936.

161 Kovács Imre, *A népi irodalom hőskora* (1958) = Uő, *Népiség, radikalizmus, demokrácia...*, 74.

162 Bár a szakirodalom megelégedik róla, nem először teheték ezt. Kovács egy 1935-ös tanulmányában is hivatkozik egy kéthetes közös tanulmányútra. (Kovács Imre, *Hulló Magyarországra*, Válasz, 1935/7–8. = Uő, *Tanulmányok 1935–1947*, Bp., Magyar Napló-Írott Szó Alapítvány, 2003, 65). Matolcsy 1937-es, Féja Géza és Kovács Imre védelmében írt, Lázár Andor igazságügy-miniszterhez intézett interpellációjában kiemelte, hogy ő maga Gömbös Gyula miniszterelnök megbízásából ment Sövényházára felmérni az állapotokat. Saját bevallása szerint írásban (táblázatokkal, statisztikai kimutatásokkal) jelentést is tett Vass Elek miniszteriumi osztályvezetőnek az uradalomban tapasztalt állapotokról (Parlament interpellációja: 189–203). Matolcsy Mátyás (1905–1953) korának egyik legképzettebb közgazdasági szakembere volt, aki először műszaki doktori oklevelet szerezve, majd európai és tengerentúli tanulmányutakkal gyarapította ismereteit. Hazatérve sikeresen védte meg újabb – ezúttal közgazdaság-tudományi – doktori disszertációját. A Magyar Gazdaságkutató Intézet előadójaként a kelet-európai viszonyokra is személyes rálátást nyert, beutazva Románia, Bulgária és Jugoszlávia mezőgazdasági vidékeit. Fő érdeklődési köre a szociálpolitika, közelebbről a jövedelemeloszlás, a tőkeakkumuláció és a földbirtok-politika volt. Tudományos karrierjének felívelése nyugodtan nevezhető üstökösszerűnek. 1933-ban Konkoly-Thege Gyula méltatja módszertani szempontból *Mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon* című munká-

mindössze két hónapos (folyamatos) munkával vetette papírra tapasztalatait és összegezte kutatásait a *Diákok Házában*. A kötet könyvnapra jelent meg és óriási siker lett, noha a harmadik kiadást az ügyészség lefoglalta. A szerzőt a *Márciusi Front* zászlóbontása 1937. március 15-én a figyelem középpontjába repítette.

A könyvnel két startpozíció hangsúlyozandó, a társadalomkutató attitűd és a személyes érintettség írói vallomásszerűsége, továbbá a mindkét megközelítési módot uraló politikusi tettvágy. Saját szavaival: „Nekem nem volt szükségem módszeres falukutatásra ahhoz, hogy a parasztságot, a magyar falu kétségbeejtő viszonyait megismerjem. Én beleszülettem az agrárszegénységbe”, a falukutatás „csak felújította emlékeimet, amelyeket magammal hoztam a mélyből”.<sup>163</sup> Kovács vallomását kritikával kell fogadjuk, mert bár láthatóan hangsúlyozta „élményközeliségét”, apja uradalmi kulcsár, anyai nagyapja pedig bognármester volt, ezek pedig közel sem a legutolsó pozíciók a puszt

ját, melyben a honi viszonyokat regionális bontásban, nemzetközi szakirodalom alapján (például amerikai számítási képletekkel) tárgyalja. Egy évvel később, „Agrárpolitikai feladatok Magyarországon” (1934) című könyvéhez Szekfű Gyula írt előszót, hangsúlyozva, hogy Matolcsy munkája az „első pozitív javaslat” a témában, illetve hogy a szerző „javaslatai távol állanak forradalmiságtól, vagy bármiféle radikálizmustól”. 1936-ban Varga Istvánnal közösen *Magyarország nemzeti jövedelme* címmel írt művének előszavában Laky Dezső Matolcsyt már „jól jegyzett márka”-ként aposztrofálta a statisztikatudomány területén. Szigetországi kapcsolatait jelzi, hogy a munka javított kiadása 1938-ban angolul is napvilágot látott (*The national income of Hungary...*). A háborús időszakban a politikum, illetve a szociografikus írásmód veszi át a függelékek és jegyzetapparátusok helyét, noha ekkor is ír szakmunkákat. Ebben az időszakban született kísérleti tanulmánya a mezőgazdasági termékek önköltségének megállapítására azonban már „megfontolandó” alternatívákat nyújt az „államilag irányított árpolitika” felé (*Mezőgazdasági termékek árkérdése*, 1940). Matolcsy az 1935. évi képviselőválasztáson a fiatal nemzedékhez tartozó, a gömbösi reformokat támogató agrárpolitikai szakértőként került a parlamentbe. 1936-ban Kovács Imre társaságában (ismét) bejárta az országot, s ekkor került kapcsolatba a népi írókkal. 1937-ben átlépett az Eckhardt Tibor vezette *kisgazdapárt*-ba, bekerült a *Válasz* szerkesztői közé, s *Magyarság Újja* címen saját lapot indított. 1938-ban a *Magyar Élet* (a népiek 1936-ban indult lapja) főszerkesztője lett. Ugyanebben az évben a Cserépfalvi Kiadónál újabb programadó kötetel jelentkezett (*Új élet a magyar földön*), mely immár radikális változást, „rendszerátalakítást” követelt: a magántulajdon korlátozását, a nagybirtok felosztását, irányított tervgazdaságot. Nézetei radikalizálódása miatt kilépett a kisgazdapártból, s 1938 decemberében a *Magyar Élet* főszerkesztői posztjáról is leköszönt. Innentől datálható szélsőjobboldali korszaka. A kisebb nyilas frakciók összeolvadása révén 1940 őszére Matolcsy is a *Nyilaskeresztes Párt* tagjává vált, írásaiban markáns antiszemitát érvrendszerként használt. 1941-ben a párt gazdaságpolitikusként jelentek meg írásai, 1942-ben pedig *Új Európa* címen havonta megjelenő nemzetiszocialista irányultságú folyóiratot indított. 1943 nyarára visszatért a kormánypártba. A háború után a népbíróság tíz év börtönrre ítélte. 1953-ban a váci fogházban hunyt el. Vö. Matolcsy Mátyás, Varga István, *Magyarország nemzeti jövedelme 1924/25–1934/35*, Bp., M. Gazd. Kut. Int., 1936. Matolcsy, Mathias, Varga, Stephen, *The national income of Hungary 1924/25–1936/37*, London, King, 1938. Matolcsy Mátyás, *A magyar mezőgazdaság adósságtérhének alakulása 1924–44. években*, Bp., M. Gazd. Kut. Int., 1944. Matolcsy Mátyás, *Jövedelemeloszlás Magyarországon*, Bp., Légrády Ny., 1936. Matolcsy Mátyás, *Az új földreform munkaterve*, Bp., Révai, 1934. Matolcsy Mátyás, *Az életszínvonal alakulása Magyarországon: 1924–1944*, Bp., Magyar Ipari Munkatudományi Intézet, 1944. és Paksa Rudolf, *Népi út a szélsőjobbra*, NépiBlog, 2014. május 28. (online).

<sup>163</sup> Kovács, *A népi irodalom hőskora...*, 69–71.

ai hierarchiában.<sup>164</sup> Közvetlenül a cselédségből nem jött – nem jöhetett – egy népi potentát sem, ahogyan többek között éppen ő mutatott rá idézett írásában.<sup>165</sup> Ami a kiemelkedés lehetőségét illeti, a népiek nem saját demitizált gyökereiket, inkább a *felemelkedő*, néptől, gyökereitől idegenné lett parasztság kérdését exponálták a két világháború között. Illyéshez<sup>166</sup> vagy Erdeihez<sup>167</sup> hasonlóan Kovács az elsőgenerációs értelmiségieket ostromozva 1935-ben megállapította, hogy „mindig csak kiválás történt, visszatérés nemigen”. Az eszményi „kultúrparasztban” gondolkodó ifjú<sup>168</sup> számára „a visszatérés azt jelenti, hogy az egyetem elvégzése után hazamegyek a falumba orvosnak, állatorvosnak, papnak, jegyzőnek, ügyvédnek, gazdálkodónak, egészen más-képp végezve az »intelligencia« feladatát, mint az »osztályidegen« elődök. A visszatérés után jön az igazi munka: a falu kiemelése mostani helyzetéből”<sup>169</sup> – tette hozzá, bár ő végül életvitelszerűen nem tért vissza családjához, lévén a paraszti érdekképviselő politikai útjára lépett.

A probléma egyszerre érinti a két kasterszteini regisztert, vagyis a népiek egyéni polgárosodási, akkulturációs stratégiáját (a *Másik* rétegbe) és csoportszinten megnyilvánuló politikai küzdelmüket (a *Másik* ellen). Ez a két feladat nem ment könnyen egyszerre. A nép nyelvén való érdekérvényesítés kilátástalanságára utal Gyáni Gábor Erdei Ferenc kapcsán: „az a nyelv, amire ágensként maga is szert tett valamikor [a népi író], közvetlenül nem alkalmas arra, hogy parasztként szerzett tapasztalatait szociológiai diskurzus formájában továbbadhassa”.<sup>170</sup> A *kutatandók* közül épp csak kiemelkedő *kutató*, Kovács Imre a „katedrai formák” elvetésével, a nép közt való elvegyüléssel, „természetes közvetlenséggel” igyekezett oldani az idegenséget, népi gyökereinek köszönhetően bizonyára nem is eredménytelenül.<sup>171</sup> Hogy azonban pontosabban tudjuk pozicionálni a két világháború közti „neobarokk társadalomban” *A néma forradalom* szerzőjét, a népi identitásstratégiák felvázolása után nem lesz haszontalan futó pillantást vetni a kor által kínált értelmiségi szerepekre.

<sup>164</sup> Családja társadalmi státuszát részletesebben ecsetelve a hetvenes évek végén úgy fogalmaz, hogy „apám inkább a tanítóval, a kertésszel vagy a mesteremberekkel [...] barátkozott”. Huszár Tibor, *Találkozások: beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*, Bp., Corvina, 2005, 176.

<sup>165</sup> Kovács, *A népi irodalom hőskora...*, 69–71.

<sup>166</sup> Lásd például Illyés *Nem menekülhetsz* című versét.

<sup>167</sup> Erdei Ferenc, *Vallomás egy útról, melyet sohase tettem meg* (1943) = Uő, *Történelem és társadalomkutatás*, Bp., Akadémiai, 1984, 448–452.

<sup>168</sup> Kovács Imre, *Kultúrparaszt* (1934) = *Egy homo politicus...*, 26–30.

<sup>169</sup> Uő, *Falumunka a Pro Christo Diákok Házában*. *Magyar Szemle*, XXIII. kötet, 1935/1.

<sup>170</sup> Gyáni Gábor, *Empíria, ideológia és tudomány Erdei Ferenc munkásságában*, Szociológiai Szemle, 2010/4, 51. Az etnográfia is megerősíti az idegenség nyelvi feloldhatatlanságát. Vö. Nyíró Miklós, *Az Idegen – Variációk Simneltől Derriáig*, Budapesti Könyvszemle, 2005/3, 275.

<sup>171</sup> Főti falumunkájuk kapcsán megjegyezte, hogy a spontán módon helybelieket is mozgósító előadások által „egyszerre vagyunk hallgatók és előadók, illetőleg szórakoztatók”. Kovács, *Falumunka a Pro Christo...*, 67.



„Más közeg az irodalom, és megint más a politika”<sup>172</sup>  
– szerepek és minták

Noha naivitás egyfajta neutrális kiindulási pontot feltételezni tudományos kutatásoknál, e belátás nem vezet szükségszerűen a tudományos igazság megismerésébe vetett hit relativizálásához. A tudományszociológia érdeklődése már a hatvanas években a tudományos eredmények társadalmi referenciáira irányult, a politikum (tudománypolitika) helyét e két szektor közti közvetítői státuszban jelölve ki.<sup>173</sup> Az utóbbi évtizedekben a narratív elméletek meggyőzően bizonyították azt is, hogy a tudományos gondolkodás korántsem mentes a szociális konstrukció, a narrativitás elemeitől és a közélet irányultságától. Vagyis „a tudomány világa éppen úgy a »jó« történetekre fogékony, mint a társadalmi kommunikáció egyéb területei”.<sup>174</sup> A magyarországi földkérdés annyiban tekinthető „jó történetnek”, amennyiben univerzális magyarázóelvvé növe először a kulturális, majd a politikai szférában diadalmaszkodott (témaként legalábbis). A földbirtokrendszer szociális anomáliái először a népiek féltudományos szociográfiái nyomán teremtettek közéleti hangulatot, majd ezt a politikai mező reprezentatív tereinek meghódítása követte,<sup>175</sup> miközben a – Horthy-korszak uralmi rendszerétől korántsem független – tudományos mező is mozgásba lendült, mindenekelőtt Teleki Pál és Magyar Zoltán<sup>176</sup> érdeklődésének köszönhetően. Közismert a kormánykörök kapcsolata egyes fiatal szociográfusokkal – Szabó Zoltán mellett elsősorban épp Kovács Imrével<sup>177</sup> –, így számunkra ennél fontosabb kérdés, hogy miért pont a „Műegyetem” került Kovács látókörébe.

A választ röviden úgy lehetne összefoglalni, hogy mivel a szociológia intézményesülése még gyerekcipőben járt,<sup>178</sup> a kor agrárproblémáinak tudományos igényű feltérképezéséhez a földrajztudományon (emberföldrajz, táj-

172 Uő, *Irodalom és politika*, Magyar Nemzet, (1943. május 30.) = Uő, *Népiség, radikalizmus, demokrácia...*, 20.

173 *Tudomány és politika*, szerk. Mosoniné Fried Judit, Tolnai Márton, Bp., Typotex, 2008, 15.

174 László, i. m., 57–58.

175 Jelzésértékű ebből a szempontból (is) a liberális-konzervatív politika doyenjének, Bethlen Istvánnak 1939-es képviselői búcsúlevele: „Ma nemzeti próféta csak az [...], aki a nemzeti érdek szent nevében zsidót fröstököl, grófot ebédel, és lefekvés előtt minden földet és vagyont szétoszt, ami nem az övé.” Idézi: Romsics Ignác, *Bethlen István*, Bp., Osiris, 1999, 401. Mint korábban idéztük, két évvel később már Kovács is meglehetősen szkeptikusan nyilatkozott a földreformról. Vö. Kovács Imre, *Levelek a Márciusi Frontról. III. levél: A program*, Magyar Nemzet (1941. április 6.) = Uő, *Népiség, radikalizmus, demokrácia...*, 35.

176 A Magyar körüli csoporthoz lásd *A tanítványok* című filmet Bereményi Géza rendezésében.

177 *Iffjúság és falukutatás...*; Monostori, i. m.

178 Mindössze Krisztics Sándort – akit Kovács nem sokra tartott (Huszár, *Találkozások...*, 181–182.) –, a pécsi egyetem jog- és államtudományi karának egyetemi tanárát és Dékány Istvánt, a budapesti egyetem történetfilozófia magántanárát említhetjük meg e helyütt. Andorka Rudolf, *Bevezetés a szociológiába*, Bp., Osiris, 2006, 90–94. Torkos Veronika, *A hivatalos falukutató intézményei a két világháború között*, Társadalomismeret, 1989/3, 91–101.

földrajz, honismeret)<sup>179</sup> és a közgazdaság-tudományon keresztül vezetett az út. E két diszciplína száalai a két világháború közt nőttek össze, noha a budapesti egyetem közgazdasági karának felállítását már a dualizmus utolsó éveiben kezdeményezték. Politika és tudományosság számára közös célként fogalmazódott meg a közigazgatás professzionalizációja, noha a tervet nagy erővel támadta több, gazdasági képzést folytató tanintézet. Végül 1920 őszén nyitotta meg kapuit az intézmény, mely elvileg az új kurzus szellemében kívánta segíteni a gazdasági őrsváltást. A kar intézményesülésében elévülhetetlen érdemei vannak a gazdaságföldrajzi tanszéken oktató Teleki Pálnak, aki jelentős kormányzati pozíciói mellett négy ízben irányította a húszas években a szinte végig önállósodás és betagozódás között lavírozó intézményt. A megoldás a harmincas évekre maradt: 1934-ben a nagy rivális Műegyetemet (ide iratkozott be Kovács Imre 1933-ban), az állatorvosi főiskolát és a soproni bányászati főiskolát egyesítették a közgazdasági karral, létrehozva a *Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet*.<sup>180</sup> A néma forradalom szerzője itt ismerkedett meg a szakszerű adatkezeléssel, a grafikonok, táblázatok világával, a statisztikai és könyvészeti ismeretekkel, tehát „a tudomány-nyal”.<sup>181</sup>

Hogy lett ebből mégis szociográfia? Válaszunkhoz érdemes megfontolni, hogy a két világháború közti éra nem csak hazánkban volt a „tényszerűség” műfajteremtő, különböző művészeti ágakat és tudományterületeket egyaránt megérintő nagy periódusa. Az összefüggéseket érzékelteti, hogy a német eredetű „új tárgyiasság” után kapta nevét az „új történelmi realizmus”-nak is nevezett történelmi iskola, mely szociológiai megközelítéseivel hívta fel magára a figyelmet a harmincas évekbeli Magyarországon. Követőik közül kiemelkedett a népiségtörténet révén elhíresült Mályusz Elemér.<sup>182</sup> A magyar népiségtörténet politikai (irredenta, völkisch) áthallásai ellenére tudományos alapokra épült, és ismert olyan interpretációja, miszerint éppen ezért „a magyar népi mozgalom legnívósabb szószólója is lett” egyben.<sup>183</sup> Mint korábban idéztük, a honi szociográfia kialakulásáról írt tanulmányának zárszavában Huszár Tibor is a tudományos és az irodalmi megismerés szükségességét, valamint ezek egymásra gyakorolt hatását hangsúlyozta. A miérteket illetően – ha csak a *Századokra*, a *Földrajzi Közleményekre*,

179 Részletesen: Fodor Ferenc, *A magyar földrajztudomány története*, Bp., MTA FTKI, 2006, 328–362., 367–372.

180 Ablonczy Balázs, *Teleki Pál*, Bp., Osiris, 2005, 242–256.

181 Szabó A. Ferenc, *A tanulmányíró Kovács Imre* = Kovács Imre, *Tanulmányok 1935–1947...*, 428. Benkő Péter, *Kovács Imre agrárpolitikai koncepciója* = Kovács Imre centenáriuma. *Tudományos emlékülés a Politikatörténeti Intézetben*, szerk. Sipos Levente, Bp., Napvilág, 2013, 153–155.

182 Romsics Ignác, *Magyar történetírás a 20. században* = Uő, *Történelem, történetírás, hagyomány*, Bp., Osiris, 2008, 186. Erős Vilmos, *A szellemi történettől a népiségtörténetig: tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 9–27., 250–288.

183 Várdy Béla, *A magyar népiségtörténet atyja, a nyolcvanéves Mályusz Elemér*, Új Látóhatár, 1978/3, 237.



a Közgazdasági Szemlére vagy a Magyar Statisztikai Szemlére gondolunk – el kell vessük azt a megállapítást, miszerint a harmincas években „nem kristályosodtak még ki a szakmai fórumok”.<sup>184</sup> Vélhetően közelebb járunk az igazsághoz, ha a szociográfiát a kor multidiszciplináris lehetőségeként fogjuk fel, ahol egyszerre érvényesülhetett történelemtudományi, földrajztudományi, közgazdaságtani és statisztikai megközelítés (a még nem intézményesült szociológiai aspektusokról nem is beszélve), illetve elsősorban a nem tudományos szempontok.<sup>185</sup> A legfontosabb elem azonban a Szabó Dezsőtől örökölt radikális politika<sup>186</sup> volt, amit a korabeli tudományfilozófia kiűzendőnek tartott elefántcsonttornyából.

A szociográfia tendenciózusságát jóformán senki sem vitatja. Kovács Éva és Melegh Attila már a kilencvenes évek közepén elkauzolták olvasóikat Erdei Ferenc „elvarázolt kastélyába”, bemutatva, hogy a modern kori magyar társadalomtörténeti mesternarratíva tükörijátékai milyen következtetlenségeket eredményeztek. Erdei „változékony identitású” szövegében történetírás, történetpszichológia, marxista társadalomkritika, tudományos esszé és politikum „jól” megfér egymás mellett, és bár az írás ezer sebből vérzett, így is számos befogadó elvárását tudta (tudja) teljesíteni.<sup>187</sup> Kovács Imre személyes sorsából és a kifejezetten korra hangolt koncepcióból adódóan *A néma forradalom* közel sem futott be az Erdei-szöveghez mérhető kariert, ám a változékony szociográfusi szerepeket itt is felfedezhetjük. Kovács saját tudományos, publicisztikai és szépírói tevékenységét a gyakorlati célok alá rendelte, amihez politikus alkatként minden adottsága megvolt, „olyan módon tudta alakítani és magyarázni a valóságot, ahogyan azt saját céljai megkívánták”.<sup>188</sup> A kritikát eleve nehezen viselő korabeli politikai rendszer mellett épp ez a sokat emlegetett „tendenciózusság” vezetett a falukutató perekhez, amint azt maguk a népiek is be-bevallották. „Nem volt módszeres és egységes társadalomszemléletük, de nem is ragaszkodtak szí-

184 Szabó A., i. m., 418.

185 Ráadásul a korhangulat nem volt mentes bizonyos fokú tudományellenességtől sem. Az *Alföld parasztsága* politikai ellentéteket áthidaló, egyöntetű pozitív kritikája például a tudományosság iránti szkepszis megnyilvánulása is volt. Vö. Lengyel Imre Zsolt, Veres Péter pályakezdéséről, *Irodalomismeret*, 2014/4, 31–50. Ez a fajta elbizonytalanodás még a tudományos mező résztvevőit is képes volt visszakoázásra késztetni. Gyáni Gábor felhívja a figyelmet Erdei Ferenc retorikusságára, amikor a *Parasztokban* saját élményeire hivatkozik – szemet hunyva a kötet végén felsorolt extenzív szakirodalom felett. Gyáni Gábor, *Empíria, ideológia és tudomány... Visszatérő jelleggel hivatkozik a „beavatottak” tudására – reflektálva ennek iskolai tudástól különböző minőségére* – Sinka István is. Vö. Sinka István, *Fekete bojtar villozásai*, Bp., Magyar Élet, 1942.

186 Szabó Dezső nemzeti radikalizmusához és annak népi örökségéhez: Bognár, *A népies irányzat...*, 53–105).

187 Kovács Éva, Melegh Attila, *Az identitás játékai. Kísérlet Erdei Ferenc a magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának tartalmi kibontására = Vera (nem csak) a városban*, szerk. Tóth Zoltán, Á. Varga László, Salgótarján, HIK, 1995, 487–505.

188 Papp István, *A harmadik út harmadik útja. Kovács Imre helye a népi mozgalomban: 1934–1944*, Kommentár, 2013/3, 62.

gorúan a szociológiai értékeléshez, mert az volt a céljuk, hogy olvasható könyveket adjanak a közönség kezébe, és felhívják az egész ország figyelmét a parasztságra. [...] csak azt vették észre, ami igazolta korábbi elképzeléseiket a parasztságról” – vallott Kovács a falukutató írókról,<sup>189</sup> de idézhetnénk a Horthy-rendszer „mainstream”-jétől igen messze álló Darvas Józseftől is.<sup>190</sup>

A két világháború közti korszakban ez a fajta módszertani nagyvonalúság, sokoldalúság és nyíltan vállalt politikum nem nyerte el a kormánypolitikához több szálon kapcsolódó hivatalos szociológusok, földrajz- és történettudósok tetszését, sőt még a néprajztudományt is megosztotta a népiek koncepciója.<sup>191</sup> A legismertebb példa éppen Kovács Imréhez és társaihoz kapcsolódik, akiket Teleki Pál a tudomány nevében tagadott meg 1938 novemberében, a Károlyi-palotában megrendezett *Táj- és Népkutató Központ* kiállításának megnyitója után. A szerepek mobilitását érzékelteti Kovács Telekinek címzett nyílt levele, ahol már a megszólításnál is hezitál (Miniszter Úr – Professzor Úr), s míg végül az előbbi mellett dönt, mégis pont fordítva érvel: „...nagyméltóságod tudós a szó igazi értelmében. Tudós, aki csak az abszolút igazságot keresi.” Kovács a politikai és a tudományos mező összefonódására való utalás mellett a földrajztudomány politikai alkalmazásának korlátait is felsorolja: a táj- és népkutatásban csak a táj érdekli, az embert csak mint földrajzi tényezőt tárgyalja, a társadalmi, gazdasági és szociális viszonyokat nem érinti.<sup>192</sup> Konfliktusuk azonban nem tudományos jellegű, hanem merőben politikai természetű volt. Míg ugyanis Teleki az intézményesült tudományos világban és a hatalmi struktúrában egyaránt magasan pozicionált konzervatív politikusként szólalt meg, addig *A néma forradalom* szerzőjének politikai eszmévilága „a részvételi demokrácia, a politikai szabadságjogok és a vidéki agrárnépesség érdekei iránt elkötelezett amerikai agrárpopulizmus magyar rokonának tekinthető”.<sup>193</sup> Nem meglepő tehát, hogy eltérő pozíciójuk közös nevezőre hozatala még a népiek közül leginkább politikusi vénájú Kovács számára is lehetetlen küldetésnek bizonyult. Amint említettük, míg a politikus tudósok „szakterületüket féltették a kontároktól”, az ekkor még kizárólagosan szociográfiákat megjelentető fiatal szerzőket (Erdi Ferencet és Kovács Imrét például) nem tudósnek, hanem írónak tartotta a közvélemény. A képletet sze-

189 Kovács Imre, *A paraszttromantikától a falukutatóig* (1941) = *Uő, Népiség, radikalizmus, demokrácia...*, 28.

190 Darvas József, *A legnagyobb magyar falu*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 6.

191 Bár Györfy István kapcsolata a népiekkel közismert, mégsem ez a viszony tekinthető általánosnak. A néprajztudomány képviselőit megrettentette „a kulturális széthullástól, a biológiai széteséstől és az idill végleges eltűnésétől való félelem”. A szociográfus írók pedig „talán Féja Géza kivételével, különösen a kezdetekben, visszahúzó erőt, a primitívség kultuszát látták a néphagyomány kutatásában, mely eltakarja a valóságos problémákat”. Kósa László, *A néprajztudomány és a falukutató = A magyar irodalom története III.: 1920-tól napjainkig*, szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Bp., Gondolat, 2007, 336–344.

192 *Egy homo politicus itthon...*, 117–120.

193 Papp, *A harmadik út...*, 67.

repekben gondolkodó íróink kuszálják össze még jobban. Csupán Németh Lászlót említem meg e helyütt, akinek önéletírásait Gyáni Gábor mint változékony narratív identitást értelmezte.<sup>194</sup> Mindez Kovács esetében is megfontolandó, amennyiben *A néma forradalmat* egy (középosztálybelivé váló) népi író identitásigazoló mestermunkájának tekintjük.

Hasonlóképpen más szociográfiákhoz, *A néma forradalom*nál is hangsúlyos a sokoldalúság és a műfaji szórtság. Borbándi Gyula mérvadó megállapítása szerint „elbeszélés, szociológia, útirajz, társadalmelemzés váltja egymást” a műben, végeredményképpen pedig „értekező próza” „harci irata” lett a munka.<sup>195</sup> Némedi Dénes e „többféle elemzési típus szeretlen egymás mellé állítását” emeli ki az általa „könyvkonglomerátumnak” nevezett kötet kapcsán.<sup>196</sup> Molnár M. Eszter gyűjteményes kötetében szintén rámutat, miszerint Kovács Imre életművében „történelmi, politikai és irodalmi írásai között nehéz határt húzni”,<sup>197</sup> és ezt a megállapítást *A néma forradalom*ra is érvényesnek tarthatjuk. Bognár Bulcsu Kovács Imre 1945 előtti munkáinak tárgyalásmódját „szakszerűbb közéleti publicisztikának” minősíti és a „közírói perspektívát” hangsúlyozza,<sup>198</sup> Papp István pedig „hatalmas, rendkívül komor, sötét színekkel festett történelmi tablónak” nevezi az 1937-es nagyszociográfiát.<sup>199</sup> Ami a legújabb értékeléseket illeti, Haas György eléggé érthetetlen módon a „biográfiai munka” kifejezést használja,<sup>200</sup> míg Birkás Anna invenciózus tanulmányában amellet érvel, hogy Kovács ebben az időszakban „leginkább etnográfusnak” tekinthető. Birkás véleményével vitatkoznunk kell, hiszen noha meggyőzek a szerző párhuzamai Kovács szociográfiája és a francia etnográfiai szürrealizmus között, az etnográfiai olvasat túlhangsúlyozása – a politikum rovására – aligha védhető álláspont. Ugyanakkor helyesen mutat rá a szerző, hogy *A néma forradalom* lényegében egy holista szemléletű interdiszciplináris kísérlet.<sup>201</sup>

Már volt róla szó, hogy épp ez a fajta totalitás volt a szociográfia nagy lehetősége. Egyik (korábban idézett) 1935-ös írásában Kovács Imre is felfigyelt rá, hogy Magyarországon nemcsak azért „öszvérműfaj” a szociográfia, mert a szaktudomány és a szépirodalom határmezsgyéjén helyezkedik el, hanem mert a szaktudományok is osztozni kényszerülnek rajta. A fiatal tudós elismerte a szociográfia szintetikus mivoltát, ám hangsúlyozta a diszciplínák összefüggéseit, a gyakorlatiasság szükségét, a modern tudományok fontosságát és – meglepő módon – a tendenciózusság elleni védekezést. Ko-

194 Gyáni Gábor, *Miről vallanak Németh László önéletírásai?* Tiszatáj, 2008/1, 60–70.

195 Borbándi Gyula, *A magyar népi mozgalom: a harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989, 221.

196 Némedi Dénes, *A népi szociográfia: 1930–1938*, Bp., Gondolat, 1985, 196, 200.

197 Molnár M., i. m., 6.

198 Bognár, *A népies irányzat...*, 170.

199 Papp, *A magyar népi...*, 112.

200 Haas, i. m., 17.

201 Birkás Anna, *A fiatal Kovács Imre politikai szocializációja a társadalomkutató munkája felől nézve = Kovács Imre centenáriuma...*, 45., 58–60.

vács az ifjúsági falukutató csoportok dilettantizmusát ostromozva aktív, vagyis a bajok orvoslására is hangsúlyt helyező szociográfia mellett tette le a voksát – ekkor még legalábbis.<sup>202</sup> Két évvel később más koncepció mentén dolgozott az immáron „víziója” által gyötört szerző. Koncepcionális váltásának oka, hogy míg 1935-ben a *Magyar Szemle* ifjú társadalomtudósaként szólalt meg (politikai ambíciókkal, ám a tudományos mezőből), addig *A néma forradalom*tól aligha vitatható el a politikai töltet és a szépírói ihletettség, amivel már rögtön az első oldalon találkozunk. A mottóul választott három sor Madáchtól lényegében költői kérdés; kiutat, gyógymodot nem kapunk a bajokra a kötet lapjain.<sup>203</sup> Az idézet ráadásul csonkított, Kovács jelzés nélkül kihagyta az általa – vagyis a politizáló író által – bizonyára feudális ízűnek tartott sort („Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen”) az eredetű műből.<sup>204</sup> Az irodalmi ihletet vélhetjük felfedezni a *Szózat* fejezetcímeként való evokálásában is („A sirt, hol nemzet süllýed el”, 42), ám aligha szükséges a lírai hangvétel alátámasztására további példákat sorolni, hiszen az „élő koporsók” (vagyis az egykézű, gyermekeiket elveszejtő baranyai asszonyok, 70), vagy „a nagybirtok halálgýűrűjének” (72) metaforája is meglehetősen közismert (a címen kívül). A szöveg retorikus felépítettsége (például a néma forradalom visszatérő ismétlése a fejezetek végén), valamint a meglehetősen szabados tipográfia (fontosabb nevek, kifejezések kapitálisan szedése) is az írói szerepet támasztja alá. Ha ezt a szerepet közelebbről szemügyre vesszük, a tények és adatok közt lavírozó szociográfus bújik ki alóla.

### A néma forradalom hangja

*A néma forradalom*ban egy bevett szociográfusi/etnográfusi eljárással, az utazásos keretkezéssel találkozhatunk. Utazóként jelenik meg előttünk a kompra igyekvő Kovács és Matolcsy (nevesítve), majd egy útirajzzal búcsúznak el tőlük a kötet végén. Nehezen tagadható tehát a referenciális paktum érvényesítése, legalábbis, ami az olvasói elvárásokat illeti.<sup>205</sup> A *Kiskunhalomból* már ismert *quest* – Illyés *Pusztulásához* hasonlóan – itt is a nemzethalál víziójába torkollik a mű végére, ám az idegenségtapasztalat földrajzi távolsággal való metaforizációja *A néma forradalom* esetében hatványozottabban megfigyelhe-

202 Ugyanakkor a lelki folyamatok és a mentális változások kutatásának fontosságát is hangsúlyozta a szerző – ezek pedig kitüntetett témái maradtak nagyszociográfiájának is. Kovács, *Falumunka...*

203 „Megy-é előbbre majdan fajzatom, / Vagy, mint malomnak barma, holtra fárad, / S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?” (7).

204 „Megy-é előbbre majdan fajzatom, / Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen, / Vagy, mint malomnak barma, holtra fárad, / S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?” Madách Imre, *Az ember tragédiája* (1862). Interneten: <http://mek.oszk.hu/00900/00914/html/madach15.htm>. (Letöltve: 2016. január 21.)

205 Ennyiben érthető Haas minősítése, noha aligha tekinthető pusztán (ön)életrajznak a munka.

tő.<sup>206</sup> Nemcsak időben távolodunk el a modern civilizációtól (a középkorba), hanem térben is, de nem csupán Pestig – az író kifejezetten hangsúlyozza a táj orosz jellegét. (9) A „magyar muzsikok” által vontatott komp mediátorként jelenik meg ebben a kontextusban, elmaradottság és civilizáció között közvetít, míg a folyó limitikus szerepet kap, lévén épp elhatárolja ezeket a terrénukat. A komp azonban – mint a *Kiskunhalom* hajója – nemcsak heterotópia, hanem a szó legszorosabb értelmében vett *metafora* is. A sövényházi komp esetében is e mediátorszerep fontos számunkra – amennyiben képes az utasokon kívül más „tartalmakat” is átvinni a túlpartra. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szociográfus beszédhelyzetét sem. Az ábrázolás jellegzetes eszköze („a történetek vizuális megjelenítése”) Kovácsnál is a *hipotipózis*, vagyis a terepet pásztázó etno/szociográfus „kamera” által rögzített snittszerű állóképek sora. Kaleidoszkópszerűen követhetjük a terepet: a Tiszát, a kompot és a csendéletet körbelengő nyomasztó miliót. A kompos nyitányt (újabb mediátorként) követő kocsiút Sövényházára kiváló alkalom a telepese községek „szétveretésének” bemutatására és az elkeseredés nyomán terjedő szekták értelmezésére.<sup>207</sup> Lényegében már itt összefoglalja a szerző könyve – és saját történelemszemlélete – mesternarratíváját: az 1514 után folyamatosan erősödő közhatalom elleni lázadásokat az „elnyomók” leverték, így az utolsó lánglobbanásként bemutatott századelős agrárradikalizmus sikertelenségét a kiábrándulás, a néma forradalom követte. Ez „a birtokos parasztságnál az egykezésben, a nincstelen parasztságnál pedig a háború előtt a kivándorlásban, a háború után a szektázásban nyilvánul meg” (15). A *questet* tehát a folyamatokat értelmező szociográfus-történész pozíciója váltja fel, így innentől én is történészi mérlegelésre vállalkozom.

Molnár M. Eszter szerint a mű mondanivalója „a mai társadalomtudományok [...] szempontjai szerint is érvényes”,<sup>208</sup> ám állítását aligha támasztja alá a szakirodalom.<sup>209</sup> Ami Kovács történelemszemléletét illeti, osztályszempon-

206 Mint Prágai Tamás is hangsúlyozza a *Puszták népe* kapcsán: a „mély világa [...] nem is jeleníthető meg, csak »ábrákkal magyarázható« (jogos tehát, hogy a poétikai és retorikai alakzatokra, a nyelvi-művészi megformálás eszközeire terelődjön a figyelem)”. Prágai Tamás, *Népi, népies és késő modern Illyés Gyula poétikájában*, Kortárs, 2003/4, 80–89. Ez azonban már az irodalomtudomány hatáskörébe tartozó feladat.

207 Az antropológiai megérkezés nemcsak a földrajzi távolság, de a megértés nehézségeinek leküzdését is metaforizálja. N. Kovács Tímea, *Utazás, kultúra, szöveg: történetek és etnográfák = Antropológia és irodalom: Egy új paradigma útkeresése*, szerk. Biczó Gábor, Kiss Noémi, Debrecen, Csokonai, 2003, 89). Ez már nem az utazó, hanem az értelmező szociográfus, vagyis a néma forradalom ideológusának a „terepe”.

208 Molnár M., i. m., 43.

209 Mint említettem, Molnár M. nem egészen elfogulatlan a szerző irányában. Bajosan lehet például „félreérthető”-nek (Molnár M., i. m., 41.) minősíteni Kovács alpári kirohanásait a hazai németiség ellen, miképpen az sem vehető komolyan, hogy az 1938-as tüntetés után Hain Péter személyesen várakozott az egyetem bejáratánál, Kovácsot letartóztatandó (uo., 46.). Bántóak a (lektorált) szövegben szereplő hibás tulajdonnevek is: „Guadagesimo Anno” (uo., 43.), „Pro Christa” (uo., 44.), „Német László” (uo., 50.) stb. Merőben más pozícióból viszonyul a népiekhez Ungváry Krisztián, aki Kovács Imre és Matolcsy Mátyás között egyfajta zsidó-

tokat markánsan érvényesítő múltértelmezése eléggé sematikus és metodikájában a marxista tanokra emlékeztet,<sup>210</sup> azzal a korántsem lényegtelen eltéréssel, hogy az internacionalista proletariátus osztályharca helyett nála a hangsúlyosan *magyar* parasztság „demokratikus és szociális mozgalmi”<sup>211</sup> kerülnek a koncepció gyűjtőpontjába. Mindez jól illeszkedik a korabeli – akár bal-, akár jobboldali – elképzelésekhez (hiszen a társadalom evolucionista, harmonikus felfogását az etnikai, faji vagy osztály alapú konfliktuselméletek interpretációi szorították vissza az első világháború után). Kovács az újkori magyar történelem lényegét – a népiekre jellemző módon – a társadalmi kettéosztottság és a külső (Habsburg, német) befolyás elleni küzdelem kettősségében vélte megragadhatónak. Az etnikai és szociális érdekérvényesítés kulcspozíciójába a polgárosodó „magyar parasztot” helyezi, a „proletár” kifejezés viszont egyértelműen negatív értékminősítést kap (a marxistákkal szemben riasztónak tartja az általa hatmillió főre becsült proletariátus súlyát a társadalmi szerkezetre nézve). Az agrárproletariátust illetően félmillió fővel túl is licitálta (59) Oláh György híres hárommillió tételét<sup>212</sup> – három és fél millió helyett azonban manapság már két-hárommillió agrárproletárról ír a szakirodalom.<sup>213</sup> Kovács nagyvonalúan kategorizálja nemcsak a proletariátust, hanem a kétlaki elemeket is.<sup>214</sup>

Már Némedi Dénes hangsúlyozta, hogy „a néma forradalom nem igazi fogalmi konstrukció”, mivel az okok nincsenek kellően tisztázva,<sup>215</sup> de Erdész Ádám is felhívta a figyelmet a különböző tudományos irányzatok inkoheren-

sváb- és nagybirtokellenes koalíciót feltételez – bárminemű hivatkozás nélkül. Eszerint a harmincas évek közepén alakulhatott ki köztük a „sajátos, ki nem mondott munkamegosztás”, amivel „1944-ig Matolcsy a zsidók, 1945 után Kovács a svábok deportálásának szellemi megalapozásáról gondoskodott” (Ungváry Krisztián, *Értelmiség és antiszemita közbeszéd*, Beszélő, 2001/6, 74–94.). A kiváló politika- és hadtörténész újabb nagymonográfiájában egy régóta esedékes feladatra vállalkozott, ám a Horthy-kori jogfosztó szociálpolitikai redistribúció kapcsán nem éppen patikamérleg-pontossággal osztotta szét a felelősséget. Az egyes népi írók körében kétségkívül jelen lévő antiszemitizmust túlhangsúlyozza, Kovácsnál pedig megismétli a fenti logikai bukfcenet. Ismét bárminemű hivatkozás nélkül deklarálja, hogy Fábrián Dániel „az ő [a népiek – B. Á.] nevükben beszélt” (?), amikor a szociális igazságosság érdekében védte a zsidótörvényeket. Ungváry Krisztián, *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*, Pécs-Bp., Jelenkor-OSZK, 2013, 256. E nyilvánvaló szakmaiatlanságot Ungváry a legnépszerűbb hazai történelmi magazinban is népszerűsíti: Ungváry Krisztián, *A szociálpolitika etnicizálása*, Rubicon, 2013/12, 75–77.

210 A huszita tanoktól eredeztetett „szellemi forradalom” az „elnyomott néposztályok” felszabadításáért zajlik. Ebben az értelmezési mezőben minden kudarcért, vereségért kizárólag a nemesség a felelős (30).

211 Papp, *A magyar népi...*, 112.

212 Vö. Oláh György, *Hárommillió koldus*, Miskolc, Magyar Jövő, 1928.

213 Gyáni Gábor, Kövér György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 2006, 321–322.

214 Benkő, *Kovács Imre agrárpolitikai...*, 155–159.

215 Némedi, i. m., 197.

ciájára, inkompatibilis kategóriáira a műben.<sup>216</sup> Újabban Bognár Bulcsu foglalta össze meggyőzően a koncepció fő buktatóit.<sup>217</sup> Ilyen, a Kovács által elnagyoltan értelmezett egykezés, mely már a 18. század végétől gyakorinak tekinthető<sup>218</sup> – miként a szerző maga is utal rá egy érvelésbeli vargabetűvel (67–68) –, ráadásul Koloh Gábor kutatásaiból tudjuk, hogy az erősen túlzó népi demográfiai vészjelzések nem a korabeli állapot alapján születtek.<sup>219</sup> Az egyketematika a polgárosodási alternatívák kérdését is felveti; ez Kovácsnál ellentétes módon megítélt életmódbeli-erkölcsi, gazdasági és társadalmi változásokat takar. A kivándorlást sem csupán az elnyomott parasztság földhéssége motiválta, lévén abban módos gazdák is szép számban részt vettek és a szerző hallgat a visszatelepülőkről, illetve az általuk hozott új kulturális hatásokról is, ami pedig a szekták kapcsán kifejezetten érdekes lehetett volna. Itt a tradicionális paraszti vallásosság sajátosságait hiányolhatjuk, ráadásul az egész jelenség kiterjedtségét határozottan eltúlozza Kovács.<sup>220</sup> A fekete-fehér múltszemlélet elsiklik Bakócz Tamás „népi gyökerei” felett, ahogyan Budai-Nagy Antal vagy Dózsa György nemesi hátterén is gyorsan napirendre tér, a parasztfelkelések brutalitását pedig meglehetősen machiavellisztikusan magyarázza.

A korszak arkhimédészi pontját, Trianont sem kerülhette meg a mű; ennek kapcsán Papp István jogosan hangsúlyozza, hogy Erdély elvesztését nem lehet csupán a nemtörődöm magyar földesurak számlájára írni – főként nem 1437-re koncentrálva: „Erdély sorsa 1437-ben dőlt el” (22) –, hiszen a dualizmus kori, „tudatos, bankok által irányított román földvásárlások képét” már „jelentősen árnyalta a magyar történettudomány”.<sup>221</sup> Nem védhető a szerző hazai németiséget egységesen a náci Németország ötödik hadoszlopának tartó meggyőződése sem, mely mintegy megelőlegezte a világháború utáni radikális álláspontját.<sup>222</sup> A Kovács által is szorgalmasnak, élelmesnek ábrázolt csoport negligálása, mint említettem, a vidék modernizációjának egyik alternatíváját is tagadja, ráadásul oly módon (kiemelve a svábságot a magyar nemzet általa konstruált fogalmából), amit még a „nemesi Magyarországgal” sem tesz meg, Erdeivel ellentétben.<sup>223</sup> Sorait tárgyi tévedések, fél-

216 Erdész Ádám, *Társadalomkutatás, modernizáció, politika: Kovács Imre magyarországi pályája*, Látóhatár, 1989/5, 195.

217 Bognár, *A népies irányzat...*, 167.

218 További leegyszerűsítés, hogy Kovács Imrénél (Veres Péterhez és Erdei Ferenchez hasonlóan) „a reformáció jelentősége nem a vallási üzenet tartalmában, hanem a szembenállás, a nemesi Magyarország elutasításában” mutatkozott meg. Bognár, *A népi szociográfia...*, 72.

219 Koloh Gábor, *Az ormánsági „egyke” és toposza. Az Ormánság népesedése 1895 és 1941 között*, Demográfia, 2013/2–3, 195–213.

220 Bognár, *A népies irányzat...*, 167.

221 Papp, *A magyar népi...*, 113. Az árnyaltabb képhez: Egry Gábor, *Egy önlegitimáló politikai és történeti narratíva kérdőjelei (1861–2003): Nemzetiségi bankok, nemzetiségi mozgalmak a századforduló Erdélyében*, Múltunk, 2006/3, 4–34.

222 Vö. Kovács Imre, *Egy batyuval...*, Szabad Szó, 1945/23, 1.

223 Bognár, *A népies irányzat...*, 165.

igazságok és csúsztatások jellemzik.<sup>224</sup> Ehhez képest apró figyelmetlenség, hogy a mezőgazdasági munkások életét leginkább befolyásoló két törvény, az 1898. évi II. tc. („rabszolgatörvény”), és az 1907. évi XLV. tc. („derestörvény”) közkeletű elnevezését fordítva használja a szerző – ebbéli tévedését egyébként Némedi is átveszi.<sup>225</sup> Kovács a „darabontkormány” liberális felfogását kommentálva diszkréten kijátszotta a „zsidókártyát” is, a századelős „galiciáner zsidó bevándorlás” ma már tarthatatlan toposzához idomulva.<sup>226</sup>

Itt talán érdemes megjegyezni, hogy bár több kutató hangsúlyozza<sup>227</sup> Kovács immunitását az antiszemitizmusra és a szélsőjobboldali értelmezésekre, a harmincas évek közepén megvoltak az esélyei ennek a (vak)vágánynak. 1935-ben Kovács még „zsidó Budapest”-ről értekezett, fájlalva, hogy „fővárosunk már teljesen elzsidósodott, ami különösen erkölcsiben látható kirívó élességgel”.<sup>228</sup> Népi gyarmatvíziójából eredeztethető nacionalizmusa ekkor még nem csupán a németekre fókuszált, amit jelez, hogy egy másik 1935-ös írásából a szláv imperializmus réme sejlik fel: „tót parasztok lázas fanatizmussal hallgatták a tót nyelvű prédikációt. Álmodozó szláv szemükkel mereven figyelték a papot és valósággal csüngtek minden szaván, amit pátriájukról, Szlovenszkóról beszélt.”<sup>229</sup> Jellemző, hogy szinte mindent átvett fenti cikéből *A néma forradalomba*, ez a betéttörténet – vélhetően „népfrontos” megfontolásokból – végül kimaradt a kötetből. 1937-ben Kovács már „európai hangként” (33) interpretálja a román Horea-felkelést, retorikus ügyességgel illesztve be a feltételezett paraszti osztályszolidaritást historizáló nemzeti radikális felfogásába.<sup>230</sup> Hogy végül nem csapódott a szélsőjobboldalhoz, az a szerencse mellett jó mentorválasztásának köszönhető.<sup>231</sup>

224 „Olyanok ezek az oldalak, mint egy ötvenes évekből általános iskolai történelemkönyv, amelyben a németiség csak a magyar nép rossz szándékú ellenségeként szerepel.” Benkő, Kovács Imre agrárpolitikai koncepciója..., 171. A differenciáltabb megközelítéshez: Spannenberger Norbert, *A magyarországi Volksbund*, Bp., Lucidus, 2005.

225 Némedi, i. m., 199.

226 „Galiciából szép számmal jöttek a lengyel zsidók hazánkba, de hogy ez kiegyenlítette volna a magyarok veszteségét? Nem hisszük!” (44).

227 Borbándi, i. m. Erdész, *Társadalomkutatás...*, 1989. Valuch Tibor, *Irodalom és politika határán (Jegyzetek Kovács Imréről)* = Uő, *Népiség, radikalizmus, demokrácia...*, 363–373. Gyurgyák János, *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Bp., Osiris, 2007. Tóth Pál, i. m.

228 Kovács Imre, *Hogyan él a magyar nép?* Magyar Út, 1935. október 1. = *Tanulmányok 1935–1947...*, 36.

229 Kovács, *Hulló Magyarország...*, 64.

230 Kovács Imre és népi társai „a parasztvédelmet és a nemzetvédelmet kezdettől fogva egynek tekintették”. Salamon Konrád, *A parasztvédelemről a nemzetvédelemig* = Kovács Imre centenáriuma..., 86.

231 Vö. Papp, *A harmadik út...*, 60.

## Szociográfia mint népi identitásstratégia

Miközben Kovács Erdeinél is markánsabb, elitélő véleményt fogalmaz meg<sup>232</sup> arról a középosztályról, melynek már ő is része volt, *A néma forradalommal* épp a középrétegeket (legalábbis azok egy csoportját) célozta meg, mint a politikára ráhatással bíró potenciális olvasókat. A mű szaktudományos apparátusának, táblázatainak, grafikonjainak, szakszavainak, nyelvezetének, kulturális, irodalmi, történelmi utalásainak félreérthetetlenül ők a célpontjai, ráadásul a könyv megfizethetetlen termék volt azon rétegek számára, akikről szólt.<sup>233</sup> Ellenben a veszélyes politikai tartalmat romantikus történelemszemléletbe, tárgyyszerű, mégis érzelmdús leírásokba csomagoló szövegezés lényegében egy – nem pejoratív értelemben vett – „budapesti bestsellert” eredményezett.<sup>234</sup> Ebben az aktuálpolitikai helyzet mellett szerepe volt az idegenség iránt mindig meglévő sóvárgásnak is.

Hosszasan lehet sorolni a szerző – egyébiránt magánlevelezésében váltalt<sup>235</sup> – tendenciózságát, túlzásait, tévedéseit, de nem ez írásom célja. Azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a földreform „lázító dokumentumaként”<sup>236</sup> számon tartott művet identitáskonstruáló eszmétörténeti műként, a népi mozgalom történelemszemléletének írói összefoglalásaként is érdemes olvasni. Láthattuk, Kovács politikusi pragmatizmusa jegyében akkor és úgy nyúlt tudományos eszközökhöz, amikor és ahogyan koncepciója megkívánta, másutt a szépirodalmi megközelítés (útirajz, riport, lírai betéttörténetek) mozgósító erejére számított. Mindez azonban nem húzza át mondandójának általános érvényességét: a parasztság két világháború közti jogfosztottsága vitán felül áll, miként az igazságtalan földbirtokmegosztás, vagy épp a kivándorlás súlyát sem lehet elbagatellizálni. Az egyke és a hazai németesség körében terjedő nemzetiszocialista eszme is valós (ám eltúlzott) veszély volt.

Nem elhanyagolható szempont az sem – visszakanyarodva az irodalomhoz –, hogy a két világháború közt az értelmiségi közbeszédet a „nagy törté-

232 Legalábbis a falusi intelligencia kapcsán. Lásd: Erdei Ferenc, *Magyar falu*, Bp., Akadémiai, 1974, 195. Ezzel szemben Kovács szerint „falusi, úgynevezett kultúrközéposztályról jobb nem is beszélni” (60).

233 Mint arra Féja Géza ügyvédje, Vajda Ödön is hivatkozott védőbeszédében. Közl: Féja Géza, *Viharsarok*, Bp., Magvető, 1957, 439.

234 Az urbánusok népiek iránti fanyalgásához adalék, hogy az irodalmi mezőben „a bestsellert nem automatikusan fogadják el legitim műalkotásnak, és az üzleti sikert akár el is ítélik”. Bourdieu, *i. m.*, 168.

235 Kovács 1936 szeptemberében írt – tehát *A néma forradalom* megírása előtt néhány hónappal keltezett – magánlevelében arról vallott, hogy szociológiai tudása „nagyon hiányos”, majd, szintén Kner Imrének címezve, néhány hónappal később már vállaltan tendenciózusnak nevezte munkáját. Erdész Ádám, *Kovács Imre pályaképe*hez (Levelek 1936–1937), *Levéltári Szemle*, 1986/3, 49–67.

236 Erdész Ádám, *Társadalomkutatás...*, 203.

netek”, egész elbeszélések uralták. Ráadásul Spengler<sup>237</sup> vagy Ortega történetfilozófiáját ugyanúgy egyfajta hanyatláskonceptió jellemzi, mint a nálunk Kovács Imre apai mentoraként is számon tartott<sup>238</sup> Szekfű *Három nemzedéké* (és főként, ami utána következik), a szépirodalomból pedig hasonló példaként hozhatjuk Szabó Dezső nemzedékformáló művét vagy Déry 1947-ig fiókban heverő nagypolgári családtörténetét, esetleg Márai vallomását a polgárság feloldódásáról – és a sort még lehetne folytatni.<sup>239</sup> *A néma forradalom* tehát nem függetleníthető a korszellemtől sem. Ebbe a korszellemben tökéletesen illeszkedett a Kovács család hanyatlástörténete, melyben gyomai szabadparaszток föld nélküli leszármazottjaként tudta identifikálni magát főhősünk, és innen értelmezendő a népi politikai program fókuszába kerülő földszerzés mint történelmi jóvátétel,<sup>240</sup> valamint a tragikus múltszemlélet („*Pusztuló nép vagyunk*”, 137) is. Ekképp érhető tetten az 1937-es nagyszociográfiában a személyes sérelmek és a politikai motivációk (földszerzés), valamint az irodalmi kifejezésformák (kerek elbeszélés, hanyatlástörténet) szöveg- és identitásformáló ereje. Ami az utóbbit illeti, alanyi szinten a mű olyan perspektívát nyitott meg szerzője számára, mely egy uradalmi kulcsár fiának csak a legritkább esetben adatott meg, tágabb perspektívában pedig láthattuk, hogyan artikulálta közösségformáló politikummá történelmi alapokon nyugvó mondandóját Kovács. Nem volt ezzel egyedül, hiszen a népiek gyakorta hangsúlyozták, valamint – tegyük hozzá – retorikusan alkalmazták is műveikben a „történelem identitásteremtő potenciálját”.<sup>241</sup> Aligha Kovács Imre könyve a legkomolyabb, legmaradandóbb irodalmi szociográfia (ez a cím vitathatatlanul a *Puszták népét* illeti meg), ám két nagyon fontos szempontnak megfelelt: egyrészt roppant aktuális volt, másrészt, noha csak a déli országrészeket fedte le helyel-közzel, a többi népi szociográfiától eltérően hangsúlyosan nem regionális, hanem országos olvasatot kínált. A népi mozgalom derékhada méltató recenziókkal szignálta ezt a konszenzuális népi (történelmi) mesternarratívát,<sup>242</sup> mely úgy kínált kollektív identitásstratégiát, hogy nem zárta ki az

237 Spenglerre Kovács hivatkozott is: Kovács Imre, *A hubertendorfi népfőiskola*, Magyar Szemle, 1935. október = *Tanulmányok 1935–1947...*, 50.

238 Vö. Monostori, *i. m.*, 111.

239 Lásd: Spengler, Oswald, *A Nyugat alkonya I–II. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*, Bp., Európa, 1994. Ortega y Gasset, José, *A tömegek lázadása*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938. Szekfű Gyula, *Három nemzedék, és ami utána következik*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934. Szabó Dezső, *Az elsodort falu*, Bp., Táltos, (1919) 2003, I–II. Déry Tibor, *A befejezetlen mondat*, Bp., Hungária, 1947. Márai Sándor, *Egy polgár vallomása*, Bp., Pantheon, 1935.

240 Tóth Pál, *i. m.*, 29.

241 Romsics Gergely, *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*, Bp., ÚMK, 2010, 324.

242 *A néma forradalmat* az immáron konkrét politikai célokkal bíró és mintegy „civil mozgalomként” jelentkező népiek (Féja, Kodolányi, Szabó, Erdei) úttörő szociográfiaként ünnepelték, míg a szociológus Rézler Gyula és a tudományos megközelítést szintén hiányoló Szirtes Andor a szociográfia elnevezést is vitatta tőle (akárcsak a többi népi műtől), a marxisták pedig

egyéni érdekérvényesítés lehetőségét sem (noha mindez állandó csipkelődéseket eredményezett a népi táboron belül).

A *néma forradalom* körül keletkezett vihar – és főként az 1937-es per – kapcsán jól érzékelhető az is, mennyire nem egy nyelvet beszélt a hatalom és a népiek, vagyis a vád és a védelem.<sup>243</sup> Míg a bíróság a mű tudományos jellegét vitatta, joggal, ám jogkör nélkül (tudományos kérdésekben nem volt kompetens), addig Kovács az írói szerep által megkövetelt távlati igazságot nyomatékosította (a bíróságon társadalomtudósként érvelve, ám másutt elismerve tendenciózusságát és politikai aspirációit).<sup>244</sup> Ügyvédje, Sulyok Dezső alighanem az ellentmondások lényegére tapintott védőbeszédében, arról értekezvén, hogy ez a két felfogás – vagyis a radikális reformerek forradalmisága és a hivatalos Magyarország állagvédő álláspontja – „sohasem fog egymással találkozni és sohasem fogja egymást megérteni” (170–171). Hasonlóképpen vélekedett védecéről Szekfű Gyula is, érzékelve a két fél közti „kulturális különbséget” (264). Mindez korántsem meglepő, noha – mint láthattuk – a modernitás bizonyos eredményeit maguknak vindikáló, a hatalommal esetenként egyéni kapcsolatokat ápoló, ám a politikai berendezkedéssel szemben „paradigmatikus ellentétekkel”<sup>245</sup> terhelt, külön utas – másképp „különállásos”<sup>246</sup> – népiek identitásstratégiáját a politikai, hatalmi, tudományos, kulturális és irodalmi mezőt egyaránt érintő, bonyolult összefüggések szőtték át.

(Darvas József, Molnár Erik) elítélték pesszimizmusát és a „polgári” tudományos szemléletet (283–312). A népi írók bibliográfiája 22 írásról tud 1937-ből *A néma forradalom* kapcsán. Varga Rózsa, Patyi Sándor, *A népi írók bibliográfiája. Művek, irodalom, mozgalom 1920–1960*, Bp., Akadémiai, 1972, 367.

243 Kovács a per során – saját magánleveleinek is ellentmondva – „szigorúan tudományos alapon” (153) vizsgált helyzetjelentésről értekezik, kiemelve a magyar írók hagyományos történelmi szerepét („a nemzet lelkiismerete”, 161). Ezzel szemben Pálffy Elek bírósági elnök és vitéz Tamássy László ügyész a lelnök épp a „megírás módját”, a könyv lírai „hangját” (154) jelöli meg a vád tárgyául (például a jelzős szerkezeteket, 178–179), hangsúlyozva a mű tendenciózusságát.

244 Illyés ekképp vallott az írói igazságról önéletrajzi ihletésű, „történelmi levegőn” átszűrte regényében, a *Beatrice apródjaiban* (egy fiatalkori csíny kapcsán): „A »Hazádnak rendületlenül«-ből »hazádnak rendületlenül«-t csinálni a tételes törvénytől nemzetgyalázás lett volna [...], Vörösmarty szent alakjának lerántása a napi sárba. De az én szívem és lelkiismeretem zsúrija előtt akkor (és most) a hazaszeretet lávaforró megvallása volt, Vörösmarty megvédése”. Illyés Gyula, *Beatrice apródjai*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 33.

245 Schlott István, *A politikai gondolkodás története Magyarországon*, Bp., Századvég, I. kötet, 2009, 43–48.

246 Erős, i. m., 77.

## 4. ORSZÁGOS PROBLÉMÁK LOKÁLIS FÓKUSZBAN I.

### A SÁROSPATAKI REFORMÁTUS FŐISKOLA FALUSZEMINÁRIUMA (1931–1951)\*

„Mindannak, ami a népi mozgalomban történt, én kicsinyített modelljét Sárospatakon látom. Itt minden megvolt, helyi alapon és kicsiben, ami valamivel később, s már nagyobbban országosan folyt: cserkészlet, faluszeminárium, falukutatás, falumunka, regélés, tehetségmentés, népfőiskola, irodalmi estek.” Gombos Gyula, a népi irodalom egyik meghatározó fontosságú kortársa, követője és kutatója vallott így *A harmadik út* című munkájában.<sup>247</sup> Noha a visszaemlékezések sok tekintetben alátámasztják vélekedését,<sup>248</sup> a különböző korabeli kiadványok és kéziratok források tovább árnyalják ezt a képet. Ebben a fejezetben a fenti összetett, és jelentős mértékben össze is függő modell láncszemeiből a faluszemináriumot igyekszem röviden bemutatni. A teológushallgatók által 1931-ben alapított önképzőkör a (nyilvánvalóan csak utólag kirajzolódó) koncepció egyik legfontosabb eleme volt, mely kirívóan nehéz történelmi korszakban: 1931 és 1951 között működött. Ezzel egyrészt a közönség megelőzte korát, hiszen a szociográfia csupán a harmincas évek második felétől vált „divattá” néhány évre Magyarországon,<sup>249</sup> másrészt túl is élte kortársait, hiszen 1945 (vagyis főként 1948) után a társadalomfeltáró tevékenység nemkívánatos jelenséggé lett az országban.<sup>250</sup>

\* E fejezet 2013-ban megjelent könyvem eredményein alapszik. Lásd: Bartha Ákos, *Falukutatás és társadalmi önismeret: A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai*, Sárospatak, Hernád, 2013.

247 Gombos Gyula, *A harmadik út*, Bp., Püski, 1990, 89.

248 Mindenekelőtt az alábbi, Újszászy Kálmán életműve előtt tisztelgő kötetre gondolhatunk: *Újszászy Kálmán emlékkönyve*, szerk. Balassa Iván, Kovács Dániel, Szentimrei Mihály, Bp.–Sárospatak, Szabad Tér, 1996.

249 Lásd: *A falukutatás fénykora*, szerk. Pölöskei Ferenc, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002.

250 T. Kiss Tamás, *Tett(Hely)ek. Egyetemisták valóságkutató táborai Magyarországon a 20. században*, Bp., ÚMK, 2007, 67–68.



## A sárospataki falukutatás háttere

A sárospataki faluszeminárium esetében több ponton tetten érhető a már tárgyalni népi-hivatalos kettősség, bár a népelet kutatása évszázados hagyományokkal bír(t) Patakon. Ez az attitűd a századelőn a Széchenyi Szövetség és a Folklore Fellows programjában találta meg kereteit. A reformkonzervatív fiatalokat tömörítő szövetség a szemináriumjellegű falumunka felismerésével, kiszállásaival és népkönyvtárával, a Folklore Fellows pedig a néprajzi gyűjtés mikéntjének kidolgozásával hatott Újszászy Kálmán későbbi munkaközösségére, akik nem is feledkeztek meg róluk és elődjükként hivatkoztak rájuk.<sup>251</sup> A szeminárium közvetlen alapjait azonban a Horthy-éra emblematisztikus mozgalmává nőtt cserkészlet jelentette. Patakon öt csapat működött, melyek közül kiemelkedett a gimnázium Hegyaljai Erő, a teológia Timótheus és a tanítóképző II. Rákóczi Ferenc cserkészcsapata. Személyi állomány terén összekötő kapocsnak a teológus öregcserkészlet tekinthető, bár mindhárom közösség munkája során megfigyelhető a népelet felé való egyre intenzívebb tájékozódás.<sup>252</sup> További nem elhanyagolható „hivatalos” kötődés, hogy a faluszeminárium elsősorban Weis István munkái alapján tanulmányozta a társadalmat, mivel a reformkonzervatív társadalomtudós elképzelései (főként a harmincas években széles körben hódító korporatív gondolat) nyomot hagytak Újszászy elméleti munkásságán.<sup>253</sup>

Újszászy Kálmán parasztcentrálusságával a népiséggel is érintkező kultúra-felfogása azonban nemcsak a hazai diskurzusokból merített, hanem a reformátusság barth-i irányzatából is. A professzor filozófiatanárként érdeklődéssel tekintett kora meghatározó vallási és szellemi irányzataira (ébredési mozgalom, egzisztencializmus), kialakítva egyben saját álláspontját. Csupán tételszerűen, a faluszeminárium vonatkozásában releváns talpkövek: Erdeivel szemben a falut nem történeti képződménynek tekintette, hanem a nemzeti kultúra egyik fő letéteményesének. Tehát a nemzeti kultúra csupán az alapvetően transzcendens beállítottságú faluközösség és az immanens meghatározottságú (kis)város együttes, ám külön fejlődése által őrizhető meg olvasatában. Minden olyan törekvés, ami e két szektor összeboronálását irányozza elő, a nemzeti kultúra pusztulásához vezet. Ezzel Újszászy egyszerre határolódott el a parasztpolgárosodást hirdető népiektől (a szociográfus Szabó Zoltán, Kovács Imre, Erdei 1943 előtt) és a problémát a marxizmus által megoldandónak vélő népi íróktól (Veres Péter, Darvas József, Erdei 1943-tól). In-

251 Részletesen tárgyalom: Bartha Ákos, „...S a buborék felszáll...” A kollégiumi népkutatás hagyományai Sárospatakon, a faluszeminárium megalakulása előtt, Néprajzi Látóhatár, 2011/3, 5–59.

252 Bővebben: Bartha Ákos, *Népkutató cserkészek Sárospatakon az 1920-as években = Interdiszciplinaritás a régiókutatásban III.*, szerk. Bartha Ákos, Szálkai Tamás, Debrecen, HBML, 2013, 79–93.

253 Lásd: Weis István, *A mai magyar társadalom*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1930. Weis István, *A magyar falu*, Bp., MSZT, 1931. Weis István, *Hazánk társadalomrajza*, Bp., Országos Közoktatási Tanács, 1942.

dividualitás és kollektivitás dialektikájára épített történetfilozófiája korára, mint a kollektív formák nemzeti irányultságú újraéledésére tekintett, eszményévé pedig a nemzetközösségért tevékenyen munkálkodó, hívő ember vált. A faluszeminárium vezetője törekvéseik nevelési aspektusát emelte ki, ezzel ismételtelen elhatárolódva másoktól (*Turul Szövetség*, népiek, hivatalosok). Nagy vonalakban ezek a gondolatok alapozták meg a faluszeminárium ideológiáját, de a szeminárium kereteit, módszerét, jellegét és ebből adódóan eredményét is alapvetően befolyásolta Újszászy elemeiben, irányultságában és főként lehetőségeiben időnként változó, ám célkitűzésében már a harmincas évek derekára kiforrt eszmerendszere. Ennek a „nyitott állandóságnak” és az egyházi alapoknak a magyar léptékkal mérve egyedülálló időtartamát köszönhetette a faluszeminárium.<sup>254</sup>

A Trianon utáni pataki népkutatás kapcsán azonban nem Újszászyt, hanem a teológus Szabó Zoltánt kell elsőként megemlítenünk, mivel a kollégium ekkor kifejeződő fő profilja, az „arccal a falu felé” hitvallása az ő nevéhez fűződik. Eszerint a városhiányos „csonka régióban” a törpe- és kiskisfalvakra kell a főiskolának koncentrálnia, mivel innen származik diákságának java – és ide is tér vissza, a falusi intelligencia tagjaként.<sup>255</sup> Kardinális kérdés tehát, hogy mennyire ismeri majdani munkaterületét egy-egy leendő tanító vagy lelkész. Nem kockáztatunk sokat az állítással, hogy e felismerés nélkül valószínűleg a faluszeminárium sem jött volna létre. S bár Szabó később Teleki Pál köréhez kapcsolódva, 1938–1945 között kormánypárti országgyűlési képviselő lett, (korábban) nem riadt meg a társadalomkritikus hangoktól sem. Az ő patronálásával, előszavával jelent meg 1932-ben a főiskola négy hallgatójának – köztük egy grófi származású fiatalnak – gyűjteményes kötete, mely merész hangvétele miatt nagy hullámokat vert a kommunista behatásokat vizionáló és az állami források elapadásától tartó egyházi vezetésben.<sup>256</sup> Kiss Sándor visszaemlékezése szerint épp a falukutatás idézte elő a botrányt, mivel „a teológián volt egy csoport, köztük Kárász József, a tanítóképzőből Bodnár István, akik Szabó Zoltán teológiai tanárral együtt járták a bodrogi falvakat, és a szociális nyomorúságot tapasztal-

254 Részletesen: Bartha Ákos, *Falukutatás, falumisszió vagy falumunka? A sárospataki faluszeminárium és a két világháború közti magyar falukutatás*, Zempléni Múzsza, 2011/1, 26–37. és Uő, *A falukutatás filozófiája. Újszászy Kálmán két világháború közti eszmerendszere és a falumunka*, Hítel, 2011/12, 96–116.

255 *Kilenc évtized. Benda Kálmán beszélgetése Újszászy Kálmánnal = Újszászy Kálmán emlékkönyve*, szerk. Balassa, Kovács, Szentimrei, 32.

256 Nagy István, gróf Haller Gábor, Stéphan László, Kárász József, *Korán sötétedik: elbeszélés, karc, vers*, Sárospatak, Kisfaludy, 1932. Az ügy következménye egy hallgató távozása és Szabó fegyelmeje lett. Dienes Dénes, *Viharfelhők a pataki teológia egén az 1930-as években*, Sárospataki Füzetek, 2002/2, 77–81. és Újszászy Kálmán, szerk. Nagy Antal Mihály, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2003, 13–14. Utóbbi írás Újszászy szerepét is sejteti az antológia megjelentetésében.

va, felmérve, megírták és ki is adták megfigyeléseiket. *Korán sötétedik* címmel jelent meg ez a kötet.<sup>257</sup>

Szabó Zoltán mellett a cserkészcsapatokban kezdetektől fogva jelentős szerepet játszott Újszászy Kálmán, aki Budapesten látta meg a napvilágot 1902-ben, vidéki származású református szülők gyermekeként. Újszászy már gimnazista korában élénken érdeklődött a társadalmi kérdések iránt, a Galilei Körbe járó, zsidó származású osztálytársaival együtt örök élménye volt Ady temetése (illetve Ady költészete is). Érettségi után a Pro Christo Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség tahi táborában ismerkedett meg a pataki teológusokkal, többek közt Szabó Zoltánnal. Ezzel sorsa mintegy hetven évre összeforrt Patakka, bár látókörét hároméves peregrinálással (Glasgow, Basel, Athén) tágította. 1932-ben Debrecenben filozófiai doktorátust, 1939-ben Szegeden egyetemi magántanári képesítést szerzett, miközben a pataki teológián a filozófiai-pedagógiai tanszéken tanított. 1931-től a Sárospatakon kibontakozó faluszeminárium, 1936-tól a népfőiskola egyik irányítója, 1944–1946 között a főiskola rektora volt. A népfőiskola 1948-ban – kényszerűen – megszűnt, a református intézmények közül a tanítóképzőt 1950-ben, a gimnáziumot 1952-ben államosították. 1951-ben megszüntették a teológiát is, a professzor azonban főkönyvtárosként kitartott Sárospatak mellett. Megélhette a teológiai akadémia 1992-es újranyitását, ugyanebben az évben megkapta a Magyar Köztársaság Érdemrend középkeresztjét is. 1994-ben, 92 éves korában hunyt el.<sup>258</sup>

Újszászy személye köti össze a több aspektusokból egyébként is összetartozó szálakat. A professzor a cserkészlet jótékony pedagógiai hatását továbbgondolva azt hangsúlyozta, hogy egy leendő tanító esetében nem az a fő kérdés, „hogyan fog tanítani, hanem az, hogy milyen lesz az a falu, vagy más közösség, amelynek a képe húsz-harminc esztendő múlva az ő munkájának nyomán fog kirajzolódni”. A fő cél, „hogyan ebben a faluban tisztább gyermekek, egészségesebb élet, nagyobb és magyarabb műveltség, erősebben megalapozott jólét és több esztétikum” legyen a tanító (de bátran hozzátehetjük: a lelkész) működésének következtében. Vagyis egyfajta „céltudatos nemzetnevelő program” körvonalazódott már a cserkészcsapatoknál is Sárospatakon.<sup>259</sup>

257 Kiss szerint a kiadást követő megrovás következtében a teológián tapasztalható „szellemi erjedés” letompult, óvatosabbá vált; és ez elsősorban a szociográfiák gyűjtések publikálásán – pontosabban azok hiányán – látszódt meg. A szerző e „szellemi erjedés” kapcsán nyomatékosan hangsúlyozza a Soli Deo Gloria helyi tevékenységét (csendesnapjait és konferenciáit), ahol „szinte minden alkalommal előadások hangzottak el a magyar földkérdésről, a magyar földreform szükségességéről”. Huszár Tibor, *Találkozások. Beszélgetések a két világ-háború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*, Bp., Corvina, 2005, 340–343.

258 Újszászy Kálmán, szerk. Nagy Antal Mihály.

259 Újszászy Kálmán, *A tanítóképzés cserkészmunka*, Sárospatak, Kiszállás, 1933, 17–18.

### A faluszeminárium

Az ország egyik első falukutató csoportjaként megalakuló pataki „szociális önképzőkör” a teológusdiákok kérése nyomán alakult meg 1931-ben, tehát öt évvel a nagy szociográfiák országos berobbanása előtt, a világgazdasági válság közepén<sup>260</sup> és a kollégium 400 éves jubileumának évében.<sup>261</sup> A „szociológiai szeminárium”-ként létrejövő csoport önképzőköri rendszerben kezdte meg működését, vagyis a hallgatók felkérték a teológiára frissen kinevezett Újszászy Kálmán professzort, hogy szervezze meg számukra a társadalomismeret elsajátításának intézménybeli lehetőségét. A diákok (egyház)szociológiai felméréseket, szellemi és tárgyi néprajzi gyűjtéseket végeztek, valamint fénykép- és levelezőlap-gyűjtéssel is foglalkoztak. Emellett kiállításokat rendeztek, negyvenkötetes vándorkönyvtárakat létesítettek és egyéb szociális munkáikkal bekapcsolódtak más egyesületek (*Faluszövetség*, *Széchenyi Szövetség*, *Cserkész Szövetség*) munkájába is. Az anyagiak előteremtésében az Országos Központi Hitelszövetkezet, a Tiszáninneni Egyházkerület, a Főiskola, a Faluszövetség és főként az Egyetemes Konvent segédkezett, bár a tagok gyakran maguk fedezték kiadásaik egy részét.

A faluszeminárium egyik legfontosabb eleme a félévenkénti vidéki „kiszállás” volt a három fő munkaterület (Hegyköz, Hegyalja, Bodroghely) valamelyikébe, ahol evangelizációs feladatok ellátása mellett a falu és a református gyülekezet körében gyűjtöttek a résztvevők adatokat Újszászy kézikönyvének segítségével.<sup>262</sup> Az eleinte püspöki ajánlással segített, Patakon gondosan előkészített kiszállások meghatározott forgatókönyv alapján zajlottak. Egyszerre 12–15, lehetőleg egymás közelében fekvő falut látogattak meg a hallgatók, így munkájuk nem szigetelődött el és alkalmas volt egy-egy kérdéskör regionális vonatkozásainak alapos körbejárására. Érdeklődésük lehetett gazdasági, társadalmi, kulturális, vagy éppen egyház-szociológiai irányultságú is. A diákok kettesével érkeztek, a református lelkésznel, a tanítónál vagy valamelyik gazda házában szálltak meg és általában három napig (szombaton, vasárnap és hétfőn) maradtak a terepen.<sup>263</sup>

A kor faluirodalmát a szeminaristák Patakon ismerték meg folyamatosan bővülő szemináriumi könyvtáruk segítségével, és itt készítették elő, valamint értékelték ki a kiszállásokat is. A sikerültebb felmérések alapján készültek el a

260 A recesszió igen érzékenyen érintette a régiót, mivel a gazdasági válság kiváltotta áresés az országoshoz képest jóval nagyobb volt, és a rozsnál, búzában már 1930 körül elérte a mélypontot. Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára, szerk. Orbán Sándor, Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, 1970, 146.

261 Újszászy Kálmán *emlékkönyve*, szerk. Balassa, Kovács, Szentimrei, 506.

262 Újszászy Kálmán, *A falu: útmutatás a falu tanulmányozásához*, Sárospatak, Kiszállás, 1936.

263 A sárospataki főiskola faluszemináriumának beszámolója az 1936. május 15–16-i falumunkák kongresszuson. SRKTGy Adattár. Fsz. Kt., 2803. A forrást közzétettem: Bartha Ákos, *Egy dokumentum a sárospataki faluszeminárium (1931–1951) történetéből*, Sárospataki Füzetek, 2011/1, 97–104.

szociográfiai dolgozatok, bár hangsúlyozandó, hogy a *Faluszemináriumi Kéziratok* közé nemcsak a tagok által írt tanulmányok kerültek, hanem a vidéki intelligencia – gyakorta épp az önképzőkör hatására – készített helytörténeti munkái is. A tagok elméleti képzésükön, az úgynevezett „szerda estéken” lényegében végigtárgyalták a kor faluirodalmát, pártállástól függetlenül, a konzervatív Scherer Péter Páltól a marxizmussal rokonszenvező Veres Péterrel bezárólag. Előadásokat tartottak és egy-egy friss olvasmányélményüket is megosztották egymással, ám fontos, hogy nem csupán az élmény volt friss, hanem maga a mű is. A harmincas évek igen sokféle gondolkodója került terítékre szerdánként, mindenekelőtt a népi írók csapata. Mellettük azonban néprajztudós (Györffy István), antropológus (Bartucz Lajos) és eugenika szakértő (Méhely Lajos) munkásságával is foglalkoztak a szeminaristák. Neves szakemberek (Matolcsy Mátyás, Bodor Antal) írásai mellett nem hiányozhattak a nagybirtokvédő, konzervatív beállítottságú teoretikusok (Scherer Péter Pál, Johan Béla) sem a repertoárból. Jelzésértékű, hogy a folyóiratok közül a *Választ* és a *Magyar Szemlé*t egyaránt járatta a szeminárium.<sup>264</sup> A szeminárium nyitottságát, egyben a közösségből való sokréti karrier lehetőségét szemlélteti az 1945 után élvonalbeli kommunista politikuspályát befutó János Ferenc, illetve az amerikai emigráció erős emberévé avanzsáló Bertalan Imre<sup>265</sup> – igen eltérő – életútja is.

A tagság gerincét eleinte teológuscserkészek adták, közöttük is jelentékeny a jó képességű, nyelveket beszélő, külföldi ösztöndíjas diákok száma. Noha az állami szektorban dolgozó szülők gyermekei közül is szép számban csatlakoztak az önképzőkörhöz, legtöbbször mégis a „földből élő” családokból érkeztek – bár ez a többség nem abszolút.<sup>266</sup> A nem paraszti származású tag-

264 A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGy Adattár. Fsz. Kt. 1874–1881. Maga a faluszemináriumi könyvtár azonban jóval nagyobb és szélesebb körű volt. A kortárs (szép)irodalom mellett a szeminaristák használhatták akár *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* századfordulós történeti összefoglalójának több kötetét, vagy Dongó Gyárfás Géza *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez* című helytörténeti sorozatát (a 20. század elejéről), ám statisztikai munkákat, (jobbára debreceni professzorok) nyelvészeti, geográfiai, néprajzi szaktanulmányait, továbbá üzemtani, méhészeti, gyümölcs- és általában növénytermesztéssel kapcsolatos dolgozatokat is forgathattak. Általánosságban elmondható a szemléletbeli nyitottság, a falucentrikusság és a földreform irodalmának feltűnően nagyszámú jelenléte. Lásd: A sárospataki főiskola faluszemináriuma könyvtárának leltárkönyve 1–624. számig. SRKTGy Adattár. Fsz. Kt. 284. Hiányos.

265 Bertalan Imre (1918–2008): a sárospataki teológia elvégzése után, 1946 végén érkezett az Egyesült Államokba, ahol az Amerikai Magyar Református Egyesület, az Amerikai Magyar Szövetség, az Amerikai Magyar Koalíció, a Magyarok Világszövetsége Amerikai Tanácsának tiszteletbeli elnökeként is ténykedett később. A Washingtoni Magyar Református Egyház honlapja: <http://www.refwashington.org/Megemlekezesek.html>. (Letöltve: 2012. november 29.)

266 A fenti, kissé szerencsétlen megfogalmazás oka a kategóriák tisztázatlansága, hiszen „gazdálkodó” és „őstermelő” címszó alatt nem csak paraszti rétegeket értek az anyakönyvek. Lásd: Andorka Rudolf, *Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele, 1898–1942*, Statisztikai Szemle, 1979/2, 176.

ság abszolút többségét Újszászy Kálmán visszaemlékezése is megerősíti.<sup>267</sup> A faluszeminárium tagsága 17 és 37 fő között mozgott, a szemináriumvezető úgy nyilatkozott, hogy 30 fő az ideális létszám.<sup>268</sup> A diákok érdeklődése a népi írók felfutásának idején tetőzött, majd a falu a terület-visszacsatolások eufórikus hangulatában fokozatosan kikerült a közélet és a nagypolitika fókuszából (úgy Sárospatakon, mint országosan). 1945 után pedig már teljesen új politikai keretek között folytatódott a munka.<sup>269</sup>

A szeminárium életében tehát három korszakot különíthetünk el. Az első időintervallum az 1938-as határmódosításig tartott és összességében ezt tekinthetjük (az országos viszonyokkal összhangban) a faluszeminárium fénykorának. 1933 őszétől 1936-ig (tehát még az országos falukutatói láz előtt) 44 faluba történt kiszállás, ami alapján 25 falu településrajzi, 17 falu egészségügyi és 34 falu egyház-szociológiai adatait dolgozták fel a tagok, néprajzi és egyéb gyűjtések mellett.<sup>270</sup> Ugyanakkor nemcsak szűkebb pátériájukban ténykedtek a patakiak, hanem Délkelet-Dunántúl református magyar falvait is tanulmányozták.<sup>271</sup> Az országos érdeklődés csúcspontja előtt még két további eseményt kell kiemelni, tovább árnyalva egyben Gombos idézett gondolatait. Mindenekelőtt az 1935-ös, első magyar önkéntes diákmunkatábor érdemel említést, mely országos, sőt kis túlzással nemzetközi visszhangot keltett.<sup>272</sup> A sárospataki diákok utépítése szimbolikus tetté nemesedett, hiszen több jobboldali közéleti szereplő (Oláh György, Milotay István) az értelmiségi ifjúság fizikai munkásság felé való nyitásaként értelmezte a tábor.<sup>273</sup> A másik esemény nem visszhangja, hanem inkább a hivatalos elismerés miatt fontos. A *Széchenyi Szövetség* már említett, 1936 májusában Teleki Pál elnökletével megtartott falumunkás kongresszusáról van szó, melyen a sárospataki diákok öt év távlatából tekinthettek vissza eredményeikre, ennek megfelelően Újszászy igen részletesen értekezhetett

267 „Nálunk is több volt a nem paraszti származású, a másodgenerációs.” „A szociográfiai szemlélettel el lehet jutni a legmesszebb, csak a csúcsra nem!” Huszár Tibor beszélgetése Újszászy Kálmánal = Újszászy Kálmán emlékkönyv, szerk. Balassa, Kováts, Szentimrei, 39. Sőt, egy 1933-as adat szerint a 25 faluszeminaristából csak 6 volt „falusi fiú”. Sárospataki Ifjúsági Közlöny (továbbiakban: SIK), 1934. március, 109.

268 A Faluszeminárium 1935/36/I körlevele. SRKTGy Adattár. Fsz. Kt. 1902.

269 A szemináriumhoz szélesebb kontextusban és összefoglaló jelleggel: Orosz István, *A debreceni és a sárospataki falukutatók*, Zempléni Múzsza 2004/2, 14–22.

270 SRKTGy Adattár. Fsz. Kt. 2803.

271 SRKTGy Adattár. Fsz. Kt. 2496. Az útról egy faluszeminarista beszámolókat jelentetett meg helyi lapokban: Fürjész István, *Az Ormányságról*, SIK, 1934. november, 28. és Fürjész István, *Somogyi falvak*, Sárospataki Református Lapok (továbbiakban: SRL), 1934/5, 28.

272 Lásd az alábbi német, nemzetiszocialista kiadvány beszámolóját: *Arbeit und Wehr*, 1936. október 18. Vélhetően Újszászy is érzékelte a fokozott politikai érdeklődést, mely elsősorban a (szélső)jobboldali sajtó által nyilvánult meg. Erre utalhat sok évtizeddel később, Huszár Tibornak tett megjegyzése, miszerint a munkatábornál „mintha barna színt kapott volna a vörös”. Újszászy Kálmán emlékkönyv, szerk. Balassa, Kováts, Szentimrei, 41.

273 Részletesen: Bartha Ákos, *Magyarország első Nemzeti Munkatáborára. A sárospataki diákok utépítése*, Sárospataki Füzetek, 2010/4, 59–81.

céljaikról és munkásságukról.<sup>274</sup> Teleki egyébként az 1938–1939-es tanévben Patakra látogatott, ahol „különösen a faluszemináriumi és cserkészmunka érdekelte a minisztert”.<sup>275</sup> A kölcsönös bizalmat jelzi továbbá, hogy a teológia „két végzett hallgatót jelentett be” a Teleki által patronált *Táj- és Néphagyománykutató Központ* tanfolyamára a harmincas évek végén;<sup>276</sup> valamint, hogy a politizálás útjára lépő Szabó Zoltán az ő köréhez tartozott a kormánypártban. Ezek a vonatkozások azonban már a második korszak krónikájához tartoznak.

A második korszak az első bécsi döntéstől 1945-ig tartott. A határrevíziót kitörő lelkesedéssel fogadta a kollégium, főként mivel az iskola hagyományos bázisának jelentős része az 1920-ban elcsatolt területekre esett. A szemináriumi munka rendjét a spontán megmozdulások váltották ezen az őszön.<sup>277</sup> A kollégium fiatalsága segélyakciókat szervezett, valamint felajánlotta segítségét a nagykázméri református templom újjáépítéséhez. A renoválás pikanteriája, hogy éppen egyik faluszemináriumi forrásunk tudósít róla, miként fosztották ki a bevonuló magyar katonák ezt a templomot, még a szószéket is elvívte.<sup>278</sup> Ami a konkrét szemináriumi munkát illeti, az 1938. őszi zajos események utáni tanévben már rendszeres kiszállásokról és az elmúlt évhez képest kétszeres könyvtárforgalomról értesülünk,<sup>279</sup> az 1940–1941-es tanévben pedig már 6–10 tanítóképzős növendék is részt vett a munkában.<sup>280</sup> Sőt a háborús konjunktúra jótékony hatással lehetett a pénzügyi lehetőségekre, mivel a következő évben a szemináriumi könyvtár 145 kötetes, főleg vásárlás útján történt gyarapodásáról tudósít az év végi jelentés. Az 1942–1943-as tanévben ugyanakkor ismét megtorpant a munka, elmaradtak a kiszállások, ami részben a vezetőtanár más irányú elfoglaltságának,<sup>281</sup> részben a teológushallgatók csekély számának volt köszönhető. A sorozások és a világháború fordulata pedig ismét a belső munkára irányította a figyelmet.

274 SRKTGy Adattár. Fsz. Kt. 2803. és Salamon Konrád, *Utak a Márciusi Front felé*, Bp., Magvető, 1982, 57.

275 Kézi Erzsébet, *Egy megvalósult klebelsbergi koncepció. A sárospataki Angol Internátus*, Bp., Eötvös, 2004, 156.

276 SRL, 1938/40, 194–195. Az 1939-es kiskunhalasi táj- és népkutató táborhoz: Granasztói Péter, *Tanyai naplók: I. Táj- és Népkutató Tábor, Kiskunhalas, 1939. július*, Korall, 35 (2009), 99–140.

277 A későbbiek során is láthatjuk majd, hogy a közösség a feszült politikai légkörre azonnal a belső, feldolgozó, gyarapító tevékenység fokozásával reagált, mintegy pótlandó az elmaradó terepmunkát.

278 Z. Elek Béla: *Sátoraljaiúj hely és a sátoraljaiúj helyi járás ún. „felszabadult” területén lakó reformátusok élete, különös tekintettel liturgiális és azon kívüli vallásos szokásaikra. Adatok a Felsőzempléni Református Egyházmegye életéből* (1941). SRKTGy Adattár. Fsz. Kt. 229., 15. Végül 1941. október 5-én tartották meg ünnepélyes keretek között a templomnyitó istentiszteletet. Részletesen: Bartha Ákos, *Adalék a sárospataki faluszeminárium (1931–1951) felvidéki vonatkozásaihoz. Kapcsolatok az első bécsi döntéstől 1945-ig = Szemelvények ötszáz év magyar történelméből*, szerk. Antos Balázs, Tamás Ágnes, Szeged, 2011, 117–131.

279 Jelentés, 1939/40. SRKTGy Adattár. Fsz. Kt. 2810.

280 Jelentés, 1940/41. SRKTGy Adattár. Fsz. Kt. 2811.

281 Újszászy 1942 és 1944 között teológia igazgatóként ténykedett. *Újszászy Kálmán emlékkönyv*, szerk. Balassa, Kovács, Szentimrei, 22.

1945-tel beköszöntött a – nem túl stabil lábakon álló – honi demokrácia, ezzel pedig a szeminárium harmadik korszaka. A demokratikus változásokat üdvözölte a kollégium, bár a korábban sokat emlegetett, most valósággá lett földreform következtében az intézmény elveszítette ötezer holdas nagybirtokát, mely 1945 előtt lényegében eltartotta az iskolát.<sup>282</sup> A szabadoktatás háttérül létrejövő *Magyar Népi Művelődési Intézet* (MNMI) ellenben komoly pataki kapcsolatokkal rendelkezett; igazgatója Harsányi István lett,<sup>283</sup> az intézet ismeretterjesztő sorozata pedig Újszászy faluszemináriumot bemutató füzetével kezdődött.<sup>284</sup> Mivel a professzor egy további kiadvánnyal szerepelt az összesen tíz számot megélt vállalkozásban, eggyel-eggyel pedig Rácz István<sup>285</sup> és Barsi Ernő,<sup>286</sup> láthatóan fontos szerepet játszottak a szervezet életében a pataki kötődésű értelmiségiek. Az MNMI pártolta a különböző népi kezdeményezéseket, népfőiskolákat, szabadiskolákat, ám legintenzívebb kapcsolata éppen a sárospataki *Szabadművelődési Akadémiával* alakult ki.<sup>287</sup> Az intézmény igazgatója, Rácz István a nagy hagyományú sárospataki népfőiskolai tanfolyamot fejlesztette előbb népfőiskolává, majd „akadémiává”. Az 1945 után három hónapossá bővülő népfőiskola több ponton kapcsolódott a faluszemináriumhoz. A toborzást elsősorban Újszászy hajdani tanítványai, vagyis azok a már a régióban pásztoroló lelkészek végezték, akik annak idején a faluszeminárium tagjai voltak. Emellett a kollégiumba érkező népfőiskolások használhatták a munkakör helyiségeit és falujukba hazatérve magukkal vitték annak kölcsönkönyvtárát.<sup>288</sup> Rendes munka terén bár az önképzőkörnek politikai okokból sokáig nélkülöznie kellett a szerda esti összejöveteleket és kiszállásokat, a frontot épségben átvészelő gyűjtemények adományokkal és a főiskola segítségével történő gyarapítása oly sikeres volt, hogy körvonalazódott a faluszeminárium „tájmúzeumává”, „tájéntézeté” való átalakítása is.

282 Az intézmény így rendkívül nehéz anyagi helyzetbe került, mely szükségessé tette a szupplikáció intézményének felélesztését is. A diákok a hitsorosok közt végzett – a hatalom által egyre gyanakvóbban kezelt – gyűjtései a kollégium pénztelenségén voltak hivatva segíteni. A felújított pataki szupplikáció emberközeli, szórakoztató, ugyanakkor a politika árnyoldalait sem elhallgató történetéhez: Bilkay Ruth, Laczkó Gabriella, *Szupplikáció a Sárospataki Református Kollégiumban: 1945–1951*, Sárospatak, SRKTGy, 2002.

283 Harsányi István (1908–2002) tanár, a tehetségmentés sárospataki modelljének kidolgozója. Lásd: Pornói Rita, *A tehetségmentés református védőbástyái = Interdiszciplinaritás a régiókutatásban II.* (elektronikus tanulmánykötet), szerk. Bartha Ákos, Szálkai Tamás, Szendrei Ákos, Debrecen, HBML., 2012, 117–133.

284 Újszászy Kálmán, *A sárospataki főiskola faluszemináriuma*, Bp., MNMI, 1947.

285 Rácz István (1908–1998) fotóművész, műfordító. Kalandos életéről, emigrációiról rendkívül olvasmányosan számol be önéletrajzi regényében: Rácz István, *A semmi partján*, Bp., Magvető, 1991.

286 Barsi Ernő zenepedagógus, zenetörténész, néprajzkutató. A faluszeminárium iránymutató szerepét hangsúlyozza életútjában: Barsi Ernő: *Utam a faluszemináriummal*, 1988. SRKTGy Adattár. Fsz. Kt. 988.

287 Harsányi István, *A Magyar Népi Művelődési Intézet: 1946–1948. Történet és dokumentumok*, Bp., Országos Közművelődési Központ, 1988, 105–106.

288 Rácz, i. m., 429–432.

| Részleg                                   | 1944 (db) | 1951 (db) |
|-------------------------------------------|-----------|-----------|
| A faluszemináriumi könyvtár állománya     | 1276      | 2536      |
| Kézirattár                                | 19        | 251       |
| Tárgyi néprajzi gyűjtemény                | 827       | 1404      |
| Fényképgyűjtemény                         | 1333      | 2595      |
| Újságcikkgyűjtemény (kisnyomtatványokkal) | 441       | 2645      |
| Népköltési gyűjtemény                     | 4752      |           |
| Levelezőlap-gyűjtemény                    | –         | 4139      |
| Rajzgyűjtemény                            |           | 168       |

1. táblázat. A faluszemináriumi gyűjtemények gyarapodása 1944 és 1951 között<sup>289</sup>

1947-ben a szeminárium már elég erős volt ahhoz, hogy az *Egyházak Világtanácsa* segítségével pályázatot írjon ki az „elcsatolt” lelkészek impériumváltás utáni sorsának nyomon követésére. A szépszámu beérkezett pályamű komor képet fest a „magyar időkben” hivatalt viselt lelkészek sorsáról: kitoloncolásukról, a lakosságcsere-programról és a cseh vidékekre való deportálásról.<sup>290</sup> Az 1947–1948-as tanév az amerikai kapcsolatfelvétel miatt is jelentős. Mindez szintén egy pályázat keretein belül történt, mely a kinti „magyarság életével kapcsolatos tárgyi, vagy írott emlékeket” igyekezett feltárni. Mivel a századelős amerikai kivándorlás egyik fő gócpontja épp a főiskola vonzáskörzete volt, a kollégium és a szeminárium is fontosnak tartotta az Amerikába kivándorolt reformátusok életének nyomon követését, ami egyrészt az itt maradtaktól való gyűjtést, másrészt a kintiekkel való kapcsolatfelvételt, valamint Patakon végzett lelkészek Amerikába való kijuttatását jelentette. Mint láthatjuk tehát, a legfontosabb pályázatok az utolsó pillanatban születtek, mivel az 1948-ra totális hatalmat kiépítő kommunista államhatalom tabusította a kisebbségi magyarság ügyét. Érdekes módon azonban ez az egyetlen tanév (1947–1948) a világháború után, amikor a szeminárium a kialakított munkaformák mindegyikében dolgozhatott, sőt új munkaágak is körvonalazódtak. A heti összejöveteleket ekkor már a teológus és a tanítóképzős hallgatók mellett a kertészeti középiskolások, a leányinternátus, a szabad akadémia, valamint a fiú és lány népfőiskola diákjainak bevonásával tartották. Noha még ekkor is gyarapodtak a gyűjtemények, az 1948–1949-es tanévben már a munkaközösségnek is szembesülnie kellett az államvezetés diktatórikus fordulataival, a koalíciós időszak végével. Különlegesen ebből a korszakból a „termelő munka szociográfiájához” kapcsolódó gyűjtések,

289 SRKTGy Adattár. Fsz. Kt. 78. és Jelentés, 1950–1951: SRKTGy Adattár. Fsz. Kt. 2834.

290 A pályaműveket részletesen értelmezem: Bartha Ákos, *Iskola a határon. 20. századi felvidéki életutak és dokumentumok a sárospataki Faluszemináriumi Kéziratokban*, Mediárium, 2012/4, 5–25.

illetve a „gyárkutatások”, melyek már nem az 1945-ös változások bizakodó hangulatát tükrözik, hanem a fordulat éve utáni nyomasztó légkörről tanúskodnak. A sárospataki teológia – és értelemszerűen a faluszeminárium – végül 1951-ben zárta be kapuit, a hallgatók Debrecenbe vagy Budapestre kényszerültek átiratkozni, ezzel pedig kezdetét vette a faluszeminárium gyűjteményi korszaka.<sup>291</sup>

\*

A sárospataki faluszeminárium munkásságának vázlatos ismertetése során igyekeztem rámutatni azokra a viszonyítási pontokra, melyek segítségével kijelölhetjük a csoport helyét a honi falukutatásban. A patakiak munkássága mindazonáltal nem illeszthető a Horthy-korszak politikai töltetű falukutatásai közé és inkább a vidéki intelligencia által művelt *népkutatásokkal* mutat rokonságot.<sup>292</sup> Hiszen a két világháború között nemcsak politikailag motivált szerzők foglalatostkodtak társadalomleírással (pró és kontra), hanem egyes falvak életének irányítói és az erre a szerepre tudatosan készülő diákok is, jöllehet ennek a csoportnak a tevékenysége kevésbé közismert. A helyi tanítók, lelkészek, lelkész-növendékek nem törtek irodalmi babérokra és általában nem is akartak hangulatot kelteni változatos színvonalú írásaikkal. Szögezzük le: a szemináriumi dolgozatok nem feltétlenül kidolgozottabbak vagy objektívebbek a politikai töltetű műveknél.<sup>293</sup> Az állami elkötelezettségeik miatt a hivatalos irányhoz húzó, de gyakorta népi munkákon szocializálódó népeletkutatók leggyakoribb hiányossága a szociológiai képzettség hiányán túl épp azoknak a sebeknek a fel nem tárása – mindennek előtt a társadalmi egyenlőtlenségek *okaié* –, amit a népi szociográfia oly kimerítően elvégzett. A helyi intelligencia több tagja ugyanakkor lelkiismeretesen adatolta községét, illetve annak mindennapjait jól-rosszul meghatározó szervezeteit, valamint a falu fontosabb történéseit (a „falu életét”), mely a nagyobb perspektívában gondolkodó népi és hivatalos szerzők horizontján kívül esett. Írásaik ez által nemcsak a helytörténetek számára lehetnek érdekesek, de a Horthy-kori egyesületek számbavételéhez is fontos források, amellet, hogy az életmódtörténethez is sok tekintetben új adalékoknak tekinthetők. A népi szociográfusok, a hivatalos falukutatók és a népelet-

291 Az 1945 utáni évekhez átfogó jelleggel: Bartha Ákos, *„Interdiszciplináris régiókutatás” 1945 után. A sárospataki faluszeminárium példája = Interdiszciplináritás a régiókutatásban II.*, szerk. Bartha, Szálkai, Szendrei, 31–55. és Uő, *Falukutatás a kiépülő diktatúra árnyékában. A sárospataki faluszeminárium 1945 és 1951 között*, Valóság, 2013/3, 51–70.292 Lásd például az alábbi kötetben szereplő dolgozatokat: *Falurajzok 1935*, szerk. Torkos Veronika, MTA SZKI, Bp., 1990.293 Néhány dolgozatot ismertetek: Bartha Ákos, *Népi szociográfia a népiek előtt? Egy korai falurajz a sárospataki faluszemináriumból = Principium. Pályánk kezdetén*, szerk. Lukács Anna, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen, 2012, 9–21. és Bartha Ákos, *Csoportkohéziók és szétartó narratívák. Egy társadalomrajz a két világháború közti sárospataki diákságról*, Educatio, 2012/2, 321–327.

kutatók szövegei tehát nem egymást kizáró narratívák, hanem egymást komplementer módon kiegészítő és természetesen alapvető forráskritikát igénylő társadalomtörténeti kútfők a két világháború közti Magyarországról. Sőt, mint láthattuk, Sáropatakon – egészen egyedülálló módon – 1951-ig működött egy, a népelet kutatása iránt elkötelezett, folyamatosan változó tagságú, a politikai keretekhez alkalmazkodó, ám munkakoncepciójában mindvégig következetesen valóságfeltáró közösség.



## 5. ORSZÁGOS PROBLÉMÁK LOKÁLIS FÓKUSZBAN II.

### A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZTI DEBRECENI FALUKUTATÁS

A debreceni falukutatás felsőoktatáshoz kötődő színtereit vizsgálva elsősorban e csoportok jellegzetességeinek, különbségeinek és összefüggéseinek megértéséhez kívánok adalékot nyújtani. A falukutatást tágabban értelmezem, hiszen egyrészt közigazgatásilag Debrecen városához tartozó területek és a környező tanyák is fontos célpontjai voltak a különböző kiszállásoknak, másrészt ezekhez a kiszállásokhoz a kutatás mellett gyakran falumunka vagy néprajzi, népnyelvi gyűjtőmunka társult.

#### Szellemi háttér

Debrecen városának és magának a régióknak elévülhetetlen érdemei vannak a népi mozgalom történetében, elsősorban valamilyen módon ideköthető folyóiratai (*Válasz, Kelet Népe*), híres szülöttei (Veres Péter, Sinka István, Szabó Pál) és az úgynevezett *Debreceni Diéták* által. A „kálvinista Róma” és a népiek bensőséges kapcsolata már az indulásnál sugallta a mozgalom protestáns jellegét, aminek oka lehetett, hogy a református egyházban történelmi örökség volt a társadalmi gondok iránti érzékenység.<sup>294</sup> Láthatjuk majd azonban, hogy a szociográfia hatása még Debrecenben is átgyűrűzött más egyházak különböző szervezeteire, sőt a különböző egyházakon jóval túlra is. A diéták előzményének tekinthetjük a debreceni *Ady Társaság* irodalmi osztálya (Juhász Géza, Gulyás Pál, Kardos László, Kardos Pál) által szervezett irodalmi esteket, melyeken 1931-től már a népi írók eszméi domináltak. Többen közülük (Erdélyi József, Illyés Gyula, Kodolányi János és Németh László) részt is vettek és előadtak ezeken a rendezvényeken. Németh László 1933-ban a *Turul Szövetség* helyi lapjában, az *Új Vetés*ben jelentette meg a népi gondolat alapvetéseit tar-

<sup>294</sup> Gergely Jenő, *Egyházak és népi mozgalom = A népi mozgalom és a magyar társadalom: Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*, szerk. Sipos Levente, Tóth Pál Péter, Bp., Napvilág, 1997, 383. és Benda Kálmán, *Zárszó = Uo.*, 449.



talmazó *Debreceni Kátéját*, melyben kifejti, hogy „át kell építenünk társadalmunk hatalmi struktúráját, hogy a gerinc megint a test középvonalaiba kerüljön”.<sup>295</sup> A társadalom gerincének tekintett nép helyzete került előtérbe a különböző debreceni bajtársi és egyházi ifjúsági egyesületek által szervezett diétákon, ahol a magyar sorskérdésekre – köztük a vidéki nyomorra – keresték a megoldásokat a résztvevők. Különösen az 1936-os, második összejövetel vette fel élesen a szociális kérdést; a programpontok többsége – helyenként erősödő antiszemita felhangokkal – a társadalmi reform körül forgott.<sup>296</sup> A zsidókérdés napirendre kerülése és például Rajniss Ferenc szereplése mellett teret nyertek Veres Péter, Ortutay Gyula, valamint a helyi marxista tájékozódású fiatalok nézetei is; sőt a népi kötődésű agrárpolitika olyan ismert képviselői is tartottak itt előadást, mint Kovács Imre és Kerék Mihály. Az ideológiailag szerteágazó előadói kör hatását vizsgálva – az első diétát szervező Simon László szerint – megállapíthatjuk, hogy míg 1935-ben Németh László és a harmadik út aratta le a legtöbb babért, a másodikon már a népi előadók baloldala volt a népszerűbb. A debreceni orvostanhallgató Zöld Sándor, aki a diéta után balra elmozduló *Egyetemi Kör* főtitkára lett, itt hívta fel magára a figyelmet földreformra épülő programjavaslatával.<sup>297</sup>

Érdekesen alakult a *Márciusi Front* és a debreceni hallgatói egyesületek viszonya is. A szimbolikusan 1937. március 15-én alakult tömörüléshez szinte azonnal csatlakozott az *Egyetemi Kör*, a turulista jogászok *Werbőczy Bajtársi Egyesülete*, majd a *Református Kollégium*. A *Front* tagjai 1937 végén – az agrárszakértő Matolcsy Mátyással együtt – a népiekhez közeledő *Prohászka Munkaközösségek* debreceni kongresszusán föld- és szociálpolitikai kérdésekről értekeztek. Következő év februárjában az *Ady Társaság* szervezett a *Márciusi Front* képviselőinek részvételével irodalmi estet Bajcsy-Zsilinszky Endre, Gulyás Pál, Kovács Imre és Veres Péter részvételével, majd a *Kelet Népe* rendezett irodalmi délutánt előbb Hajdúböszörményben, majd Debrecenben. Az 1938.

295 Bár Németh tiltakozott e kategória ellen (is), kapcsolata a mozgalommal vitathatatlan. Juhász Géza, *Népi Írók*, Bp., Magyar Élet, 1943, 69–77. A *Káté: Új Vetés*, 1933/3, 1–2.

296 Az *Árpád Bajtársi Egyesület* jelentése szerint a következő problémák tisztázásával foglalkoztak az 1936-os diétán: Az új idealista világkép és a szellemtudományok módszere; Az új emberföldrajzi világkép; Az új magyar néprajzi tudomány; Társadalmi rendszerváltozás, evangélium; Korunk szociális rendszerei és a katolicizmus; Magyarországon a szociális kérdés tükrében; Dunavölgy és magyarság; Új államelmélet; Agrárpolitikai feladataink az ember szempontjából; Telepítés; Zsidóság szerepe Magyarországon; Magyarországon a zsidóság tükrében. A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja (továbbiakban: Évk. és Alm.) az 1935–1936-os tanévről, 480.

297 A diétákhoz: Tóth Pál Péter, *Metszéspontok: A Turultól a Márciusi Frontig*, Bp., Akadémiai, 1983, 119–139. Uő, *Messziások*, Bp., Akadémiai, 1987. Simon László, *Adalék a debreceni demokratikus szellemi mozgalmak, különösen a debreceni Ady-Társaság második világháború korabeli történetéhez*, Irodalomtörténet, 1961/3, 299. Pintér István, *Haladó egyetemi diákmozgalmak és a Márciusi Front (1935–1938) = A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon: 1918–1945*, főszerk. Vass Henrik, Bp., Kossuth, 1978, 279. Salamon Konrád, *Utak a márciusi Front felé*, Bp., Magvető, 1982, 86–112.

március 27-re tervezett nagyszabású debreceni *Márciusi Ünnepségre* azonban már nem kerülhetett sor, mivel a rendőrség nem engedélyezte az illusztris vendégeket felvonultatni kívánó rendezvényt.<sup>298</sup> Közben fordulat állt be a hallgatói egyesületek többségében is, így „a népi erők őszinte felszabadítására irányuló, igazi nacionalista, harcos ifjúsághoz méltó gondolatból”<sup>299</sup> – igazodva a korhangulathoz és a *Turulon* belüli pozícióharcok eredményéhez – „a zsidók felé kacsingató és a liberalizmus szélén táncoló, magát Márciusi Frontnak nevezett frakció”<sup>300</sup> lett olvasatukban a mozgalom. Ez természetesen nem jelentette a teljes hallgatóság jobbrafordulását, hiszen a *Frontnak* 50–60 tagja volt Debrecenben, a szimpatizálók száma pedig több száz lehetett.<sup>301</sup> Az országos események azonban az egész mozgalom vitorlájából kifogták lassan a szelet, a revíziós sikerek mámorából a világháborúba sodródó országért létrejövő különböző ellenzéki egységfrontoknak pedig már inkább antifasiszta élük lett meghatározóbb, mintsem falupolitikájuk.

### Hallgatói falukutatás

A falukutatói törekvések Debrecenben (az országos tendenciáknak megfelelően) a harmincas évek közepén kulmináltak, bár – mindenekelőtt az egyetem hallgatóinak körében – bírtak bizonyos előzményekkel. A teológusnövendékek már igen korán, a húszas években elindították úgynevezett tanyamissziójukat a város vonzaskörzetében lévő elhagyatottabb szállásokra. „A misszió munkájából kiemelkedett a debreceni erdőkben sanyarú körülmények között élő erdőirtók és az irtásföldön gazdálkodó vákáncsosok között végzett – szociális segélyezéssel és a vákáncsosok gyermekeinek oktatásával is bővített – szolgálat.”<sup>302</sup> Nem sokkal később, az 1930–1931-es tanévben Karácsony Sándor későbbi pedagógia professzor a németországi falufejlesztésről tartott előadást a *Hatvani István Öregcsérszecsapat* rendezvényén és ugyanebben az évben identifikálja magát a helyi *Turul* jogászhallgatókat tömörítő *Werbőczy Bajtársi Egyesülete* mint a „szociális problémákkal foglalkozó társadalmi egye-

298 Többek között Erdei Ferencnek, Féja Géának és Veres Péternek is fel kellett volna lépnie. A *Márciusi Front* debreceni vonatkozásaihoz, lásd: Borbándi Gyula, *A magyar népi mozgalom: a harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989, 254–269, valamint: Tóth Pál, *Metszéspontok...*, 169–237.

299 A debreceni *Werbőczy Bajtársi Egyesület* csatlakozási nyilatkozatát idézi: Borbándi, i. m., 255.

300 Részlet a Csaba B. E. jelentéséből. Évk. és Alm. 1937–1938, 433. Hasonlókat olvashatunk a *Werbőczy B. E.*-nél is, míg az *Árpád B. E.* nem kommentálta az eseményeket az egyetem vezetése felé. Az *Egyetemi Kör* elleni fegyelmi vizsgálat eredménye pedig gyakorlatilag annak megszüntetése lett. A *Werbőczy B. E.* hatalmi harcához és a *Márciusi Front*hoz való viszonyához lásd két vezérük, Újhelyi Szilárd és Natkó Gyula visszaemlékezéseit: Tóth, *Messziások...*, 161–203., 364–400.

301 Pintér, i. m., 303.

302 Csohány János, *A református teológiai fakultás Debrecenben = Uő, Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjáról*, Debrecen, 2004, 15.

sületet". A cserkészek a következő évben megalakítják a „regős örst”, mely 1931 őszén Nyírmártonfalván, Nyíraczádon és Nyíradonyban volt „regős-úton”. Bár ezek a kiszállások inkább ismeretterjesztő és szórakoztató jellegűek voltak, tavasszal már Tomori Viola, a szegedi agrársettlemment mozgalom egyik vezéralakja tartott előadást munkájukról a debrecenieknek. Ennek következtében megalakult a debreceni egyetemi hallgatók faluszemináriuma, mely hetenként ült össze a faluproblémák tárgyalására.

A hallgatók fokozódó szociális érzékenysége már az egyetem vezetésének is reagálnia kellett. Az 1932–1933-as tanévben Milleker Rezső rektor tanévnyitó beszédében üdvözlö a hallgatók falu felé fordulását, ám – a hivatalos állásfoglalással összhangban – óva inti őket, hogy meggondolatlan kijelentéseket tegyenek a falvakban. A diákok lelkesedése nem lankad, így 1933 márciusában az *Országos Magyar Protestáns Diákszövetség* rendezett konferenciát, mely „az egészségügyi és kulturális összefüggések előtérbe állításával az egyház szempontjából vizsgálta a város, a falu és a tanyasi települések gazdasági és szociális problémáit”. Mindezek mellett az öregcserkészek nyírségi kiszállásai mind tudományosabb formát öltenek ekkorra már, amennyiben „szociográfiai, folklóre és településtörténeti feldolgozásra” törekednek, tervbe véve a bőséges anyag esetleges sorozatos kiadását is.<sup>303</sup>

A faluorientáció az egyetem által kiírt pályamunkák díjazott dolgozatainak címéből is kitűnik,<sup>304</sup> sőt a közéleti szerepre általában nem aspiráló *Egyetemi Kör* is faluszemináriumot nyit, melyet előkészületek után Hajdúhadházon, Hajdúsámsonban, Mikepércsen és Tetétlenen tartottak meg „a vármegye jóindulatú támogatásával”. Ez a jóindulat bizonyára nem nélkülözött minden elvárását a diákok felé, hiszen a szociális helyzet tényyszerű bemutatása könnyen eredményezhetett volna radikális hangokat. Ám még a baloldali elhajlással bajosan vádolható *Vitézi Székek* jelentései is szomorú képet festenek a helyzetről. Tetétlenről Berényi István, *Hajdú vármegye és Debrecen Vitézi Székének* kapitánya megállapítja például, hogy 1935 tavaszán a „szegényebb néposztály kizárólag a hatósági közmunkák révén jutott keresethez. Hangulatuk elégedetlen.”<sup>305</sup> Sajnos a diákok falumunkái valószínűsíthetően nem maradtak fenn, pedig Gönczy Bélát, az *Egyetemi Kör* elnökét a vármegye közművelődési bizottsága is tagjává választotta. Mindenesetre, a debreceni csoportok tevékenysége a tágabb értelemben vett régióban sem nevezhető elszigetelt je-

303 Karácsony előadásához és a *Werbőczy* programjához: Évk. és Alm. 1930–1931, 412. A cserkészekhez: Évk. és Alm. 1931–1932, 464. és Évk. és Alm. 1933–1934, 357. A tanévnyitó beszéd idézett része: Évk. és Alm. 1932–1933, 73. A diákszövetség konferenciájához: Tóth Pál, *Metszéspontok...*, 53–54.

304 Néhány példa: „Szülőföldem”, Évk. és Alm. 1934–1935, 298–299. „Egy dunántúli falu rajza”; „Honismereti tanulmány egy nagy-kun város tanyavilágáról”, Évk. és Alm. 1938–1939, 105.

305 Idézi: Kerepeszki Róbert, *Hajdú vármegye és Debrecen vitézi székkapitányának hangulatjelentései (1935–1939)*, Századok, 2008/1, 94. Az öregcserkészek és az Ady Társaság hungarológiai osztályának falukutatói ezzel szemben többször is konfrontálódtak a hatóságokkal. Tóth Pál, *Metszéspontok...*, 56–57., 146–147.

lenségnek és visszhangtalan kísérletnek, ahogy az a sárospataki faluszeminárium munkanaplóiból is kiderül.<sup>306</sup>

Ugyanebben az évben (1935) a folyamatosan anyagi problémákkal küzdő *Biharvármegyei Egyetemi Hallgatók gróf Tisza István Köre* is arról számol be, hogy belső munkájuk legkiemelkedőbb részét a hetenként megtartott faluszemináriumuk jelentik,<sup>307</sup> és szintén ebben a tanévben találunk először nyomokat az 1932-ben alakult, teológushallgatókat tömörítő *Bocskai Bajtársi Egyesület* falumisszióira is. Bár a *Bocskai* „végig mérsékelt tevékenységet folytatott, taglétszáma alacsony maradt”, az egyetemi évkönyvek és elsősorban a *Turul* központi lapjában<sup>308</sup> közölt beszámolójuk tanúsága szerint rendszeres kiszállásaikkal, vallásos és ismeretterjesztő előadásaiikkal országos ismertségre tettek szert. A kiszállásokban a *Bethlen* vezértörzs mellett a *Méliusz* és a *Szilassy* törzs vett részt. Helyszíneik a környező települések, többek között Vésztő, Tuzsér, Berettyóújfalú, Józsa, valamint Debrecen kültelki részei (Téglavető, Homokkert, Csapókert, Nyulas, Sámsoni-út, Kerepes-telep, Wolaffka-telep) voltak. „1938-tól a kollégiumi ifjúság – a teológusokat is beleértve – jó néhány szegény, sokgyermekes magyar családot telepített a Dunántúlra, hogy javítsák a magyar lakosság arányszámát és kivédjék a nácik területi igényeit.”<sup>309</sup> Megélénkül a pallagi *Gazdasági Akadémia* bajtársi szövetségének (*Festetich*) tevékenysége is. Ők a népnevelői és szakelőadások mellett sajátos helyzetüknél fogva elsősorban az alsóbb néprétegekből elszármazott értelmiség identitásválságát szerették volna a kiszállásokkal feloldani. Ezt elősegítendő Hajdúbozsórményben, Füzesgyarmaton, Szeghalmon, Kőrösladányban és Hajdúnánáson tartottak előadásokat.<sup>310</sup>

Nemcsak az egyetem berkein belül élénkült meg azonban a falukutatás, így a magát a konzervatív *Csokonai-körrel* szemben pozicionáló *Ady Társaság* 1935 tavaszán Németh László javaslatára hungarológiai osztályt nyitott. Berei Soó Rezső egyetemi professzor vezetése alatt egyre szorosabb kapcsolat alakult ki a *Társaság* és az egyetem *Bajtársi Szövetsége* között. „Ebből a kapcsolatból egy jelentős előadássorozat születik. 1937 februárjától májusig húsz elő-

306 A munkanapló 1934. november 7-i bejegyzése tudósít róla, hogy „Debrecenben megalakult a faluszeminárium”. A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Adattára, Fsz. Kt. 1874.

307 Az *Egyetemi Kör* faluszemináriumához: Évk. és Alm. 1934–1935, 372. A Bihar vármegyei diákokhoz: Évk. és Alm. 1934–1935, 391.

308 A *Bajtárs* már 1933-ban értekezik a szociográfiai problémákról, ami annál is meglepőbb, mert az első visszhangot keltő „szépirodalmi” szociográfia, vagyis a *Kiskunhalom* csak 1934-ben jelenik meg. Dömötör Sándor, „A magyar főiskolai ifjúság és a szociográfiai problémák”, *Bajtárs*, 1933/3, 22–26.

309 A *Bocskai*hoz: Évk. és Alm. 1934–1935, 394. Kerepeszki Róbert, *Ifjúsági egyesületek a debreceni Tisza István Tudományegyetemen a két világháború között*, Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Történetéből IV., szerk. Hollósi Gábor, Debrecen, 2006, 57. *Bajtárs*, 1933/3, 23–24. Évk. és Alm. 1935–1936, 476. Évk. és Alm. 1938–1939, 427. Évk. és Alm. 1939–1940, 430–431. és Csóhány, i. m., 15.

310 A *Festetich* kiszállásaihoz: *Bajtárs*, 1933/3, 23–24.

adás hangzik el hungarológiai tárgyokról. Az osztály tagjai és a hozzájuk csatlakozó egyetemi hallgatók kis közösségek szociográfiai feltárására, akkori szóval: *falukutatásra* vállalkoznak a Debrecennel szomszédos Józsa községben és nyírségi falvakban.”<sup>311</sup>

Az *Árpád Bajtársi Egyesület* szociográfiai csoportja 1936 őszén kezdi el a munkát: céljuk az úgynevezett Téglavető feltárása. Saját bevallásuk szerint „kérdőívekkel felszerelten rendszeres gyűjtő munkát végeztek”, melynek eredményéből „naplószerű feljegyzéseket” közöltek az *Új Vetésben*. A falukutatás mellett szociális munkát is végeztek; karácsonykor a telep szegényei között 300 pengő értékű élelmet és ruházati cikket osztottak ki.<sup>312</sup> A Téglavető tehát vissza-visszatérő terepe a különböző bajtársi egyesületek kiszállásainak, de egy hat szám után betiltott „szocialista-kommunista színezetű társadalomtudományi és irodalmi szemle”, *A mi utunk* is közölt róla valóságfeltáró riportot.<sup>313</sup> A falukutatás és falumunka mellett – azokhoz szervesen kapcsolódva – működött az *Árpád Bajtársi Egyesület* népművelési, néprajzi és természetrajzi csoportja is. A népművelők Konyár községben tartottak előadássorozatot, melynek célja „a parasztság nemzeti öntudatának elmélyítése, politikai és gazdaságtörténeti ismereteinek bővítése, továbbá modernebb gazdasági ismeretekkel való ellátása volt”. A konyári népművelők csoportjának megalapítása Bakó Elemér bölcsészhallgató, később *Árpád* kulturális alvezér és nyelvész nevéhez fűződik, akit családi kötelékek kötöttek a községhez. A falucsoport számára jelentek meg a *Népszerű Kiadványok* füzetei, amit „a falu lakosságát és a magyar parasztságot közelebbről érintő problémák népszerű magyarázatának” szántak, de a „turulisták” saját munkájukat (népkönyvtár, előadások, kérdőívek) is ismertették az *Új Vetésben*. A néprajzi csoport vezetését ekkor vette át Bakó mentora, Csúry Bálint nyelvészprofesszor.<sup>314</sup>

1936–1937 telén már nemcsak a humán beállítottságú hallgatók, hanem a természetrajzi csoport is a tanyakérdésről és a szociográfiai tanulmányokról tartott vitaesteket. Berei Soó Rezső „patronus bajtárs” magyarságkutató előadássorozatot szervezett az egyesület és a város részére, ahol „sorakerültek mindazok a problémák, melyek a Tiszántúllal, mint tájegységgel és kutatásával kapcsolatban felmerülhetnek”. Az *Árpád Bajtársi Egyesület* ezekről az előadásokról, valamint a csoportok munkásságáról – egyedül az összes bajtársi egyesületek közül – a *Magyar Társaság Falukutató Intézete* értekezletén sikerrel

311 Kardos Pál, *A debreceni Ady-Társaság húszéves története (1927–1947)*, Debrecen, 1947, 24.

312 Az *Árpád B. E.* tevékenységéhez a Téglavetőben: *Új Vetés*, 1937/2, 5–6. Évk. és Alm. 1936–1937, 441. Évk. és Alm. 1938–1939, 431.

313 Bakó Endre, *Irodalmi élet a két világháború között = Debrecen Története IV.*, szerk. Tokody Gyula, Debrecen, 1986, 340. *A mi utunkhoz* többek között: Varga Zoltán, *A Debreceni Tudományegyetem története I. (1914–1944)*, é. n., Debrecen, 144.

314 Konyárhoz: Évk. és Alm., 1935–1936, 479. Évk. és Alm. 1936–1937, 441. *Új Vetés*, 1937/2, 6–7. és Bakó Elemér, *Egy élet a magyarságért*, Bp., Médiamix, 2005, 173–175.

számolt be.<sup>315</sup> A hallgatókat érdekelték az elméleti kérdések is, így 1936 decemberében a földrajz tanszékről Mendöl Tibor tanársegéd tartott előadást, melyben a szociográfia tudományos hátterét és apparátusát ismertette, de kitért a külföldi szociográfia különböző irányaira éppúgy, mint a román Gusti professzor vezetésével Székelyföldön ténykedő román falukutatók általi „veszélyre” is.<sup>316</sup>

Ha a debreceni hallgatói faluorientáció csúcspontját szeretnénk megjelölni, valószínűleg Steinecker Ferenc „A falukutatás célja” címmel megtartott, Tankó Béla rektor köszöntőjével bevezetett előadását kell annak tekintenünk 1937. május 5-én. Steinecker egyetemi tanár volt Budapesten, emellett a *Magyar Társaság Falukutató Intézetének* elnöki tisztségét is ellátta,<sup>317</sup> hivatalos látogatása a debreceni intézményben így nyilván már a „nagy szociográfiák”<sup>318</sup> debreceni hatását is mutatja. Előadásának meglehetősen hosszú bevezetőjében a jobbágyfelszabadítás félresikerültségéből, a liberalizmus és a dualizmus városcentrikusságából vezeti le a jelenlegi helyzetet, majd rátérve tulajdonképpeni fő témájára kijelöli a falukutatás célját. Ez „a falu és a falu népe jelenlegi helyzetének a megismerése, még pedig olyképpen, hogy a megismerését szolgáló összes tényezőket kiderítsük és megállapítsuk a való helyzetet”.<sup>319</sup> Beszédét a magyarországi falukutatói formák bemutatásával zárja, kitérve a már említett botránykönyvekre és a hivatalos szervezetek terveire is. Az elméleti előadások és a gyakorlatban végzett kutatások előbb-utóbb a debreceni Turult is állásfoglalásra készítették a korszak egyik nagy kérdésével, a földreformmal kapcsolatban. Sajátos, földérték-adórendszer által kikényszerített földreformról szóló munkájuk – egy tulajdonképpeni recenzió – 1938-ban jelent meg az *Új Vetésben*.<sup>320</sup>

A revíziós sikerek alatt, majd a világháborúban némileg itt is alábbhagy a falvak iránti érdeklődés, bár úgy az öregcserkészek, mint a már említett bajtársi egyesületek is végeznek kisebb-nagyobb kutatásokat. A *Werbőczy* nyolc tagja Sütő Béla kulturális alvezér vezetésével két csoportban tanulmányozta a Dunántúl viszonyait,<sup>321</sup> a *hatvanis* öregcserkészek pedig a cucai tanyai iskolában tartottak „szeretetvendégséget”, melyben a tanyasiak tanítása és a népdalismertetés kapott főszerepet, majd Nyírmártonfalván rendeztek előadásos-

315 Évk. és Alm. 1936–1937, 441–442.

316 *Új Vetés*, 1937/2, 11.

317 *Magyar Életrajzi Lexikon*, javított, átdolgozott kiadás, főszerk. Kenyeres Ágnes, <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html> (letöltve: 2017. március 13.), valamint Torkos Veronika, *A hivatalos falukutató intézményei a két világháború között*, Társadalomismeret, 1989/3, 91–101.

318 Csak felsorolásszerűen néhány: Nagy Lajos, *Kiskunhalom*, 1934. Szabó Zoltán, *A tardi helyzet*, 1936. Illyés Gyula, *Puszták népe*, 1936. Veres Péter, *Az Alföld parasztsága*, 1936. Féja Géza, *Viharsarok*, 1937. Erdei Ferenc, *Futóhomok*, 1937. Kovács Imre, *A néma forradalom*, 1937. Darvas József, *A legnagyobb magyar falu*, 1937.

319 Steinecker Ferenc, *A falukutatás célja*, Évk. és Alm. 1936–1937, 135.

320 Dénes István munkája (*Turult! Földreformot!*, Bp., 1938.) alapján: *Új Vetés*, 1938/10, 4–5.

321 Évk. és Alm. 1938–1939, 428.

kat.<sup>322</sup> A kutatások mellett természetesen az ekkor megjelenő országos hírű szociográfiákra is reagáltak a fiatalok,<sup>323</sup> így az orvostanhallgatókat tömörítő *Csaba Bajtársi Egyesület Bethlen Kata leánytörzse* előadás-sorozatát tartott ismeretükre, majd a debreceni Olajútó megismeréséhez, feldolgozásához látott hozzá. „Ez a munka azonban az ott lakók bizalmatlansága és molesztáló viselkedése miatt derékba tört” – írják jelentésükben.<sup>324</sup> Ugyanitt, az Olajútóban létesített gyermekotthont a harmincas évek végén Zimányi József hittanhallgató,<sup>325</sup> s ebben az időszakban aktivizálódtak a különböző, vallási alapokon álló hallgatói egyesületek is. A debreceni evangélikus diákok *Luther Szövetségében* ismét Mendöl Tibor tartott vitaestet *Magyar táj, magyar nép* címmel, majd ugyanebben a tanévben, 1940 tavaszán a szövetség országos konferenciáján Medveczky István *Magyar parasztság, magyar jövő* címmel adott elő Sopronban, Németh Sándor pedig az 1942–1943-as tanévben *Rábcapapi szociográfiai vázlat*a címmel tartott előadást a debreceni szövetségben.<sup>326</sup> A református *Soli Deo Gloria* debreceni csoportja heti összejöveteleken igyekezett a magyar népet megismerni, sorskérdéseit megvitatni, de előadásokat és istentiszteletet tartani is kiszálltak a környék tanyáira, falvaiba.<sup>327</sup> A görög-katolikus hallgatók *Vasvári Pál Köre* elsősorban a „kárpátaljai testvéreink felkarolását” tartotta feladatának, az 1942–1943-as tanévre pedig „a magyar görög katolikus falvak megismerését tűzte ki céljául”, ami azonban elnökük, Gyurkó István katonai szolgálata miatt elmaradt.<sup>328</sup> Megjegyzendő, hogy a bajtársi szövetségek – mint az országos *Turul Szövetség* helyi szervezetei – rendszeresen tartottak úgynevezett törzsi táborokat, ahol az egykéről és földbirtok-politikai kérdésekről is hallhattak a tagok előadásokat. Láthattuk, hogy az *Új Vetés* szintén napirenden tartotta az „alsó Magyarország” ügyét, bár a népi írók többségétől „jobbra” keresték a válaszokat és retorikájukban meghatározóak voltak az antiszemita jegyek. A liberálisabb professzoroknak éppen ez lehetett aggasztó a jelenséggel kapcsolatban, míg a jobboldaliak társadalom-felforgató tevékenységet láttak a hallgatói kiszállásokban. A debreceni falukutató fiatalokat így a professzorok többsége nem nézte jó szemmel. A kivételek közé tartozik Hankiss János a *Francia Tanszék*, valamint Mitrovics Gyula a pedagógia professzora, akik nagy megértéssel voltak a hallgatói törekvések iránt.<sup>329</sup>

322 Évk. és Alm. 1941–1942 és 470. Évk. és Alm. 1940–1941, 232.

323 Már Illyés 1933-as, *Pusztulás* című munkájáról – valamint annak recepciójáról – is közölt egy munkát az *Új Vetés*. Németh Lajos, *A magyar föld jajsza*, *Új Vetés*, 1933/4, 3–6.

324 Évk. és Alm. 1937–1938, 434.

325 Csohány, i. m., 15.

326 Évk. és Alm. 1939–1940, 419. és DEENK Kézirattára, MS7/7, 604.

327 Évk. és Alm. 1939–1940, 426. és Évk. és Alm. 1941–1942, 478.

328 Évk. és Alm. 1941–1942, 476. és DEENK Kézirattára, MS7/7, 605.

329 Orosz István, *A debreceni és sárospataki falukutatók = A falukutatók fénykora*, szerk. Pölöskei Ferenc, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002, 140.

## Tudományos falukutató

Az irodalmi kötődésű – bár politikai töltettel bíró – népi mozgalom, valamint az alapvetően politikai alapokon álló bajtársi szervezetek mellett az egyetemen több központtal folyt a tudományos falukutató. A *Földrajzi Intézetben* Milleker Rezső<sup>330</sup> irányításával – aki kezdettől a természet- és társadalomtudományok összefüggéseit hirdette – már a húszas években kezdődtek kísérletek az ország (gondjainak) feltérképezésére. Milleker elsősorban szervezőként tevékenykedett – többek között a *Debreceni Szemle* újrateremtésében, majd szerkesztésében –, segítségével a *Honismereti Kiadványokban* és az *Intézeti Közleményekben* a geológiai, történeti és néprajzi dolgozatok mellett megjelentek a falumunkák is. Szociográfia fejezetünkben már idézett alapkonceptiója, hogy „az elharapódzó idegenszeretet”, a „nemzetietlenség” ellen „a szeretet rózsás szemüvegén át” kell szemlélni a honi viszonyokat.<sup>331</sup> A szélsőségek elítélése mellett teret engedett a kritikus hangoknak, ám jobbító szándéka nem próbálta az adott hatalmi viszonyokat feszegetni. Az elvont szaktudományos kérdések helyett általában aktuális problémákat (közlekedési viszonyok, vízrajz, szikesedés, gazdálkodás) taglaltak a munkák, melyek gyakran az agrárlakosság szomorú helyzetének hű tükröi. Milleker Rezső tudományos szervező munkássága nem merült ki a különböző szak- és ismeretterjesztő periodikák létrehozásában, szerkesztésében (valamint az itt nem tárgyalandó nyári egyetem körüli tevékenységében), de kiterjedt a korban divatos népművelés népszerűsítésére és fórumainak megteremtésére is. Ez az alapvetően konzervatív beállítottságú „nép felé fordulás” hármas célt tűzött ki maga elé: a nemzet- és honismeret elmélyítését, a nép nevelését és bizonyos szociális gondolat érvényesítését.<sup>332</sup> Az egyetem professzorai közül sokan publikáltak ilyen (Hankiss János, Milleker Rezső) vagy részben ilyen (Györffy István, Karácsony Sándor) jellegű munkákat,<sup>333</sup> sőt jórészt debreceniek szerkesztették az országos népművelői folyóiratokat, az *Iskolánkívüli Népművelést* a húszas évek és a *Magyar Lélek* címűt a harmincas évek végén. Az itt megjelenő – többek között emberföldrajzi, néprajzi, gazdaságföldrajzi – tanulmányok az adott kérdéskör komoly szaktekintélyeitől születtek.

Betfia László Tök község földrajzáról írt munkájából láthatjuk, hogy mennyire szervesen kapcsolódik ez a fajta honismereti kutatás a kor falukutatóihoz. Betfia alapos tanulmánya bátran kaphatta volna a „Tök község szociográfiája” címet is, hiszen hármas alappillére (földrajz, kultúra, gazdaság)

330 Millekerről lásd: Süli-Zakar István, *Milleker Rezső professzor élete és debreceni munkássága*, Debrecen, KLTE, 1995. és Bartha Ákos, *Professzorportrék: Milleker Rezső*, Egyetemi Élet, 2009/9, 15.

331 Milleker Rezső, *Honismeret*, 1924, A Debreceni Tisza-István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Kiadványai (továbbiakban: Honismereti Kiadványok), I–II.

332 Antalfia Antal, *Kik vagyunk és mit akarunk?*, Magyar Lélek, 1939/1, 3.

333 Hankiss János, *A népművelő kis kalauza*, Bp., 1944. Milleker Rezső, *A rádió népművelődési szempontból*, Iskolánkívüli Népművelés, 1928/1, 76–77. Györffy István, *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*, Bp., 1939. Karácsony Sándor, *A magyar lélek*, 1931.



teljes mértékben illeszkedik a kor „tudományos szociográfiáinak” szerkezeti felépítéséhez. Alaptézise szintén igazodik a jól ismert szólamhoz, miszerint „a magyar paraszt nagyon értékes alkotója a nemzetnek”.<sup>334</sup> A szerző azonban továbbmegy, mikor a földbirtokreform szükségességét sejtetve rámutat politikusaink felelősségére. Ezzel ugyanakkor – igazodva Milleker felfogásához – a konstruktív ellenzékiességbe pozicionálja magát, hiszen a „reform feladata a politikusokra vár”. Betfia írása csupán egy kiragadott példa a sok földrajzi indíttatású, ám azon túlmutató falumunkákból. Mivel a tanszéken külön Nyírség-kutató Bizottság is volt, az 1924 és 1931 közti Honismereti Kiadványok közt a legtöbb munkát a Nyírséggel kapcsolatban találjuk.<sup>335</sup> Emellett további dolgozatok születtek egyes községek történetéről, a Bodrogházról és általános kérdésekről<sup>336</sup> is. Hasonló a helyzet az 1936 és 1943 közt megjelent Intézeti Közlemények esetében, ahol Nagysárrétről, Mikepércsről, Kerekegyháza-ról, Hajdúszovátról, Érkeserűről és Kőszegről is hasonló leírásokat olvashatunk.<sup>337</sup> A megoldási javaslatokkal azonban a deklarált cél („minden károsnak orvosságát megtalálni”<sup>338</sup>) ellenére adósok maradnak a dolgozatok.

Milleker Rezső mellett Mendöl Tibor és Márton Béla munkásságáról is meg kell emlékezzünk a két világháború közti Földrajzi Intézet falukutatása kapcsán. Mendöl Tibor 1927-től 1940-ig működött Debrecenben, igazából itt vált érett kutatóvá. Tudományos érdeklődése „egyre határozottabban az ember és táj kölcsönhatásainak vizsgálata felé fordult”, ami nyilván összhangban volt a kor általános táj- és népkutatási tendenciáival. Doktori értekezését Szarvas földrajzából írta, de a „Felvidékről” és a „visszatért keleti országrészről” is értekezett. Mindemellett elméleti kérdések iránti érdeklődését bizonyítja színvonalas – igaz, már a fővárosból folytatott – vitája az alföldi településviszonyok kérdéseiről a kor egyik legképzettebb szociográfusával, Erdei Ferencel.<sup>339</sup> „Márton Béla tudományos munkássága elsősorban Debrecen

334 Betfia László, *Tök község földrajza*, Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből (továbbiakban: Intézeti Közlemények), 1940/2.

335 Ezek közül témánkhoz kapcsolódnak a következők: Márton Béla, *A Nyírség helységei*, 1929 = Honismereti Kiadványok, V–VI. Uő, *A Nyírség mezőgazdasági élete*, 1933 = Honismereti Kiadványok, VII–VIII. Kiss Lajos, *Földművelés a Rétközön*, 1929 = Honismereti Kiadványok, V–VI.

336 A legrészletesebb (mintegy 190 oldalas) falumonográfia: Iványi Béla, *Göncz szabadalmi mezőváros története*, 1926, Honismereti Kiadványok, I–II. A Bodrogházról: Kiséry László, *A Csonka-magyarországi Bodrogház*, 1935, Honismereti Kiadványok, VII–VIII. Általános problémákról: Szalánczi Károly, *Néhány magyar földműveléscsalád-típus élete számokban*, Honismereti Kiadványok, V–VI. és Sággy Ferenc, *A tuberculosis geográfiai eloszlása Csonka-magyarországon vármegyék szerint, különös tekintettel a lakóházak minőségére*, 1928, Honismereti Kiadványok, III–IV.

337 Csávás István, *A Nagysárrét monográfiája*, Intézeti Közlemények, 1941/6. Giday Kálmán, *Adatok Mikepércs község életéhez*, Intézeti Közlemények, 1942/7. Vincze Ferenc, *Kerekegyháza gazdasági földrajza*, Intézeti Közlemények, 1942/8. Tömöry Lajos, *Hajdúszovát gazdasági földrajza*, Intézeti Közlemények, 1942/12. Márton Béla, *Érkeserű leírása*, Intézeti Közlemények, 1943/15. Szeremley József, *Kőszeg a nyugati végvár*, Intézeti Közlemények 1942/10.

338 Milleker, i. m., 12.

339 Mendölhez: Szabó József, *A debreceni egyetem Földrajzi Tanszékének működése 1914-től 1945-ig*, Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, 1990/8, 9–14. Varga, i. m., 245. Mendöl Tibor, *A Felvidék*,

környéke egyes gazdaságföldrajzi részletkérdéseinek tisztázására irányult”. Már említett munkája (*Érkeserű*) mellett a *Debreceni Szemle*ben tárgyalta Vállaj és Sáránd község helyzetét, valamint értékelte a kemsei falukutatók tevékenységét is.<sup>340</sup>

A *Debreceni Szemle* – hasonlóan a Szekffü Gyula által szerkesztett *Magyar Szemle*hez<sup>341</sup> – fórumteremtő szereppel bírt a falukutatóknak, így 1927 és 1944 között több mint harminc írásban foglalkoztak a szerzők valamilyen formában szociográfiával. Meg kell még említeni a néprajzi indíttatású, de magántanárként a földrajzi tanszékhez kötődő Ecsedi István és a *Turulban* is tevékenykedő Giday Kálmán<sup>342</sup> egy-egy témánkhoz kötődő tanulmányát is. A régióról írt, de nem itt ténykedett Fodor Ferenc, Teleki Pál közvetlen munkatársa, a *Fiatal Magyarország Szociográfiai Munkaközösségének* tanárelnöke, aki bihari szülőföldjét örökölte meg (Szabó Dezső pesszimizmusát cáfolandó) táj- és társadalom-leíró munkájában.<sup>343</sup> A pallagi *Gazdasági Akadémián* is van nyoma a tudományos alapokon nyugvó falukutatásnak. Itt Sarkadi Kesztyűs Lajos tanár, üzemtani szakíró végzett komoly tanulmányokat a régiót illetően, melyben a gazdák számtartási rendszerét, jövedelmezőségét vizsgálta, de értekezett a magyar mezőgazdasági politika feladatairól is.<sup>344</sup>

Visszakanyarodva az egyetem Bölcsészettudományi Karára, a nyelvészek közül Csúry Bálint<sup>345</sup> és tanársegédei, Bakó Elemér és Végh József próbálták a vidék kultúrájára – természetesen elsősorban annak nyelvére – terelni a figyelmet. Csúrynek látnia kellett azonban, hogy tanszéke nem bírja el azokat a széles körű feladatokat, melyek a nyelvjáráskutatás területén jelentkezték, így 1938-ban megalapította a *Magyar Néprajzkutató Intézetet*. Az intézet fő feladata a rendszeres magyar néprajzkutatás állandóvá tétele, a magyar

Bp., Magyar Szemle Társaság, 1940. Uő, *A visszatért keleti országrész*, Debreceni Szemle, 1940/9, 215–223. Timár Lajos, Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitái az alföldi várostípusokról, a város és vidék kapcsolatáról = *A népi mozgalom és a magyar társadalom...*, 82–95.

340 Mártonhoz: Varga, i. m., 245. Márton Béla, *Adatok Vállaj monográfiájához*, Debreceni Szemle, 1928/4, 221–224. Uő, *Adatok Sáránd község monográfiájához*, Debreceni Szemle, 1928/10, 609–616. Uő, *Elsüllyedt falu a Dunántúlon*, Debreceni Szemle, 1937/7–8, 187–188.

341 Lásd: *Ifjúság és falukutatás: Válogatás a Magyar Szemle köteteiből*, szerk. Erdész Ádám, Tevan, é. n.

342 Ecsedi István, *A debreceni és a tiszántúli magyar ember táplálkozása*, Debrecen, 1935, Giday Kálmán, *Adatok Mikepércs község életéhez*, Debreceni Szemle, 1942/1, 1–11. Giday előbb díjtalan (1941), majd díjas (1942–1943) gyakornok volt a Földrajzi Intézetben. Mudrák József, *Gyakornokok, tanársegédek, adjunktusok, intézeti tanárok, Á. D. O. B. gyakornokok és beosztott gimnáziumi tanárok a Bölcsészettudományi Karon (1921–1950)*, Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Történetéből..., 123.

343 Fodor Ferenc, *Az elnemsodort falu*, Bp., Athenaeum, 1942. Fodorhoz lásd: Borbándi, i. m., 207.

344 Sarkadi Kesztyűs Lajos, *A kisgazdák számtartási rendszere és a debrecenvidéki kisközépgazdaságok 1931. és 1932. évi jövedelmezőségi eredményei*, Debrecen, 1933. Uő, *Tiszántúli és északi dombos-vidéki kisgazdák jövedelmi és vagyoni helyzete*, Debrecen, 1935. Uő, *A magyar mezőgazdasági politika feladatai*, Bp., 1936.

345 Csúryhoz több pályatársának (Bakó Elemér, Bárczi Géza, Szabó T. Attila) írásai mellett lásd: Balassa Iván, Csúry Bálint, Bp., Akadémiai, 1988. és Bartha Ákos, *Professzorportrék: Csúry Bálint*, Egyetemi Élet, 2008/5, 15.

nyelvatlasz munkálatainak megindítása, a határokon túli magyarok nyelvnek rendszeres kutatása, valamint a debreceni cívisnyelv szókincsének szótári feldolgozása volt.<sup>346</sup> Ezekhez a célokhoz – melyek nyilván falukiszállásokat feltételeztek – egy olyan fórumra is szükség volt, ahol be lehet mutatni az elért eredményeket. Ezt a célt szolgálta az 1939-ben megindított *Magyar Néprajz* című évkönyv, melynek két kötete jelent meg Csúry Bálint szerkesztésében. A harmadik már a róla szóló nekrológot is tartalmazta, mivel 1941. február 13-án meghalt a már régóta betegeskedő professzor. Ez az év egyébként is súlyos veszteségeket hozott a táj- és népkutatásnak, hiszen Csúry mellett 1941-ben távozott az élők sorából Teleki Pál is. A miniszterelnök halálával a konzervatív alapvetésű falukutatás legrangosabb, legnagyobb befolyású patronusát veszítette el.<sup>347</sup> Érdekes módon, az intézet mégis ekkor válik – egy minisztériumi rendeletnek köszönhetően – az egyetem „legjobbán dotált” részévé, a nyugodt kutatómunka színterévé.<sup>348</sup>

Csúry tanársegédei közül a már többször említett Bakó Elemér a helyi *Turul Szövetség* kulturális alvezére, a *Turul Népkutatói Füzetek* szerkesztője volt, így az *Új Vetés*ben is többször jelentetett meg népiséggel, néprajzzal, népkutatással foglalkozó cikkeket.<sup>349</sup> Végh József, a *Református Kollégium Gimnáziumának* tanáraként a középiskolások körében fejtette ki tevékenységét. Ehhez fontos adalék, hogy a kollégium 1938-ban, fennállásának 400. évfordulóján az országos érdeklődés homlokterébe került. A gimnázium *Arany János Önképzőkör*e már ebben az évben foglalkozott „a magyarság társadalmi és szociális viszonyainak ismertetésével”,<sup>350</sup> a következő év februárjában pedig Kalevala-estet tartott, melynek bevételét szociográfiai művek vásárlására fordították a diákok. Szintén 1939-ben Csúry Bálint munkásságának hatására *Táj- és Népkutató Szakosztályt* alapítottak az önképzőkörön belül. „Ez a kör szakszerű elméleti alapozás után értékes gyűjtést végzett a tiszántúli falvakban, Végh József és Szabó István tanárok vezetésével. A csoport tagjainak írásaiból Végh József szerkesztésében 1942-ben jelent meg a »Táj- és népkutatás a középiskolában« című könyv”, mely jó néhány színvonalas néprajzi, népismereti, néprajzi munkát is tartalmaz. Az önképzőkör programja a magyar táj- és népismeret alapjainak elsajátítása, az önálló gyűjtő- és kutatómunka gyakorlása, valamint a magyar népi műveltség terjesztése, népszerűsítése

346 Csúry Bálint, *Mit akarunk?*, Magyar Néprajz, szerk. uő, Debrecen, 1939, 3–6.

347 Teleki falukutatószabványi szerepéhez lásd: Ablonczy Balázs, *Teleki Pál*, Bp., Osiris, 2005, 335–345. és 380–382.

348 Ebben nagy szerepe volt Szily Kálmán vallás- és közoktatásügyi államtitkárnak. Lásd: Bakó, i. m., 196.

349 *Ifjúságunk népi világnézete*, Új Vetés, 1936/1, 2–4. *Tiszta magyar nyelv: tiszta magyarság*, Új Vetés, 1937/11, 2–5. *Táj- és népkutatás. Bajtársi egyesületeink feladatai a táj- és népkutatás terén*, Új Vetés, 1940/2, 5. Ez utóbbi munkájában egyenesen a *Turul Szövetség* főfeladatává szeretné emelni a táj- és népkutatást Bakó.

350 *A Debreceni Református Kollégium értesítője az 1938–39. iskolai évről*, közli: Kun Sándor, 1939, 67.

volt.<sup>351</sup> Mentoruk előtt tisztelegve, annak halála után felvették nevét, így az 1940–1941-es tanévben már mint *Arany János Önképzőkör Csúry Bálint Táj- és Népkutató Szakosztályaként* működtek. Tevékenységük komolyságát érzékeltetendő, talán érdemes egy kissé hosszabban idézni ez évi jelentésüket, amely egyben az *Országos Táj- és Népkutató Intézet* pályázatára beadott pályamunkák vezetőtanári értékelése is:<sup>352</sup>

*Oláh István és Oláh Károly „Paszab község emberföldrajzi leírása” c. dolgozatukban a kis szabolcsi lápi község életében a magyar élet fájó sebeire mutattak rá sokoldalú és pompás szociográfiai leírásban. Grafikonok és pompás térképek teszik szemléletessé a derék és módszeres munkát.*

*Pólya Imre, „A debreceni Libakert” c. dolgozatában városunk ez érdekes részének települési és gazdasági viszonyait tárgyalja, különös gondot fordít a libakerti bérlők megélhetési és társadalmi problémáira. Érdekes dolgozatának az a fejezete is, amelyben arról ír, hogy hogyan került e városrész a városrendezési terv felmerülésekor a régi egyszerű birtokosok, a tanyások és kisemberek kezéből a mai gazdag tulajdonosok kezébe.*

*Dohár István VII. o. t. szülőfalujának, a békés megyei Csorvás községnek általános emberföldrajzi leírását adva éles látással mutatott rá a nemzetiségnek Csorvás községbe való településére, a nagybirtokok telepítési politikájára. A nemzetiségi kérdés és az asszimiláció sok komoly problémáját tárgyalja.*<sup>353</sup>

Szemügyre véve a dolgozatokat – és az elemző sorokat – egyértelműen kimutathatók a diákok körében azok a tendenciák (emberföldrajz, debreceni szegénynegyed, vagy az itt nem idézett néprajz, néprajz), melyek az egyetemen zajló kutatásoknak is meghatározó jegyei, módszerei és színterei voltak. A politikai kérdések (nemzetiség, telepítés, asszimiláció) nyílt tárgyalása ugyanakkor érdekes adalék a kollégium szellemiségéhez, hiszen a közélet neuralgikus pontjainak kutatási témává avasztása számos veszélyt rejtett volna magában. Főként, hogy Bakó Elemér visszaemlékezése szerint nyolc debreceni középiskolában szerveztek hasonló csoportokat, mint a kollégiumi.<sup>354</sup>

A táj- és népkutatásnak azonban nem csak „középiskolások fokon” vannak debreceni vonatkozásai. Bakó Elemér helsinki ösztöndíja után hazatérve a néprajzi kutatócsoport vezetőjeként vett részt a Györffy István néprajzprofesszor által szervezett – és Teleki Pál miniszterelnök által támogatott – *Országos Táj- és Népkutató Központ* kiskunhalasi kutatótáborában. Már többször említett önéletrajzi feljegyzései szerint itt ismerkedett meg „az akkori »radikális

351 *A Debreceni Református Kollégium Története*, szerk. Barcza József, Bp., 1988, 689. és 727.

352 A forrást a mai helyesírási normáknak megfelelően közlöm.

353 Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, II. 24. o. 14.

354 Bakó, i. m., 196.

népiek» több, később fontos szerepet betöltő képviselőjével»,<sup>355</sup> például Erdei Ferencel is. Ha pedig ehhez hozzátesszük mentorának, Csúrynek a munkakapcsolatát Györffyvel, talán időszerű kísérletet tennünk a debreceni falukutatás színtereinek összevetésére.

\*

A debreceni falukutatás, mint láttuk, több szálon futott. Egyrészt a népi írók hatására és hathatós ösztönzésével az *Ady Társaság* keretein belül, valamint – a korszak hivatalos ideológiájára hangolva – a *Turul Szövetség* helyi szervezeteinek segítségével, másrészt a közép- és felsőfokú oktatás tudományos műhelyeiben. Utóbbiak közül a legjelentősebb a *Földrajzi Intézet* és a nyelvészeti tanszék<sup>356</sup> két meghatározó személyisége (Milleker Rezső és Csúry Bálint) körül kialakuló „iskola”, melyek – bár más-más megközelítésből – ugyanannak a korra jellemző „nép felé fordulásnak” voltak szimptomái. A falukutató, szociografizáló tevékenység Debrecenben csakúgy, mint országosan 1937–1938 körül érte el csúcspontját, majd a revíziós sikerek és a világháború hatására valamelyes visszaesés – de nem látványos hanyatlás – vehető észre a különböző műhelyekben.

Ha a debreceni „falukutatás” helyszíneit lokalizálni szeretnénk, három nagyobb csoportot tudunk elkülöníteni. „Falukutatásról” azonban valóban csak idézőjelben és tágabb értelemben beszélhetünk, mivel a háromból két szintér nem tekinthető közigazgatási értelemben falunak. Elsősorban a hallgatók számára volt kézenfekvő megoldás Debrecen szegénynegyedeinek (Téglavető, Olajútó) feltérképezése, hiszen könnyen megközelíthető helyszínre volt szükségük, amit magában a városban is megtalálhattak. Ezzel szemben a tanyai kiszállások nemcsak földrajzilag, de funkcionálisan sem tekinthetőek klasszikus értelemben vett falukutatásnak, hiszen itt inkább népművelő és szociális munka folyt. A harmadik szintéren, a környező településeken – mindenekelőtt a Nyírség falvaiban – azonban a *Földrajzi Intézet* munkatársai, valamint a táj- és népkutató nyelvészek és diákok a falukutatás általános kritériumainak megfelelő munkát (is) végeztek.

A különböző műhelyek munkásságát illetően megállapíthatjuk, hogy ezek igen gyakran kapcsolódtak egymáshoz, kialakítva egyfajta gócpontot az egyetemi ifjúság szervezetei, leginkább a *Turul* körül. Milleker Rezső „patronus bajtársként”, Csúry Bálint a népnyelvi, néprajzi csoport vezetőjeként te-

355 Uo., 191. A kiskunhalasi tábor azért is jelentős, mert itt fogalmazódik meg a diákokban a leendő *Bolyai Kollégium* gondolata. Boros Lajos későbbi kollégiumi vezető tervezetét azonban Györffy már nem láthatta, mivel 1939 októberében váratlanul elhunyt. Halála egyben azt is jelentette, hogy a *Táj- és Népkutató Intézet* vezetését Kádár László, a debreceni egyetem *Földrajzi Intézetének* későbbi igazgatója vette át. Pataki Ferenc, *A Nékosz-legenda*, Bp., Osiris, 2005, 110–111.

356 A tanszék pontos neve: *Magyar nyelvtudományi és összehasonlító finn-ugor és ural-altái nyelvészeti szeminárium*. Vö. Mudrák József, *Szemináriumok, intézetek vezetői és szakelőadók a Bölcsészettudományi Karon (1914–1949)*, Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Történetéből..., 102.

vékenykedett itt, Bakó Elemér pedig többek között kulturális alvezér volt a szervezetben. Németh László az *Új Vetés*ben jelentette meg *Debreceni Kátét*át, míg a *Debreceni Diéták* főszerzőjének is a helyi bajtársi szövetséget tekinthetjük. Természetesen egyes szinterek az ideológiai távolság miatt nem tudtak kapcsolódni egymáshoz – ahogy azt Milleker és a népi írók közti idegenkedésből vagy a *Turulnak* a *Márciusi Fronthoz* való disszonáns hozzáállásából láthattuk –, azt azonban minden esetben elmondhatjuk, hogy a tárgyalt falukutatói törekvések mind megpróbálták rámutatni az „alsó Magyarország” súlyos problémáira.

Fontos hangsúlyozni, hogy a falukutatás – és természetesen maga a népi mozgalom is – fontos előzménye volt a népi kollégiumok világháború utáni néhány évben virágkorát élő intézményrendszerének. Szűkebb témánkra szorítkozva ki kell emelnünk a *Györffy Kollégium* 1942-es baloldali fordulatában fontos szerepet játszó debreceni csoportot, amely Barla Szabó Ödön személyében kollégistát is adott a diákokthoz. A *Györffy (Bolyai) Kollégium* létrejött a *Turul Szövetség* – éppen a debreceni követtáboron (1941) vereséget szenvedő – népi szárnyának tevékenységéhez köthető, talán azt is mondhatjuk, hogy e platform legnagyobb hatású eredménye volt. Debrecen és a protestáns kollégiumi hagyomány hatását mutatja továbbá, hogy itt nyitotta meg kapuit Karácsony Sándor hathatós közreműködésével az első „fiókkollégium” is 1943-ban.<sup>357</sup> A népi kollégiumok és a világháború után létrejött tiszavirágéletű NÉKOSZ [Népi Kollégiumok Országos Szövetsége] debreceni vonatkozása azonban már egy másik – de nem kevésbé izgalmas – kérdése a „népi Magyarország” 20. századi történetének.



357 A debreceni kollégium mindössze egy évet élt meg, melynek okaként bizonyos belső problémákat és a Veres utcai épület bombatalálátát jelölhetjük meg. Pataki, i. m., 83–173., különösen: 134–152., valamint: „Amikor a népi kollégiumokról vallanom kell...”: Kardos Lászlóval beszélget Tasi József, Bp., Püski, 2000, 52–53.

## IV. IDENTITÁSOK ÉS MODERNIZÁCIÓS STRATÉGIÁK



## 1. EGY MÉLYTENGERI HAL SZÁRAZON

### SÉRTŐ KÁLMÁN – AZ „URBÁNUS”, A NÉPI, A HUNGARISTA

Sértő Kálmán (1910–1941) alighanem a legellentmondásosabb tagja a magyar népi mozgalomhoz valamilyen módon kötődő írópanteonnak. Életének három évtizede alatt baranyai szegénylegényből először a fővárosi bulvárlapok állandó munkatársává, ünnepelt budapesti „celebbé”<sup>1</sup> avanszált (Hatvany Lajos pártfogoltjaként), miközben a *Szabadságban* is publikálva, a *Nemzeti Radikális Párt* tagjaként Féja Géza és Bajcsy-Zsilinszky Endre köréhez tartozott, majd a harmincas évek végén „köpönyeget fordítva” a *Nyilaskeresztes Párt* házi költőjeként fejezte be kalandos földi pályafutását. Az egyedi életút ellenére – vagy éppen ezért – Sértő sohasem számított a jól kutatott népi írók, költők közé. Életművét két oldalról próbálták kanonizálni: egyrészt kísérlet történt a népi mozgalomban való elhelyezésére, mely narratíva egyfajta kisiklásnak tételezi az elzüllött „parasztköltő” utolsó három évét és azt megelőzően egyenetlen, ám méltányolandó teljesítményről értekezik,<sup>2</sup> másrészt az „eszme” örökösei által, akik egyfajta megvilágosodásként aposztrofálták/aposztrofálják Sértő hungarista korszakát, babitsi magasságokba emelve az ekkor kiteljesedni vélt *oeuvre*-t. Utóbbi csoport emléktársasággal adózik a költő előtt, gondozza sírját

1 Állításunkat érzékeltetendő: Németh László „ugyanabban az évben indította el a Tanút Kecskemétre, mikor Sértő fölbukkant. Senki nem vett róla tudomást; az »egész főváros« Sértőről beszélt” – hangoztatja a népiek egyik első monográfusa. Juhász Géza, *Népi Írók*, Bp., Magyar Élet, 1943, 69. Mindezt megerősítik Lengyel Imre Zsolt, aki a *Falusi pillanatról* huszonkét különböző lapban talált egykorú ismertetést vagy kritikát, míg „az ugyanabban az évben megjelent *Versenyt az esztendőkkel!*”-ről például tizenkét helyen írtak. Radnóti Miklós első kötetei esetében ez a szám nyolc (*Pogány köszöntő*, 1930), öt (*Újmódi pásztorok éneke*, 1931), illetve tizenhárom (*Lábadozó szél*, 1933). Weöres Sándor esetében pedig nyolc (*Hideg van*, 1934), illetve kilenc (*A kő és az ember*, 1935)”. Lengyel Imre Zsolt, *A „népi író” megalkotása – Fogadtatás, viták, önreprezentáció, doktori disszertáció* [kézirat], ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2015, 117.

2 Lásd: Talpassy Tibor, *Eltévedt garabonciás*, Jelenkor, 1966/3, 266–273.; Tüskés Tibor, *Sértő Kálmán a mérlegen*, Holnap, 1991/11, 12. és mindenekelőtt: Sértő Kálmán, *Hírért megszenvedtem: versek, napló és elbeszélések*, szerk. Medvigy Endre, Tüskés Tibor, Bp., Püski, 1996.



és kiadványokat jelentet meg tiszteletére.<sup>3</sup> E diverzitás következtében „Sértő igaz élettörténetének megírása és irodalmi értékelése még várat magára”.<sup>4</sup> Mint a Sértővel legbehatóbban foglalkozó irodalmár, Lengyel Imre Zsolt fogalmaz, a költő „mai, nyilvánvalóan kánonon kívüli pozíciójának és a korabeli lelkesedésnek a kontrasztja már eleve az értékelési rendszerek mozgékonyaságára irányíthatja figyelmet; az egykori lelkesedés következménye pedig az volt, hogy Sértő megjelenése az ideológiai spektrum számos pontján váltott ki reakciókat, így rajta keresztül attitűdök széles köre válik megfigyelhetővé, főként mivel idővel ő maga is radikálisan megváltoztatta elköteleződéseit; karrierje ráadásul – sok más egyéb tényező mellett – a tömegszórakoztató szerepűvé vált média jelentőségével való számvetést is elkerülhetetlenné teszi”.<sup>5</sup> Vagyis Sértő pályája a városi modernség és vidéki népiség idegenségének példázataként is sok érdekességet rejtget, amellet, hogy a korabeli közélet működési mechanizmusainak is potenciális elemzési területe.

\*

Az életút elsődleges forrásai gyanánt egyrészt a költő saját munkái, például az 1934 karácsonytól 1935 augusztusáig a *Társadalmunk* című „liberális pletykalap”-ban<sup>6</sup> folytatásokban közölt, antropológiai reflexiókban már-már gyanúsán bővelkedő „napló”<sup>7</sup> – vagyis a *Három év az aszfalton* című memoár –,

3 Lásd: Dobszay Károly, *Az igazság védelmében! Ki volt Sértő Kálmán?* Magyar Rezervátum, 1997. (Ez a huszonöt oldalas füzet kifejezetten a Püski-féle kötet ellenében készült.) Gellért Vilmos, *Sértő Kálmán regényes élete (regényes életrajz)*, Bp., Gede, 2002. (Hasonmás kiadás. Eredeti kiadás: Bp., Könyv- és Lapkiadó Rt., 1941.) „Holtan is, mindörökké él”: in *memoriam Sértő Kálmán, 1910–2005*, szerk. Csontos Péter, Bp., Sértő Kálmán Emléktársaság, 2006.

4 Gyurgyák János, *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Bp., Osiris, 2007, 633.

5 Lengyel, i. m., 20. Sértő Kálmán megítélésének változataihoz és változásaihoz részletesen: Uo., 94–164. Néhány további, szakértőreflexeken túlmutató, színvonalas elemzés: Poszler György, *Elfelejtett miatyánk: Urbánusan: mélytengeri halak szindrómája – népiesen: Sértő Kálmán balladája*, Liget, 1995/3, 49–52. Hász Erzsébet, *A bűnprobléma Sértő Kálmán költészetében*, Confessio, 1998/3, 32–33. Marcinka Csaba, *A mindenség summáslegénye és az eltévedt garabonciás: József Attila és Sértő Kálmán összehasonlító sors- és motívumelemzése*, Tekintet, 2003/5, 83–91.

6 Medvigy, Utószó = *Hírért megszenvedtem...*, 369. A *Társadalmunk* eredetileg „társadalomtudományi, irodalmi kritikai és közgazdasági hetilap” lett volna. Lásd: Lakatos Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok*, Bp., PIM, 1972–2000, 2533. Illyés alighanem erre a folyóiratra utalt, amikor azt írta, hogy Sértő „prózai írásai a korszak revolver-lapjainak voltak heti eseményei”. Illyés Gyula, *Sértő Kálmán*, Nyugat, 1941/7. A sajtótörténész szavaival, amit a múlt század végétől a sajtó szemére vetettek „revolveres” újságírás néven, az a két világháború között „a szenzációsajtó továbbfejlődéseként az ún. riportlapok típusával valóban megjelent, mint zugsajtó”. Buzinkay Géza, *Kis magyar sajtótörténet*, Bp., Haza és Haladás Alapítvány, 1993, 99–110. A két világháború közti sajtóviszonyokhoz: Sipos Balázs, *A politikai újságírás mint hivatás*, Bp., Napvilág, 2004. és Uő, *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban – Politika- és társadalomtörténeti vázlat*, Bp., Argumentum, 2011.

7 Ezt a műfaji minősítést Medvigy Endre is átveszi (*Hírért megszenvedtem...*, 369.), jóllehet nem egyidejű élményközléssel állunk szemben, hiszen Sértő 1932 és 1935 közti tapasztalatait veti papírra utólag, meglehetősen szabadszójúan. A költő ellen sajtórágalmazási per is indult, s mivel a vádlott többszöri felszólításra sem jelent meg a bírósági tárgyaláson (sokáig bejelentett

valamint a hagyaték,<sup>8</sup> másrészt (egymással nehezen összeegyeztethető) népi és hungarista források, periodikák,<sup>9</sup> visszaemlékezések szolgálnak. Mivel utóbbi értelmezési csapdákról már esett szó a kötetben (Márai kapcsán), érdemes ehelyütt azt tisztázni, mennyire olvashatjuk Sértő egyes szám első személyben megírt verseit, novelláit, memoárját referenciálisan igazolható „tényekként”.<sup>10</sup> Meggyőződésem szerint – és ebben még az alaposan elfoglalt életrajzíró is megerősít<sup>11</sup> – csakis komoly fenntartásokkal, vagyis célszerű cizelláltabban, a lejeune-i önéletírói paktum felől közelíteni a korpuszhoz.<sup>12</sup> Sértő ugyanis nemcsak előszóban volt hajlamos a fikcionalásra, de saját életéből vett történeteit is erősen kiszínezte, ráadásul gyakran újra- és újraírta ezeket. Jól tesszük tehát, ha a sértői szövegkorpuszra bevezetjük az imaginárius fogalmát. Ez az *adott* és az *elképzelt* összjátékából tevődik össze fikcióképző, határátlépő aktusok eredményeként, melynek következtében a valós elemek a szövegbe szüremlelenek és ott újrastrukturálják hozott referenciáikat. Noha az efféle, kérdéses hitelességű, töredezett és hiányos források nem segítik a történetést a filológiai aprómunkában – vagyis az életút tisztázásában (a palimpszesztszerűen egymásra íródó szövegektől indulva) –, mindez nem csökkenti az írások mentalitás-, életmód- és irodalomtörténeti értékét, hiszen „az irodalmi szöveg, mely egy szerző munkájának eredménye, tanúságot tesz egyfajta sajátos magatartásról, amelylyel a szerző a világhoz viszonyul”.<sup>13</sup> Ezt Sztinyai Zoltán is megerősíti Sértőre vonatkoztatva, akinek „költészete kevésbé olvasmány, mint kútfő és dokumentum a kor szelleméről és jelleméről”.<sup>14</sup>

címe sem volt), végül detektív vezette el a Markó utcába. A kínos ügy végül Klár Zoltán szerkesztő bocsánatkérésével rendeződött. Részletesen lásd: MNL OL K 612 „Könyomatos”, Magyar Országos Tudósító (1929–1948). 1936. április 17., 18. oldal.

8 Ezek a Petőfi Irodalmi Múzeum állományában találhatóak. Az egydoboznyi kézirat: versek, prózai munkák, levelcek, feljegyzések sajnos nem tartalmazznak iratokat Sértő nyilas korszakára vonatkozóan.

9 Sértő folyóiratközléseinek akkurátus, főképp az Országos Széchényi Könyvtár állományán nyugvó összegyűjtése még várat magára.

10 Carl Becker amerikai történész már az 1920-as évek derekán hangsúlyozta, hogy a történelmi tény nem több, mint a múltban megtörtént eseményről szóló és ránk maradt állítás. Lásd: Gyáni Gábor, *A történetírás fogalmi alapjairól: Tény, magyarázat, elbeszélés = Bevezetés a társadalomtörténetbe: hagyományok, irányzatok, módszerek*, szerk. Bódy Zsombor, Ö. Kovács József, Bp., Osiris, 2006, 25.

11 „Gyakran nem mondott igazat még nekem se. [...] összekeverte az igazat a valótlansággal [...] Van több novellája, melyben életrajzszerűen vele történt eseményeket mond el. Ezek legtöbbje csak a fantáziájában született meg.” Gellért, i. m., 14–15.

12 Lejeune szerint az önéletírás „visszatekintő prózai elbeszélés, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezi”. A referencialitás nem a „tényekkel” történő összevetésből, hanem az olvasóval kötött „paktumból” ered, melynek következtében az nem vitatja a leírtak igazságértékét. Lejeune, Philippe, *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásából*, Bp., L'Harmattan, 2003, 18.

13 Lásd: Iser, Wolfgang, *A fiktív és az imaginárius: az irodalmi antropológia ösvényein*, Bp., Osiris, 2001, 25.

14 Sztinyai Zoltán, *Szellemi tájakon*, Chicago, Transworldtaste Books, 1971, 100.

Sértő Kálmán 1910. szeptember 29-én született a Baranya megye Siklói járásában található hatszáz lelkes Bissén, Sértő Jenő és Tamás Julianna harmadik gyermekeként.<sup>15</sup> A költő családja a múlt homályába vész,<sup>16</sup> annyi mindenetre bizonyos, hogy édesapja grófi és egyházi földeken béreskedett, majd a Dreher sörgyár kocsisaként sikerült szőlőt, prэшázat és egy szőlőhegyi házacsát vásárolnia Bissén. Talán nem túlzás Sértő többszörös *határhelyzetét* innen eredeztetni, hiszen visszaemlékezéseiben többször kitér hátrányos helyzetére („*télen nem mehettem iskolába, a nagy hó miatt*”, „*a faluba is szégyelltem lemenni a szőlőhegyről*”), ráadásul a bor mértéktelen szeretete is ide vezethető vissza.<sup>17</sup> A visszahúzó gyermek öt elemi végzett falujában, ahol kilencéves kora óta verselgetett, tizenhárom éves korától pedig napszámba járt, kapált, aratott, bányában dolgozott és téglát hordott a harkányfürdői Perczel-kastély szállodájának építkezésén. Szülei iparosnak szánták, el is kezdte a kályhás mesterség kitanulását, de nem viselte jól a tanonclét gyötrelmeit.<sup>18</sup> Saját – 1934-es – története szerint egyszer egy zsidó asszony mentette meg a pécsi piacon rosszul lett édesanyját, akitől könyveket kapott, méghozzá külföldi irodalmat: Vernét, Andersent és *Gulliver utazásait* Swifttől.<sup>19</sup> Ez a történet természetesen kimaradt az 1941-es (nyilas) verzióból, ahol betyártörténetek (Sobri Jóska, Savanyu Pista, Patkó Bandi) ponyvafüzeteinek társaságában arról értekezik a későbbi nyilas párttárs, Gellért Vilmos,<sup>20</sup> hogy Kálmán Ferenc bátyjával

15 Két, jóval idősebb – szintén írógató – testvére Jenő (1887) és Ferenc (1897). Utóbbi a harmincas évek közepén fűrődellenőrként tevékenykedett, munkahelyét verseskötetben is megörökíttette, lásd: Sértő Ferenc, *Harkányfürdő legendája*, Siklós, Cserni, 1934. Mind a versekből, mind a hagyatékból egyértelműen kiviláglik, hogy a testvérek kapcsolata nem volt harmonikus (ami a költő életmódját tekintve aligha meglepő).

16 Önéletrajzi ihletettségű novelláinak közlései legalábbis kétséges hitelességűek. Például: „Egy ükapám Nagyöröskön volt református főesperes, Szelle Benjámin. Ezt papírokkal tudom bizonyítani. Iskolát alapított...” „nagynéném veje bognármesterkedett”. „Nagy István keresztapám az egyik leggazdagabb kispap volt a faluban.” Sértő, *Három év az aszfalton...*, 259., 312., 339. „...öregapám bírót volt”. Uő, *Hányaveti ballada* = Uő, *Esett a hó...*, 70. Hitelesebb adatokat a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárából és a regionális (egyházi, iskolai) iratokból remélhetünk. Memoárjának részletes elemzéséhez: Lengyel, i. m., 41–51.

17 Sértő Kálmán, *Három év az aszfalton* = Uő, *Hírért megszenvedtem...*, 181–182. Az alkohol iránti vonzódás korai kialakulásában a családi háttér mellett – a források egybehangzó állításai szerint – a bissei tanítónak, Ambrus Józsefnek és a fiatal Sértő idős, agglegény cimborájának, Emse Szabó Jánosnak egyaránt szerepe van. Vö. Sértő Kálmán, *Az én tanítóm* = Uő, *Gyászjelentés*, Bp., Bolyai, 1940, 27.

18 Sértő, *Három év az aszfalton...*, 182. Gellért, i. m., 21–24.

19 Sértő, *Három év az aszfalton...*, 181–182.

20 Gruber Vilmos (írói neve: Gellért Vilmos). Eszéken született 1909. február 4-én, lapszerkesztő, hírlapíró, költő. Gruber József kaposvári szalámigyáros fia. Négyéves korában Kaposvárra került, itt végezte iskoláit. A felsőkereskedelmi iskolai érettségi után a hírlapírói pályára lépett. A *Somogyi Ujság* munkatársa volt, majd 1936 és 1938 között felelős szerkesztője a kaposvári *Riport Ujságnak*. Varga Éva, *Írástudók Somogyban a két világháború között*, Somogyi Múzeumok Közleményei, 2004, 461–462. A honi szélsőjobboddallal foglalkozó egyik legfrissebb szakmonográfia – aligha tartható módon – a népi írók közé sorolja Géza Ottó, Izsák László, Terjéki László és Zempléni Fodor József társaságában. Paksa Rudolf, *Magyar nemzetiszocialisták. Az*

együtt Petőfit, Aranyt és Balassit olvasott (noha „nem nagyon lelkesedett a költőkért”).<sup>21</sup>

Bárhogy is áll a dolog, a félénk fiatalember életében nem ezek az olvasmányélmények hoztak változást, hanem egy merész döntés: tizenhét évesen beállt katonának, ahol nemcsak inni kezdett el intenzívebben, de írni is, ráadásul a hadseregben pártolókra lelt főhadnagyának és egy zászlósának köszönhetően. Gellért szerint a főhadnagy „dús és értékes könyvtárát az első könyvtól az utolsóig kiolvasta” – az idegen szavakat ekkor még pedáns módon noteszbe jegyzetelve –, míg utóbbi „roskadásig látta el könyvekkel Sértőt, fogta a kezét az irodalom rengetegében”.<sup>22</sup> Saját hagyatéka alapján Adyt, Kosztolányit, Karinthy, Szomoryt és Heltait olvasott nagy élvezettel<sup>23</sup> – egyik novellájában Szabó Dezső *Az elsodort faluját* is említi<sup>24</sup> – amellet, hogy reménytelenül beleszeretett egy pécsi színésznőbe. De állítólag szót válthatott az akkor hadügyminiszterként Pécsre érkező Gömbös Gyulával is, Sztinyai Zoltán még egy közös fényképet is emleget.<sup>25</sup> A költő nótáriusa szerint „amire a katonaévek leteltek, Sértő »egészen kitanulva« és, mint ő mondta, »városi emberként« ment haza falujába”.<sup>26</sup> Féja Géza ugyanakkor – bissei ismerősökre hagyatkozva – arról értekezik, hogy „igazi paraszt gyerek sohase ment önként katonának” és a „puccer” (tisztszolgá) státuszára büszke ifjanc „még többet romlott: magába fogadta a léha, élveteg katonatiszti életmód élvezetét”.<sup>27</sup> Sértő bakasága mindenestre vissza-visszatérő nyomot hagyott írásaiban és nyilas fordulatában is szerepet kapott egyik hajdani bajtársa. Ha ehhez hozzátesszük, hogy négy évig, 17 és 21 éves kora közt volt angyalbőrben,<sup>28</sup> aligha lehet elbagatellizálni az itt kapott benyomásokat, noha olcsó pszichologizálás lenne párhuzamot vonni a hadsereg kötelékében két évtizedet eltöltő későbbi példaképével, Szálasi Ferencel.

Nem is maradt otthon sokáig; döntésében közrejátszhatott egy reménytelen szerelem a márfai bakter lánya iránt. Reménytelen, hiszen a szakma- és földnélküli, falujában egyre inkább dologtalanként számon tartott költőifjanc

1930-as évek új szélsőjobboddali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója, Bp., Osiris-MTA BTK TTL, 2013, 263–264. A fenti szerzőket hiába keressük a népiekkel foglalkozó szakirodalomban, Gellértől annyi tudható, hogy a *Népbíró*ság 1945-ben elítélte, majd közkegyelmi ügye 1948-ban okafogyottá vált, mivel a „vádolt csatlott halotti anyakönyvi kivonat tanúsága szerint meghalt”. Dr. Szekeres Károly néppügyész a Budapesti Népbírósnak. Kelt: 1948. június 11-én. Megjegyzés: „meghalt tárgyalás előtt”. Budapest Főváros Levéltára – XXV.2.b – 1949 – 1818.

21 Gellért, i. m., 19–20.

22 Uő., 25–27.

23 Petőfi Irodalmi Múzeum, V. 4731/17/23. (Sértő Kálmán prózai írásai. Könyvnap.)

24 Sértő Kálmán, *A talpraállt ember* = Uő, *Hírért megszenvedtem*, 345.

25 Sztinyai, i. m., 92.

26 Gellért, i. m., 35.

27 Féja Géza, *Szabadcsapat: életregény*, Bp., Szépirodalmi, 1965, 289.

28 Az 1938-as mozgósítások ideje alatt – immáron nyilasként – három hétre még berukkolt. Gellért, i. m., 137–140.

nem tűnt éppen jó partinak a pünkösdisták vasúti alkalmazott számára.<sup>29</sup> Gellért szavaival ekkor már „két világ küzdött” Sértőben: a „paraszsors” és a másik „ismeretlen, titokzatos” világ. „A könyvekből kiléptek a regényalakok, a hősök és szavaltak, szónokoltak, korteskedtek az új világért.”<sup>30</sup> Miután ekképp elfogyott körülötte a levegő, 1932 márciusában Sértő Kálmán gondolt egy merészet, összecsomagolt „egy csomó verset” és elindult gyalog Pestre. A költő – és nyomán a szakirodalom – „háromszáznyolcvan kilométeres” útról ad számot, ám – bár nem ismerjük a pontos útvonalat<sup>31</sup> – a két település távolsága körülbelül két és félszáz kilométer (ami természetesen nem kevés). Ezt csak azért érdemes megjegyezni, mert egyrészt jól érzékelteti költőnk patópáli habitusát, másrészt rámutat tudatos imázsépítésére is. Sértő ugyanis a későbbiek során annyiszor említette ezt az utat, hogy nem lehet nem észrevenni az analógiát a rá nagy hatást gyakorló Petőfivel,<sup>32</sup> aki Debrecenből jutott el Pestre – hasonlóan hanyattatott módon – 1844 februárjában.<sup>33</sup> A Sértő-legendárium másik sarkpontja Ady, akinek nemcsak hipertrofizált énképét, küldetés tudatát és habitusát igyekezett átvenni, de még kiadóját is: ekképp célozta meg Budapesten a *Franklin Kiadót* (vagy, ahogy maga terjesztette vélt/valós ügyefogyottságát: „Franklin Urat”).<sup>34</sup>

A költő iránt talán legkritikusabb kortárs, Féja Géza olvasatában Sértő útja a nép helyett épp a nép ellenében történt, hiszen a „dologtalan” ifjú „szakított mind a faluval, mind pedig a néppel”. Sértő szerint „távolról sem a nép követeiként indult útnak, mint Szabó Pál és Veres Péter, hanem a kalandor mohó vágyai hevítették”.<sup>35</sup> Tény, a harmincas évek Budapestjén hódító, reklámokkal meg támogatott<sup>36</sup> „sértőkálmáni” brand Petőfi és Ady sajátos ötvözetéből, (félre)értelmezéséből építkezik; vagyis a fővárosba került népi sarj borissza (öntu-

29 Hogy komoly dologról lehetett szó, Sértő szokatlanul hosszú – utolsó kötetében helyet kapó – verse mutatja. Sértő Kálmán, *Juliska* = Uő, *Gyászjelentés...*, 28–34.

30 Gellért, i. m., 37. Ezek a hősök Sértő irodalmi munkásságában is vissza-visszaköszönnek, a szelekció, a kombináció és az önfeltárás fikcióképző aktusaival textualizálva a fiatalember (olvasmány)élményeit. A fikcióképző aktusokhoz lásd: Iser, i. m., 21–44.

31 Annyit tudunk, hogy Székesfehérvártól egy zöldszékesautón érkezett a fővárosba, tehát két-ségkívül tett némi kitérőt. Gellért, i. m., 44–45.

32 Ezt a Sinka Istvánnál is megfigyelhető motívumot már Féja Géza is észrevette. „Gyalog tette meg az utat, igaz, pénze sem igen akadt, mégis inkább Petőfit utánozta.” Féja, *Szabadcsapat...*, 283. Sértő saját vallomása szerint első verseskötete is egy Petőfi volt, amiért ebédjét adta oda osztálytársának. Vö. Sértő Kálmán, *Régi-régi cserebere* = Uő, *Esett a hó...*, 54–55. Mint tudjuk, Sinka bárányt adott ugyanezért a szellemi portékáért. Vö. Sinka István, *Fekete bojtar vallomásai*, Bp., Magyar Élet, 1942, 78–79.

33 Lásd: Kerényi Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2008, 116–119.

34 Gellért közlésével ellentétben a *Franklin* nem az *Új verseket* (1906) jelentette meg, hanem a *Vér és aranyt* (1907). Gellért, i. m., 40. Ennél komolyabb tájékoztatásra vall Thomas Mann oszt-rák költőként való bemutatása. Uo., 80., illetve József Attila halálának Zamárdiba helyezése. Uo., 245.

35 Féja, *Szabadcsapat...*, 289–290.

36 Szinte minden visszaemlékezés kitér félmeztelen fotójára, mely az egyik neves belvárosi fényképesszalón kirakatában díszelgett.

datosan) magyar Villonként identifikálja magát. Fontos eleme e márkásításnak a vándormotívum. „Csavargó költő volt s ebből nem engedett nagyon sokszor nyíltan bevallott tudatossággal” – fogalmazott a jó barát.<sup>37</sup> Nemcsak életrajzában és önéletrajzi ihletésű publicisztikájában, de számos novellájában<sup>38</sup> és versében<sup>39</sup> vissza-visszatér az országúti csavargók, koldusok, félvilági nők, cirkszosok, „tollas zsidók”, cigányok tarka társaságához amelle, hogy Budapes-ten is javarészt kiskocsmák kétes tisztességű kisegisztenciái közt töltötte mindennapjait.<sup>40</sup> Aligha meglepő, hogy Sértő prózájának jelentős része road movie, és minden szociális töltete mellett inkább hajaz Tersánszky Józsi Jenő *Kakuk Marcijára*, mintsem a népi szociográfiákra (vagy akár a népies stílmű-vekre). Lírájának értékesebbje pedig egyfajta életkép,<sup>41</sup> „alkalom-vers”,<sup>42</sup> melyben „kiábrándultabb, lemondóan negatív, »vagabundos«, szegényle-gény-attitűd” dominál.<sup>43</sup>

Sértő öt nap múlva érkezett meg a fővárosba 1932 tavaszán, ugyanabban az évben, amikor a nála hét évvel idősebb földije, a szintén Bissén született későbbi miniszterelnök, Nagy Ferenc. Nagy azonban nem gyalog indult útnak 1932 őszén, hiszen elismert politikusként, a megyei pártlétrát végigjárva foglalta el a kisgazdapárt főtítkári pozícióját Budapesten.<sup>44</sup> Ezzel szemben Sértőnek nem-hogy kapcsolatai, de egy éjszakai szállás erejéig számításba jöhető ismerősei sem voltak a fővárosban. Viszontagságos első napjai mégsem a nagy kedvvel ecsetelt elesettsége miatt igazán érdekesek, hanem a kalandos történetekből ki-rajzolódó kapcsolati háló miatt. Költőjelöltünk egy rendőr instruálásával találta meg a *Franklin Kiadót*, ahol Erdélyi István titkár átvette az irományokat és más-napra kérette vissza a költőt. A kéziratok Erdélyitől (az urbánus) Schöpflin

37 Gellért, i. m., 141. Vö. „Sértő Kálmán a népmesék és balladák vándorló legénye.” *Három csillag*, Erdélyi József, Sinka István, Sértő Kálmán válogatott versei, Bp., Stádium, 1941, 60.

38 Például: *Cirkuszcseléd*, *Országúti emlék*, *Kacsasütés*. Sértő, *Hírért megszenvedtem...*, 297–306., 326–330., 321–323.

39 Például: *Megáldott asszonyok* (Sértő Kálmán, *Falusi pillanat*, Bp., Genius, 1933, 7–8.), *Országút és Víznel* (Uő, *Esett a hó*, Bp., Összetartás, 1939, 15., 84.).

40 Gellért megemlíti, hogy egy ízben az őrsön kötött ki a költőjelölt „roppant szigorú, de igazsá-gos” csendőrök közt, ahol kénytelen volt végighallgatni a „titkos versíró” tiszthelyettes felol-vasását. Sértő „nem tudta felfogni, hogy írhat verseket egy csendőr, akitől úgy félnek a falu-ban, mint a tűztől”. Társadalmi mobilizációra vonatkozó megállapítása szerint „csendőruni-formisban” ő is megkapta volna a mártfai bakter lányát. Gellért, i. m., 42–44.

41 „Fiatalkori lírája [...] nem líra voltaképp, hanem jószemű, csúfondáros életkép”, melyet ké-sőbb egyfajta „Színházi Élet-es szókinsz” urbanizál. Juhász, i. m., 66–67.

42 Gombos Gyula, *Álom az országról*, Bp., Bolyai, 1940, 35. Okkal emeli ki Gombos a falu és a vá-ros közt hanykolódó „árva szegénylegény” sajátos „sértőkálmáni humorát” is. Uo., 34–36.

43 Marczinka, i. m.

44 A későbbi miniszterelnök bár kisebb szociográfiát is írt szülőfalujáról, Sértőt – vélhetően poli-tikai okokból – nem említi visszaemlékezésében. Lásd: Nagy Ferenc, *Küzdelem a vasfüggöny mögött*, Bp., Európa, 1990, I. kötet. Mindenesetre bizonyára számon tartották egymást, hiszen Medvigy Endre szerint Nagy 1935-ben meg is látogatta Sértőt a Szent János Kórházban és megpróbálta rávenni, hogy csatlakozzon a kisgazdapárthoz. Medvigy, i. m., 368. Továbbá Sér-tő még 1938 tavaszán is publikált a *Független Kisgazdában*.

Aladárhoz, majd (a népi) Illyés Gyulához és (az urbánus) Hevesi Andrásához vándoroltak, miközben a várost pénz nélkül járó Sértő a Duna-parton tért nyugovóra egy kórákason. A másnapi találkozó után Erdélyi meginvitálta magához a szemlátomást megszeppent költőjelöltet, aki a „körút egyik nagy palotájában lakott” – Sértő visszaemlékezése szerint legalábbis. Városi olvasóinak – három év távlatából, befutott költőként – nem mulasztja el részletezni a különböző civilizációs eszközökkel (lift, szappan, nyakkendő stb.) történő viaskodásait, hiszen a polgári lakásokban az idegenségtapasztalatok széles tárháza fogadta: „biztattak, hogy fogjam csak bátran marokra a csirkecomb [..] közben németül is beszéltek, hogy én ne értek egy szót se” – emlékezett. Sértőt a következő napon Ignóus Pálhoz küldték az *Esti Kurír* szerkesztőségébe, aki Hatvany Lajos Istenhegyi úti villájába irányította a parasztköltőt.<sup>45</sup> A bissei fiatalember tehát „egyszerre határolódik el a teljes asszimiláció és a radikális elkülönböztetés ideáljaitól: miközben a szöveget végigkísérik a (helyes villa fogás már idézett számonkéréséhez hasonló) viselkedésszerű, illetve intellektuális akkulturációt megtagadó gesztusok, Sértő visszatérően kifogásolja azokat a törekvéseket is, amelyek egzotizálni igyekeznének őt.”<sup>46</sup>

Az emigrációból 1927-ben önként hazatérő „européer bankár”, a Horthy-érában elsősorban „oktobrista” múltja miatt számon tartott Hatvany ekkor már túl volt meghurcoltatásán, perein, aminek következtében kilenc hónapot börtönben töltött és a politizálástól is eltiltották. Életrajzírója megtört emberként jellemzi és aligha téved sokat, noha ugyanő hangsúlyozza, hogy liberális demokrata, baloldali polgárként a polgári radikalizmus „szinte teljes magányában is hűséges, következetes túlélője” maradt. Okkal emeli ki Nagy Sz. Péter, hogy Hatvany életét a „diszkrepanciák, a látványos ellentétek határozták meg”,<sup>47</sup> ám a jelek szerint ez nem csupán a racionális polgári mentalitást irodalmi ambíciókra váltó Tonio Kröger-i dilemmára értendő. A „citoyen báró” ugyanis elkérte a poros bakancsai miatt szegénykező bissei parasztfiú füzeteit, félrevonult olvasni, telefonált („németül retyegett”<sup>48</sup>), majd miután az adys manír miatt kissé ledorgálta a villanycsillárok és könyvek közt szédülő „csodabogarat”, pártfogásába vette a delikvenst. „Könyveket osztott ki neki olvasásra s pár nap múlva aztán rájuk fordította a szót” – nem sok sikerrel, mivel Sértő megfelelőnek tartotta saját szerény műveltségét.<sup>49</sup> Ennek ellenére éveken át visszajárt az „öreghez”, ahol mindig számíthatott ebédre – jóllehet a konyhában, nem az ebédlőben –, cigarettára és rendszeresen kezébe nyomtak 10–20 pengőt. Ennél fontosabb, hogy irodalmi pályáját is Hatvany indította el, meghozza Klár Zoltán<sup>50</sup> lapján, a *Társadalmunkon* keresztül. Az első, 1933-ban meg-

45 Sértő, *Három év az aszfalton...*, 184–185.

46 Lengyel, *i. m.*, 46.

47 Nagy Sz. Péter, *Hatvany Lajos*, Bp., Balassi, 1992, 91., 9., 7.

48 Sértő, *Három év az aszfalton...*, 186.

49 Talpassy, *i. m.*, 271.

50 Klár Zoltán (Nyíregyháza, 1894. április 1. – New York, 1965. december 25.): orvos, újságíró, szerkesztő; szerkesztője a *Társadalmunk* című politikai hetilapnak (1932–1938). A német meg-

jelent kötet címadó versét (*Falusi pillanat*) Sértő szerint Szép Ernő választotta ki, a kötetet azonban Hatvany Lajos szerkesztette, akiről Sértő még 1935-ben is „második felnevelő apám”-ként emlékezett meg<sup>51</sup> – legalábbis nyomtatásban.<sup>52</sup>

Ha tehát gyorsan végigfutjuk Sértő pesti „recepcióját”, arra a zavarba ejtő következtetésre jutunk, hogy a népi „őstehetség”<sup>53</sup> az irodalomtörténetben „urbánusként” megragadni vélt csoport kapcsolati tőkéjének köszönhetően lett ismert (részben népi) író.<sup>54</sup> Ám Hatvany nem csupán népi tehetségeket is tápolt, de egészen meglepő módon a fajvédőkkel is tartotta a kapcsolatot, miképp költőnk további sorsa példázza. Sértő egy hétig lakott az Istenhegyi úti villában, egészen addig, mígnem egy vacsora alkalmával a báró – a „népi-urbánus vitát” néhány évvel korábban *Előrs* című lapjával állítólag elindító<sup>55</sup> – Bajcsy-Zsilinszky Endrét látta vendégül Féja Géza, Földessy Gyula irodalomtörténész, a zeneszerző kritikus Reinitz Béla és – Sértő állítása szerint – az urbánus prominensként számon tartott Hevesi András, valamint Ignóus Pál társaságában.<sup>56</sup> Hatvany nem lehetett haragtartó típus, hiszen Zsilinszky 1920-ban még defetista, pacifista „héber próféta”-ként értekezett róla, a nemzetietlen (értsd: zsidó, polgári) radikalizmus képviselői közé sorolva a bárót.<sup>57</sup> Min-

szállás után elfogták, Mauthausenbe hurcolták, ahol az orosz táborrész kórházának orvosa volt. A háborús főbűnösök budapesti perében tanú. 1945. május végétől a fővárosban tevékenykedett, majd az USA-ban telepedett le. *Magyar Életrajzi Lexikon*, javított, átdolgozott kiadás, főszerk. Kenyeres Ágnes. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC07165/08060.htm>. (Letöltve: 2014. október 25.)

51 A Szép-epizód: Sértő, *Három év az aszfalton...*, 191–193. Hatvany, *Uo.*, 270.

52 1933-as bissei látogatása alatt Sértő meglehetősen szemtelenül és nyersen követelt pénzt mentorától. PIM, V. 4731/8. Sértő Kálmán (Hatvany Lajosnak), Bisse, 1933. február 24. Később már egészen alpári módon emlékezik meg Hatvanyról. PIM, V. 4731/3/1. Sértő Kálmán Egyed Zoltánnak.

53 Jegyezzük meg, Újszászy Kálmán négy periódust különített el két világháború közti magyar falumunka korszakolásában. Az első korszakot az eszmélés idejének nevezhetjük (Kodály, Bartók, Ady, Móricz, Szabó Dezső). Ezt követte a falujárók, cserkészek, faluszeminaristák és a felbukkanó „őstehetségek” ideje, amikor az irodalom (első szociográfiák) és a politika (Gömbös) is felfigyelt a jelenségre. Harmadik epocha a falukutatók perke ideje, a negyedik pedig a harmincas évek vége, a falukutatás tudományos sikra helyeződése (táj- és népkutatás). Lásd: Bartha Ákos, *Falukutatás és társadalmi önismeret: A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai*, Sárospatak, Hernád, 2013, 89.

54 „Emlékezz csak mindig vissza a faludra, hogy ott mit láttál és úgy írd meg, ahogyan azt láttad” – idézi Hatvany szavait Sértő, aki szerint saját hangjának megtalálását a „báró úrnak” köszönhetette. Sértő, *Három év az aszfalton*, 192–193.

55 Borbándi Gyula, *A magyar népi mozgalom: a harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989, 191.

56 Sértő, *Három év az aszfalton...*, 189–190. Féja Hevesiről és Ignóusról nem tud(ósít). Féja, *Szabadcsapat...*, 284–285.

57 Idézi: Gyurgyák János, *Magyar fajvédők*, Osiris, 2012, 134. Nagy Sz. a „zsidó kisebbség komplexusát” emlegeti Hatvany folyamatos bizonyítási kényszere kapcsán. Nagy Sz., *i. m.*, 8. Sánta Gábor szavaival: a „bennfentes outsider” Hatvany „asszimilálódó családjá révén a korszak politikájának haszonélvezője, aki azonban szembefordul mindezzel, és olyanokkal kezd barátkozni, akiknek elképzelései éppen az eddigiek folytonossága ellen irányulnak”. Bár ez a megállapítás a századelőre vonatkozik, úgy tűnik, 1920 után még hatványozottabban igaz.

denesetre e furcsa találkozó eredményeképp került Sértő Bajcsy-Zsilinszky *Szabadság* című folyóiratának egyik kis „poloskás” szobájába,<sup>58</sup> valamint a *Nemzeti Radikális Párt* (NRP), Bajcsy-Zsilinszky és Féja Géza látóterébe, noha utóbbira nem tett jó benyomást, „urasági inasra” emlékeztette (visszaemlékezése szerint).<sup>59</sup> Összefoglalva: Sértő „egy ideológiailag erőteljesen tagoltnak látott térbe érkezett meg, és egymással alapvetően összeegyeztethetetlennek érzett pozícióik között hozott létre különös, pillanatnyi harmóniát”.<sup>60</sup>

Ami a pártot illeti, az NRP nevében már nem vállalta a fajvédelmet, ám a pártvezető (Bajcsy-Zsilinszky) „fajvédelmi eszméin nem vagy csak alig változtatott”, vagyis: bár időközben kialakult németellenessége rendíthetetlennek tekinthető, a szociális reformok (például földreform) mellett a Szent István-i birodalom helyreállításáról ábrándozott, a zsidóság túlreprezentáltsága ellen harcolt és mintának tekintette az olasz fasiszta korporatív érdekképviselési rendszert.<sup>61</sup> Az ifjú költő nappal verseket írt, estéit pedig ebben a pártban töltötte, a „Márciusi Fiatalok” közt, ahol bár nem érezte otthon magát,<sup>62</sup> egyik beszédével mégis felkeltette a vezetés figyelmét, akik rögtön meg is bízták a

Sánta Gábor, Nagy Sz. Péter: *Hatvany Lajos*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1999/5–6, 743–746. Talán érdemes – a történész egyik legrettegettebb ellenségét – az emberi irracionálitást, logikátlanságot is megemlíteni. Hangsúlyozza: Lukacs, John, *Egy nagy korszak végén*, Bp., Európa, 2005.

58 Féja „egészséges, de szerény” lakásnak minősíti a szerkesztőségi lakhelyet. Féja Géza, *Lapszélre*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 287–288. Hatvany a poloskák miatt panaszkodó költőnek később a Ménési úton lévő üres villájában biztosított szobát. *Három év az aszfalton...*, 199. Az 1932 és 1944 közt megjelenő *Szabadsághoz*: Kókay György, Buzinkay Géza, Murányi Gábor, *A magyar sajtó története*, Bp., Sajtóház, 2001, 214.

59 „Sértő nem tett jó benyomást reám, valaminő romlott szag jött belőle. Úgy éreztem, hogy ezt a gyereket úri fertőzést érhetne” – utal Sértő katonaeveire az író. Féja, *Szabadcsapat...*, 286. Féja ugyanúgy „megromlott, elfajzott parasztnak” (uo., 293.) tartotta Sértőt, mint Szabó Dezső. „Meg kell gondolni, hogy a degenerált paraszt degeneráltabb minden más degeneráltságnál.” Szabó Dezső, *Sértő Kálmán és a magyar sorsverklé, Szabó Dezső újabb művei*, 69–70. (1941), 98–99.

60 Lengyel, i. m., 94. Mint Lengyel figyelmeztet, mindkét koncepció (Zsilinszkyé és Hatvanyé) Sértő „középosztályosítására” helyezte a hangsúlyt. Uo., 97.

61 Gyurgyák, *Magyar fajvédők...*, 141–153. Idézet: 151. Nehezen magyarázható, hogy Hatvanyt hogy nem zavarták a „tőke diktatúrájáról”, a magyarság „turáni katonanép” mivoltáról stb. szóló párttételek. A Nemzeti Radikális Párt programjához lásd: *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*, Szerk. Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc, Bp., Kossuth, 1991, 222–268. Ignópus epés megjegyzése szerint a „viharvert baloldali” Hatvany belefialodott a ködös radikalizmusba. Egy oldallal korábban ugyanakkor Ignópus maga is arról értekezik, hogy Bajcsy-Zsilinszky „szent ellenforradalmár” volt, aki a gazdasági világválság éveiben „kezdte átlátni, hogy ha valóban »fajt« akar védelmezni, akkor minden lehet, csak fajvédő nem”. Ignópus Pál, *Vissza az értelemhez*, vál., szerk. és az utószót írta: Bozóki András, Bp., Hatodik Síp Alapítvány–Új Mandátum, 1998, 194. és 193.

62 Bár kitörő örömmel fogadták a falujából épp csak megérkezett parasztköltőt, de lakását itt sem akarta vele senki – egy éjszaka erejéig – megosztani. „Hogy lehet egy ilyen koszos, mosdatlan embert tiszta ágyneműbe fektetni?” – merengett egyikük, Talpassy szerint mindannyiuk gondolatát megfogalmazva. Talpassy, i. m., 267.

„parasztsággal kapcsolatot tartó bizottság” vezetésével.<sup>63</sup> A bemutatásán (1932 májusa) részt vevő Talpassy Tibor visszaemlékezése szerint – amit Féja Géza is megerősít<sup>64</sup> – „Hatvany állandó látogatója volt már ekkor a Márciusi Fiatalok szemináriumainak, hangját is hallatta, kezdtük magunk köré [sic!] tartozónak tekinteni”, ráadásul a beszámoló szerint a másik „urbánus” potentát, Ignópus Pál is jelen volt az ifjú népi titán bemutatásán.<sup>65</sup> Az NRP-aktivista Sértő 1932-ben Kisvárdán korteskedik (nem sok eredménnyel),<sup>66</sup> két évvel később pedig Szombathelyen Bajcsy-Zsilinszkyvel közösen lép fel (a pártvezér előadást tart, ő pedig verseiből olvas fel),<sup>67</sup> de a nevezetes 1935-ös tarpai választási csalásokról<sup>68</sup> is megemlékezett a *Szabadságban*, mely kedvelt fórumává vált időközben. Mindezek ellenére folyamatosan távolodik itteni jóakaróitól – például a Párizsból ideiglenesen hazatelepült és a lap mecénásává lett Varga Albert festőtől –, akik nem vették jó néven, hogy épphogy felfedezett „őstehetségük” bulvárlapokban kamatoztatja népiségét.<sup>69</sup> 1934 tavaszán már nem is tart Bajcsy-Zsilinszkyvel, Kodolányival és Talpassyval szűkebb pátriájába, Baranyába tanulmányozni a pángermán izgatást.<sup>70</sup>

Ekkor már befutott közszereplő a bissei „parasztgyerek” (Gellért kedvelt fordulata), amit érzékeltet, hogy 1934 októberében a *Társadalmi Egyesületek Szövetségének* a *Zeneművészeti Főiskola* nagytermében megrendezett irodalmi estjén együtt lép fel – többek között – Karinthy Frigyes, Márai Sándor, Kosztolá-

63 Sebestény Sándor, *Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja: 1930–1936*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 93.

64 Féja, *Szabadcsapat...*, 264.

65 Talpassy, i. m., 268. Mindenesetre Hatvany és Bajcsy-Zsilinszky kapcsolata aligha lehetett felhőtlen, amit érzékeltet, hogy a párt 1932 novemberében tartott Ady-megemlékezésén Simándy Pál Hatvanyval szeretett volna beszédet tartatni, ám a pártvezér – állítólag Féja nyomására – kijelentette, hogy „a párt nem engedheti meg, hogy egyik félhivatalosnak tekintett szerve volt októrista főelőadóval álljon ki”. Sebestény Sándor csupán az 1935-ös választásra datálja az utóbbiakkal való szorosabb kooperációt. A Bajcsy-Zsilinszky iránt nem egészen elfogulatlan szerző szavaival: „Ugyan most sem változott meg lesújtó véleménye hajdani szerepükről, de akiknél a szerinte »nemzetietlen« októrista nézetek nemzeti szellemű revideálásnak jeleit fölfedezni vélte, a múlt nem lehetett akadály a együttműködésnek.” Sebestény, i. m., 97. és 149.

66 Saját – valószínűtlen – emlékei szerint Hatvany a Klárral történő egyeztetés alkalmával adta ki az ukázt, hogy Sértőt Kisvárdára küldik agitálni Bajcsy-Zsilinszky jelöltje mellé. Sértő, *Három év az aszfalton...*, 195. Az NRP monográfusa – felsorolva a korteseket – nem tudósít Sértő kisvárdai jelenlétéről. Sebestény, i. m., 84.

67 A kisebb botrányokat sem nélkülöző eseményhez lásd: Békés Márton, *Bajcsy-Zsilinszky Endre és Sértő Kálmán Szombathelyen: egy irodalmi délután a források tükrében*, Vasi Szemle, 2004/6, 727–744.

68 Bajcsy-Zsilinszky hatóságok által is támogatott ellenjelöltjéről, Kenyeres Miklósról a Szabadság munkatársai kiderítették, hogy zsidó származású, Kaufmann Mózesnek (esetleg Kahan Mózes Jakabnak) hívják és nem felel meg a választhatóság kritériumainak. Ám a pártvezér a pótválasztáson is elbukott. *Országgyűlési almanach az 1939–44. évi országgyűlésről*, szerk. Haefler István, Bp., 1940, 123.

69 Talpassy, i. m., 268.

70 Sebestény, i. m. 127.



nyi Dezső, Illyés Gyula „és egy fiatal őstehetség, Sértő Kálmán.”<sup>71</sup> Népszerűsége azonban nem szorítkozott a fővárosra; egy ízben Fischer Béla alispán kérette be az épp otthon pihenő költőt Pécsre, irodalmi estre.<sup>72</sup> Mindez igencsak legyezgette a költő hiúságát: „a megyébe való urak leveleket küldtek hozzám. És igen finom úton keresgéltek a barátságomat” – emlékezett meg a sikerről.<sup>73</sup> De vajon az elismerés valóban az irodalmi teljesítményének szólt? A kérdés eldöntésében segítségünkre lehet Medvigy Endre kimutatása Sértő 1932 és 1938 májusa közti publikációiról. Eszerint a tárgyalt időszakban 77 írása (53 vers, 11 elbeszélés, 13 újságcikk) jelent meg a *Szabadságban*, továbbá nagyszámú Sértő-szöveget közölt az *Est*-lapok közül a *Pesti Napló* (43 vers, 18 elbeszélés) és az *Est* (40 vers), de a *Népszava* is igen sok versét hozta (Bresztovszky Ede szerkesztő rokonszenve nyomán<sup>74</sup>). A *Színházi Életben* néhány prózai írás mellett 38 vers látott napvilágot, a *Társadalmunkban* többek között a már említett 32 részes memoár jelent meg, míg az *Újmagyarországban* szintén több tucat Sértő-írást, jórészt publicisztikát találhatunk (például az általa „Magyarország legóriásabb írójának” tartott Szabó Dezsővel és a később verssel elbúcsúztatott Kosztolányival készített interjú<sup>75</sup>). Ami a népi-urbánus vitát illeti, míg Sértőnek egyetlen írása jelent meg a *Kelet Népeben*, addig a *Szép Szó* (2), a *Toll* (1) és még a zsidó társadalmi lapként számon tartott *Egyenlőség* (9) is közölt tőle verset. 1934-ben két versét is beválogatták a József Attila, Radnóti Miklós és Weöres Sándor nevével fémjelzett kötetbe,<sup>76</sup> 1935-ben pedig már nyolc versét hozta (hasonlóan illusztris társaságban) a Dénes Béla és Radnóti Miklós által szerkesztett *Korunk*-antológia.<sup>77</sup> Mint Féja Géza fogalmaz: „a paraszt írók közül senkinek sem sikerült ily gyorsan áttörni a falat.”<sup>78</sup> Az ismertség azonban nem feltétlenül eredményez társadalmi presztízsemelkedést. Sztinyai Zoltán szavaival: „Sértő Kálmán nevét ismerte, verseit olvasta már az egész ország, de a társadalmi gőg megnyilvánulását ostromozó szerkesztők a *Pesti Naplótól* a *Nép-*

71 MNL OL, K 612 „Könyvomas”, Magyar Országos Tudósító (1929–1948). 1934. október 8., 42.

72 Gellért, i. m., 58. Fischer Béla 1877. május 1-jén született Gyöngyösön. Pályafutása a Baranya megyei közigazgatáshoz köthető, 1925-ben alispánná nevezték ki, 1937-től a felsőház tagja a vármegye képviselőjében. A második világháború után feleségével nehéz körülmények között élt, 1953. február 11-én hunyt el Pécsen. Tüskés Tibor, „Vesztét kellett látnom...” – Kodolányi János levelei Fischer Bélának a negyvenes évekből, Kortárs, 2009/10.

73 Sértő, *Három év az aszfalton...*, 223.

74 Bresztovszky Ede (Nagyvárad, 1889. február 23. – Bp., 1963. június 3.): író, újságíró. 1908-tól 1920-ig a Munkásbiztosító Pénztár tisztviselője volt. A Tanácsköztársaság idején az ismeretterjesztés és könyvkiadás területén dolgozott, az írói választmány tagja volt. Már egyetemi hallgató korában dolgozott a *Népszavának*, 1910-től rendes munkatársa a lapnak. 1940-ben megvált a *Népszavától* és szakított a szociáldemokrata párttal is. 1945 után mint nyugdíjas visszavonultan élt. *Magyar Életrajzi Lexikon*, javított, átdolgozott kiadás, főszerk. Kenyeres Ágnes. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html>. (Letöltve: 2014. november 10.)

75 Közli: *Hírért megszenvedtem...*, 284–291.

76 *Új magyar líra: fiatal költők antológiája*, összeállította: Kárpáti Aurél, Bp., Vajda János Társaság, 1934, 55.

77 Medvigy, i. m., 371–372.

78 Féja, *Szabadcsapat...*, 284.

szaváig és a falukutató Féja Gézáig továbbra sem szólították »úr«-nak. Mindvégig »Sértő« maradt a megszólítása. Vagy csak »Kálmán«.<sup>79</sup> Az ismertség szakmai elismertséget sem feltétlenül jelent, hiszen – mint a *Néma forradalomnál* is említettük – az irodalmi mezőben »a bestsellert nem automatikusan fogadják el legitim műalkotásnak, és az üzleti sikert akár el is ítélik.«<sup>80</sup> Ha összevetjük Sértő írásainak számát az irodalmi és az egyéb (bulvár-, politikai stb.) lapokkal, jogosnak mondható Gombos Gyula megjegyzése, miszerint Sértőnek „nemcsak élete vergődött a társadalmon kívül, de költői munkássága is az irodalmi élet sövényein kívül folyt le”.<sup>81</sup>

A fentiek tükrében megkockáztathatjuk: az egyes pártfogói által bátorított, saját maga által épített, öntudatos, naiv, ám agresszív „sértőkálmáni népi imázs” nem elsősorban szépirodalmi, hanem kulturális, szűkebben véve (kulturális) antropológiai jelenség volt, ahogyan Németh László 1934-ben,<sup>82</sup> Kovács Imre<sup>83</sup> és Illyés Gyula 1941-ben,<sup>84</sup> Rónai Mihály pedig 1947-ben<sup>85</sup> érzékelték is. A költeményeit szó szerint kilóra mérő<sup>86</sup> „őstehetség” a legjobbkor, a népi irodalom berobbanásakor került Budapestre, ahol „körülrajongták, mutogatták, vonultatták”.<sup>87</sup> Alighanem a lényegre tapintott rá Babits 1933-as könyvrecenziójában, „etno-pornográfikus költészet”-nek minősítve a sértői lírát: „A dal a falut zengi, de az intim szegénység patriarkális színeit túlríkítják a durva és furcsa pórkuriózumok, blazírt városi olvasók kedvéért mintegy gombostűre tűzve.”<sup>88</sup> Babitsot élénken foglalkoztathatta a dolog, mert a *Nyugat* következő számában is visszatért Sértőre, hitet téve a folyóirat minőségcentrikus szellemisége és az irodalmi mező függetlensége és öntörvényűsége

79 Sztinyai, i. m., 92.

80 Bourdieu, Pierre, *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről*, Bp., Napvilág, 2002, 168.

81 Gombos, i. m., 36. Jelzésértékű, hogy Sértő saját bevallása szerint csak a *Társadalmunkért*, az *Est* lapokért, a *Színházi Életért*, a *Reggelért* és a *Népszaváért* volt hajlandó pénzt kiadni. Ezek egyike sem szépirodalmi lap volt. Sértő, *Három év az aszfalton...*, 223.

82 Mint elismerő recenziójában („friss hang”) Németh megállapítja, a személye körül támadt vitához „költészetének van a legkisebb köze”. Németh László, *Falusi pillanat*, Válasz, 1934/ május = *Hírért megszenvedtem...*, 351–352.

83 Kovács Imre, *Sértő Kálmán*, Szabad Szó, 1941. június 22. = *Hírért megszenvedtem...*, 352–353.

84 Illyés szerint Sértő „élete – ez lesz a tanúság – jelentősebb, mint művei”. Illyés Gyula: *Sértő Kálmán*, Nyugat, 1941/7. Ugyanakkor – tegyük hozzá – egy későbbi megjegyzése szerint Sértő költői képességeiről József Attilának „igen kedvező véleménye” volt. Illyés Gyula, *Az ajtónyitó*, Új Látóhatár, 1974/5, 329.

85 Rónai szerint a Sértő-jelenség „óriási volt, és páratlan”. Rónai Mihály András, *Sértő Kálmán őszinte története* = *Uő, Magyar lant*, Bp., Szépirodalmi, 1984, 529.

86 A költőiségére hiú, de a parasztimázsát tudatosan futtató Sértőnél gyakoriak az efféle sorok: „Késő estéig írtam le azt az egy verset. Máskor háromnegyed kilót szoktam írni ennyi idő alatt.” Sértő, *Három év az aszfalton...*, 252. A nyilvánvaló túlzás ellenére egyet kell értünk Gyurgyák Jánossal, miszerint Sértő „verseit mindenféle kontroll nélkül tucatszám gyártotta, továbbá mindenfajta gondosság és szűrés nélkül közölte, szavalta, árulta, ahol csak tudta”. Gyurgyák János, *Szélsőjobbaldaliság a népi mozgalomban* = *A magyar jobboldali hagyomány*, szerk. Romsics Ignác, Bp., Osiris, 454.

87 Gellért, i. m., 56.

88 Babits Mihály, *Könyvről könyvre*, Nyugat, 1933/4.

mellett: „Nem vagyok hajlandó más mértéket alkalmazni a paraszti, s más az úri származású költőre” – fogalmazott, aligha félreérthetően.<sup>89</sup> Sértőt érzékenyen érintette a laudációk sorába nem illő, váratlan – irodalmi – bírálat („egyetlen ledorongoló kritikát se vett olyan nagyra a szívére, mint a Babitsét”), egyszer állítólag italos állapotban fel is hívta a költőfejedelmet.<sup>90</sup> Mint az egyik irodalmi elemzés meggyőzően rámutat, Sértő – József Attilához hasonlóan – Hatvanyhoz mint „apafigurához”, Babitshez pedig mint „ellen-apához” viszonyult és ez az attitűd végigkísérte egész pályáját.<sup>91</sup> De nem felejtette Illyés alapvetően óvó és diszkrét magánlevelét sem, melyre több fórumon (cikkben, versben, nyilvános levélben) válaszolt.<sup>92</sup> A legnegatívabban (a vélhetően sértett) Féja ítélte, jó néhány évtizeddel később: eszerint Sértő bár „ismeri a népet, de bizonyos cinikus fölényrel, szinte a polgár gunyoros humorával szemléli.”<sup>93</sup>

Érdemes röviden megvizsgálunk Sértő – igencsak flexibilis – zsidószemléletét is. Már említettük édesanyja állítólagos jótevőjét, de ugyanebben a sorozatban vetette papírra egyik idevágó kávéházi konfliktusát, sőt vélt zsidó felmenőit is pedzegette 1935-ben.<sup>94</sup> Gyurgyák János egyenesen Sértő 1938-ig tartó „kifejezetten és egyértelműen filozsemita” álláspontjáról értekezik.<sup>95</sup> Állítását a költő hagyatéka többnyire alátámasztja,<sup>96</sup> noha itt is akadnak ellentmondásos adatok<sup>97</sup> és a költővel foglalkozó publicisztikában is találni nyomát 1935-ös

89 Uő, *Könyvről könyvre*, Nyugat, 1933/5. Jóval megértőbb volt Kosztolányi, aki egyenesen „Isten választottját”-nak minősíti a költőt. *Színházi Élet*, 1933. március 26. Egy évvel később Karinthy Sértő Kálmán, a tősgyökeres című gúnyversével figurázza ki Sértő „körmönfont póriasság”-át. *Színházi Élet*, 1934 pünkösdi. Közli: *Hírért megcszenvedtem...*, 350–351.

90 Gellért, i. m., 66–69. Lásd például az alábbi írását a hagyatékból: *Babits és a második halál*. Sértő Kálmán prózai írásai. PIM, V. 4731/17/10. Talán nem függetlenül Babits kritikájától Sértő a későbbiek során ki is kérte magának a „parasztköltő” titulust (versben is). Közli: Gellért, i. m., 112–113.

91 Marczinka, i. m.

92 Illyés Gyula: *Sértő Kálmán*, Nyugat, 1941/7.

93 Ítélete szerint éppen ezért karolta fel (bármely más népinél jobban) a polgári sajtó a villoni lehetőséget elmulasztó költőt, aki „a falu kultúrájából mit sem hozott magával, magas kultúra szerzésére pedig képtelennek bizonyult” és szatirikus erejét csínyekre pazarolta el. Féja, *Szabadsapat...*, 291.

94 Sértő, *Három év az aszfalton...*, 210–211., 259. A nyilas verzió szerint természetesen „ebben az ízig-veéig magyar parasztfiúban kezdettől fogva ott szunnyadt az ösztönös és szükségképpen feltörő antiszemizmizmus”. Gellért, i. m., 50.

95 Gyurgyák, *Szélsőjobbaldaliság a népi mozgalomban...*, 454.

96 Meskó Zoltánék (*Nemzet Szava*) provokatív cikkére ekképp reagált például: „már ezerszer le- szögeztem, hogy a zsidó nem bűnös azért, mert zsidónak született!!!” PIM, V. 4731/8. Egyik 1937-es írásában pedig a *Bajtárs* antiszemita cikkével szemben védi a zsidóságot. A *mai magyar irodalom térképe* (1937. okt. 7.), PIM, V. 4731/17/4. Sértő Kálmán prózai írásai.

97 Egy levelében például ekképp fogalmaz: ő nem tud „sem zsidó, sem pedig volt pap előtt meg hajolni”. PIM, V. 4731/1. Sértő Kálmán Bajcsy-Zsilinszky Endrének. Továbbá, ha hihetünk az újnylas apológiában közölt, forrásmegjelölés nélküli levélnek, 1936 nyarán Sértő arról panaszkodott Ferenc testvérének, hogy „ki kell szolgálnia a pénzzel rendelkező zsidóságot, aminek teljesen kitapasztalt bűneit ugyanaz a Sértő Kálmán fogja egyszer szörnyen kitere-

(kávéházi) zsidózásnak.<sup>98</sup> Mindenesetre a filozsemita Sértő mellett szól az Olaszliszka eltöltött öt hónap 1936 nyarán–őszén és e korszak költői gyümölcse, az *Olaszliszka*-ciklus. A költő (zsidó származású) barátját, Bíró Dezső tanítót látogatta meg,<sup>99</sup> de ottléte alatt összebarátkozott Gottlieb Sándor bankárral, Millig Gyulával, az állami gépgyár nyugalmazott főtisztviselőjével is amellet, hogy folyamatosan írt és részt vett egy irodalmi esten is. Írásai alapján Sértő aktívan bekapcsolódott a helyi zsidóság életébe: megismerkedett a csodarabbival, a metszővel, eljárt a zsinagógába, még temetésen is részt vett. Kiegyensúlyozottságáról tanúskodik a hagyatékában olvasható, külön füzetben vezetett versciklus, mely iskolás vonalvezetésével, meglepően igényes külsejével élesen különbözik a hagyaték állományában szereplő egyéb, gyakorta torzóban maradt, fecnikre sietve felskiccelt, vélhetően kiskocsmákban született megélhetési költeményektől. Nem véletlenül közölte ezeket a *Szép Szó*, az *Egyenlőség* és – némiképp meglepően – a *Szabadság*. Sajnálatos módon a sértői mesternarratívákba nemigen illeszkedő ciklus máig kiadatlan.<sup>100</sup>

Az olaszliszakai termékeny időszak azonban csupán egy gyorsan továtúnó reményteljes intermezzo volt a folyamatos züllésben. Könyvek helyett kocsmák mellett tört lándzsát hősünk, akit a (nem is olyan) kétes erkölcsű nők, a rendszertelen életmód, a higiéniaatlanság (gyakorta dicsekedett mosdatlanságával), a hirtelen jött pénz és siker egyre mélyebbre juttatott, hiába figyelmeztette saját bevallása szerint (liberális) pártfogója, Klár Zoltán<sup>101</sup> és (népi) jóakora, Illyés is több ízben.<sup>102</sup> De hiába próbálta „a fiút” rendbe szedni, vidékre küldeni (urbánus) mecénása, Hatvany Lajos is, aki hol (a népi) Sinka Istvánhoz Vésztőre, hol (a szintén népi) Szabó Pálhoz Biharugrára,<sup>103</sup> hol pedig Huszár

getni, aki már teljes egészében ismeri az életet, és nem törődik semmivel.” Idézi: Csontos Péter, *Élve is megdicsőült lélek* (*Elhangzott a Sértő Kálmán Emléktársaság 2005. október 1-én koszorúzással egybekötött megemlékezésén*) = „Holtan is, mindörökké él”..., 85. Sértő labilitását saját maga sem palástolja a Márciusi Fiatalok kapcsán: „az én egyéniségem nagyon is hajszálon függött ezek között a fiatalemberek között. Beszéltem zsidóval, kereszténnyel, kommunistával, szocialistával, keresztényszocialistával, októbristával, radikálissal, horogkeresztessel, üdvhadseregbelivel és anarchistával.” Sértő, *Három év az aszfalton...*, 204.

98 Lengyel, i. m., 133.

99 Gellért, i. m., 110. Medvigy i. m., 370.

100 PIM, V. 3482/98. Sértő Kálmán – (versfüzete) – Olaszliszka 1936. VIII. 22. – Olaszliszka 1936. X. 17.

101 Sértő, *Három év az aszfalton...*, 257, 275.

102 Illyés Gyula: *Sértő Kálmán*, Nyugat, 1941/7. Sértő válaszleveléhez és válaszverséhez: *Hírért megcszenvedtem...*, 291–293. Sértőt saját beszámolója alapján sem lehet a munka hősnéne nevezni, hiába hangoztatta mindkét oldal egykori fizikai munkásságát. Féjának bár sikerült állást szereznie számára a MAVART-nál (a válság alatt, Bajcsy-Zsilinszky miniszteri tanácsos ismerősének segítségével), hamar otthagya a fizikailag megerőltető munkát, hasonlóan, mint a Hatvanynak köszönhető útépitést (*uo.*, 200–202.), de a lakhatásért cserébe nyújtandó kerti munka (Huszár Károlynál) is derogált neki. *Uo.*, 213–215. Vö. Sértő Kálmán, *Dologtalan legény verse* = Uő, *Esett a hó...*, 21. Féja véleményéhez: Féja, *Szabadsapat...*, 286–288.

103 Medvigy, i. m., 366. Szabó Pál, *Levél Hatvany Lajoshoz* = *Levelek Hatvany Lajoshoz*, szerk. Hatvany Lajosné, Bp., Szépirodalmi, 1967, 452–453.



Károlyhoz Pest környékére, vagy az *Az Est*-konszern tulajdonos-főszerkesztőjéhez, Miklós Andorhoz Tahiba próbálta kimenteni az egyre öntudatosabb költőt.<sup>104</sup> Sértő maradni akart és maradt is a „morálisan romlott” és „politikailag bűnös” fővárosban,<sup>105</sup> folytatva korábbi életmódját. Örök témát szolgáltatott mértéktelen italozását nemcsak írásaiban örököltette meg, de néha pedáns módon „fogyasztási naplót” is vezetett. Az 1938-as, januári adatok például arról adnak számot, hogy 586 nagyfröccsöt, mintegy 80 liter bort fogyasztott csak ebben a hónapban (egyéb italai mellett). Emellett a nyilas apológia sem tagadja, hogy „sohasem tudta levetkőzni, sohasem tudta elfojtani magában – ha a szebbik nem közelébe jutott – elszabadult, gátlás nélküli vágyát, amely veszedelmesen ferdült, hajolt már az aberrációk felé is”. Mindezek következtében aligha meglepő, hogy 1934-ben már klinikán ápolták két hónapig,<sup>106</sup> amit 1935-ben újabb hasztalan kúra követett.<sup>107</sup>

Gellért vélhetően pontosan regisztrálta a költő kettős életét és társaságait: a pénzszágra mindig köré gyűlő kocsmaslepp mellett „szegény, furcsa, ágról szakadt művészek, vagy félbemaradt karrieriek, elkönnyelműsködött egzisztenciák” az egyik oldalról, a harmincas évekbeli Budapest felkapott, divatos – és drága – szórakozóhelyei, a *Fészek klub*, a *Kolibri bár*, *Moulin Rouge* a másikról. A fiatal költőt Egyed Zoltán<sup>108</sup> színházi újságíró vezette be „a bárók, lokálok és a színházi öltözők világába”,<sup>109</sup> ahol megismerkedhetett neves színészekkel: Rózsahegyi Kálmánnal, Sólyom Jankával (akibe rögvést bele is szeretett), Vi-

104 *Hatvany Lajos levele Kárpáti Aurélnak* [Budapest, 1932. október 12. előtt] = *Hatvany Lajos levelei*, szerk. Hatvany Lajosné, Rozsics István, Bp., Szépirodalmi, 1985, 345–346.

105 A „romlott város” már az antik pásztorköltészetben megfogalmazott toposza a modernitás korában újabb jelentésrétegekkel gazdagodott, Magyarországon pedig határozott politikai olvasatot nyert. Ekképp a hirtelen világvárossá nőtt Budapest a sokrétű (nyelvi, etnikai, szociokulturális stb.) idegenség szimbólumává vált, e képzetársítás pedig Horthy híres beszédével a „bűnös város” politikai asszociációval („oktobrizmus”, baloldaliság, forradalmiság) telítődött fel a két világháború között. A modern Budapest tapasztalattörténetéhez: Gyáni Gábor, *Budapest – túl jön és rosszon: A nagyvárosi múlt mint tapasztalt*, Bp., Napvilág, 2008.

106 A fogyasztási kimutatást fakszimilében közli: Gellért, i. m., 99. Sértő vonzódásairól: *uo.*, 75. A költő kórházi életmódja nem sokban különbözött a kintitől, így ápolása is idejekorán véget ért. *Uo.*, 80–82.

107 Medvigy, i. m., 366., 368.

108 Egyed Zoltán (Választút, 1894. április 19. – Bp., 1947. június 8.): lapszerkesztő, kritikus, színpadi szerző. Nagyenyeden érettségizett, Kolozsvárott járt egyetemre, végigharcolta az első világháborút. 1921-től Budapesten foglalkozott újságírással, többek között a *Reggel*-ben és az *Esti Kurír*-ban jelentek meg színikritikái. 1924-től rendszeresen írt a *Színházi Élet*-be. Rövid ideig a *Rivalda* című lapot szerkesztette (1919). 1938 és 1944 között a *Film-Színház-Irodalom* című hetilap főszerkesztője volt. 1937-ben fél évet Hollywoodban is eltöltött. 1944 végén a nyilasok Sopronkőhidára vitték, ahonnan betegen tért haza. 1945 után egyre kevesebb cikke jelent meg. Egyed a nyers, szókimondó újságírói stílust honosította meg a színikritikában; eredeti fordulataival, különösképpen kifejezéseivel népszerű volt. Különösen az 1940-es években volt a magyar színházművészet irányadója. Több egyfelvonásost, kabarétréfát és háromfelvonásos művet írt. *Magyar Színházművészeti Lexikon*, főszerk. Székely György, Bp., Akadémiai, 1994. <http://mek.niif.hu/02100/02139/html/sz06/35.html>. (Letöltve: 2014. október 25.)

109 Medvigy, i. m., 366.

dor „Ferikével”, Keleti Lászlóval és Jávor Pállal. Az éjszakai élet közönsége „ovációval fogadta az attrakciót: paraszt a lokálban!” A „megkötyagosodott”, „pojácává” lett „egzotikum” pedig adta, amit vártak tőle és már egy „paraszt-kabaré” ötlete is komolyan körvonalazódott.<sup>110</sup> Eközben hónapokig nem volt lakása, kocsmákban lakott, és viselkedése is egyre kiszámíthatatlanabbá vált. 1935 áprilisában haldokló édesapjához kéri Bissére, de hiába kap pénzt az útra szerkesztősegeitől, Pesten marad és versben búcsúzik el – végül életben maradó – édesapjától. Ezt a forgatókönyvet édesanyjával és egyik szerelmével is eljátszotta egy hónapon belül, majd 1939 májusában sem látogatott el édesanyja halálos ágyához (a begyűjtött honoráriumelőlegek ellenére).<sup>111</sup> Nőekkel való kapcsolatát egyébként is beárnyékolta hibás önértékelése, valamint ezzel összefüggésben az őt övező alapvetően antropológiai jellegű érdeklődés.<sup>112</sup> Mint későbbi barátja fogalmazott, a lokálokból megismert dámák „siettek az egzotikum közelébe, fogadták a bókölést, udvarlást, de riadtan szaladtak el előle”, amint a „vadember” közeledni próbált.<sup>113</sup> A költő a fizetett szerelemben keresett vigaszt, aminek következtében beteges természetét vérbaj tetézte.<sup>114</sup> 1935 decemberében tűnt fel életében legkomolyabb kapcsolata, Koczán Lajosné, született Szabó Gizella, vagyis „sánta Gizi”, egy gyanús körülmények közt élő, bicegő, elvált, negyvenes asszony, akit Sértő egyik versében aradi menekült postakezelőként mutat be, aki „Kémkedett magyarok javára, / egy csendő ezredet megmentett, / Teher lett Romániára”.<sup>115</sup> Nemsokára a nő Röck Szilárd utca 7. szám alatti bérlakásába – Ignótusék tőszomszédságába<sup>116</sup> – költöztek, ahonnan előbb a Kender utcában, majd – egy szétköltözés után – egy Víg utcai garnizálodában, végül egy Dob utcai lakásban rendezkedtek be.<sup>117</sup> Noha Sértő nem változtatta meg életmódját és erőszakos természetének gyakran a nő látta kárát, a maguk módján végig „együtt maradtak”.<sup>118</sup>

A visszaemlékezések arról vallanak, hogy a harmincas évek második felében fogyni kezdett a levegő az ápolatlan külsejű, kontrollálhatatlan, egyre lej-

110 Gellért, i. m., 77–83. Sértő, *Három év az aszfalton...*, 248–250.

111 Gellért, i. m., 90–96., 167–169.

112 Másrészt, miközben Sértő folyamatosan reflektált saját – parasztprofiliájához illő – esetlenségeire, részletekben gazdag, szenzációjaházas beszámolóiban maga is antropológusi szerep-körben tetszelgett, pellengérré helyezve például a kikapósnak beállított „úriasszonyokat”, vagy a hebehurgyának láttatott „művészfeleslegességeket”, sőt még saját családjának a beszédét is fonetikusán („parasztosan”) idézi. Lásd: Sértő, *Három év az aszfalton...*

113 Gellért, i. m., 85.

114 Szitnyai, i. m., 96.

115 Idézi: Medvigy, i. m., 366.

116 Bár Ignótus Pál 1933-tól Budán élt, édesanyja csak 1937-ben költözött el a Röck Szilárd utca 6.-ból. Lásd: Ignótus Pál, *Csipkerózsa: budapesti és londoni emlékek*, s. a. r., az előszót és a jegyzeteket írta: Nagy Csaba, Bp., Múzsák, 1989, 207. és Uő, *Vissza az értelemhez...*, 97–98.

117 Gellért, i. m., 150–154.

118 A Sértő-legendárium szerint (melynek ezen a ponton vélhetően hihetünk) nemcsak napokra, hetekre, de olykor (vö. pl. Olaszliszka) hónapokra is eltűnt „Gizi” látóköréből anélkül, hogy életjelet adott volna magáról.

jobb csúszó költő körül, aki elveszítette mind báró pártfogója, mind a radikális reformerek, mind pedig a bulvárlapok támogatását. Rónai Mihály emlékei szerint a *Pesti Napló* mindig kiadta a verseit, „még a rosszakat is”, ám Sértő botrányos viselkedése egyre elviselhetetlenebbé vált. „A munkatársaktól az altisztekgig kunyerált rimánkodva itatra” a különböző szerkesztőségekben, „őstehetség-nimbusza” pedig erősen megkopott a józsefvárosi becsületvesztőkben.<sup>119</sup> Talpassy Tibor szavaival: „máról holnapra probléma lett számára, hogy verseit elhelyezze”,<sup>120</sup> ráadásul Hatvany mellett elveszítette másik támaszát, Egyed Zoltánt is. „A vadember utóbb túlságosan vadnak bizonyult, ezért lassanként a színházi újságíró levette róla a kezét. [...] Utóbb a lokálokba már be sem engedték, teljesen a kiskocsmákba szorult, és mázsás vásárcsarnoki kofák körül sündörgött.” Végül pedig „züllöttsége folytán még a *Társadalmunk* szerkesztője [Klár Zoltán – B. Á.] is megszakította vele a kapcsolatot, midőn pedig elérkezett az ideje, hogy a népi írók szabadcsapatba tömörüljenek, Sértőt törölni kellett a listáról” – fogalmaz Féja.<sup>121</sup>

Bár a kapcsolati háló beszűkülését valószínűsíthetjük, a költő publikációs nehézségeit a népi írók bibliográfiája nem erősíti meg. Amennyiben a nyilas fordulatig megbízhatónak tartjuk ezt az alapmunkát és évekre bontjuk az ábécésorrendbe szedett közléseket, éppen hogy egyfajta növekedési rátát állapíthatunk meg 1932 és 1938 júniusa között. E mintába illeszkednek az 1938 első feléből származó megjelenések is, melyek arról tanúskodnak, hogy a költő – a népiek körében bevett módon<sup>122</sup> – nem pártpreferenciák mentén választotta ki fórumait. Ekképp lehetséges, hogy „köpönyegfordításának” előestéjén egyszerre publikált a honi szociáldemokrácia reprezentatív folyóiratában, a *Népszavában* (6), a Bajcsy-Zsilinszkyhez köthető *Szabadságban* (6), a kisgazdapárti *Független Kisgazdában* (8) és Az Est-konszernhez tartozó *Pesti Naplóban* (3) és Az Estben (2).<sup>123</sup> Ezek persze továbbra sem „szakmai” (irodalmi) sikerek voltak. Sértő helyzetét Poszler György foglalja össze lakonikus tömörséggel: „Ha őstehetségből tehetséggé lenne, verselőből költő, megkapaszkodhatna. De nem lesz. Sértetté válik – göggel kompenzálja. Frusztrálttá válik – agresszivitással kompenzálja. Így találják meg a nyilasok”, akik megtanítják néhány egyszerű „igazságra”.<sup>124</sup>

119 Rónai, i. m., 531. Megerősíti: Szitnyai, i. m., 97.

120 Talpassy, i. m., 271. Megerősíti: Féja, *Szabadcsapat...*, 292.

121 Féja, *Szabadcsapat...*, 292–293. Későbbi – sokat kritizált – visszaemlékezésében Féja úgy fogalmaz, Sértőt a „polgári kozmopolitizmus” tette tönkre. Féja, *Lapszélre...*, 287–288. A figyelem csökkenését megerősítik a legújabb kutatások: „A feltűnését követő négy évben állandónak mondható figyelem Sértő iránt 1936-ra elapadni látszott: ebből és a következő évből is csak egy-egy vele foglalkozó szövegről tudok, bár írásai folyamatosan jelentek meg különböző lapokban.” Lengyel, i. m., 141.

122 Vö. pl. Kodolányi János, *Esti beszélgetés*, Bp., Magyar Élet, 1944, 8.

123 Varga Rózsa, Patyi Sándor, *A népi írók bibliográfiája. Művek, irodalom, mozgalom 1920–1960*, Bp., Akadémiai, 1972, 198–207.

124 Poszler, i. m., 50. Kovács Imre szavaival: „Verseket írt Sértő Kálmán, költő volt, s ha annak ismerik meg, költőként fogadják, akkor talán más lett volna az élete, de a város ráütötte az

Sértő nyilas korszaka 1938 májusában kezdődik, amikor is – életrajzírója szerint egy volt katonatárs, szélsőjobboldali lapoknak dolgozó sztárrikkancs kapacitálására<sup>125</sup> – „katonás, kemény léptekkel” átmaszírozott az Andrássy út 60.-ba Fiala Ferenchez, aki rögvést el is foglalta életében a Hatvanyval való szakítás óta megüresedett apafigura helyét.<sup>126</sup> Korábbi emlékei szerint a szélsőjobboldal már a harmincas évek első felében kacérkodott vele, mint fogalmaz, „a horogkereszt akkor kezdett Magyarországon holdkóroskodni. Engem is hívtak ebbe a társaságba. Én azonban egészséges ösztönömmel fütyültem rájuk”.<sup>127</sup> Gyurgyák János négy okban véli megragadhatónak, hogy 1938-ban miért jártak sikerrel. Elsőként a valamilyen (anyagi, mentalitásbeli, kulturális stb.) formában bizonyára korábban is megfogalmazott, ám masszívan faji alapra ekkor helyezett „zsidó kötődéstől való szabadulást” kell megjegyeznünk. Második okként Sértő „felpörgő” politikai-gazdasági-társadalmi radikalizmusát említhetjük, melyhez a népiek korántsem egységes, elsősorban „identitásformáló” csoportjánál dinamikusabb társaságnak ítélte meg az éppen politikai áttörésre készülő *Hungarista Mozgalmat*. Harmadik érv (az elsőhöz kapcsolódóan) az antiszemitizmus kortünete volt,<sup>128</sup> negyedik pedig „egyszerűen anyagi jellegű”.<sup>129</sup> Gyurgyák érvelése az anyagiak kapcsán megbicsaklik és a pénzügyek elemzése helyett az irodalmi elismerésnél köt ki. Illyés és Babits kritikája kapcsán láthattuk, Sértő valóban küzdött művészi teljesítményének

őstehetség bélyegét és ezzel megpecsételte Sértő Kálmán sorsát.” Kovács, *Sértő Kálmán...*, 352–353.

125 Vö. Sértő Kálmán, *A rikkancsok királyának* = Uő, *Esett a hó...*, 40. A fővárosi lapterjesztést már a századelőn komplett rikkancshadseregek végezték, szinte katonai hierarchiában, és szigorúan beosztott körzetekben. A komoly konkurenciaharc okozta szenzációhajhászást szabályozásokkal próbálták a hatóságok koordinálni (több-kevesebb sikerrel). „A főrikkancsok között voltak kifejezetten gazdag emberek is [...]. Ők foglalkoztatták a közönséges rikkancsokat – volt, aki ötvenet – napibérért, amely viszont nyomorúságos megélhetésre volt csak elegendő. [...] Az 1930-as évek elején Az Est lapkonszernjének hat és félezer alkalmazottja közül 6100 fő volt a terjesztő.” Buzinkay Géza, *Bulvárlapok a pesti utcán*, Budapesti Negyed, 1997/2–3, 16–17., 31–44. Talpassy Tibor szerint ugyanakkor Sértőt nem az említett „testvér” (Kovács László), hanem Fiala Ferenc nyerte meg „az eszmének” egy kávéházban. Talpassy, i. m., 272.

126 Sértő előszavában Fialának ajánlja második kötetét (*Esett a hó*), de még a Püskiéknél megjelent *Gyászjelentésben* is dedikál neki verset (*Vándorbot és barát*, 65), eléggé zavarba ejtő módon, hiszen ugyanitt Veres Péternek, Németh Lászlónak és Püski Sándornak is ajánl költeményeket (61., 70., 35.). Végredeleiben művei kiadójaként szintén Fialát nevesíti, de számos egyéb írásában is hitet tett a nyilas politikus mellett.

127 Sértő, *Három év az aszfalton...*, 199. Festeticsék állítólag 600 pengős havi fizetést ígértek neki, ha átáll. PIM, V. 4731/8. Rónai ugyanakkor átmenetet sejtett 1947-es visszaemlékezésében: „Ekkor került a nyilasokhoz, vagy félig már akkor is ott volt, csak vissza-visszajárt? – kínálgatta: tolla-lelke már csakugyan kapható volt már szegénynek.” Rónai, i. m., 532.

128 Sértő „második apja”, Hatvany Lajos épp egykori védence új világnézetének köszönhetően távozott az országból. 1939-ben már Párizsból tagadta meg „a fiút”: „Érzést, barátságot adtam érdemteleneknek. Még Sértőnek is.” *Hatvany Lajos – Földessy Gyulának [Párizs, 1939. július 3.] = Hatvany Lajos levelei...*, 345–346.

129 Gyurgyák, *Szélsőjobboldaliság a népi mozgalomban...*, 455–456.

elismer(tet)ésért, melyet nem kapott meg az őt egzotikumként találó liberális köröktől. Okkal merül fel ugyanakkor a kérdés: hogyan is kaphatta volna meg, ha írásait nem szépirodalmi fórumokon mérettette meg, ráadásul Sértő saját magát *brandesítette* kész – tehát nem fejlesztendő – „őstehetségként”, legalább is egy pontig (a parasztkabaréig)? Az anyagiak megítélését a költő halála után kölcsönös egymásra mutogatás jellemezte. A népiek a hungaristák garasoskodásait hangsúlyozták – Sinka Hubay Kálmán *Magyarságának* 3–10 pengős vershonoráriumait emlegette<sup>130</sup> –, míg a nyilasok a zsidók által kiszipolyozott költő képét erősítették úton-útfélen. Utóbbiak – miközben elismerik, hogy Az Estnél és a Pesti Naplónál „Sértő Kálmán mindig szép honoráriumot kapott” – az Összetartás húszpengős utalványairól értekeznek, noha Sértő szájába adják a szavakat, miszerint körülbelül 120 pengő volt az átlagos havi jövedelme a negyvenes évek elején.<sup>131</sup> Ami a korábbiakat illeti, a harmincas évek közepén Sértő maga tudatja olvasóival, hogy: „sok pénzem volt. Nyolcvan pengőt kaptam karácsony előtt négy versért”,<sup>132</sup> sőt 1939-ben sem fogalmazott másképp (elkötelezettségét demonstrálandó): „ott hagytam tizenöt napilapot, öt hetiújságot és hét folyóiratot, ahol annyi pénzt kerestem, amennyit akartam”<sup>133</sup> – túloz „sértőkálmánosan”.

Bármi is volt pálfordulásának oka, Sértő ezúttal sem változtatott önpusztító szokásain. „A bor lett minden ideálom” – fogalmaz végtelenül őszintén.<sup>134</sup> 1939 májusában és októberében mégis részt vehetett a Zeneakadémián megrendezett *Turul irodalmi esteken*, többek között Erdélyi József és Sinka István társaságában.<sup>135</sup> 1939 telén azonban ismét kórházba került, ezúttal tüdő- és gégebajjal, valamint hallásproblémákkal,<sup>136</sup> sőt nem sokkal később önkézevel próbált véget vetni életének.<sup>137</sup> A nagypolitika fordulatai, a revíziós sikerek mindazonáltal rá is jó hatással voltak, sőt 1941 tavaszán eljutott Erdélybe, ahol a *Magyarság Útja* finanszírozásával és az állítólag „fiatal népi írókat pártoló” *Olympos Irodalmi Társaság* szervezésében Kolozsváron vett részt irodalmi esten. Az út nem sikerült valami fényesre, mondhatni kölcsönös idegenkedéssel viseltettek egymás iránt a multikulturális környezetben szocializálódott helyiek és a toleránsnak aligha mondható „anyás” nyilasok. Sértő például arról értekezett be-

130 Sinka István, *Szelíd és egyszerű levél Fiala Ferenchez*, Magyar Élet, 1941, augusztus. Újraközl: *Hírért megszenvedtem...*, 358. Vö. Gellért, 130., illetve Rónai, i. m., 532. (Rónai szerint pontosan annyi pénzt adtak neki a nyilasok, hogy tovább ihasson.)

131 Gellért, i. m., 112., 130., 229.

132 Sértő, *Három év az aszfalton...*, 219.

133 Összetartás, 1939, január 15. Idézi: „Holtan is, mindörökre él”..., 86.

134 Sértő Kálmán, *A borról* = Uő, *Esett a hó...*, 64.

135 MNL OL, K 612 „Könyomatos”, Magyar Országos Tudósító (1929–1948). 1939. május 3., 4.; május 6., 16.; október 20., 7.; október 27., 12.

136 Itt hasonlóan viselkedett, mint korábban. „A kórházból kiszöktem, mert nagyon jól bántak velem, rettenetes sok szeszt hoztak be a testvérek, úgyhogy több bort ittam, mint kint, nem bírtam” – vall Árkossyné Szabó Máriának írt levelében. Közli faksimilében: Gellért, i. m., 179.

137 Uő., 186.

számolójában, hogy a magyar munkásság szabadságát az „oláhok” is megadták volna, ha „a zsidóság le nem fizette volna őket”,<sup>138</sup> míg Gellért szerint „ugyanilyen fogadtatást és vendéglátást – mint Kolozsvárott – kaphattunk volna, mondjuk, a Fülöp-szigetek akármelyik városában is”. Sértő közismert antiszemita retorikával minősíti Csonka-Magyarországra „beszivárgott” írónak Nyíró Józsefet (aki szerint fizetett kormánypárti bértollnok) és Tamási Áront (aki nem fogadta köszönését).<sup>139</sup>

Ami költői teljesítményét illeti, szakmai berkekben „csak a *Gyászjelentés* keltett komolyabb kritikai érdeklődést”, a szélsőjobboldalhoz kötődő két kiadvány (*Esett a hó*, *Aranykenyér*) „minimális figyelemben részesült”.<sup>140</sup> Ebben az időszakban a kiadói<sup>141</sup> és az írásainak helyet biztosító lapok<sup>142</sup> támogatták legintenzívebben a költőt, akinek egészségi állapotán az Erdélyi József által kezdeményezett *Tücsök Irodalmi és Művészeti Szövetkezet*, Fiala Ferenc nyilas sajtopotentát, Endre László Pest megyei alispán és még néhány kevésbé közismert jóakaró igyekezett javítani, nem sok sikerrel. 1941. június 13-án, a *Magyarság Útjában* jelent meg Sértő utolsó cikke,<sup>143</sup> melyben bejelentette újabb – ezúttal kúra jellegű – erdélyi útját. Mire azonban a lap megjelent, Sértő Gyalun megírta utolsó, beszédes című versét (*Fájna itt meghalni*). Hiába volt ugyanis a helyi

138 „A zsidók visszakívánják az oláh uralmat.” Sértőt idézi: Gellért, i. m., 219. Érdemes összevetni Sértőék hűvös fogadtatását a – többek között – Németh László, Veres Péter és Kodolányi János részvételével Kolozsvárott megrendezett népi irodalmi est (1940) sikerével: Kodolányi, i. m., 191–194.

139 „Ki az a Helikon, hogy »engedélyt« kérjünk tőle?” – fortyant fel például Nyíró javaslatán, hogy kérjék a neves irodalmi társaság segítségét, akik „irigyek és féltékenyek”. Az erdélyi úthoz: Gellért, i. m., 205–222. Sértő ebben a korszakában már teljesen elrugaszkodott a földtől saját szépirodalmi súlyát illetően. Miközben Babitsot „lábatlankodó” „szobaforradalmár”-nak és „hisztérikazseni”-nek bélyegzi (*Babits Mihályhoz* = Uő, *Esett a hó...*, 53.), komolyan hitte, hogy őt halála után nagy költőként fogják tisztelni. Vö. például Sértő Kálmán, *Köhögök* = Uő, *Gyászjelentés...*, 76. Hasonló „öntudata” volt politikai síkon is. Egy jellemző példa: „Van négy hatalmas ujságjuk: / Csillag lehulltam hozzájuk, / Versekkel sok fényességgel / [...] De nem vettek tőlem verset.” Sértő Kálmán, *Kormánylapoknál* = Uő, *Gyászjelentés...*, 49.

140 Lengyel, i. m., 147.

141 A Bolyai Akadémia sorozatában megjelenő, 1940-es *Gyászjelentés* a népiek fő kiadója, Püski Sándor jegyezte felelős kiadóként, aki tehát nem találta vállalhatatlannak a nyilas költőt. A kötetben egy antiszemita versrészlet található: „Amíg élek, itt senki sem szeret, / Itt délcegen csak a mágnes mehet, / Vagy szivarozva feszítő zsidó, / Nagy előttem az ellenlégio.” Sértő Kálmán, *Kikelet felé* = S. K., *Gyászjelentés...*, 74. Ezzel szemben az egyik, e kötetben szereplő politikai gúnyvers alighanem éppen a cenzúra áldozata lett: „Az én ellenfelem igen derék ember, / Mert az adóssága nagyobb, mint a tenger, / Kettőnek tartozik, fűnek és a fának, / Azokon belül a kerek nagy világnak. / Aratni szeretne, ahol más vetett el, / Csúnya bígamiát hatszor követett el, / Vagyis igen tisztelt választó polgárok, / Sáros a lelke, mint eső után árok. / Ha kell magyar, ha kell: zsidó, ha kell: / Egykanálnyi vízben megfojtana népet.” Sértő Kálmán, *Enyhe vánd* = S. K., *Gyászjelentés...*, 50. Nem kell elmélyült poétikai tudás, hogy rájöjjünk a felsorolás utolsó tagjára: „ha kell: német”. (Az általam tanulmányozott kiadásba ceruzával be is írta egy jóakaró könyvrongáló.)

142 Ezek jobbára nyilas lapok, például: *Összetartás*, *Magyarság Útja*, *Pesti Újság*, *Nemzetőr*.

143 Gellért, i. m., 239.

iparos asszony gondozása, a költő ezúttal sem tudott megbarátkozni a zord erdélyi milióval – Talpassy szerint inkább a szeszvonással<sup>144</sup> –, egészségi állapota pedig nemhogy javult volna, tovább romlott és június 15-én reggel holtan talált a „magyar Villon”-ra<sup>145</sup> gazdasszonya. Holttestének hazaszállítását a *Nyilaskeresztes Párt* vállalta magára, ők szervezték grandiózus temetését is, melyhez az említett lapokon túl a *Turul Szövetség* és a Székesfőváros is hozzájárult.<sup>146</sup> A nyilas propagandarendezvénynek is tökéletesen beillő gyászszertartást Paczolay György református lelkész, nyilas képviselő végezte 1941. június 21-én a Kerepesi úti temetőben, nagy tömeg előtt.

\*

Jóllehet Sértő sem 1938 előtti korszakában (amikor antropológiai mutatóványként menedzselte magát), sem nyilas érájában (amikor a politikum dominált munkásságában) nem szépirodalmi teljesítményével vívta ki népszerűségét, irodalmi örökségéért rögtön megindult a marakodás a népi és a nyilas potentátok között.<sup>147</sup> Előbbiek szerint élete végén Sértő azt tervezte, hogy a Dunába dobja nyilas kitűzőjét,<sup>148</sup> míg utóbbiak a költő végrendeleteit lobogtatták, melyekben konzekvensen a *Nyilaskeresztes Párt* szerepel örököséként. Gyurgyák János szavaival: „a hungaristák okkal-joggal tekintették a költőt saját halottjuknak, hiszen utolsó könyveit ők adták ki, az *Összetartás* című nyilas lapnak Sértő az egyik vezető publicistája volt, verseit Hubay Kálmánnak, Fiala Ferencnek és más hungaristáknak dedikálta, előszót írt Rátz Kálmán antiszemita könyvéhez stb.”<sup>149</sup> Mivel azonban a népi mozgalom sohasem volt egzakt határokkal, tagsággal bíró politikai alakulat, Sértő pedig aligha tartozott a fősodorhoz, fel lehet vetni a kérdést: tagja volt egyáltalán „őstehetségünk” a népiek amorf közösségének és amennyiben igen, pontosan miben nyilvánult meg „tagsága” és mikortól datálható a Féja által említett kizárás (ha valóban volt ilyen egyálta-

144 Talpassy, i. m., 273.

145 Erdélyi József nevezte ekképp búcsúversében. Újraközlí: *Hírért megszenvedtem...*, 355–355.

146 Gellért, i. m., 271.

147 Ez az életműkiadásban is megnyilvánult, ahol Püski Sándor Magyar Élet Kiadója és Bornemissza Gábor Centrum Kiadóvállalata vetekedett egymással. Végül utóbbiak bizonyultak gyorsabbnak és jelentették meg a 728 oldalas kötetet. *Sértő Kálmán versei*, szerk. Gellért Vilmos, Centrum, 1943. A filléres Nemzeti Könyvtár sorozat nyolcvanoldalas, Molnár Sándor által szerkesztett kötetében Sinka István és Erdélyi Józseffel együtt szerepelt. Lásd: *Három csillag...*

148 Sinka verziója szerint „nyilaskeresztes gyűrűjét”. Újraközlí: *Hírért megszenvedtem...*, 358. Gyurgyák egyenesen „legendának” tartja (*Szélsőjobbaldaliság a népi mozgalomban...*, 459.) ezt a nyilas apológiában is szereplő (Gellért, i. m., 232.) történetet. Sértő pártpreferenciái mindenestre a legkevésbé sem nevezhetőek stabilnak. Már említettük a kisgazdapárti Nagy Ferenc kapacitálását 1935-ből, de a hagyatékban is található egy Bajcsy-Zsilinszky Endrének címzett levél, melyben Sértő bejelenti, hogy kilép a Nemzeti Radikális Pártból, mert nem közli írásait a *Szabadság*. Lásd: PIM, V. 4731/1. Sértő Kálmán Bajcsy-Zsilinszky Endrének.

149 Gyurgyák, *Ezzé lett magyar hazátok...*, 396.

lán)? A válaszokhoz diskurzuselemzéssel, a korabeli folyóiratközlések alapos feltárásával juthatnánk közelebb.

Szabó Dezső megfontolandó értékelése szerint Sértő hányatott életútja nem kifejezetten „magyar sors” volt (ahogyan szinte mindenki emlegette a korban), mivel hasonló szociális háttérrel és problémákkal küzdő fiatalemberként nyugaton sem járt volna jobban. Vagyis Sértő „minden atomjában terhelt, gyógyíthatatlanul romlásra született, testében-lelkében abszolút amorális szerencsétlen öreg-fiatalember volt. [...] Versei közt kétségtelenül vannak jók és szépek is. De egészen komikus vitustánc az a mai konjunktúra kirakatában: hogy a magyar irodalom egyik múlhatatlan dicsőségévé fűjják fel. Egészen bizonyos: legjobb versei sem tudják ellenértékét adni a szörnyű élet egyetlen napjának sem, melyet megélt.”<sup>150</sup> Ha az alkati adottságokon túli fogódzkodókat keressük, alighanem Poszler György antropológiai metaforája a legtalálóbb. Eszerint a szociális, egzisztenciális, családi stb. nyomás elől Budapestre szabadult költő úgy járt, mint a felszínre hozott mélytengeri hal, mely a külső nyomás hiányában belülről, saját magát robbantja fel.<sup>151</sup> Sértő Kálmánnak még halála (temetése) is attrakciószámba ment, látványosság volt – éppúgy, mint ő maga.

A szerteágazó mellékszálakból remélhetőleg halványan az is kirajzolódni látszik, hogy Sértő élete nem csupán saját megítélése, besorolása miatt (valamint mentalitástörténeti szempontból) érdekes, hanem – önmagán túlmutatóan – a Horthy-korszak kulturális és politikai életének összefüggéseit illetően is. Elsősorban a népi-urbánus vita túldimenzionáltságára gondolhatunk ehelyütt,<sup>152</sup> melyet 1928-tól datál a szakirodalom, 1933 és 1938 közti csúcsponttal.<sup>153</sup> Mint láthatjuk, épp erre a fél évtizedre esett Sértő feltételezett népi korszaka, melyben urbánus patrónusainak is köszönhetően a korabeli közélet ismert alakjává vált. De hogyan és pontosan milyen közös célokért működött együtt a fajvédő Bajcsy-Zsilinszky Endre, az urbánus (polgári radikális) Hatvany Lajos és a népiek számos képviselője? Ezekre a kérdésekre csak további kutatások adhatnak kielégítő választ.

150 Szabó, *Sértő Kálmán és a magyar sorsverekli...*, 98–99. Borbándi Gyula szavaival: Sértőnek „ígéretes volt az indulása, de tehetségével nem tudván gazdálkodni és emberileg is gyenge lévén, magával ragadta a népies divat és az őstehetség kultusz, nem is neki való környezetbe került s amikor polgári támogatói hamarosan megunták és magára hagyták, az ellenkező végletbe, a nyilasokhoz ment, akik ugyancsak nem önzetlenül nyúltak a hóna alá.” Borbándi, i. m., 375.

151 Poszler, i. m., 50.

152 E megközelítés kritikájához: Veres Sándor, *A népi-urbánus ellentétéről*, NépiBlog, 2014. október 4. (online).

153 Lásd: N. Horváth Béla, *A népi-urbánus vitáról = A magyar irodalom története III.: 1920-tól napjainkig*, szerk. Szegedy-Maszácz Mihály, Veres András, Bp., Gondolat, 2007, 264., 265.

## 2. VÁZLAT EGY NÉPI RADIKÁLIS POLITIKAI KONCEPCIÓHOZ

### KODOLÁNYI JÁNOS MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS PUBLICISZTIKÁJA

„Sokat írtam jót is, rosszat is. A nyomor idején gyakran írtam kényszerből, megrendelésre, pénzért. Írtam lelki szükségből, írtam, hogy valamit tisztázzak akár a magam, akár a mások számára. De sohasem írtam olyat, ha szükségből, megrendelésre írtam is, ami a meggyőződésemmel ellenkezett” – emlékezett Kodolányi János 1944-ben húszéves publicisztikai munkásságára, előrebocsátva, hogy írónak, s nem újságírónak tartja magát.<sup>154</sup> Ritkán adatik meg az utókornak, hogy egy jelentékeny szerző egy korszak végén összegzi legfontosabbnak tartott közéleti tárgyú írásait. Kodolányi János megtette nekünk ezt a szívességet *Esti beszélgetés* című kötetével, s bár teljes publicisztikájának feltárása még mindig kutató(k)ra vár, talán nem felesleges vállalkozás górcső alá venni: mi az, amit a Telkin született író fontosnak tartott megjelentetni 1944-ben (is) az utókornak.

A félig-meddig értelmiségi szerepként megélt, ám elsősorban mégiscsak megélhetési okokból művelt újságírás korántsem volt egyedülálló a korban, gondoljunk akár Adyra, Máraira vagy éppen Kosztolányira.<sup>155</sup> Kodolányi eklektikus világszemlélete azonban érdekessé teheti számunkra ezt a napi robotot: „Lelkesedtem a szocializmusért, a nélkül, hogy magyarságomat egy pillanatra is kockáztattam volna. Ezért a szocialisták között »fasiszta«, meg »nacionalista« voltam. Lelkesedtem a magyarságomért, a nélkül, hogy szocializmusomat korlátoztam volna. Ezért a nagy magyarok között »bolsevista« s »felforgató« lettem. Zsidó lapokba dolgoztam, s a zsidók »vidékiek« s »budaszagúnak« tituláltak, orrukat fintorgatták. Írtam a nemzeti érzésű lapokba, s elneveztek »zsidóbérencnek« és »körúti sajtókulinak«” (9). Tegyük hozzá: eh-

154 Kodolányi János, *Esti beszélgetés*, Bp., Magyar Élet, 1944, 7. (Az írásban szereplő további – ugyanerre a kötetre vonatkozó – idézetek oldalszámát a főszövegben adom meg.)

155 Vö. Sipos Balázs, *A politikai újságírás mint hivatás*, Bp., Napvilág, 2004, 133–197. Kosztolányi Horthy-kurzushoz igazodó munkásságát elemzi: Bíró-Balogh Tamás, *Mint aki a sínek közé esett. Kosztolányi Dezső életrajzához*, Equinter, 2014. Kodolányi egyik 1939-es írásában (*A szellem válsága*) a „homo aestheticus” költőt is szóba hozza, aki megítélése szerint „legjobb alkotásaiban” mégis „homo moralis” (43).

hez az otthontalansághoz önmaga is hozzájárult, amennyiben – a népiek többségére jellemző módon – nem volt túl finnyás cikkeinek közlési helyét illetően: „A ház cégtáblájával, ahol ideig-óráig szállást kaptam, sohasem törődtem” (8) – fogalmazott, talán már azokra az időkre is gondolva, amikor múltjának valamely olvasatával el kell számolnia.

Érdemes tehát közelebbről megvizsgálni ezt az általánosításokkal terhelt harmadikutas identitást, már amennyiben többet akarunk mondani róla közhelyeknél. Kezdjük rögtön a sűrűjében! Kodolányi egyik 1938-as tanulmányában (*Népi és völkisch*) leszögezi, hogy a német „völkisch” mozgalomnak – a nemzetiszocializmus expanziós törekvéseiből adódóan – „kitágító” értelme van, míg a magyar népinek „megszűkítő” (134). Sajnálatos módon utóbbit nem részletezi, noha későbbi fejtegetései egyértelművé teszik, hogy az általa egységes tömbként kezelt parasztságra és a többi társadalmi csoport „megtért” részére szűkítené népiségét. Szűkítő nemzetszemlélet figyelhető meg „nép” és „nemzet” fogalmának szinonimaként történő használatából is, hiszen előbbi alatt mind a közbeszéd, mind pedig a politikai és tudományos diskurzus parasztot értett a korban. 1941-ben, a népi orgánumnak szánt *Tiszántúl* hasábjain Kodolányi amellet érvel, hogy még a nem magyar származásúak esetében is lehetséges az asszimiláció. Ehhez azonban a delikvensnek „fel kell szívnia magába az ősi szellemet [...], le kell vetkőznie magáról minden idegen, hamis kultúrhatást” (334). Mire gondolt pontosan idegen, hamis kultúrhatás alatt? Elsősorban az urbánus polgárságra, ahogyan *A szellem válsága* című, 1939-es írásában részletesen ki is fejti, hosszasan ostromozva a sznob, „nem magyar” világpolgárokat (vagy ahogyan 1941-ben fogalmaz: „ember-szabású kultúrmajmok”-at, 235), tagadva e réteg kultúrateremtő képességét is. Úgy véli, Cs. Szabó Lászlóék irodalompolitikai polgári diktatúrát művelnek, elnyomva a magyar népi erőket. Másrészt ebbe az érvrendszerbe illeszkednek a magyar falut megszálló és tönkretévő „idegen siserehadak”, vagyis a németiség és a zsidóság asszimilálhatatlan része (41), jóllehet „példák ezrei bizonyítják”, hogy az asszimiláció lehetséges. Nem is lehet ez másképp, hiszen „összeötvözött nép vagyunk, összesűrűsödik bennünk szláv és török, finnugor és jazig” – fogalmaz Kodolányi, aligha feledékenységből hagyva ki felsorolásából a fentieket (39).

A szerző népi múltszemlélete főképp az ősmagyarságból táplálkozik, egyaránt merítve a segédtudományaival megtámogatott őstörténet és a korban divatos fajbiológia eredményeiből, továbbá egyes – meglepően modern – néprajzi és filozófiai megközelítésekéből. Nézete szerint az ősmagyarokat mellérendelő törzsszövetség jellemezte, amit azonban a nyugati mételyként láttatott feudalizmus alárendelő hierarchiája váltott fel. Olvasatában az ősmagyarság évszázadokon keresztül „szánalmas, embertelen állapotnak” volt beállítva, s „a magyarság valami különös pszichoanalízisen esett át” (52), hogy ezt nemcsak elfogadta, hanem hirdette is. A Magyarországra került idegenek között megkülönböztet csatlakozottakat (kabarak, besenyők, székelyek stb.), behívot-



takat („hospesek”<sup>156</sup>) és bejötteket. „A bejöttek sora a galíciai bevándorlókkal zárul.” (55) – hangsúlyozza. A magyar középkor világát több nagyregényben<sup>157</sup> megidéző író szerint „a lélek befelé forduló misztikusságát” a felvilágosodás racionális, „antropocentrikus” világképe váltotta fel, ami a 20. század technikaimádatához és szellemi anarchiájához vezetett érvelésében. (191) Ebből következik, hogy „az ősi misztikus szellem és kultúra kincsei ott találhatók meg nagyobb mértékben, ahol a paraszti életformák még megvannak” (38). Kodolányi korának nemzeti (tehát népi) jellegét a reformációtól eredezteti. Az európai kultúra „idegen, hibrid habarék” (191), amit az összeurópai népi hullámnak kell váltania, benne a „szociális, de egyben magyar” honi megújódással. (148)

A népi fősodorhoz igazodva a probléma origójaként a földkérdést jelöli meg szerzőnk, melynek radikális megoldása honvédelmi, gazdasági, fajbiológiai és kulturális szempontból is üdvös lenne (a nép ősi életformájához való visszatérést elősegítendő). „Az igazi forradalom tehát: radikális konzervativizmus” – fogalmaz *Az írástudók és a nép* című 1938-as írásában (154). Ehhez a magyarságnak össze kell fognia, „tartozzék bármely társadalmi osztályba, bármely felekezetbe” (327). Németh László 1933-ban még maratoninak ítélte a küzdelmet,<sup>158</sup> amit Kodolányi 1941-ben – alighanem a zsidótörvények okozta őrségváltástól sem függetlenül – már nem tartott annyira reménytelennek. 1944-es ítéletében ugyanakkor – kiábrándulva a harácsolásba torkollott „arányosításból” – már finn példa szerint, tehát egyfajta belülről szárbá szökő népiséggel reformálná meg a magyar fiatalságot.

Ebből a radikális népi kultúrafelfogásából magyarázhatóak Kodolányi íróársairól papírra vetett vitriolos értékminősítései. Főképp Márai Sándor, Cs. Szabó László, Zsolt Béla, Herczeg Ferenc és Babits Mihály kap negatív kritikát (két kultúrpolitikus, Gerevich Tibor és Klebelsberg Kuno mellett), míg Szabó Dezső, Németh László és Bajcsy-Zsilinszky Endre általában elismerésben részesül. Természetesen a finom csipkelődések nem állnak tőle távol a népi írókat tárgyalva sem (például Veres Péter vagy Németh László esetében), de összességében a kötet elején idézett akoltudat a meghatározó: „valamennyien egy emse malacai vagyunk” (236). Egyik 1941-es cikkében Kodolányi a hazai „máraizmus” ellenében Pétain marsall Vichy-jének ’népi reneszánszát’ ünnepli, ám összességében a nyugati példák nem másolandó minták, hiszen „a létért való szorongást a világ minden irodalma közül a magyar fejezi ki a legtöretle-

156 Kodolányi nem szól nemzetiségükről, vélhetően a középkori Magyar Királyságba behívott nagyszámú német telepes miatt (akik aligha illettek volna koncepciójába). Kiss Géza *Ormán-ság* című könyvéről írt hosszú recenziójában a német „jövemények” kapcsán már a megszokott népi érvkészletet mozgósítja: „amíg a német törpe kisebbségben van a magyar faluban, szerény, csendes, szolgálatkész, alázatos, sőt magyarul is beszél. Amint a száma növekszik, követelőzni kezd” (39).

157 Vö. mindenekelőtt az alábbi művekkel: *Vas fiai* (1936), *Boldog Margit* (1937) és *Julianus barát* (1938).

158 Németh László, *Debreceni Káté*, Új Vetés, 1933/3, 1–2.

nebb egyöntetűséggel” (142). Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy aki ezeket a sorokat papírra vetette, elsősorban író, méghozzá a szó szépirodalmi értelmében. Innen nézve pedig már kevésbé meglepő holista létértelmezésének középpontja: az irodalmi mű „sem nem esztétikai, sem nem politikai, sem nem lélektani jelenség, hanem valamennyi együtt, az irodalmi mű az élet egy szerves, zárt formában való kifejeződése” (423).

Kodolányi külpolitikailag is osztozott a népiek általánosnak tekinthető felfogásában, vagyis „dunatáji” megújulást akart és a magyarság történelmileg kialakult vezető szerepével képzelte el a szomszédos népekkel való együttműködést. A kis népek megmaradásának előfeltétele értelmezésében a történelmi múlt és a „fajta” ismerete (ezért hangsúlyozza a hungarológia szerepét). A magyarság „összekötő erő”, hiszen beleépültek azok a „lelki komponensnek”, melyek a környező népekben külön-külön vannak meg (137). A korábbi nemzetiségi türelmetlenség „idegenből kevert” középosztályunk egy részének hibája, a kialakult helyzetet pedig két lépcsőben lehetne orvosolni: először ’belső revízió’ által meg kell erősíteni a magyarságot, majd együtt kell működni a környező népekkel (142). Bajcsy-Zsilinszkyhez hasonlóan<sup>159</sup> úgy látja, „a magyar népiség értelme és lényege azt diktálja, hogy álljunk a középeurópai népek újjászerveződésének élére, vigyük el a szabadság gondolatát” (137). A versengő nacionalizmusok korában tett – utólag naivnak mondható – megállapítása szerint, mivel egyrészt Nyugat és Kelet határmezsgyéjén vagyunk, másrészt a szomszéd népek „lelki rokonaink”, helyzetünk „a lehető legértékesebb, legkecsegtetőbb” (39). Emellett a rokon népek felé történő nyitást is pártolta, amelyből egy 30–40 milliós középhatalom víziója rajzolódott ki. Ugyanakkor nyugati propagandának tartotta a magyarság védőpajzs-szerepét, melyre a keresztény szellemiséget a vadkapitalizmus aprópénzére váltó Európa nem is méltó, mert elnyomja a népi erőt. („Ezt a szabadverseny-hangversenyt nem az ő eurázsiai dallamai számára rendezték”, 58.)

Kodolányi 1942-es ítélete szerint „a nagykapitalista zsidóság, az idegen arisztokrácia és a zagyva kispolgárság szövetsége sajátította ki és hamisította meg a szentistváni gondolatot” (402). A magyarság célja ezzel szemben csakis a megmaradás lehet. „Ha e harcban jó fegyver az az érv, hogy Európát védjük, ám éljünk vele, bár a tapasztalatok kellő értékre szállították ezt a fegyvert. És ha érv és fegyver, hogy Európa ellenére maradhatunk csak meg, hát akkor Európa ellenére kell megmaradnunk” – fogalmaz egyértelműen (49) a magyarság Janus-arcúságát emelve ki, hiszen „vannak Nyugatra néző magyarjaink” és „vannak Keletre néző magyarjaink” (404). Véleménye szerint irodalomban és politikában is inkább a keleti típus dominált, noha megengedi, alakulhatnak úgy a dolgok, hogy a nyugatiakra lesz szükség. Az általa igen tisztelt Németh László 1943-as szárszói (pápua) gondolatmenetét<sup>160</sup> megelőlegező végkövet-

159 Vö. a következő fejezettel.

160 „Tegyük fel – mondotta –, hogy van Új-Guineában egy párt, amely azt vallja, hogy Új-Guineának az angolokénak kell lennie. A másik szerint Új-Guinea csak a hollandok alatt lehet bol-



keztetése: „Van keleti bűvölet s van nyugati. Miért ne lehetne magyarbűvölet is a két fél között?” (404.)

A revíziókat – a hazai értelmiség jó részéhez hasonlóan – Kodolányi is üdvözölte, sőt az első bécsi döntés után folytatást várt, hogy „helyreálljanak a természetes kereskedelmi utak Észak felé” (175). Ennél fontosabb, hogy nemcsak a területet, hanem – s ez már közel sem volt általános vélekedés – a visszacsatolt embereket is üdvözölte, mivel „ők tisztábban, egyszerűbben, természetesebben s főképp bátrabban szemlélik a magyar világot, mint mi”. Ráadásul kint felnőtt egy új generáció és „ezt az új nemzedéket már nem lehet rászoktatni a mi neobarokk életformáinkra, alázatosan csúszó-mászó szolgaságunkra” (176). Fontos hangsúlyozni, hogy mindezt 1938 decemberében vetette papírra, míg például a visszacsatolást személyes élményként (is) megélő Márainak – mint láthattuk – egy évtized kellett a szomorú belátásokhoz. Kodolányi a külső revízió kapcsán sem felejtette a belső feladatokat és a kívül rekedt magyarságot képviselő Esterházy Jánost állítja példaként az anyaországbeli nagybirtokosok elé.<sup>161</sup> Ugyanakkor az erdélyi bevonulás kapcsán ő is Márai csapdájába esik, vagyis ugyanazt a Kolozsvárt véli megtalálni, amit diákkorában ismert meg. 1941-es revíziós állásfoglalása pedig már nemcsak a tömegpszichózis és a propaganda hatását, de a politikai ítélőképeség zavarait is tükrözi: „mindenki, aki az ezeréves független magyar birodalomnak akár csak egyetlen ősi csücskéről lemond, az romboló aknamunkájukat folytatja tovább” [ti. az urbánusokét] (325).

Aligha tagadható, hogy az igazabb világért, mindenekelőtt a parasztság társadalmi integrációjáért küzdő Kodolányi természetesnek tartotta egyes társadalmi csoportok politikai kirekesztését. Slachta Margit röpiratát például – melyben a politikusnő a zsidó birtokok kisajátítását fosztogatásnak bélyegezte – többször támadta és „elképesztő”-nek minősítette (423). Kodolányi a vágyott komplex (társadalmi-gazdasági-kulturális) megújulásában komoly szerepet szánt az államnak, üdvözölte például azon 1942-es rendeletet, mely szerint orvosi vizsgálatnak kell megelőznie a házasságkötést. Vehemens megfogalmazásában: a hadigazdaság minden materiális javát ellenőriz „és te azon sopánkodsz, azon háborogsz, hogy ellenőrzik menyasszonyod, vőlegényed egészségét? Adj hálát az államnak, hogy végre ezt is ellenőrzik” (339). Az etatizmus kortünetét aligha lehet ennél tömörebben összefoglalni, hiszen hálát adni Istennek, nem pedig az államnak szokás.

Ám Kodolányi nemcsak népesedéspolitikai reformokat ruházott volna az államra, hanem a kulturális élet koordinálását is. „A magyar könyvkiadás rendészeti kérdés, nem pedig kulturális” – fogalmazott (155), hiszen a „ponyva-

dog. S most föláll valaki, és azt kérdi: Nem lehetne Új-Guinea a pápuaké? Ez a – harmadik oldal.” Németh László, *Második szárszói beszéd [1943]* = Uő, *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi beszédek, tanulmányok, vitairatok*, Bp., DIA-Petőfi Múzeum, 2014, 1290.

<sup>161</sup> Esterházy ugyanis megelégedett az ötezer hold földjéből megmaradt nyolcszáz holddal és ezt tanácsolta az anyaországbelieknek is.

irodalom a polgári társadalom hibrid szellemének, kultúrzagyvalékának terméke” (209). A mozit is megszabadította volna a „kártékony, idegen szellemű tákolmányoktól” és a filmek többségét feketén jegyző „egy-két idegen film-írótól” (344), noha dühét nem rajtuk, hanem a szolgáltatásukat igénybe vevő ’írókon’ töltötte ki elsősorban. Kodolányi emellett a színházak árjásítását is üdvözölte. A „megújult” *Belvárosi Színház* nagy sikerrel játszotta a honi német-ség és az egyke ellenében írt *Földindulás* című drámáját, ám hamarosan itt is csalódní kényszerült: népi színház helyett álnépies giccsművek, hozzá nem értés, anyagi és szakmai csőd lett az új intézmény sorsa, az övé pedig a folyamatos perlekedés (például Márai Sándorral, Oláh Györggyel, Gogolák Lajossal, Lendvai Istvánnal, Németh Antallal, Mészöly Gedeonnal) és pereskedés (Erdős Lászlóval). Előbbiek közül kiemelkedik Máraival történő színvonalas pengeváltása (*Márai és a kultúra*) a nemzetnevelés ügyében (inkább ürügyén), míg utóbbi – az Erdős-per – az említett színházi siker kellemetlen hozadéka-ként jól érzékelteti Kodolányi zaklatottságát, hiszen személye ellen zsidók, né-metek, urbánusok, szociáldemokraták, fajvédők és nyilasok országos összees-kiűvészt, „népellenes” nagykoalícióját vizionálta.

A korszellem tehát Kodolányit sem hagyta érintetlenül, noha ugyanő el-ítélte a turanizmust („turanitisszel bódított romantika”, 405), a „nagy-fene népies magyarkodás”-t (141) és a „napisajtó sivár rotációs-magyarágát” (429). „A hétköznapi magyarságot akartuk és akarjuk” – fogalmaz egyértelműen (142). Imrédy Bélának címzett, *Irodalom és közélet* című írásában (1939) igen kri-tikusan nyilatkozott a magyar politikai kultúráról is. A mai politikus „meglepő keveset olvas, de annál többet ír és beszél. Viszont sem írni, sem szólni nem tud, mert hiszen magyarul sem tud” (205). Eklektikus felfogását mutatja, hogy 1941-ben még a „fajok öntudatra-ébredésének ragyogó tüzei”-ről értekezett a „német fajmítosz”-t is tárgyalva (49), egy évvel később az „árja” fogalmát már tudománytalannak minősítette, egy harmadik írásában pedig elég egyértelmű náciellenes hitvallást fogalmaz meg („egyetlen más népnél sem vagyunk alábbvalóak”, 326). Nem véletlen, hogy 1943-as *Zárt tárgyalás*<sup>162</sup> című novellá-jában a kommunizmus, a nemzetiszocializmus és a liberalizmus képviselője együttesen ülteti a főszereplőben felismerhető kiábrándult szerzőt a vádlottak padjára.

Míntha a saját korából történő kiábrándulás íve rajzolódna ki a fentiekből, bár az egyre borúsabb író reménykedik, hogy a világháború szenvedéséből „egy tisztultabb, szellemibb, igazabb” világ születik (10). Már 1940-ben azon töpreng egy álmatlan éjszakán, hogy nem lenne-e jobb hallgatni a bábeli zűr-zavarban és hazugságáradatban, míg 1941-ben a kritika semmitmondó „vattá-zott mondatai” miatt dohog, 1942-től pedig egyre inkább magányra vágyik. Hatkötetes történelmi regényen dolgozik, rossz lábával nehezen viseli a sikert, az állandó meghívásokat. Balatonakarattýára visszavonulva mély szakadékok feltételez saját maga és a világ között. Fákrol, felhőkről, csibékről, macskákról

<sup>162</sup> Kodolányi János, *Zárt tárgyalás [pamflet, cikkek]*, Bp., Turul, 1943.

szeretne írni, „vagy olyan igazságokról, amelyek méltók a tollra” (451). Korábban feltűnő – már-már komplexusos – frusztráltsága apátiába vált, az otthontalanság érzése hatja át írásait.

Milyen gondolataink támadhatnak Kodolányi második világháborús publicisztikáját olvasva? Mindenekelőtt szembeötlő, hogy invenciózus szerzőnk a „homo magus” transzcendens ősi gyökereit (a „lélek misztikus élményé”-t, 43) védő ’korszerűtlen’ felfogása élesen szemben állt a 20. század technicista, immanens modernizációs stratégiáival, jóllehet a kollektív életforma pártolása, a fogalmi esszencializmus és a világmegváltó szenvedélyesség számos közös pontot eredményezett. Kodolányi saját magát képtelennek tartotta a differenciált gondolkodásmódra („nincsen arányérzésem”, 11) és ebben aligha tévedett. Írásai hű tükrei a világháború politikai beszédmódjának és a korszak félrecsúszott problémafelvetéseinek. Ez a kommunikációs helyzet ugyanakkor a másik oldalról is megfogható, sőt megfogandó: ekképp szövegei az értelmiségi felelősséget is felvetik a politikai közbeszéd alakításában.



### 3. BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE KÜLPOLITIKAI VÍZIÓI ÉS „BIRODALMI REGIONALIZMUSA”

Magyarországon alig találni települést, ahol ne lenne legalább egy utca elnevezve Bajcsy-Zsilinszky Endréről (1886–1944). A név tehát széles körben ismert – mondhatni közismert –, ám ugyanez már kevésbé mondható el a név viselőjéről.<sup>163</sup> Pedig a Békés vármegyéből származó, apai ágon szlovák felmenőkkel bíró, nyilasok által kivégzett – egykori fajvédő – politikus-publicista cikcakkos pályája ellenére azon kevés Horthy-kori politikus közé tartozik, akiknek alapvetően pozitív emléke máig sem kopott meg. Ez a szokatlan állandóság természetesen aligha függetleníthető a tragikus végkifejlettől. Amennyiben azonban fordítunk egyet a sajátos optikán és e rendkívül sokrétű életművet megkíséreljük minden időszakában saját kontextusában értelmezni, a magyar társadalom- és esztétorténet szinte minden ága-boga (nemzetiségi, dzsentri-, agrár- és zsidókérdés, asszimiláció, politikai radikalizmusok stb.) megmutatkozik benne.

Az ismertség körüli fenti ellentmondás – mely a szép számú elemzések dacára nem sokat változott az utóbbi évtizedekben – annak köszönhető, hogy egyrészt elmaradt Bajcsy-Zsilinszky publicisztikájának akkurátus feldolgozása, másrészt a páratlan gazdagságú életmű szinte kínálja magát az ideológiai okfejtésekre. Ekképp még a jóhiszemű kutató is könnyen hasonló helyzetbe kerülhet, mint ami Szabó Dezső esetében is sokáig hátráltatta a kutatásokat. Azonban Szabónak a kilencvenes évek közepén napvilágot látott vaskos bibliográfiája,<sup>164</sup> mértéktartó munkák előfeltételét teremtvé meg. Bajcsy-Zsilinszky nincsen ilyen szerencsés helyzetben, pedig politikusi ténykedése mellett első vonalbeli, kifejezetten termékeny publicista volt; az életművel legtöbbet foglalkozó Vigh Károly „több mit ezerre” teszi csak a külpolitikai tárgyú publicisztikai termését.<sup>165</sup> A nyilasok által kivégzett politikus érdeklődési körében tehát különleges helyet foglalnak el a külügyi kérdések. Ebben a fejezetben arra teszünk kísérletet, hogy az életpálya és a recepció legfontosabb mozzanatainak felvillantása után összefoglaljam Bajcsy-Zsilinszky külpolitikai tárgyú vízióit,

163 „Benne van nemzeti történelmünkben, de – mindnyájan érezzük – még nem a helyén. Így valósággal föl-alá jár-kele benne, csoporttól csoporthoz lépdelve” – fogalmazott Illyés Gyula. Illyés Gyula, *Zsilinszky 1886–1986*, Bp., Hazafias Népfront-Bajcsy-Zsilinszky Endre Emlékbizottság, 1986, 7.

164 Budai Balogh Sándor, Hartványi István, *Szabó Dezső bibliográfia*, Bp., Szenci Molnár Társaság, 1995.

165 Vigh Károly, *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikája*, Bp., Mundus, 2002, 341.

elsősorban megjelent önálló munkáira, korai publicisztikájára, illetve az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött iratanyagára és egyéb levéltári forrásokra hagyatkozva.

### Életút – dióhéjban

Az életút első igazi mérföldköve a komoly visszhangot kiváltó és máig sem teljesen tisztázott 1911-es Áchim-ügy, amikor is az akkor még Zsilinszky Endre nevet viselő,<sup>166</sup> jogvégzett tartalékos huszártiszt Gábor testvérével halálosan megsebesítette a közismert parasztpolitikust, Áchim L. Andrást (annak békéscsabai otthonába behatolva). A tett komoly hatással volt a leendő politikus későbbi pályájára, egyben jókora támadási felületet kínált mindenkori ellenfelei számára.<sup>167</sup> Az Árva vármegyei közigazgatási gyakornokként – a csabai tűzfészeketől kellő távolságban – hivatali karriert indító, Rákosi Jenő lapjában (*Buda-pesti Hírlap*) cikkező fiatalember később az úri középosztály azon részéhez tartozott, amely, miután végigharcolta az első világháborút, nem tudta elfogadni a történelmi Magyarország összeomlását és kérdéseire a hátszágban keresett nacionalista válaszokat. Ez vezette el Zsilinszkyt már 1918-ban az ellenforradalom táborába, a Magyar Országos Véderő Egylet alapítói közé, és ezért vált a fajvédők meghatározó politikusává a húszas évek első felében.<sup>168</sup> A *Szózat* című lap főmunkatársaként, majd főszerkesztőjeként militarista és antiszemita propagandát folytatott, és szociális reformokat hirdetett. Gazdag publicisztikája által ő formálta legnagyobb hatással a fajvédők külpolitikát.<sup>169</sup> Ekkoriban úgy vélte, a liberális nemzetszemlélet helyére a „fajt” kell helyezni, helyeselte a jogfosztás kodifikálását (*numerus clausus*) és megelégedett egyfajta visszafo-

166 Zsilinszky Endre Kálmán 1925-ben, vitézzé avatása alkalmával vette fel édesanyja családi nevét. 1935-ben – tiltakozásul a választási visszaélések miatt – „letette” vitézi címét, hivatalos neve innentől fogva haláláig: Bajcsy-Zsilinszky Endre.

167 1923-ban Rupert Rezső liberális és Farkas István szociáldemokrata honatyák, 1942-ben pedig Paczolay György, valamint Rajniss Ferenc szélsőjobboldali képviselők támadták Áchimra hivatkozva. *Nemzetgyűlési Napló*, 1922. XI. kötet, 136–137. (1923. március 22.) és *Képviselőházi Napló*, 1939. XVI. kötet, 492. (1942. december 2.) Zsilinszky korai pályaképehez: Bartha Ákos, *Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai szocializációja és 1919 előtti ideológiai portréja*, Történelmi Szemle, 2016/2, 203–245.

168 A fajvédők külpolitikájának sarkkövei: nemzeti öncélúság, integrális revízió, nemzeti függetlenség, tengerigény, pánszlávizmus-ellenesség, szovjetellenesség (antikommunizmus), pángermánizmus-ellenesség, a Duna-konföderáció elutasítása és az Anschluss elfogadása. Vö. Pritz Pál, *A fajvédők külpolitikai nézetei, 1918–1936*, Századok, 1990/5–6, 617–669. Jellemző, hogy a nemzeti függetlenség védelmében fegyvert ragadó Bajcsy-Zsilinszky 1944 nyarán, német fogságban azért utasítja el a Magyar Front felhívását, mivel „stílusa és szóhasználata elárulják, hogy azt csak egy kommunista fogalmazhatta”. Vö. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. 28. fond. 15. Bajcsy-Zsilinszky Endrének a német börtönben írt dolgozatai (Bodor György fordításában), 24. „Álláspontom a »Magyar Front« felhívása ügyében”. (1944. július 19.)

169 Pritz, *A fajvédők külpolitikai nézetei...*, 621.

gott földreformmal. 1923–1924-ben, kiábrándulva a konszolidációból, az úgynevezett fajvédők csoporttal (Gömbös Gyula, Eckhardt Tibor, Ulain Ferenc stb.) kilépett a kormánypártból, és társaival megalapította az önálló fajvédők pártot. 1926-ban Derecskén a fajvédők színeiben sikertelenül próbálta még egységes párti jelöltként (1922-ben) szerzett mandátumát megtartani, vagyis megtagasztalhatta, mit jelent ellenzékben és a parlamenten kívül politizálni a Bethlen-rendszerben. Amikor azonban Gömbös – híveivel együtt – 1928-ban visszatért az Egységes Pártba, a tőle fokozatosan elhidegülő Bajcsy-Zsilinszky már nem tartott vele, helyette 1930-ban megalapította a Nemzeti Radikális Pártot. Ez a váltás kétségkívül jelentősnek tűnik politikai karrierjét illetően, ám – már csak az általa összeállított százhetven oldalas pártprogram ismeretében is<sup>170</sup> – meglehetősen felemásnak tűnik ideológiai szempontból. Mint Sértő (és persze Hatvany) kapcsán láthattuk, a fajvédelmi gondolat számos eleme szó szerint vagy áttételesen továbbra is szerepelt a programban (esztétizált hun–török magyarságfelfogás, etatista és korporatív vonások, zsidóságkritika stb.). A nevezetes, visszaélésektől terhes 1935-ös tarpai választási kudarc után az NRP egyesült a kisgazdapárttal, Bajcsy-Zsilinszky pedig 1939-től újra parlamenti képviselőként főképp külpolitikai és földbirtok-politikai elképzelésekkel vette ki a részét a munkából (tarpai mandátuma révén). Ekkor már belpolitikai („svábvesztély”) és külpolitikai síkon (nemzetiszocialista expanzió) egyaránt határozottan németellenes és radikális földreformpárti. A magyarság ősi szabadságát és önkormányzati hagyományait hangsúlyozva egyszerre állt ki egyfajta „pozitív fajvédelem” mellett és a zsidótörvények ellen, segítette az üldözötteket és a parlamentben napirenden tartotta a kegyetlenkedések (például az újvidéki razzia) ügyét. Eklektikus nézetei az általa szerkesztett lapok (*Szabad Szó*, *Független Magyarország*) arculatán is nyomot hagytak. Bajcsy-Zsilinszky Endre Magyarország német megszállásakor, 1944. március 19-én a letartóztatására érkező németeket fegyverrel fogadta, a tűzharc során több lőtt sebet kapott. Börtönfogságból október közepén szabadult, ezután a Magyar Nemzeti Felszabadító Bizottság elnökeként vett részt az ellenállás irányításában. A nyilasok november 23-án tartóztatták le, és a mentelmi joga miatt indított procedúrát követően, december 24-én végezték ki Sopronkőhidán. Ünnepléses újratemetésére 1945. május 27-én került sor – végrendeletének megfelelően – Tarpán.

### Historiográfia

Bajcsy-Zsilinszky Endre életművét értékelő első munkák – nem függetlenül az 1945-ös változásoktól – elsősorban az antifasiszta politikust méltatták,<sup>171</sup> eset-

170 Vö. vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre, *Nemzeti radikalizmus*, Bp., Stádium, 1930.

171 Lévai Jenő, *A hősök hőse...! Bajcsy-Zsilinszky Endre, a demokrácia vértanúja*, Bp., 1945. Koczkás Gyula, *Bajcsy-Zsilinszky Endre*, Bp., PSZOE, 1947.

leg a kultúrpolitikusról emlékeztek meg.<sup>172</sup> Csak a Kádár-korszakban kezdődött el a források, levelek szelektált (és gyakorta megcsonkított) újraközlése;<sup>173</sup> emellett visszaemlékezések, irodalmi alkotás és egy film is megjelenhetett a témában,<sup>174</sup> valamint kezdetét vette a történeti számbavétel. Tanulmány jelenhetett meg például Bajcsy-Zsilinszky Szekfű Gyulával folytatott történetpolitikai vitájáról, külpolitikájáról és napvilágot látott az első – igaz, publicisztikai szintű – biográfia.<sup>175</sup> A kutatások a centenáriumi évben, 1986-ban tetőztek,<sup>176</sup> noha Sebestény Sándor 1988-as megállapítása szerint „Bajcsy-Zsilinszky Endre életútjának tudományos, marxista, monografikus feldolgozása mindmáig nem történt meg”.<sup>177</sup> Ez ebben a formában valószínűleg már nem is fog, ugyanakkor a hetvenes évektől áthelyeződött a hangsúly az ellenállásban betöltött szerepről az egész Horthy-rendszerrel kritikus politikus „jellemfejlődésére”. Eszerint Bajcsy-Zsilinszky „hatalmas ívű fejlődést tett meg a tragikus Áchim-gyilkosságtól önmaga elszántan vállalt mártírháláláig”.<sup>178</sup> A Gömbössel történő szakítás „baloldali fordulatként”, a „nemzeti radikalizmus” pedig nemzeti demokrata irányként értelmeződött át,<sup>179</sup> és hangsúlyossá lett a kis-

172 Müller Károly, Koczás Gyula, *Bajcsy-Zsilinszky Endre kultúrpolitikája*, Bp., Műegyetemi Nyomda, 1946.

173 Vö. például Tilkovszky Loránt, *Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi vallomása politikai nézetei fejlődéséről és a szellemi-történethez való viszonyáról: részletek Szekfű Gyulához intézett 1942. évi vitáirataiból*, Századok, 1971/5, 966–1001. *Bajcsy-Zsilinszky irataiból*, szerk. Tilkovszky Loránt, Békéscsaba, Békés Megyei Tanács Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága, 1986. *Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla*, szerk. Tilkovszky Loránt, Bp., Kossuth, 1986. Tidrenczel Sándor, *Bajcsy-Zsilinszky Endre és politikai pártja*, Nyíregyháza, Mórincz M. és Vár. Kvt., 1986. Lengyel András, *Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „Magyarország”-kapcsolatához (1935–1936)*, Magyar Könyvszemle, 1980/4, 370–376.

174 Vö. például Talpassy Tibor, *A holtak visszajárna*, Bp., Magvető, 1971. Uő, *Betöltötte hivatását*, Bp., Magvető, 1975. Uő., *A reggel még várat magára*, Bp., Gondolat, 1981. Hernádi Gyula, *Bajcsy-Zsilinszky Endre = Uő, A hülyeség csontritkulása*, Bp., Magvető, 1979, 453–535. Illyés Gyula, *Zsilinszky 1886–1986... Jancsó Miklós, Magyar rapszódia*, 1979, (film).

175 Tilkovszky Loránt, *Bajcsy-Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfű Gyulával*, Valóság, 1959/6, 36–46. Dernői Kocsis László, *Bajcsy-Zsilinszky*, Bp., Kossuth, 1966. Vigh Károly, *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása*, Bp., Akadémiai, 1979.

176 Az idézettekén túl: *Bajcsy-Zsilinszky Endre 1886–1986. Tudományos tanácskozás születésének centenáriuma alkalmából*, szerk. Pintér István, Bp., Hazafias Népfőnt-TIT, 1986. *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Emlékfüzet születésének 100. évfordulójára*, szerk. Tóth Lajos, Hazafias Népfőnt-Szarvasi Városi Tanács, 1986. *Így élt Bajcsy-Zsilinszky Endre*, szerk. Sávoly Mária, Bp., Móra, 1986. Illés György, *Kivégzés karácsonykor*, Bp., Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, 1986.

177 Sebestény Sándor, *Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja 1933–1936*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 190.

178 *Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla...*, 7.

179 Sebestény Sándor, *Bajcsy-Zsilinszky „nemzeti demokrácia” felfogása*, *Elmélet és Politika*, 1982/1, 67–73. Vigh Károly, *A fajvédelemtől a nemzetvédelemig. Gömbös és Zsilinszky közös politikai útja és szétválásuk története*, Valóság, 2002/6, 61–71. Uő, *Bajcsy-Zsilinszky Endre pályatvének baloldali fordulata*, Hítel, 2007/11, 91–98. Kiss József, *Fajvédelemtől a nemzeti demokráciáig: Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai tervei a trianoni Magyarország megújulására (1918–1932)*, doktori (PhD-) értekezés, Debrecen, DE BTK, 2007.

gazda párthoz,<sup>180</sup> valamint a népi mozgalomhoz<sup>181</sup> fűződő viszony. A legalaposabb, ám több szempontból problematikus szintézis, Vigh Károly átfogó monográfiája 1992-ben jelent meg – lábjegyzetek nélkül.<sup>182</sup>

Összességében egyet kell értsünk Kiss Józseffel a tekintetben, hogy a társadalomtudományok kilencvenes évektől datálható fellendülése „nem járt együtt a Bajcsy-Zsilinszky kutatások kiteljesedésével és megújulásával”.<sup>183</sup> Az utóbbi évek néhány publikációja<sup>184</sup> nyomán ráadásul bizonyossá vált: a különböző (marxista, népi, kigazda stb.) kánonok, prekoncepciók és mesternarratívák nem csupán hangsúlyeltolódásokat okoztak a különböző interpretációkon, hanem jelentékeny torzításokat eredményeznek az életművön.

### Birodalmi regionalizmus

A külpolitikai vonatkozásokat illetően Gyurgyák János joggal szögezi le, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre tekinthető a magyar birodalmi gondolat egyik utolsó fajsúlyos képviselőjének hazánkban.<sup>185</sup> Ez az Árpádok, illetve Mátyás király<sup>186</sup> birodalmát megidéző ideológia igen népszerű volt a századelőn, hasonlóan a

180 *A mi Bajcsy-Zsilinszky Endrénk*, szerk. Virágh Ferenc, Bp., A Független Kigazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Tudománypolitikai Intézete, 1993.

181 Varga Rózsa, *Bajcsy-Zsilinszky Endre és a népi írók*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1963/5, 567–580. Sebestény Sándor, *Bajcsy-Zsilinszky Endre „nemzeti radikalizmusa” és Németh László „minőségiszocializmusa”*, *Elmélet és Politika*, 1979/4, 103–116. Sebestény Sándor, *Utazások a Dél-Dunántúlon 1933–34-ben. Illyés Gyula és Bajcsy-Zsilinszky Endre útibeszámolóinak korabeli visszhangja*, *Dunatáj*, 1981/2, 19–25. Féja Géza, *Előrs = Uő, Szabadcsapat*, Bp., Szépirodalmi, 1965, 206–275. Féja Géza, *Bajcsy-Zsilinszky Endre = Uő, Lapszélre*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 72–155. Illyés, *Zsilinszky 1886–1986... Vigh Károly, Zsilinszky és Féja*, Új Forrás, 1982/5, 57–63. Vigh Károly, *Bajcsy-Zsilinszky Endre szerepe a népi mozgalmakban*, Hítel, 2005/1, 80–88.

182 Vigh Károly, *Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1886–1944. A küldetéses ember*, Bp., Szépirodalmi, 1992.

183 Kiss József, *Fajvédelemtől a nemzeti demokráciáig...*, 39. Ugyanakkor részben épp ez a doktori disszertáció is mutatja, hogy az életmű napjainkban is igen kedvelt mind a szélesebb közvélemény, mind pedig a tudományos közeg számára. Ezt a 2014. december 13-án az Országház felsőházi termében megrendezett emlékkonferencia, emlékkötet, novella, közéleti cikk és bulvárkiadvány egyaránt tanúsítja. (A *Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége* Bajcsy-Zsilinszky Emlékbizottságot működtet.) Vö. Kerecsényi Zoltán, *Az utolsó nyár: Bajcsy-Zsilinszky Endre életének utolsó szakaszairól, valamint magyar antifasiszta ellenállásról*, MEASZ–Bajcsy-Zsilinszky Emlékbizottság, 2013. Lőrincz György, *Az áruló*, Forrás, 1998/12, o. n. Murányi Gábor, *Bajcsy-Zsilinszky Endre 1935-ös fordulata: tisztességtelen ajánlat*, HVG, 2010/49, 40–41. Nemere István, *Bajcsy-Zsilinszky Endre magánélete*, Bp., Anno, 2003. (2015-ben a Csengőkert Kiadó gondozásában is megjelent.)

184 Lásd például Gyurgyák János, *Magyar fajvédők*, Bp., Osiris, 2012. Vonyó József, *Zsilinszky és a zsidókérdés = Jobboldali radikálisok Magyarországon, 1919–1944: tanulmányok, dokumentumok*, Pécs, Kronosz, 2012, 56–71. Paksa Rudolf, *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélső-jobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*, Bp., Osiris–MTA BTK TTI, 2013.

185 Gyurgyák, *Magyar fajvédők...*, 141–142.

186 Aligha véletlen, hogy ezt a témát monografikusan – és határozott aktuálpolitikai üzenettel – dolgozta fel Bajcsy-Zsilinszky. Vö. Bajcsy-Zsilinszky Endre, *Mátyás király*, Bp., Athenaeum, 1939.

turanizmushoz, ami voltaképpen a magyar birodalmi gondolat továbbálmódása. „A magyarság ázsiai gyökereit és a magyar nyelv belső-ázsiai nyelvekkel való szoros rokonságát hangsúlyozva ez a szellemi-politikai áramlat nemcsak a Balkánt, hanem a Kaszpi-tenger és a Pamír-hegység közötti ázsiai régiókat is a magyar gazdasági és kulturális behatolás célterületének tartotta.”<sup>187</sup> A korabeli turanisták közt olyan komoly tudósokat találunk, mint a földrajztudós Teleki Pál és Cholnoky Jenő vagy éppen Bajcsy-Zsilinszky Endre egykori kolozsvári egyetemi tanára, a történész Márki Sándor.<sup>188</sup> Róla Bajcsy-Zsilinszky még 1942-ben is nagy tisztelettel emlékezett meg, mivel művei szerinte tiszteletben tartották „a nemzet génuszát, a magyarság ősi és lényegében változhatatlan szellemét, a magyar hivatás és történelmi küldetés őstörvényét”.<sup>189</sup> Ha némileg konkretizálni szeretnénk ezt a patetikus képet, érdemes Márki korabeli írásait is kezünkbe venni. A kiváló történész a századelőn nem fukarkodott a keményebb megfogalmazásokkal sem, 1912-ben például arról értekezett, hogy korbáccsal kell kiűzni a haza ellenségeit, akik „a történelem és annak hazafias szelleme, nemzeti iránya ellen izgatnak”.<sup>190</sup> Ez a gondolatmenet rímelt a fajvédő Zsilinszky román nacionalizmusra vonatkozó sommás („kályhán költött bocskoros imperializmus”) ítéletére.<sup>191</sup> Talán meglepő közös pont, hogy a félig szlovák származású, a harmincas évektől határozottan náciellenes politikus haláláig kitartott turáni identitása mellett.<sup>192</sup> Ugyanakkor Bajcsy-Zsilinszky „birodalmiságát” illetően szükséges mindjárt két fontos megjegyzést tenni. Egyrészt expanziós terveivel ő a Kárpát-medencére szorítkozott, másrészt ezeket az elképzeléseket reformtervekkel kombinálta. A fajvédők meghatározó alakjaként természetesen integrista revizionista volt, vagyis Nagy-Magyar-

187 Romsics Ignác, *A magyar birodalmi gondolat*, Mozgó Világ, 2012/8–9, 6–18. (online).

188 Vö. Márki Sándor, *A turáni népek története*, Bp., 1922. Idézet: Uo., 14. Hasonló okfejtés: Márki Sándor, *Kapcsolatok a turáni népek történetével*, Turáni Társaság, Bp., 1922.

189 Tilkovszky, *Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi vallomása...*, 972. Márki érdeklődésének középpontjában a társadalmi mozgalmak, jelenségek és a művelődéstörténet állt és „népi sarjként” komoly karriert befutva a romantikus-nacionalista-függetlenségi vonulat (Horváth Mihály-Thaly Kálmán-Márki Sándor-Rugonfalvi Kiss István) egyik emblemikus alakjává vált. Felfogása szerint a múlt nemes tanulságait kamatoztatni kell a jelenben, vagyis a „tanító, pragmatikus történelem” mellett történelmi lándzsát (hasonlóképp, mint Bajcsy-Zsilinszky, például Szekfűvel folytatott vitájában). Márki ugyanakkor érzékeny volt a gyermekkorából jól ismert népi-paraszti világ iránt is, így Dózsa Györgyöt sem lázadó parasztvezérként, hanem a demokrácia úttörőjeként értékelte egyik művében. Dolgozatának bírálói – köztük Zsilinszky Mihály (Endre nagybátyja) – felforgatónak értékelték munkáját. Paksa Rudolf, *Márki Sándor*, Korunk, 2011/5, 60–65.

190 Márki Sándor, *A történelem magyar szelleme*, Kolozsvár, 1912, 7.

191 Zsilinszky Endre, *Újévi nyílt levél a derecskei választókerület polgáraihoz*, Bp., Stádium, 1924, 13.

192 A vele 1944 májusában-júniusában együtt raboskodó Barcs Sándor által megörökölt történet szerint, amikor egy német tiszt felszólította a rabokat, hogy az „árják” jelentkezzenek, egyedül „Bandi bácsi” keze nem lendült a magasba. Miután hasonlóképpen cselekedett a következő, zsidókat firtató kérdéskor is, az értetlen németnek ekképp magyarázta cselekedetét: „én ugyanis [...] turáni vagyok és nem árja.” Barcs Sándor, *A dráma sodrában = Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*. szerk. Vigh Károly, Bp., Magvető, 1984, 402.

ország határaiért, az elcsatolt területek maradéktalan visszaszerzéséért harcolt a maga eszközeivel. Saját szavaival: „Minden igazi magyar nemzeti külpolitika végső célja a történelmi Magyarország helyreállítása és a magyar nemzet dunavölgyi világtörténelmi szerepének visszavívása és biztosítása.”<sup>193</sup> Elképzelései szerint a dunai népek életének újjászervezése történelmi és faji okokból kifolyólag egy új, népből felfrissült magyar elit feladata, vagyis a fajvédelem, a politikai-társadalmi reformok és a birodalmi gondolat nemcsak összefüggtek, de egymást erősítették részleteiben folyamatosan változó politikai gondolatvilágában. Bajcsy-Zsilinszky szerint „Dunavölgye egy nagy család, amelynek ősidőktől fogva megvannak a maga közös érdekei. Ebbe a dunai együttesbe az osztrák németiség éppúgy beletartozik, mint a tótok, románok, horvátok, sőt még tágabb értelemben a csehek és szerbek is. És a magyar politika egy szélesebb távlatban csak azt a célt tűzheti ki, hogy a maga ősi hagyományai és szerepe újrakibontásával élére álljon egy dunai kibontakozásnak, amely a magyarságot kiemeli mai trianoni bilincseiből, de ugyanakkor a magyar erőt rendelkezésre bocsátja az egész Dunavölgyének önvédelméhez.”<sup>194</sup>

Külpolitikájának egyik legtartósabb támpontja már Mussolini hatalomra jutása előtt is Olaszország,<sup>195</sup> mely tájékozódási pontot a későbbiekben a fasizmus iránti személyes szimpátiája is erősítette. Olaszországra a kisantant elleni eredményes fellépés egyik legfontosabb külpolitikai tényezőjeként tekintett, vagyis olyan regionális hatalomnak tartotta Itáliát, amely természetes szövetségese lehet Magyarországnak a trianoni békemű megsemmisítésében. Bajcsy-Zsilinszkyt érthetően bántotta, hogy bár az olasz-magyar barátságnak a fajvédők voltak lehangosabb magyarországi úttörői, a kapcsolatok intenzív szakaszában – 1927-től – egyrészt egyéni, másrészt szervezeti okokból kifolyólag nem tudták learatni a politikai babérokat.<sup>196</sup> A „horvát-magyar sorsközösséget” is hangsúlyozó politikus 1930-as pártprogramjában egyrészt abbéli véleményének adott hangot, hogy a „magyar nemzetnek valami módon ki kell jutnia az Adriára”, másrészt megerősítette, hogy „a magyar-olasz barátság

193 vitéz Bajcsy-Zsilinszky, *Nemzeti radikalizmus...*, 140.

194 Bajcsy-Zsilinszky Endre, *Német világ Magyarországon*, Korunk Szava, 1937, 11.

195 Csupán első lapjában közölt néhány vonatkozó cikke: Zsilinszky Endre, *Az olasz-magyar viszony*, Szózat, 1921. július 24., 1–2. Uő, *Fascismus – Nyugat-magyarország*, Szózat, 1922. július 23., 1–2. Uő, *A diadalmas Itália*, Szózat, 1922. november 5., 1. Uő, *Az olasz diktatúra*, Szózat, 1923. március 11., 1–2. Uő, *Olaszország és a közép-európai szláv előretörés*, Szózat, 1923. október 21., 1–2. Uő, *Olasz rinascimento – magyar megújulás*, Szózat, 1924. június 8., 1–2. Uő, *Sacro egoismo*, Szózat, 1924. június 15., 1–2. Uő, *Korányi – De Stefani*, Szózat, 1924. július 10., 1–2. Uő, *A nemzetközi szabadságharc Olaszország ellen*, Szózat, 1925. január 25., 1–2. Zsilinszky lelkesedésére jellemző, hogy Kozma Miklós MTI-elnök 1922. november 16-án olasz kapcsolataira hivatkozva kéri, hogy „az olasz-magyar barátságról mérsékelt hangnemben írjanak, mert a jelenlegi túlzott hang” kontraproduktív. MNL OL Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 1. d. Budapesti lapok. Zsilinszky (1921–1926).

196 Pritz, *A fajvédők külpolitikai nézetei...*, 665. Vö. Zsilinszky Endre levele Kozma Miklósnak. 1927. április 27. és május 7. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Kozma Miklós iratanyaga. K 429 14. 5 d. Zsilinszky. Budapesti lapok. 26–27. és 35–36.

gyakorlati tengelye a mi európai politikánknak”.<sup>197</sup> Ennek a külpolitikai vízió-  
nak a problémásságát alighanem a szerző is érezte, ezért tartotta szükségesnek  
hozzáfűzni: „A magyar nemzeti külpolitika két vezérelvének: a dunai népek  
érdekegyezésének és kiépülő szolidaritásának, valamint a magyar és olasz  
nemzet további barátságának, ennek a két ma még némileg ellentétesnek lát-  
szó érdeknek összehangolása különösképpen magyar államférfiúi feladat.”<sup>198</sup>  
Bajcsy-Zsilinszky élénk és szerteágazó balkáni érdeklődését alighanem moti-  
válta az a fajvédő alaptézis is, miszerint – biztonságpolitikai okokból kifolyó-  
lag – mindenképpen tengerparthoz kell juttatni a magyar államot.<sup>199</sup>

Koncepciójának másik pillére, több mint húsz éven át, fiatakorától egé-  
szen 1927 végéig Németország volt. Ez a szimpátia nem volt független a Lip-  
csében és Heidelbergben eltöltött két diákkori szemesztertől (1906–1907), így  
erről a tartósnak bizonyuló benyomásról célszerű hosszabban szólni. A húsz-  
éves fiatalember Németországból írt, hazai összehasonlításokkal teletűzdelt  
leveleiben és újságcikkeiben – hasonlóan Kodolányi János későbbi finnországi  
útirajzaihoz<sup>200</sup> – egy imaginárius külföldi minta fénytörésében Magyarország-  
ról mond ítéletet: „Minél jobban figyelem a német világot, annál tisztábban  
látom önmagam és önmagunkat. A saját nyomorúságunkat.”<sup>201</sup> A békéscsa-  
bai ifjút egyszerre nyűgözik le a városok és az egyetemek, valamint Bismarck  
és Goethe szelleme,<sup>202</sup> sőt egy korai cikkében amellet érvel, hogy „mint nem-  
zet, a német a legnagyobb”.<sup>203</sup> Ám nemcsak a szellemiség, de a technikai vív-  
mányok is nagy hatást gyakoroltak Zsilinszkyre, aki tanulmányutakon is tájé-  
kozódhatott, levonva szomorú konklúzióját: „Magyarország vagy másképpen  
fog a jövőben gazdálkodni, vagy menthetetlen.”<sup>204</sup> Az otthon tapasztaltakhoz  
képest oly magas technikai fejlettség mellett a munka- és lakáskörülmények,  
illetve a munkásbiztosítás eszméletű hatásáról szóló részletesebben leveleiben  
– és 35 évvel későbbi, Szekfű Gyulának címzett politikai vitairatában.<sup>205</sup>  
Zsilinszky zurnalisztikai szemináriumot is hallgatott egy magyarbarát pro-  
fesszornál, aki elvitte a *Frankfurter Zeitung* nyomdájába és a Zaringia Bur-  
schenschaft összejövetelére, ahol „iszonyú gaudiummal” fogadták a magyar  
vendégdiákokat.<sup>206</sup> Ez nem tekinthető mellékes mozzanatnak, ha ismerjük 1919

197 vitéz Bajcsy-Zsilinszky, *Nemzeti radikalizmus...*, 141.

198 Uo., 143.

199 Pritz, *A fajvédők külpolitikai nézetei...*, 557–558.

200 Vö. Váradi Ildikó, *A parasztpolgárosodás „finn útja”. Kodolányi János finnországi tevékenysége és finn útirajzai*. University of Jyväskylä, Jyväskylä, 2010.

201 Ifj. Zsilinszky Endre, *Egy magyar lipcsei naplójából*, Szabadság, 1907. január 22., 1–2.

202 Uő, *Egy magyar lipcsei naplójából*, Szabadság, 1907. január 23., 1–2.

203 Uő, *Egy magyar lipcsei naplójából*, Szabadság, 1907. január 25., 1–2.

204 Ifj. Zsilinszky Endre – szüleihez, 1900–1918. OSZK Kézirattár 28. fond. 178. 30. levél. Lipcse. 1907. március 2.

205 Bajcsy-Zsilinszky, *Írások tőle és róla...*, 20–21.

206 Ifj. Zsilinszky Endre – szüleihez, 1900–1918. OSZK Kézirattár 28. fond. 178. 32. levél. Heidel-  
berg, 1907. július 12.

utáni szimpátiáját a magyarországi bajtársi szövetségek iránt,<sup>207</sup> illetve nosztalgikus visszaemlékezését a Németországban tapasztaltakra.<sup>208</sup> Külföldi él-  
ményei közrejátszottak abban, hogy a húszas évek első felében a német szélső-  
jobboldali csoportokkal szimpatizált, és teljes mértékben elutasította a dunai  
konföderációs terveket.<sup>209</sup> Egyik német nyelvű publicisztikájában a nyu-  
gat-magyarországi kérdés kapcsán az örök érvényű német–magyar sorsközös-  
séget hangsúlyozta, melynek alappilléreként az ekkor még az ország leghűse-  
gesebb nemzetiségének tartott, a német kultúra kelet felé közvetítése miatt is  
méltatott honi németiséget nevezte meg.<sup>210</sup>

A fentiek tükrében magyarázatra szorul Bajcsy-Zsilinszky száznyolcvan  
fokos és élethosszig tartó külpolitikai fordulata, mely az eddig gondoltakhoz  
képest némileg korábban következett be. A meggyőződéses szabad királyvá-  
lasztó politikus-publicista a legitimista *Magyarság* hasábjain, 1927 végén közölt  
cikkében ráadásul bármiféle átmenet nélkül vonultatta fel szinte teljes, innen-  
től fogva haláláig meghatározó érvkészletét.<sup>211</sup> Az okokkal kapcsolatban egy-  
részt új társaságának („napkeleti bölcsek”) hatását – mindenekelőtt Pethő

207 Az egyetemi és főiskolai diákság „csodálatos [...] kibontakozása” üdvös és támogatandó.  
Zsilinszky, *Újévi nyílt levél...*, 17. Vö. például Uő, *Vámossy Tibor*, Szózat, 1921. október 9., 1.  
Uő, *A főiskolai ifjúság*, Szózat, 1921. október 27., 1–2. Uő, *Elég volt!*, Szózat, 1923. március 17.,  
1. Uő, *Ludovikások*, Szózat, 1925. június 25. Továbbá: Kerepeszki Róbert, *A Turul Szövetség  
1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*, Máriabesnyő, Attrak-  
tor, 2012, 159–160., 194.

208 „Szabályszerűen masszába fejlődtek fel a Volkshaus előtt. S egyszerre, mint az égzengés  
csattant fel a hatalmas dal »Es braust ein Ruf wie Donnerhall«. Aztán pedig a »Deutschland,  
Deutschland über alles«. Nem úgy hangzott, mint ami diáktüntetéseinken szokott [...]. A né-  
met diákok roppant tömege, mint egyetlen óriás kórus énekelt és közben ökölbe szorított  
kézzel verték – egyelőre csak a levegőt.” Zsilinszky Endre, *Militarizmus – pacifizmus*, Bp.,  
Stephaneum, 1920, 30–31. Zsilinszky 1920 tavaszán közel fél esztendő töltött Berlinben és  
Münchenben, ahol a magyar hírszolgálat németországi kirendeltségét igyekezett kialakítani.  
Vigh, *Bajcsy-Zsilinszky Endre 1886–1944...*, 64. A magyar–német hivatalos viszonyokhoz, a  
magyar fél 1918 utáni, fel nem fogott súlyvesztéséhez: Pritz Pál, *A magyar–német viszony  
1918–1945 között = Újrakezdések krónikája: Magyar–német diplomáciai kapcsolatok 1867–2001*,  
szerk. Ujváry Gábor, Pröhle Gergely, Bp., Corvina, 2001, 57–79.

209 Zsilinszky Endre, *Dunakonföderáció felé*, Szózat, 1922. szeptember 23. Uő, *Rana Rupta*, Szózat,  
1925. március 22., 1–2. és Uő, *Békerevízió és Dunakonföderáció*, Szózat, 1925. április 26., 1–2.

210 Andreas v. Zsilinszky, *Westungarn und das deutsche Volk*, Magyar Külpolitika, 1920. december  
27., 6.

211 „Nekünk Nyugat-Magyarország nem presztízs-kérdés: az élet kérdése. Mi nem mondhatunk  
le a történelmi határokról éppen ott, ahol a német kolosszussal érintkeznünk, s nem engedhet-  
jük behorpasztani a bordánkat éppen attól a hatalomtól, amely a csöndes kulturális beszü-  
remkedés módszereivel félelmetesen csúszik előre országunk és nemzetünk szíve felé, és  
amellyel szemben ezer éven át kellett véres harcokban védekeznünk.” A háború elvesztésé-  
nek ritka pozitívuma szerinte, hogy „Budapest megszűnt, és pedig örök időkre, a német  
impérium, a német kultúra és a német gazdasági hatalom előőrsé lenni.” Vagyis Magyaror-  
szág „gátat jelent az Ausztriával kiegészülni készülő új és minden eddiginél nagyobb és ha-  
talmasabb német birodalom jogosulatlan, kelet felé való terjeszkedése elé.” Bajcsy-Zsilinsz-  
ky Endre, *Osztrák-magyar Locarno?*, *Magyarság*, 1927. december 7., 1. Vö. *Bajcsy-Zsilinszky  
Endre bibliográfiája*, szerk. Bartha Ákos. (Kézirat.)



Sándorét –<sup>212</sup> másrészt a fajvédők alapvetően belpolitikai meghatározottságú külpolitikáját említi a szakirodalom. Ami utóbbit illeti, a fajvédők bár ellenzékbe kerülve szinte ugyanazt hirdették külpolitika terén, mint a kormány (és nem utolsósorban, mint egységes párti frakcióként korábban saját maguk), mindez innentől fogva – komoly retorikai mutatóványok árán – erős kormánykritikával párosult. E feladat kivitelezésében Zsilinszky, a *Szózat* vezérpublicistája oroszlánrészt vállalt. Három–négy évvel később a fajvédő párt megszűnése, az egykori fajvédő bajtárs (Gömbös) kormánypártba történő visszalépése – vagyis az új belpolitikai konstelláció –, kiegészülve Berlin visszafogott magyarpolitikájával arra sarkallhatta: a külpolitikai irányvonalon is igazítania kell.<sup>213</sup> Ettől fogva Németországra regionális veszélyként tekintett, és következetesen elválasztotta Berlin revansizmusát Budapest revizionizmusától. 1930-ban (tehát Hitler hatalomra jutása előtt) arra figyelmeztetett, hogy „soha egy percre sem feledhetjük, hogy a német impérium szomszédságával e szomszéd túlsúlyával, a Duna völgyére nehezedő természetes hatalmi nehézkedésével és művelődési egyoldalú befolyásával szemben védekezniünk kell”.<sup>214</sup> 1937-ben pedig már Szabó Dezsőt idéző hévvel hirdette, hogy „a német fenyegetés ezeréves és sohasem szünetelő nagy világerő a mi nyugati határainkon”. A német világról értekezve most már az „ezeréves magyar világot” veszélyeztető újfajta szélsőjobboldal „áfiumát” emlegette. Véleménye szerint „a harmadik birodalomból errefelé áramló hitlerista sugallatot könnyűszerrel verné vissza a magyar nemzeti társadalom, ha a tősgyökeres magyar nép nem volna annyira kirekesztve a közéletből”.<sup>215</sup> Ezért tartotta szükségesnek távlatosan a „magyar élet” felfrissítését és követelte azonnal a többszámű külpolitikai tájékozódást. Ő maga először Franciaország felé orientálódott (támogatva például a Tardieu-tervet 1932-ben), mivel olvasatában Párizsnak érdeke lenne egy erős, Németország-ellenes Közép-Európa. Bajcsy-Zsilinszky – a népiekhez hasonlóan – következetesen önvédelemről beszélt Ausztriát és Lengyelországot is bevonó németellenes koncepcióiban. A kisállamok szabadságát hangoztatva egyfajta „vertikális tengelyt” vizionált Varsó, Budapest, Belgrád és Róma bevonásával. Ezt a vágyott összefogást a Nemzeti Radikális Párt programjában 12 kis nemzet (közel százmillió ember) elképzelt érdekközösségévé szélesítette ki.<sup>216</sup> Egy-

212 Pethő Sándor (1885–1940): magyar történész és publicista, a *Magyar Nemzet* alapító főszerkesztője. Ideológiáját konzervativizmusa, legitimizmusa és németellenessége határozta meg markánsan. Vö. *A magyar Capitoliumon – Pethő Sándor válogatott publicisztikája*, szerk. Závodszy Géza, Akadémiai, 2005. Pethő szemléletformáló szerepét hangsúlyozza: Vigh, *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikája...*, 24–25.

213 Pritz, *A fajvédők külpolitikai nézetei...*, 653–659.

214 vitéz Bajcsy-Zsilinszky, *Nemzeti radikalizmus...*, 143.

215 Bajcsy-Zsilinszky, *Német világ...*, 10., 13.

216 „A magyar külpolitika ott szélesedik ki európai politikává, ahol az újjárendezett Duna völgyének magasabb új egységét egyrészt északkelet irányában, azokra a nemzetekre és országokra igyekszünk kiszélesíteni, melyek Németország és Oroszország közé szorultak: Lengyel-, Finn-, Észt- és Lettországok felé, másrészt délkeletre a Balkán önállóságának biztosítására, ahol elsősorban a testvér török és bolgár nemzetre kell támaszkodnunk. Magyarország ebben a

részt hangsúlyozta a magyar állam öncélúságának, „egocentrikusságának” fontosságát, másrészt elismerte, hogy céljai (a teljes revízió) nagyhatalmak támogatása nélkül aligha megvalósítható. Sok kortársával ellentétben azonban ezt az erős államot nem Németországban, hanem a – szintén régóta nagyra becsült<sup>217</sup> – Egyesült Királyságban vélte megtalálni a világháború közeledtével. A fegyveres semlegesség elvét hirdetve igyekezett távol tartani Magyarországot az újabb világégéstől – már amennyire ezt egy ellenzéki politikus tehetette.

Az események azonban nem kedveztek Bajcsy-Zsilinszky elképzeléseinek. 1938 tavaszán kénytelen volt letenni Mussolini támogatásáról, hiszen a „Duce” asszisztált az Anschlussban (s ezzel ahhoz is hozzájárult, hogy a Harmadik Birodalom Magyarország közvetlen szomszédjává váljon), 1939 őszén pedig koncepciójának még egy pillére kidőlt a lengyel állam összeroppanásával. Ebben a helyzetben értékelődött fel elképzeléseiben Jugoszlávia szerepe, hasonlóan Teleki Pál miniszterelnök aktuális politikájához.<sup>218</sup> Teleki támogatásával Bajcsy-Zsilinszky 1940 februárjában nem csupán tudósított a belgrádi Balkán-konferenciáról, de megbeszéléseket is folytatott – többek között – Dragiša Cvetković jugoszláv miniszterelnökkel és Aleksandar Cincar-Marković

Finn-öböltől a Balkán keleti és déli nyúlványáig terjedő területen 12 nemzetközileg is elismert nemzetet és 96 milliónyi, ma széteső, egymással bitor ellenségeskedésben élő embert átfogó, széles horizontban tudhatná legjobban a maga erőit igazán kifejleszteni és kifejezni.” Vitéz Bajcsy-Zsilinszky, *Nemzeti radikalizmus...*, 143. Ám ambíciói még ennél is tovább vezették: „A magyar külpolitika azonban Közép-Európának a Finn-öböltől Oroszorszáig és Sztambulig való teljes kiépítése s a most ébredő turáni nemzetekkel való kapcsolódása esetén arra is vállalkozni kényszerülhet, hogy Páneurópa gondolatának – különösen ha azt túlságosan a nyugati nagy nemzetek egyoldalú gazdasági érdekeit szolgálja – Ázsia vagy Amerika részéről adandó sakkban – erejéhez mérten – részt vegyen. Az Amerikai Egyesült Államokkal való barátságunk amúgy is százados magyar – kossuthi – hagyomány, melyet nagyon erősíthet az amerikai magyarsággal való faji, eszmei és gazdasági kapcsolatunk kiépülése.” Uo., 144. A Nemzeti Radikális Párt választásokra készített programja – mely jellegéből adódóan részletes geopolitikai fejtegetéseknek nem engedett teret – négy külpolitikai vezérelvet különböztetett meg. Az első „kiinduló pont: Csonkamagyarországnak és a csonka nemzetnek belső megerősítése. A végső cél: a történelmi Magyarország visszaállítása.” A harmadik vezérelv „a dunai népek természetes és lehetőség érvényesítendő szolidaritása”, a negyedik pedig a magyar–olasz barátság. *Mit akar a Nemzeti Radikális Párt?: a Nemzeti Radikális Párt teljes programjának kivonata*, fel. kiad. Bajcsy-Zsilinszky Endre, Bp., Sugár, 1930, 7–8. Fontos momentum a „belső revízió” és a „dunai gondolat” felvetése, mely bár más tartalommal, de a népiek egyik fő követelése lesz a harmincas években. A külpolitikát illetően tegyük hozzá: a népiek többsége a „belső revízió” után nem teljes, hanem etnikai revíziót képzelt el (majd pedig egyfajta békés népi „tejtisztítást”). Vö. például Németh László, *Töredékek a reformból* [1935] = Uő, *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi beszédek, tanulmányok, vitairatok*, Bp., DIA–Petőfi Múzeum, 2014, 1892–1895.

217 Egy 1911-es békéscsabai előadásában az „angol faj” exkluzivitásáról, fölénnyéről, előkelőségéről, finom arroganciájáról értekezett, „amely csak szabadnak született, hódításhoz szokott és uralkodásban felnőtt fajnak lehet a sajátsága.” Zsilinszky Endre, *A sportról*, Békésmegyei Közlöny, 1911. március 30., 2–3.

218 Ablonczy Balázs, *Teleki Pál*, Bp., Osiris, 2005, 493. Teleki jugoszlávbarát külpolitikája az 1940. december 12-én aláírt jugoszláv–magyar örök barátsági egyezményben csúcsonyult ki.

külgügyminiszterrel. Bajcsy-Zsilinszky nem mulasztotta el meglátogatni a horvát parasztpárt Közép-Európa „parasztnépeinek” összefogását hirdető vezetőjét, Vladimir Mačeket sem.<sup>219</sup> Maček nézetrendszere hasonlított Bajcsy-Zsilinszky koncepciójához, hiszen a kisgazdapárti politikus néhány évvel korábban a magyar paraszt politikai szerepvállalásának fontosságáról értekezett egyik könyvében.<sup>220</sup> Belgrádi utazása azonban újabb munkát értelt meg benne, így látott napvilágot *Helyünk és sorsunk Európában* című vaskos kötete 1941-ben.

A külpolitikai krédóként is felfogható mű lényegében egy regionális vonatkozásokat tárgyaló, historizáló részekben gazdag, részletes és meglehetősen egyenetlen színvonalú geopolitikai vízió. Bajcsy-Zsilinszky már a bevezetésben leszögezi: „minden magyar korszak és nemzedék annyit ér, amennyire hű marad az árpádi és Szent István-i örökséghez.”<sup>221</sup> A részletesen kibontott, külföldi szerzőket – mindenekelőtt a versailles-i békerendszert kritizáló francia történész-publicista Jacques Bainville-t – felsorakoztató teória szerint a dunai népek életének megszervezése és függetlenségének megvédése a Kárpát-medencében „elsőszerűt”<sup>222</sup> magyarság missziója. Ez az alapállás továbbra is távol tartotta a szerzőt a Jászi Oszkár által képviselt föderációs tervtől<sup>223</sup> és alighanem a környező népek saját szándékaitól is. Ugyanakkor az aktuális európai helyzetben a könyv a náci expanzió elleni bátor kiállásként is olvasható volt, miképp azt a németek tiltakozása és a könyv betiltása is nyomatékosítja.<sup>224</sup> E látens németellenesség ellenére Bajcsy-Zsilinszky Csehszlovákia példájával intéz „barátságos” intelmet „a még mindig természetellenesen nagy”

219 Vigh Károly, Teleki Pál, *Bajcsy-Zsilinszky Endre és a jugoszláv-magyar kapcsolatok*, Magyar Szemle, 2005/5–6, 25–34.

220 Bajcsy-Zsilinszky Endre, *Egyetlen út: a magyar paraszt*, Bp., Kelet Népe, 1938.

221 Bajcsy-Zsilinszky Endre, *Helyünk és sorsunk Európában*, Bp., Gergely, 1941, 3.

222 A „ki volt itt előbb” kérdése – mint a környező országok földreformjainál láthattuk – komoly regionális történelmi vetélkedővé nőtt a korban. A román, bolgár és magyar (historizált elemekben bővelkedő) identitásdiskurzusokhoz: Trencsényi Balázs, *A nép lelke: Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*, Bp., Argumentum, 2011.

223 Bajcsy-Zsilinszky 1930-as pártprogramjában „Jászi Oszkárak idéitlen, üres, gyökértelen, másoló európaiaskodásáról” értekezett. Vitéz Bajcsy-Zsilinszky, *Nemzeti radikalizmus...*, 11. A polgári radikális politikus és társadalomtudós Jászi Oszkár (1875–1957) az első világháború utolsó szakaszában Erdély nemzetiségi problémáit nyelvi határokhoz igazodó autonómiák segítségével kívánta megoldani és egy kelet-közép-európai konföderációról értekezett. Az őszirózsás forradalom után, 1918 novemberében részt vett a román és magyar nemzeti tanácsok közti (sikertelen) aradi tárgyalásokon, majd november végén nemzetiségügyi minisztériumában elkészült a „Keleti Svájc” elképzelés vázlata. A 14 kanton közül hét – a pozsonyi, a marosvásárhelyi (vagy kolozsvári), a szegedi, a debreceni, a budapesti, a győri és a pécsi – lett volna magyar. Mellettük jött volna létre „az északnyugati, északi megyékből, valamint a kassai székhellyel létrehozandó keleti szlovák megyékből álló szlovák”, egy rutén (Beregszász), két román (Dés és Déva), egy szász (Nagyszeben) és egy vegyes (Temesvár) kanton. Szarka László, *A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén: adatok, szempontok a Károlyi-kormány nemzetiségi politikájának történetéhez*, Kisebbségkutatás, 2008/2, 233–247. Vö. K. Lengyel Zsolt, *„Keleti Svájc” és Erdély 1918/1919 (I.)*, Korunk, 2004/1, 109–113. és Litván György, *Jászi Oszkár*, Bp., Osiris, 2003.

224 Vigh, *Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1886–1944...*, 201–203.

Románia irányába és könnyen napirendre tér a „rendkívül nehéz” földrajzi és nemzetközi elhelyezkedésű, egyébként „rokonszenves” Lengyelország „lefokozott” politikai súlya felett.<sup>225</sup> Szemei előtt ugyanis ekkor már egy nagy magyar–délsláv együttműködés képe lebegett, amelynek pontos keretét ő sem határozta meg közelebbről, ráadásul munkájában sajátosan keverte a fajvédő argumentációt és a demokratikus érveket. Így eshet meg például, hogy egy oldalon belül olvashatunk „a pásztoreMBER és a lovasEMBER ősi fölényéről” a „földtúró szomszédos germán vagy szláv ősparaszt és főleg német városlakó mesterségesen megszűkülő horizontja” ellenében, valamint „a tudatos testvériség és egymás mellé rendeltség életformáinak” fontosságáról.<sup>226</sup> A magyar politikus szerint „a korábban nemzeti öntudatukban gyöngébb, felsőbbrendű önkormányzatra vagy éppen teljesebb és önállóbb állami életre, nagyobb külpolitikai föladatakra, magasabb politikai hivatás betöltésére nálunk sokkal kevésbé fölkészült szláv és román dunavölgyi népek [...] fölnőttek mellettünk, mondhatnánk így is: mellénk nőttek.” Ebben az új helyzetben Bajcsy-Zsilinszky azt kéri a nagyhatalmaktól: „bizzák a maga belső erőire a középső Dunavölgyét!”<sup>227</sup>

A felgyorsuló nagypolitika azonban nem a független kis népek versengése vagy a délsláv–magyar közös állam útján járt. 1940 novemberében Magyarország csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, 1941. április 11-én pedig bevonult Délvidékre, hogy részesedjen a német támadás következtében felbomló Jugoszlávia területéből. Ezt már nem érte meg Teleki Pál, aki a krízis tetőpontján a morális felelősség terhe alatt az öngyilkosságba menekült. Bajcsy-Zsilinszkynek a fejlemények hatására újabb politikai kudarccal és az egyre szorosabb német szövetséggel kellett szembenéznie. Parlamentben elhangzott bátor beszédei, makacsul benyújtott újabb és újabb memorandumai nem sok hatással voltak a magyar politikára, és csak az 1942-ben, 1943 elején bekövetkező hadászati fordulatok (vö. Midway-szigetek, El Alamein, Sztálingrád), vagyis a világháború új szakasza értékelte fel újra személyét Magyarországon. Az általa nagy reményekkel fogadott Kállay-kormány ebben az időben próbált kapcsolatokat kiépíteni az angolszászokkal, a kisgazdapárti politikus pedig – bizonyára érzékelve a szűkülő lehetőségeket – engedményeket tett külpolitikai terveiben. Ebben a kontextusban értékelendő a kisgazdapárt számára írt (befejezetlen) programja „a magyar állam és társadalom újjáépítéséről” (1943). Tervezésében továbbra is a történelmi Magyarország ideájából indul ki, széles körű reformokat körvonalaz, a szabadságjogok fontosságát hangsúlyozza (határozottan elítél minden diktatúrát), és egyenlő jogokat ígér a „Szent Korona” minden állampolgára számára, tekintet nélkül nemzetiségre, vallásra, fajra és nemre. Sőt, mint fogalmaz: „meg kell barátkoznunk a nemzetiségi kérdés területi megoldásával is, ott, ahol ez nyilvánvaló politikai és egyben elkerülhetet-

225 Bajcsy-Zsilinszky, *Helyünk és sorsunk...*, 328–329., 321.

226 Uo., 310.

227 Uo., 313–314., 350.

len nemzetközi szükségesség, így Erdély, a Szlovákiák, Kárpátja és a Délvidék újjarendezésénél, illetőleg részeiknek a Szent Koronához való visszacsatolásuknál.”<sup>228</sup> Sajnos a szerző nem részletezi, hogy mire gondolt „területi megoldás” kapcsán, így csak feltételezhetjük, hogy az autonómia valamely formájáról lehet szó ehelyütt. Itt szükséges megjegyezni, hogy ezekben az években – tehát a részleges revíziós sikerek után – a magyar szellemi élet olyan kiválóságai pártolták a korszerűsített, különböző autonómiákkal kombinált Szent István-i államkeretek feltámasztását, mint Szekfű Gyula vagy Márai Sándor.<sup>229</sup>

Bár Bajcsy-Zsilinszky a Horthy-rendszer baloldali ellenzékéhez tartozó Kiszgazdapárt nevében adta át memorandumait a miniszterelnököknek, határelképzelései semmiben nem különböztek a kormányzati és egyéb konzervatív körök nézeteitől.<sup>230</sup> Ennek ellenére a Kállay és Bajcsy-Zsilinszky közti együttműködés nem volt problémáktól mentes, mivel a miniszterelnök óvatos, időnyerést célzó politikája szöges ellentétben állt a kiszgazdapárti politikus kockázatvállalás szükségességét hangsúlyozó, nyíltan németellenes felfogásával és harcias temperamentumával. A történetírás sokáig – a meg nem valósult kiugrás látószögéből – elmarasztalta Kállay „félszívű hintapolitikáját”, amit azonban újabb kutatások más megvilágításba helyeznek. Ma már egyesült államokbeli levéltári anyagoknak köszönhetően tudjuk, hogy az angolszász támogatással tervezett átállásnak nem volt reális esélye 1943-ban, mivel az USA európai politikájának fókuszába ez év késő nyarától a normandiai partraszállás előkészítése került. A háborús taktikázásba a magyar kiugrási tapogatózások (informális szinten kezelt, konkrét ígéretek nélküli) bátorítása és ezzel a német megszállás kiprovokálása is belefért. Ezzel a német haderő megosztását

228 Bajcsy-Zsilinszky, *Írások tőle és róla...*, 234.

229 Szekfű Gyula 1942-ben *A nemzetiségi kérdés rövid története* című új tanulmányában amellett érvel, hogy „Szent István állama a huszadik század negyvenes éveiben, a föderatív Nagy-Magyarország jövője szempontjából aktuális örökséget hagyott az utódokra”. Vagyis a magyar állam vezetőinek „helyre kell állítani a történelmi Magyarországot, amelyen belül magyarok és nem-magyarok föderalisztikus összefogására van szükség”. Dénes Iván Zoltán, *A történelmi Magyarország eszménye: Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*, Pozsony, Kalligram, 2015, 447. Márai nevezetes vitáirában ugyanebben az évben a magyarság „minőségi vezető szerep”-éről értekezik, „melyet múltja, képességei, sajátos szellemi alkata a Dunamedencében valósággal parancsolóan jelölnek ki” számára. „A magyar állam nemzetiségei soha nem lehetnek hűtlenek a Szent István-i állameszméhez, mely az együttélés, a boldogulás olyan lehetőségeit, méltányos feltételeit nyújtja számukra, legigazibb életérdekeit oly mértékben biztosítja, mint egyetlen más állameszme sem” – fogalmaz Márai. Márai Sándor, *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*, Bp., Révai, 1942, 58., 63–64.

230 Romsics Ignác, *Magyar békeelképzelések a második világháború végén*, Korunk, 2006/2, 11–17. Bajcsy-Zsilinszky ugyanakkor 1943. július 31-i memorandumában hangot adott parlamentben is bátran vállalt – ám kormánykörökben meglehetősen népszerűtlen – nézetének, miszerint a délszláv kapcsolatok rendezésének előfeltétele az újvidéki vérengzések „igazi bűnösinek kíméletlen” megbüntetése. A szerbekkel kapcsolatos határkérdésekben egy „illetékes nemzetközi fórum” bevonását szorgalmazta, míg Horvátország esetében Zágráb belügyének tekintette, hogy Szerbiához vagy Magyarországhoz akarnak-e csatlakozni. *Bajcsy-Zsilinszky dokumentumok*, közreadja: Pintér István, Századok, 1965/1–2, 192–193.

kívánták elérni, ami meg is valósult 1944 tavaszán – annak minden következményével együtt.<sup>231</sup> A magyar kormány a tapogatózások során épített Bajcsy-Zsilinszky nyugati reputációjára, sőt a külügy támogatta az ellenzéki politikus Erdélyről írt angol nyelvű monográfiájának megjelentetését is. A *Transylvania: Past and Future* című mű Genfben jelent meg 1944-ben és az egyre hangosabb román lobbist, illetve Robert William Seton-Watson hasonló témában megjelent tanulmányát<sup>232</sup> volt hivatott ellensúlyozni.

A magyar politikus ebben a munkájában is történelmi argumentációba csomagolva érvelt (meglehetősen történelmietlen) alaptétele mellett, mely szerint „Erdély időszámításunk után 896-tól 1918-ig mindig is osztatlan egységet képezett és a történelmi Magyarország szerves alkotórésze volt; 1920-tól 1941-ig [sic!] pedig – ha nem is szervesen – osztatlan egységként Nagy Románia kebelezte be”.<sup>233</sup> A könyv célja annak demonstrálása volt, hogy az önálló entitásként megragadott Erdély nem kapcsolódik szervesen Romániához. „Ennek az országnak az idők végezetéig a magyar állam részének kell maradnia”<sup>234</sup> – fogalmazott a szerző, aki nemcsak történelmi, de gazdasági, földrajzi és kulturális érveket is felsorakoztatott tétele mellett. Bajcsy-Zsilinszky lényegében Apponyi Albert nevezetes, 1920. január 16-i párizsi beszédének érvkészletét vonultatta fel, mely szónoklat komoly hatást gyakorolt a két világháború közötti magyar közgondolkodásra.<sup>235</sup> Ilyen érv a Kárpátok természetes határ-funkciója, a magyar kultúra románnál magasabbnak tételezett nívója és a nemzetiségekkel való tisztességes bánásmód, mely az ezeréves magyar állam tradíciójaként jelent meg. „Tehát az egyetlen érv, ami a román követelés mellett szól a néprajz, pontosabban a román etnikai többség”<sup>236</sup> – írta Bajcsy-Zsilinszky, a népek önrendelkezési elvét Beneš és társai által kihasznált wilsoni divatnak nevezve. A svájci kantonrendszerre hivatkozó könyv kulcsfogalma – Apponyi beszédéhez hasonlóan – az „organikus” berendezkedés, ami bár nagyon régóta kedvelt metaforája a szerzőnek,<sup>237</sup> ezúttal a demokrácia jelzőjeként konstituálódik (*organic democracy*) és szöges ellentétben áll a gyökértelen „mechanikus demokráciákkal”. Ám nem csupán a kiadás helye, de a kötet témája is kézenfekvő példát nyújt törekvéseihez, amennyiben a szerző az erdélyi magya-

231 Vö. Borhi László, *Nagyhatalmi érdekek hálójában: az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*, MTA BTK TTI–Osiris, 2015, 31–77.

232 Seton-Watson, Robert, *Transylvania: A Key Problem*, 1943.

233 Bajcsy-Zsilinszky, Andrew, *Transsylvania. Past and Future*, Geneva, 1944, 11. Sajnálatos módon a magyar kiadás fordítása több ponton nem szöveghű. Vö. Bajcsy-Zsilinszky Endre, *Erdély múltja és jövője*, ford. Göncz Árpád, Bp., Tinódi, 1990.

234 Bajcsy-Zsilinszky, *Transsylvania...*, 148. A kötet címoládozóhoz két darab, egymásra hajtható, áttetsző hártapapírra felrajzolt térképet tűztek a trianoni és a történelmi Magyarország határaival, háttérben a Kárpát-medence földrajzi kontúrjával.

235 Vö. Zeidler Miklós, *Apponyi Albert párizsi beszéde (forrásközlés)*, RubiconOnline. [http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/apponyi\\_albert\\_parizsi\\_beszede\\_forraskozles/](http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/apponyi_albert_parizsi_beszede_forraskozles/). (Letöltve: 2016. március 15.)

236 Bajcsy-Zsilinszky, *Transsylvania...*, 15.

237 Vö. Zsilinszky Endre, *Destruktivizmus és konzervativizmus*, Budapesti Hírlap, 1912. július 27., 1–3.

rok, székelyek és szászok uniójának és a „független fejedelemségnek” historizált olvasatát nyújtja.<sup>238</sup> Elgondolása nem nélkülöz minden kritikai élt, mivel szerinte a 19. században be kellett volna emelni az időközben „szinte észrevétlenül beszívargó” románságot az unióba, így az „erdélyi fejedelemség egyszerű és felvilágosodott önkormányzata” – Bécs ellenében – „igazságos és természetes rendszere” lehetett volna a „népek szimbiózisának”.<sup>239</sup> A könyv második felében Bajcsy-Zsilinszky saját történelmi példatára alapján igyekszik felvázolni Erdély általa kívánatosnak tartott berendezkedését. Kiindulópontja „Buda”, mely meglátása szerint még mindig „Európa szíve”, vagyis egy erős Magyarország nélkül a „Németország és Oroszország között, Norvégiától Görögorszáig” nyúló „önvédelmi övezet” a maga 140 millió lakosával megszervezhetetlen.<sup>240</sup> Erre a feladatra két történelmi állam hivatott érvelésében: Lengyelország és Magyarország. A szerző a megerősödött Magyarország részeként vizionálja Erdélyt, ami új esélyt jelenthet egy „még organikusabb és még történelmibb koncepcióhoz”.<sup>241</sup> Hogy mi lenne ez? Bajcsy-Zsilinszky szerint az emberiség lassan megszabadul „a történelmi átoktól, az egységes nemzetállam tizenkilencedik századi eszméjétől”.<sup>242</sup> Vagyis a nemzetállamról való lemondás és a terület három nemzet által bírt négy „bánságra” történő felosztása jelenti a kulcsot Erdélyhez. Az 1910-es népszámlálási adatokat alapul vevő elképzelésben az ellenzéki politikus immáron együtt tárgyalja a székelyeket a magyarokkal („Magyar-Székler Banat”), emellett két bánságot juttatna a románoknak, egyet pedig a szászoknak.<sup>243</sup> Az egyelőre kulturális és oktatási jogokkal felruházott bánságok alatt működne a demokratikusan átszervezett vármegyék és járások. Az önálló alkotmánnyal bíró Erdélyi Föderáció „csak igen széles körű autonómiával rendelkező, független államként kerülhet a Szent Korona fennhatósága alá”,<sup>244</sup> méghozzá vagy az 1868-as horvát-magyar vagy az egy évvel korábbi osztrák-magyar kiegyezés mintájára. Ami a működést illeti, a bánok munkáját segítenék a Bánsági Tanácsok és Bánsági Kamarák, míg a Föderációt vezető vajda a Vajdasági Tanács és a Vajdasági Gyűlés közreműködésével gyakorolná a hatalmat.<sup>245</sup>

Bajcsy-Zsilinszky még a német megszállás utáni börtönfogságában, súlyos sérülései dacára is jelentékeny írásbeli munkásságot fejtett ki, őrei számára ellenőrizhető német nyelven (vagy éppen toalett papírra írva és kicsempész-

tetve<sup>246</sup>). Ezek közül az írások közül témánkat illetően kiemelkedik a kisebbségi kérdésről és Magyarország federalizációjáról írt tanulmánya,<sup>247</sup> melyen erősen érezhető Kurt von Neergard svájci orvosprofesszor „társadalmi biológizmusának” hatása. A társadalom és állam biológiai modellezése különösen sokat foglalkoztatta Bajcsy-Zsilinszkyt utolsó időszakában, noha ez a szempontrendszer nem helyettesíti, hanem kiegészíti a már megszokott történelmi, gazdasági és földrajzi érveket. Az organikus állam ellenpontjaként megfogalmazott „mechanikus állam” mintapéldája a „krokodilformájú” Csehszlovákia, amit nemes egyszerűséggel „Lügenreich”-nek (*hazugságállam*) nevez. Meglátása szerint még a „kisebbség” kifejezés is az ilyen jellegű, „természetellenes” alakulatok lényegéből eredeztethető, hiszen a „szerves sokszínűség és biológiai rend”<sup>248</sup> alapján nyugvó berendezkedések – mint amilyenek ő a történelmi Magyarországot vagy Svájcot láttatta – szavatolják, hogy senkinek se kelljen magát kisebbségben éreznie. Jelentős különbség előző könyvével szemben, hogy Bajcsy-Zsilinszky ezúttal őszintén fogalmazhatta meg (lesújtó) véleményét a Nemzetek Szövetségéről, a házaló politikai ügynökként megjelenített Benešről és a svájci példát évtizedekkel korábban – merőben más történelmi kontextusban és tartalommal – felvető Jászi Oszkáról, akit, korábbi fulmináns véleményéhez képest immár jóval szelídebben „szerencsétlen teoretikusnak”<sup>249</sup> nevezett. Az érem másik oldala, hogy helyzetéből adódóan nem szólhatott egyik fő témájáról, a Kelet-Közép-Európát veszélyeztető, s ekkorra már kézzelfogható valósággá lett német expanzióról. Bajcsy-Zsilinszky a szlovákok számára szimbolikusan üres „fehér papírt” kívánt átnyújtani igényeik felsorolása végett, ám egy sajátos megfogalmazással ugyanő arra figyelmeztetett, hogy „Magyarország nem mondhat le egy új és szabad egyesülés igényéről” – legyen szó akár államszövetségről vagy perszónalunioról.<sup>250</sup> Erdély, Kárpát-

246 Vö. Vigh Károly, *Zsilinszky börtönlevelei*, Tiszatáj, 1984/3, 54–70.

247 Bajcsy-Zsilinszky Endre, *Die Minderheitsfrage und die innere Föderalisierung Ungarns*. OSZKK 28. fond. 12. (1944) Bodor György magyar fordításában: OSZKK 28. fond. 15.

248 Tilkovszky Loránt, *Bajcsy-Zsilinszky Endre 1944. évi tanulmánya a kisebbségi kérdésről és Magyarország első federalizálásáról*. Baranyai Levéltári Füzetek 95, 1986, 660.

249 Uo., 663.

250 Uo., 663–664. Bajcsy-Zsilinszky fél-szlovák származása nem játszott szerepet külpolitikai koncepcióiban, pedig környező nemzetek számára kínált ideológiai ajánlata – vagyis a népek békés együttélésének keretét adó, megreformált Szent István-i birodalom víziója – mellett lehetett volna érvelni családi hátterének közép-európai történeteivel. Ám ő már első világháború előtti publicisztikájában nyilvánvalóvá tette, hogy nem vállal közösséget a szlováksággal, és a nyelvet sem beszéli (ami néhány évtizeddel korábban elképzelhetetlen lett volna Békéscsabán). Vö. *Egy közigazgatási gyakornok*. Budapesti Hírlap. 1914. január 25., 1–2. Magánlevelezésében: OSZK. Kézirattár 28. fond. 214. Bajcsy-Zsilinszky Endre – Édesanyjához 1927–1937. 3. levél: Bp., 1928. december 1. és 217. Bajcsy-Zsilinszky Endre – Zsilinszky Erzsébethez. 1914–1941. 1931. március 10. Mindez főként nagybátyja – a századfordulón tíz éven át államtitkári tisztséget is betöltő Zsilinszky Mihály – kettős identitását tekintve érdekes. Miroslav Kmet’ kutatásaiból tudjuk, hogy a neves rokon csak iskolában tanult meg tökéletesen magyarul (míg Endre már a szlovák nyelvvél állt hadilábon – levelei alapján). Vö. Kmet’, Miroslav, *Híd a magyar-szlovák kulturális kapcsolatokban: a történész és politikus Zsilinszky*

238 Bajcsy-Zsilinszky, *Transsylvania...*, 44.

239 Uo., 84–85.

240 Uo., 104–110.

241 Uo., 103.

242 Uo., 103.

243 Jászi „Keleti Svájc” tervezetében az egységesnek elképzelt Magyarország tizennégy kantonja közül öt jött volna létre Erdélyben; ezek közül egy-egy román, román-szász és szász többséggel. K. Lengyel, i. m.

244 Bajcsy-Zsilinszky, *Transsylvania...*, 112.

245 Uo., 130–152.

alja és Délvidék esetében a szerző jóval konkrétabban fogalmazott, mivel ezeket a területeket szerinte föderalizálni kell a Szent Korona részeként. A tanulmány a történelmi „Dél-Magyarország” részletezésével ér véget, két részre bontva a régiót: Bánátra és Bácskára. Figyelemre méltó meglátása szerint a helyi szellemiség itt felülírja a lakosság változatos nemzeti identitását, ezért egyetlen „bánság” is elégséges lenne „Dél-Magyarországon”, hasonló felépítéssel, mint amelyet Erdély esetében is javasolt. A terület a bán és a főbb nemzetek közül kinevezett helyetteseik („vicebánok”) felügyelete alá kerülne, ők alkotnák a Bánsági Tanácsot. Munkájukat a Bánsági Gyűlés segítené, a közigazgatás alapjai pedig a demokratizált megyék lennének. A bánság autonómiájának foka vagy az 1868-as horvát-magyar kiegyezéshez, vagy pedig a svájci kantonokéhoz lenne hasonló.<sup>251</sup> Bár Bajcsy-Zsilinszky elképzeléseinek 1944 nyarán már semmi realitása nem volt, meg kell jegyezni, hogy a polgári radikalizmus által évtizedekkel korábban felvetett „svájci minta” (újrágondolása) a háború utolsó éveiben nem csak a pozitív fajvédelem látószögéből, de konzervatív-liberális körökben is vonzó volt, ahogyan azt Bethlen István és társai által a brit diplomácia számára eljuttatott 1943-as emlékirat bizonyítja.<sup>252</sup>

\*

Mint láthattuk, Bajcsy-Zsilinszky Endre élete végéig nem tudott elszakadni az európai hivatással rendelkező „magyar faj” – keleti eredetéből és „dunavölgyi elsőszülöttségéből” levezetett – kulturális és államszervező felsőbbrendűségének téziséből, valamint a „törzsökös magyarság” elképzelt közösségétől. Ez a sokszor, sokféleképpen felépített gondolatmenet volt hivatott bizonyítani külpolitikai nézetrendszerének fő tételét, a történelmi Magyarország visszaállításának szükségességét. Hangsúlyozandó, hogy a magyar birodalmi

Mihály, Barátság, 2009/3, 6099. Bajcsy-Zsilinszky saját szavaival összefoglalva: „anyai ágon honfoglaló őseim révén beleszülettem, apai ágon szláv elődeim vérével beleolvadtam” a magyarságba. Bajcsy-Zsilinszky, *Német világ...*, 4.

251 Tilkovszky, *Bajcsy-Zsilinszky Endre 1944. évi tanulmánya...*, 664–671.

252 Ennek szerzői Magyarország helyét egy közép-európai föderáció vagy konföderáció részeként keresték. Erdély 1940-es megosztottságát két lehetőséggel vélték meghaladhatónak: Magyarország számára történő határkorrekcióval, vagy – „második megoldásként” – egy független erdélyi állammal, ahol „történelmi határai között, svájci mintára” élne együtt „három egyenrangú nép, a magyar, a román és a szász”. Ugyanebben az évben (és hasonló céllal) készült Szegedy-Maszák Aladár memoranduma, mely Magyarország szinte minden határszakaszán módosításokat tervezett. A Kállay-kormány külügyminisztériumának politikai osztálya által összeállított irat Erdély esetében a határ Maros vonaláig történő kitolását, vagy – főképp – Erdély egészének visszacsatolását javasolta „a románoknak és szászoknak biztosítandó legszélesebb körű népi jogok mellett”, mindamellett, hogy egy, a történelmi határokon alapuló önálló erdélyi állam létrehozását is felvetette. A déli határ kiigazítását „barátságos tárgyalás” útján, kevés konkrétummal vizionálta a memorandum, mely a vegyes népességre való tekintettel „korlátozott áttelepítések”-et sem tartott kizártnak. Tegyük hozzá: az Erdély-kérdésben nem volt olyan opciója a két iratnak, mely valamilyen mértékű – Magyarország számára előnyös – határmódosítást ne tartalmazott volna. Romsics, *Magyar békeelképzelések...*

gondolat reformverziója ellentmondott a német élettérelméletekből eredeztethető gyakorlatoknak, és természetesen „fajvédelmi” felfogása sem volt azonos a nemzetiszocialista árjaelmélettel.<sup>253</sup> A világháborús események a kisgazdapárti politikus egyébként sem reális elképzeléseit egyre inkább a vágyálmok világába sorolták, amit vélhetően ő maga is érzékelt. Ennek következtében újabb és újabb engedményeket tett a Szent István-i keretek tartalommal feltöltését illetően. Jóllehet, Bajcsy-Zsilinszky semmiféle kormányzati szerepet nem töltött be, sőt a nyilvánosság előtt (főképp képviselőházi szerepléseikor) erős ellenszélben vállalta fel gondolatait, elképzelései időnként találkoztak a hivatalos politika mellékösvényeivel. Bár nem vonható kétségbe, hogy a szabadságjogokat és a demokratikus átalakulás szükségességét egyre erőteljesebben hangsúlyozó megszólalásai őszinték voltak, úgy tűnik: a föderalizmus eszméjében – sok más politikushoz hasonlóan – mindenekelőtt a birodalmi lét utolsó esélyét látta. Ráadásul a (bárminemű) föderációs gondolat gyakorlatba ültetéséhez a nemzetközi feltételek sem voltak már adottak.<sup>254</sup> A második világháború alatt már csupán a kontinensen kívül működött két műhely, ahol komolyabban foglalkoztak efféle tervezetekkel és a nagyhatalmi érdekek miatt ezek súlya is egyre csökkent. Londonban lengyel, cseh és szlovák emigrációs politikusok folytattak föderációs tárgyalásokat, valamint a *Foreign Office* működtetett egy hivatalt (Foreign Research and Press Service), többek között neves történészek (Arnold J. Toynbee, Carlile A. Macartney, Robert W. Seton-Watson) bevonásával. A másik, egyetemi kutatóműhelyekkel és élénk sajtóélettel megtámogatott központ New Yorkban működött. Itt a legkülönbözőbb háttérű magyar politikusok is hallatták szavukat (Eckhardt Tibor, Habsburg Ottó, Jászi Oszkár). Vagyis Bajcsy-Zsilinszky Endre magyarországi tervei meglehetősen egyedi, bátor, ugyanakkor visszhangtalan, reménytelen és némileg kétségbeesett vállalkozásoknak tekinthetők.

253 Sőt ideológiája megragadható az etnopolizmus sajátos, „antifasiszta” változataként is. Trencsényi, *i. m.*, 448. Antifasiszmus helyett ugyanakkor inkább a népiek nyomán közismertté váló, diskurzusépítő „gyarmatvízióról” van szó Bajcsy-Zsilinszky esetében, mely tézis a bárminemű külső nagyhatalmi expanzió elleni magyar függetlenség és szabadság imperatívuszát fogalmazta meg. Vö. (a népiek vonatkozásában) Romsics Gergely, *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*, Bp., ÚMK, 2010, 329.

254 Vö. Bán D. András, *Föderációs és konföderációs tervek Kelet-Közép- és Délkelet Európáról = Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*, szerk. Bán D. András [et al.], Bp., Teleki László Alapítvány, 1997, 115–159.



## 4. NÉPI ÍRÓK ÉS DEMOKRÁCIA-FELFOGÁSUK 1943 ÉS 1948 KÖZÖTT

Az 1945-ös változásokat okkal sorolja a politikatörténet-írás a paradigmaticus rendszerváltások közé. Ezt a cezúrát a hatalmilag is instrumentalizált közbeszéd és a politikai elvárásoktól nem mentes tudományos diskurzus (kötelező jelleggel 1989-ig) *felszabadulásnak* hívta, míg a korabeli dokumentumokra építő legújabb forrásgyűjtemény a „törvényes” *megszállás* kifejezést használja.<sup>255</sup> A kortárs tapasztalatok sokrétősége miatt alighanem mindkét érvelés legitim és vitaképes. Nincsen konszenzus az 1945-öt követő évek megítélésében sem. A hagyományos korszakolás koalíciós időszaknak nevezi az 1945 és 1948 közötti három évet, ezzel utalva a demokratikus változásokra, pontosabban arra, hogy ez az időszak volt a demokratikus berendezkedésű Magyarország kísérlete. E tézis szerint „a demokrácia vagy pártidiktatúra kérdése 1945-ben még nem dőlt el, a koalíciós időszaknak és küzdelemnek volt tétje.”<sup>256</sup> Az 1945 és 1956 közötti éveket Rákosi Mátyás személye mentén definiálni igyekvő monográfia szerzője ezzel szemben már 1945-től „szovjet protektorátus”-ként tekint az országra. Eszerint „ha csak egy kicsit is közelebbről, részletesebben pásztázzuk a vizsgált terepet, akkor 1945–1947 között például a politikai nyilvánosság előtt zajló demokratizálódás közepette zajlik a kulisszák mögött, rejtőzködve érvényesített presztalinizálás.”<sup>257</sup> Mindkét megközelítés látószögétől eltér a friss szemléletű eszme- és a társadalomtörténet, mely meggyőzően mutat rá egyes jelenségek és struktúrák folytonosságára a Horthy-éra és a koalíciós időszak között, hiszen „a gyökeres átalakulások, a felemás polgári társadalomszerkezet felszámolására irányuló törekvések csak a kommunista

hatalomátvételt követően bontakoztak ki.”<sup>258</sup> A cezúra versus folytonosság kettőssége<sup>259</sup> a történelem mikroszintjén is megfigyelhető (mint a kortárs „naiv” tapasztalat és a „történelmi cselekvők” közti feszültség),<sup>260</sup> de igaz a magyar népi mozgalomra is, melynek fénykorát épp kettészeli 1945.

Azzal az állítással, hogy a népi mozgalom követői a „nép uralmára” – vagyis a szó szerinti demokrácia – törekedtek, aligha mondunk sokat. Egyrészt a nép köre egyáltalán nem volt tisztázott (ma sem az),<sup>261</sup> másrészt az uralom mikéntjéről is eltérően vélekedtek a népiek. Ezzel a nem túl kiértelt ideológiai csomaggal érkezett el a mozgalom a 20. századi magyar történelem alighanem legnehezebb évtizedéhez, az 1938 és 1948 közti időszakhoz, mely nagyjából egybeesett a magyar népi mozgalom fénykorával. Vegyük sorra: a Horthy Miklós kormányzó<sup>262</sup> nevével fémjelezhető, autoritatív jellegű, korlátozott parlamentarizmus alapján működtetett államot egyszerre jellemezték az osztársadalmi igényt (részben) kielégítő revíziós sikerek, a folyamatosan radikalizálódó jogfosztó intézkedések és egy egyre kilátástalanabbá váló háborúba való bekapcsolódás. Magyarország 1944. március 19-én német megszállás alá került, s bár az állam szuverenitása nem szűnt meg teljes mértékben, az önrendelkezésen komoly csorba esett.<sup>263</sup> Ám még ez a kevés is szertefoszlott az 1944. október 15-i nyilas puccsal, mely az önrendelkezés és a demokrácia helyett egy szélsőjobboldali diktatúrának adott teret.<sup>264</sup> A nyilas uralmat a szovjet Vörös Hadsereg árnyékában szárba szökni igyekvő „népi

255 „Törvényes” megszállás – Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között, szerk. L. Balogh Béni, Bp., Magyar Nemzeti Levéltár, 2015. A felszabadulás-paradigma érvékesítéséhez (épp e kötet kapcsán): Krausz Tamás, *Egy levéltári kurzusokötet a Győzelem 70. évében*, Esmélet, 2015. (27) 106., 86–99.

256 Litván György: *A koalíciós köztársaság*. RubiconOnline: [http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/koalicio\\_kozjatak\\_1945\\_1948/](http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/koalicio_kozjatak_1945_1948/). (Letöltve: 2015. november 2.)

257 Gyarmati György, *A Rákosi-korszak: rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*, Bp., ÁBTL–Rubicon, 2011. 24. – Lásd továbbá: „Az 1944 és 1949 közötti átmeneti időszakot »népi demokráciának« vagy »koalíciós éveknek« nevezni [...] olyan eufemizmus, amely éppen az átalakulás lényegét és irányát hagyja homályban. Az, hogy ezt sokan nem látták előre, mások pedig nem így élték meg, nem változtat azon, hogy a Szovjetunió és a magyar kommunisták célja kezdetől az ország szovjetizálása volt.” Romsics Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Bp., Osiris, 2010, 273–274.

258 Valuch Tibor, *Változás és folytonosság a magyar társadalomban a XX. század második felében*, Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv XV, 2001, 187.

259 Európai kontextusához lásd: Laczó Ferenc, *Egy végletes Bildungsroman fordulópontja? 1945 német és európai perspektívában*, Múltunk, 2016/1, 4–18.

260 Érdemes megfontolni, hogy „a történelmi esemény, amely sohasem pontszerű történés, hanem olykor kaotikus eseményepizódok együttese, a retrospekció távlatában ölti csupán magára a teleologikus meghatározottság jellegét. A történelmi eseményt alkotó cselekedetek emellett valamelyest hosszabb időtartamban fejtik ki a hatásukat. Végül: az eseményt átélő, személyesen megtapasztaló történelmi aktorok tudhatják is és nem is, hogy mit éltek át, amikor történelmi idők jártak.” Gyáni Gábor, *A történelmi esemény fogalma*, Magyar Tudomány, 2011/11, 1332.

261 Lásd az első fejezetet.

262 A Horthy-kultuszban erősebb és hangsúlyosabb a „nemzet”, mint a „nép”, amiben jobboldali ideológiai alapvetések mellett a „nép” kifejezés 1918–1919-es magyarországi kompromittálódása játszhatott szerepet. Vö. Turbucz Dávid, *A Horthy-kultusz 1919–1944*, Bp., MTA BTK TTI, 2015.

263 A gyakorlatban megvalósuló részleges szuverenitás szókapcsolattal igyekszem elkerülni a nem mindig életszerű jogi definíciók és a preconcepciókon alapuló ideológiai megközelítések egyoldalúságait. A korban – meglehetősen eufemisztikus módon – „kölcsonös megegyezés alapján” történő katonai segítségnyújtásként aposztrofálták hivatalosan a német megszállást. Lásd a Magyar Távirati Iroda 1944. március 22-i közleményét. MNL OL, MTI „Könyomatos”. Napi hírek / Napi tudósítások (1920–1944). 1944. március 22/25.

264 Az „üres jelölők” (és a politikai retorika) veszélyei kapcsán jegyezzük meg: Szálasi Ferenc 1944. október 15-i rövid rádiószózatában négy alkalommal hivatkozott a „nép”-re. Közli: [http://archiv.terrorhaza.hu/allando\\_kiallitas/ii\\_emelet/nyilas\\_folyoso/nyilas\\_proklamacio.html](http://archiv.terrorhaza.hu/allando_kiallitas/ii_emelet/nyilas_folyoso/nyilas_proklamacio.html). (Letöltve: 2015. november 2.)



demokrácia” követte, mely azonban nem felelt meg minden vonatkozásában a demokratikus várakozásoknak (lásd malenkij robot, kommunista nyomásgyakorlás, németek kitelepítése stb.) és a nép kifejezés további devalválódását eredményezte. A „fogalom tisztázatlansága miatt sohasem lehetett tudni, hogy milyen rétegek, csoportok tartoznak ide: csak az úgymond dolgozó nép, amely a parasztságot, a munkásságot és a haladó értelmiséget foglalta magában, vagy mások is”,<sup>265</sup> ráadásul a fenti szociológiai kategóriák is átpolitizálódtak.

Ami a népiek pártpolitikai preferenciáit illeti, bár szélsőjobboldali pártalakulatoktól a kommunista pártig bezárólag megtalálhatjuk őket a különböző taglistákon, a derékhad a *Nemzeti Parasztpárt*-ban igyekezett érvényre juttatni elképzeléseit és személyes ambícióját. Ez az alakulat a politizálás iránt legfogékonyabb két népi író, Erdei Ferenc és Kovács Imre ösztönzése nyomán jött létre 1939 júniusában Makón, meglehetősen kalandos körülmények között. Jelzésértékű, hogy már a névválasztás körül is komoly viták voltak, mivel felmerült a nagygazdák felé nyitó „paraszt” kifejezés, vagy a kor nacionalizmusa által kiforgatott „nemzeti” jelző problematikussága. Végül maradt ez a verzió, elnöknek pedig a korábbi kisgazdapárti Szabó Pált választották. A párt folyóiratában, a *Szabad Szóban* közzétett program szerint az *NPP* – többek között – Magyarország függetlensége, a demokratikus szabadságjogok, valamint a szövetkezetek és a radikális földreform (500 hold felett) mellett tett hitet.<sup>266</sup> Mindezen azonban csak formális aktusnak tekinthető, mivel a világháború fojtott közéletében, illegalitásba kényszerülve érdemi tevékenységet nem folytathatott a párt. A változáshoz egészen 1944 végéig kellett várni, amikor az *NPP*-t felvették az ellenállást irányító *Magyar Front*-ba. A december közepén lezajlott ideiglenes és részleges nemzetgyűlési választáson 17 mandátumot szereztek a parasztpártiak, így december 21-én bekerültek a Debrecenben megalakuló *Ideiglenes Nemzetgyűlés*-be, ahová a harcok múltával összesen 43 képviselőt delegáltak az egész ország területéről (a nemzetgyűlés teljes létszáma ekkor 498 fő volt). A nemzetgyűlés által választott *Politikai Bizottság*-ban már december 22-én helyet kapott Erdei Ferenc, míg a Budapesten maradó és később sikertelenül Debrecenbe igyekvő<sup>267</sup> Kovács Imre csak 1945. szeptember 6-án került be a testületbe. Az *Ideiglenes Nemzeti Kormány* 12 tárcája közül a parasztpártiak a belügyminisztériumot kapták meg,<sup>268</sup> és aktívan kivették a részüket a föld-

265 Papp István, *A magyar népi mozgalom története: 1920–1990*, Bp., Jaffa, 2012, 173.

266 *Szabad Szó*, 1939. július 23., 5–6.

267 Szeredi Pál, *A Parasztpárt két évtizede. A Nemzeti Parasztpárt története, 1939–1960*, Pilisszentkereszt, Barangoló, 2014, 173. Kovács több társával 1944. december 20-án próbált átjutni a fronton, hogy tárgyalásokat kezdeményezzen a szovjet katonai vezetéssel. Tárgyalások helyett azonban heteken át fogva tartották, ahonnan viszontagságos úton tudott csak megszökni 1945. február 8-án. *Uo.*, 182.

268 Benkő Péter, *A Nemzeti Parasztpárt az Ideiglenes Nemzetgyűlésben = Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány, 1944–1945*, szerk. Feitl István, Bp., Politikatörténeti Alapítvány, 1995, 173–175.

reform kidolgozásából, kivitelezéséből és propagálásából is.<sup>269</sup> A pártszervezésben azonban gondot okozott, hogy noha már az 1944-ben Szegeden nyilvánosságra hozott ideiglenes szervezeti szabályzat igyekezett nyitni más társadalmi rétegek – így például az értelmiség – felé, a gyakorlatban a gyanakvás dominált,<sup>270</sup> ráadásul az *NPP*-nek újonnan kellett felépíteni szervezeti struktúráját, méghozzá politikai gyakorlattal nem rendelkező helyi vezetők bevonásával.<sup>271</sup> A pártelnök sorsa sem alakult túl szerencsésen. Szabó Pált a világháború végén a szovjetek Budapesten letartóztatták és – Kovács Imréhez hasonlóan – több héten át fogva tartották, egészen 1945. április 5-ig (így került az *NPP* élére Veres Péter). Szabó később már nem is tudta visszaszerezni 1945 előtti vezető szerepét a párthierarchiában, noha 1945-ben, valamint 1947-ben is bejutott a parlamentbe és a pártalelnöki pozíciót is betöltötte. Szabó az *NPP* balszárnyához tartozott és főként lapszerkesztőként ténykedett.<sup>272</sup>

Az 1945-ös választásokra megjelentetett pártprogram<sup>273</sup> megerősítette az 1939-es elveket, ám óvatos módon megfogalmazott, aktuálpolitikai újdonságokkal is szolgált: elutasította a kolhozosítást és a demokratikus állami – vagyis nem pártfelügyelet alatt álló – politikai rendőrség, valamint a „néprajzi határok” mellett foglaltak állást. A pártorgánumok (*Szabad Szó*, *Paraszt Újság*) és tömegrendezvények (például a ceglédi *Dózsa-napok*) ellenére az országgyűlési választásokon mindössze a szavazatok 6,87%-át kapta meg a párt, ami 23 mandátumot eredményezett,<sup>274</sup> az ezt megelőző, erőpróbanak is felfogható októberi fővárosi eredmények pedig még lehangolóbbak voltak.<sup>275</sup> A problémák részben a *Független Kisgazdapárt* szavazatelszívó erejéből, részben politikai önállótlanyságból (vö. „gatyás kommunisták”<sup>276</sup>), részben – ezzel összefüggésben – belső és külső érdekellentétekből (néppárt versus osztálpárt) eredtek, melyek érdemben nem változtak meg az 1947-es erőfelmérésre sem. Sőt, ekkorra lényegében eldőlték a belső frakcióharcok, vagyis a kommunistabarát szárny felülkerekedett az önálló parasztpolitika hívein. A választásokra kiadott, 12

269 Mint Kovács Imre hangoztatta az *NPP* 1946. március 11–12-i kongresszusán, hogy „minden ellenkező állítással szemben az az igazság, hogy a Nemzeti Parasztpárt javaslata alapján készült el a földreformtörvény.” Idézi: Szeredi, i. m., 257.

270 N. Szabó József, *A politikai pártok és az értelmiség a demokrácia kiépítésének időszakában (1944 ősz–1945)*, Valóság, 2013/7, 50.

271 Szeredi, i. m., 192.

272 Az 1947. szeptember 16-ra Budapestre összehívott Országgyűlési Almanachja: 1947. szeptember 16.–1949. április 12., főszerk. Marelyn Kiss József, Vida István, Bp., Magyar Országgyűlés, 2005, 383–384.

273 *A Nemzeti Parasztpárt kiskatéja*, Bp., Sarló, 1945, 33–34., 42., 45.

274 Hubai László, *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000, I. kötet. A választások története és politikai geográfiája*, Bp., Napvilág, 2001, 74.

275 Az *NPP* a fővárosban 2%-os eredményt ért el. Szeredi, i. m., 222.

276 A parasztpárti Illyés Gyula maga is báty-öcs relációt állapított meg a kommunisták és a parasztpártiak viszonylatában, 1945 júniusában. Idézi: Ständeisky Éva, *Demokrácia negyvenötben*, Bp., Napvilág, 2015, 45.

pontba szedett program<sup>277</sup> mégis a magyar álláspont és az önálló parasztság szerepét hangsúlyozta. A kiadvány kulcsfogalma a „parasztdemokrácia”, mely a „munkásdemokrácia” alternatíváját jelenthette volna,<sup>278</sup> noha ez a tervezet is a „reakció” ármánykodását emlegette inkább. Az olyan célok azonban, mint a községi önkormányzat erősítése, a paraszti érdekvédelem, a hagyományok ápolása, a vallásszabadság, a függetlenség vagy a kisipar és a kiskereskedelem támogatása elsősorban nem az 1945 előtti berendezkedés híveinek, hanem a kommunistáknak szűrhatott szemet. Az 1947-es, „kékcédulás” választásokon mindenesetre az NPP a szavazatok 8,28%-át szerezte meg és 36 mandátumhoz jutott, vagyis kis párt maradt, noha a koalíciós időszakban mindig adott minisztert a kormányba.<sup>279</sup>

A népiek demokrácia-felfogásához érdemes legalább a hatalom által szemmel tartott<sup>280</sup> második szárszói találkozóiig visszatekinteni (1943. augusztus 23–29.). A Balaton melletti összejövétel sohasem látott monstre rendezvénye volt a népiek holdudvarának és itt fogalmazódott meg széles nyilvánosság előtt a népiek berkeiből induló két legismertebb vízió is.<sup>281</sup> Természetesen Erdei Ferencről és Németh Lászlóról kell szólnunk bővebben, jóllehet Németh többször hangsúlyozta a népi mozgalomtól való kívülállóságát, Erdei pedig épp itt távolodik el a népi politika legfőbb alapkövetelésétől. Jól ismerjük Németh „harmadik oldal”-ra vonatkozó nézeteit, Kert-Magyarország koncepcióját és magyarság érdekérvényesítő erejét edzeni kész „pápua-hasonlatát”, de legalább ennyire közismert Erdei kettős társadalomelmélete és a történelmi materializmus társadalomformáló ereje melletti szárszói hitvallása is. Pedig a gazdaságpolitikus Erdei sokáig egy sajátos polgári átalakulás mellett történdzst, noha már ekkor erősen viaskodott benne a tudós a politikussal. Több kötetben érvelt a honfoglaló magyarság kettős szállásrendszeréből levezetett tanyás mezővárosi fejlődés országos kiterjesztése mellett<sup>282</sup> – nem kevésbé földtől elrugaskodott módon, mint Németh László tette saját utópiájában. Át-

277 A Nemzeti Parasztpárt Programjavaslata. Bp., 1947. Mint fogalmaztak, „erős, demokratikus kormányzást akarunk, a népi erők alapján és a szigorú felelősség alkalmazásával.” Uo. 4.

278 Egy évvel később pedig ki is mondják (bár „reakcióellenes” szöveggörnyezetben): „A parasztságot a népi demokrácia döntő tényezőjévé akarjuk tenni. Ezt jelenti az, hogy parasztdemokráciát akarunk.” A Nemzeti Parasztpárt politikája, NPP, 1948, 10. [kiemelés az eredetiben]. A szövényes pártviszonyokhoz (főként a párt baloldaliának látószögéből): Benkő Péter, A Nemzeti Parasztpárt és a szocializmus 1947–1948, Bp., Kossuth, 1988. Hasonló szemléltető munka: Tóth István, A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948, Bp., Kossuth, 1972.

279 Borbándi Gyula, A magyar népi mozgalom: a harmadik reformnemzedék, Bp., Püski, 1989, 438., 444.

280 Egy csendőrségi informátor (Balogh Mihály) a szárszói találkozóra is eljutott, ahonnan részletesen jelentett az elhangzó előadásokról. Petrik Béla, Egy feddhetetlen politikus – Kovács Imre pályája az emigrációig = Magyar látóhatár: Borbándi Gyula emlékkönyv, szerk. Alexa Károly, Lakitelek, Antológia, 2015, 183.

281 Elemzésüket lásd: Bognár Bulcsu, A szárszói viadal. Erdei Ferenc és Németh László vitájának gazdasági és politikai vonatkozásai, Valóság, 2011/12, 1–13.

282 Lásd részletesen: Bognár Bulcsu, Népi szociográfia és társadalomtudomány. Írások Erdei Ferenc szociográfiáinak (1931–1944) társadalomszemléletéről, Bp., Loisir, 2011.

fogó (gazdasági-társadalmi-politikai) koncepciójukban mindketten egyetértettek a földreform szükségességében és a honi speciális viszonyok lehetőségeihez mért figyelembevételében. A mikéntekről azonban eltérően gondolkodtak.

Németh, bár előadásában meg sem említi a „telepeseket” és az „új nemes-ség”-et, ismételten hitet tesz a társadalom-integratív modellként felfogott Kert-Magyarország egyébként delejezően kibontott jövőképe mellett. „[...] a társadalmi kiegyenlítődéssé jelensége mögé (mely oly groteszk ellentétben áll az államvezetők mandarinetikájával) kertvárosokba szétszóródó nagyvárosok, megyényi területeket ellepő gyümölcsöskertek rajzolják fel az új kultúrtáját, melyen ez a fény felé törő bennszülött nép méltó hazát találhatna. Hivatalukba belécsömörölt értelmiségiek, szabad idejükben ojtogató hivatalszolgák, gyári munkások, a magasabb földművelésre rákapott gazdái fák törekednek abba a Kert-Magyarországba, melynek apró városócokkal s villamosított tanyákkal teleszórt tájképét ők talán elképzelni sem tudják, csendes, emberies, »kispolgárinak« gúnyolt hajlamaikban mégis ők készítgetik.” A változásnak tehát a középosztályból kell erednie („az iparkodás, gazdasági tudás, fogékonyság, ami egy nemzet ereje, elsősorban a kispolgári réteg tulajdona”), pontosabban azokon „az apró szigeteken” kell kifejlődni, ahonnan meg lehet változtatni „fokról fokra az egész társadalmat”. „Az igazság az, hogy a nagy medence, amelyből az egész nemzet eredt, valóban a parasztság. A delta azonban, amely felé az egész nemzet tart: az értelmiség” – fogalmaz egyértelműen Németh, aki ugyanúgy elhatárolódik a szabad versenyes kapitalizmustól, mint a szovjet típusú szocializmustól és gazdasági gyógyszerként a földreformot, valamint az önálló egzisztenciák szükségességét jelöli meg. Ugyanakkor vissza is nyúl korábbi elképzeléséhez, amikor a „búzagyarakként” aposztrofált kolhozokat elvetve arról értekezik, hogy „a szövetkezeti szocializmusban rég kész van az a forma, amely a vállalkozás érzését s a vele járó iparkodást is meghagyja, s a nagyobb birtokok, üzemek előnyeit is biztosítja”.<sup>283</sup>

A némethi minőségssocializmus elfogadhatatlan volt Erdei számára, aki nem tudósként lépett ezúttal porondra, hanem taktikázó reálpolitikusként és a körülményekre hivatkozva tagadta a fenti értelemben vett harmadik utat (pontosabban: oldalt). A parasztpolitikus hangzatos marxista retorikája ellenére egészen sajátos módon ötvözte a Hajnal Istvántól kölcsönzött történet-szociológiai értelmezési kereteket a történelmi materializmus következtetéseivel. De nem csak ezeket. Többszólamúságára jellemző, hogy a Márciusi Front radikalizmusát legismertebb szociográfiájában (Futóhomok) etnocentrikus konzervatív társadalomszemlélettel kombinálta,<sup>284</sup> szárszói szövegében pedig „haladó”-nak minősítette a jobboldali radikális politikát folytatókat is: „jelentkezik társadalmunkban egy olyan politikai törekvés, amely többé-kevésbé azonos a

283 Németh László, Második szárszói beszéd [1943] = Uő, A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi beszédek, tanulmányok, vitairatok, Bp., DIA–Petőfi Múzeum, 2014, 1281–1289.

284 Lásd: Bognár, Népi szociográfia és társadalomtudomány..., 44–82.

fasizmus politikájával, de legalább is nagyon közel áll hozzá. A középosztály haladóbb elemei képviselik ezt a politikai törekvést [...] Lényegében ennek a vonalnak a továbbvitele a nemzeti szocializmus politikai törekvése.<sup>285</sup> Erdei finom utalásai persze nem hasonlíthatók Németh saját műveltségéhez mérten nehezen érthető gondolatmeneteihez, például az „önkritikátlan, bosszúszomjas zsidóságnak a szemérmes kultúratisztelői”-ről szőtt nézetekhez.<sup>286</sup> Erdei szárszói konzekvenciája szerint már sem a földbirtokreform, sem pedig a polgári termelési politika nem képes megoldani az alapvető gazdasági kérdéseket. Mint fogalmazott, „e szükséges és kikerülhetetlen átmeneti alakuláson túl a kifejlődés útja nyilvánvalóan tovább mutat”. Bár nem nevesítette mire gondol, egyértelművé tette tételét a következő mondatokkal, melyek a munkásság elsőbbségét hirdették a parasztsággal szemben.<sup>287</sup> Ezzel az állásponttal Erdei valóban „kilépett a népi ideológusok köréből”.<sup>288</sup>

Politikusként azonban igazolta az idő, ekképp karrierjét az *Ideiglenes Nemzeti Kormány* belügyminisztereként kezdhetette el 1944 decemberében, míg a kommunistákkal együtt nem működő, a Szovjetunióra veszélyként tekintő Németh periferiára került és a hódmezővásárhelyi gimnázium óraadó tanáraként dolgozott (jelentékeny oktatásméleti tevékenységet fejtve ki).<sup>289</sup> Erdei formálisan a *Nemzeti Parasztpárt*, valójában a *Magyar Kommunista Párt* titkos tagjaként lépett be az újraformálódó politikai arénába és lett belügyminiszter (1945 novemberéig)<sup>290</sup> – hasonlóan Darvas Józsefhez, a parasztpárt alelnökéhez, aki 1947-től (először) építésügyi miniszterként ténykedett. Erdei és Darvas döntése természetesen a parasztság érdekérvényesítő erejét csökkentette és alapjaiban határozta meg a demokráciához fűződő viszonyukat. Tudomásul vették a – társadalom kisebb csoportját reprezentáló – munkásság vezető szerepét, társutasként pedig csupán ideiglenes szerepet szántak saját pártjuknak. Erdei belügyminiszterként „a demokráciát korlátozó intézkedések ellen sem lépett fel kellő eréllyel”.<sup>291</sup> Mindenekelőtt a politikai rendőrség pártpolitikai célokat szolgáló működését kell megemlíteni, de pozíciójából fakadóan a *Vörös Hadsereg* viselt dolgaiért is bizonyos fokú felelősség illeti.

285 Szárszó: az 1943. évi Balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata, Bp., Magyar Élet, 1943, 33.

286 Németh, i. m., 1285–1286.

287 Szárszó..., 35.

288 Gyurgyák János, Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története, Bp., Osiris, 2007, 452–453.

289 Németh László Keresztury Dezső VKM-minisztertől szabad kezét kapott kísérleti tantervhez, így „a gyakorlatban is kipróbálhatta régi álmát: a tananyag átfogó egységekbe rendezését: a tantárgy-összevonást”. Pukánszky Béla, Németh András, *Neveléstörténet*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 645. Emellett a hatosztályosként elképzelt alapfokú oktatás, valamint a decentralizált és nyitott intézményként megálmodott egyetem reformtervét is kidolgozta. N. Szabó József, *A Nemzeti Parasztpárt és a kultúra (1945–1946)*, Bp., Stúdium, 1995, 25–43.

290 „...a Gerőék által kezdeményezett fedett párttagság tény.” Huszár Tibor, *Erdei Ferenc 1910–1971 – politikai életrajz*, Bp., Corvina, 2012, 300.

291 Borbándi, i. m., 422.

Erdei demokráciafelfogását az újjáalakuló *Társadalomtudományi Társaság* 1945. május 9-i közgyűlésén *A magyar agrár-demokrácia fejlődési lehetőségeiről* című előadásában fejtette ki, hangsúlyozva a földreform fontosságát és a további lépések szükségességét. A demokratikus átalakulás – mely alatt ő a parasztság társadalmi integrációját értette – értelmezésében megköveteli a termelők szövetkezését, a modern közigazgatás kiépítését és a demokratikus oktatáspolitikai eredményes végrehajtását.<sup>292</sup> Vonatkozó nézeteit a *Pázmány Péter Tudományegyetem* 1945 nyarán tartott demokrácia-előadásorozatán is kifejtette, ahol a klasszikus polgári demokrácia helyett egyfajta „népi demokrácia” mellett tört lándzsát. Felhívta a hallgatóság figyelmét, hogy az új berendezkedés folyamatos harcot jelent a nép ellenségeivel és volt uralkodó rétegekkel, ezért a jogsérelem és a szabadság korlátozása olyan lényegi ismérve a népi demokráciának, melyet a „nép felszabadításának” célja szentesít. Az általa említett, bevethető harci szervezetek „zömmel kommunista vagy kommunista befolyás alatt álló szervezetek voltak”.<sup>293</sup>

Darvas néhány nappal a német megszállás előtt vállalkozott a népi írók és a népi politika publicisztikai összegzésére. Írásában felhívta a figyelmet az eltérő származásból és szocializációból adódó csupán látszólagos egységre, az egyének többirányú politikai tájékozódására és a fogadóközönség sokszínűségére is, majd a második részben a Márciusi Front utáni időket boncolgatta.<sup>294</sup> A háború után ismét megpróbálkozott a számadással, ezúttal Révai József népiek megítélését illetően alapvető fontosságú munkájához (*Marxizmus és népiesség*) kapcsolódva, ám ez az írás is torzóban maradt. A legnagyobb magyar falu szerzője önmagát a „népiesek” táborába helyezve elragadottan írt „a marxista dialektika legragyogóbb fegyverzetét” felvonultató Révairól és a népi sokrétűség kapcsán megismétli 1944-es látéletét (egyes részeket szó szerint).<sup>295</sup> Darvas a parasztpárt 1945-ös nagygyűlésén az „osztálypárti” megközelítés mellett érvelt, és a parasztság és munkásság érdekközösségét hangsúlyozta, mivel „a demokrácia felépítésének egyetlen komoly biztosítéka, hogy a két dolgozó réteg közé a jövőben senki többé éket ne verhessen”. Ezért szerinte nincs is szüksége pártjának a középosztályra, csupán egy „kicsiny” értelmiségre, mely „nem az uralkodás, hanem a szolgálat és az együttműködés útját választotta”.<sup>296</sup> 1946 elején a *Szabad Szó*-ban közölt vezércikkében sürgette az államforma tisztázását, sőt az NPP nevében hitet tett a „népköztársaság” mellett, amelyben „a nép bizalma és szeretete állít maga fölé államfőt”. A népköztársaság kifejezést azonban nem használták a parasztpárti vezetők, és maga Darvas

292 Tóth István, *A Nemzeti Parasztpárt demokráciafelfogása (1945–1946) = Köztársaság a modern kori történelem fényében*, szerk. Feitl István, Bp., Napvilág, 2007, 313.

293 Ständeisky, i. m., 46.

294 Darvas József, *Népi írók – népi politika*, Kis Újság, 1944. március 9., 3. és Uő, „Októberi kód...”, Kis Újság, március 14., 3.

295 Uő, *Népiség és demokrácia*, Szabad Szó, 1946. február 17., 1. és február 21., 1.

296 Szeredi, i. m., 216. Darvas a budapesti választás után – helyzetértékelés gyanánt – „*fasizista veszély*”-ről érkezett. Uo., 224.

is a parlamentáris köztársaság mellett kardoskodott később a törvénytervezet általános vitájában.<sup>297</sup> Ami pedig a berendezkedés jellegét illeti, 1946 októberében az NPP nevében úgy fogalmazott, hogy „mi a szocializmusban benne vagyunk, [...] azonban a szocializmus megvalósításában a parasztság legalább olyan döntő tényező legyen, mint a munkásság”.<sup>298</sup>

Erdeivel és Darvassal ellentétben mellőzés lett jussa 1945 után Féja Géza-nak, Kodolányi Jánosnak és Sinka Istvánnak. Féjának elsősorban a jobboldali lapokban és egyesületekben történő közreműködését és harcias zsidóellenes cikkeit hánytorgatták fel, nem is minden ok nélkül.<sup>299</sup> A *Viharsarok* szerzője 1945-ben elkerülte a komolyabb számonkérést, ám politikai tevékenységet nem folytathatott és a békéscsabai városi könyvtárban helyezkedett el. Kodolányinak 1943-as *Zárt tárgyalás* című műve bizonyára nem javította saját 1945 utáni pozícióit, melyen világháborús publicisztikája – mint láthattuk – tovább rontott. A középkor misztikus világába menekülő író 1945-ben a kiszáradapárt ifjúsági lapjában néhány kritikus hangú cikkel jelentkezett, melyekben többek között kifejtette nézeteit a berendezkedő demokráciáról is, a demokratikus jelzöt egy helyütt idézőjelbe helyezve.<sup>300</sup> A romló munkamorál kapcsán a jelszavakat és az üres propagandát ugyanúgy ostromozta, mint a szárszói találkozóan tette 1943-ban,<sup>301</sup> ám fokozódó elszigetelődéséből adódóan nem fejtett ki politikai tevékenységet. A Sinka István elleni vádpont a *Denevérek honfoglalása* (1941)<sup>302</sup> és a *Fekete bojtar vallomásai* (1942, 1944) című kötetek jelentették. Utóbbi esetében a műfajból adódó személyes élményeken túl a szerző átvette az általánosító antiszemita toposzokat és összeesküvés-elméleteket is.<sup>303</sup> Sinka a koalíciós időszakban még publikálhatott,<sup>304</sup> aztán a negyvenes évek végétől jó

297 Tóth, *A Nemzeti Parasztpárt demokraciáfelfogása...*, 318.

298 Szeredi, i. m., 279.

299 A számára a gazdasági liberalizmust megtestesítő, külföldről cikkező Faludy Györgyöt például ekképp ostromozta 1941-ben: „Semmi helye sincsen itt már azoknak a »demokratáknak«, akik a politikában demokrata jelszavak leple alatt a széles magyar dolgozó rétegek ellen csináltak politikát, irodalomban pedig egyéni alkotóerő híján »átköltésekkel«, ál-Villon versekkel és egyebekkel szereztek hírt, dicsőséget és javakat. [...] Régióta vándorolnak ezek a furcsa bolygók, s mielőtt azt hiszik, hogy az »ígéret földjére« jutottak és a naiv emberek most már a »demokrácia« messiását tisztelik bennük, lesújt rájuk a végzet. A végzet: a népek és nemzetek ébredező öntudata, mely kiveti szervezetéből a betolakodott mérgező anyagot.” Féja Géza, *A demokrácia*, Magyarország, 1941. április 21., 3. [kiemelés az eredetiben].

300 Kodolányi János, *Szellemi bénaság*. Független Ifjúság, 1945. december 1., 1.

301 *Úó, Némi erkölcsöt*, Független Ifjúság, 1945. december 8., 1. Szárszói bevezető előadásához (a szavak inflációjáról): *Szárszó...*, 7–11.

302 Sinka István, *Denevérek honfoglalása*, Bp., Bolyai, 1941, különösen: 38–42., 51., 61., 71–72., 84., 96.

303 *Úó, Fekete bojtar vallomásai*, Bp., Magyar Élet, 1942, 101., 245–246. Az *úr* Sinkánál etnicizált szociológiai kategória. Zsidó bérlőknél rendszerint idézőjelbe helyezi ezt a minősítést, amit – mint egy helyütt kifejti – csak „az inggomb, a szivar, a kesztyű és a cipő értelmében” használ esetükben. *Úó.*, 245–246.

304 Varga Rózsa, Patyi Sándor, *A népi írók bibliográfiája. Művek, irodalom, mozgalom 1920–1960*, Bp., Akadémiai, 1972, 213–217.

ideig szilencium lett osztályrésze,<sup>305</sup> amiben valószínűleg az is szerepet játszott, hogy sokan egy kalap alá vették Erdélyi Józseffel.<sup>306</sup>

A világháború alatt Veres Péter sem tudta magát függetleníteni a politikai diskurzus kirekesztő keretrendszerétől. Egyes politikai írásaiban zavarosan keveredett a biológiai fajelmélet a marxizmussal és nem ritkák a kirekesztő értékítéletek sem. *Szocializmus, nacionalizmus* című kötetében kifejtett nézeteit már csak azért sem tekinthetjük egyszeri kisiklásnak, mivel egyrészt ez az egyetlen politikaelméleti témájú monográfiája 1945 előtről, másrészt 1939 után 1943-ban is megjelentette, tehát vállalta, ráadásul más írásaiban is hivatkozott erre a könyvére. A Gömbös Gyulát is méltató kötet alaptétele szerint szocializmus és nacionalizmus nem kibékíthetetlenek, sőt utóbbi az előbbiben valósulhat meg. Veres szerint a nacionalizmus alapján véve jó, csupán a szovinizmus és az imperializmus torzíja el. A szerző megkülönbözteti a humánus demokratikus és az erőalapú parancsuralmi kollektívizmust, hitet téve a kor kollektív világnézete mellett. Nála ugyanakkor individualizmus, parancsuralom és szocializmus sem összeegyeztethetetlen. A könyv második fele tartalmazza a súlyosabb teherkéteket, mindenekelőtt a biológiai fajelmélet akceptálását, gyakorta antiszemita kontösbén. Veres fajvédelme üdvözli a biopolitikai megoldásokat, ami ugyanakkor nem zárja ki a dunatáji béke idilli képét vagy a szabadságjogok hangsúlyozását.<sup>307</sup> Szűkebb témánkat illetően a *Paraszsors – magyar sors* című kilencvenoldalas (több kiadást megélt) vitairatáról is szót kell ejteni, melyben a parasztpolitikus arról értekezik, hogy „a forradalom nem tudott egészen demokráciát s az ellenforradalom nem tudott igazi fasizmust csinálni. Minden félbemaradt, minden kormány és minden párt félerővel dolgozik és félmunkát végez, mert hiányzik a magyar társadalomból a parasztság ereje.” Szerinte „az egészséges politikai gyakorlat [...] elsősorban az őszinte demokrácia alkalmazása”, amihez a kulcsot a parasztság emancipációja nyújthatja.<sup>308</sup> Végezetül egy sajátos műfajú könyvet is meg kell említeni Verestől, mely *Mit ér az ember, ha magyar* címmel jelent meg több kiadásban 1940 és 1946 között, és egy parasztfiúhoz címzett fiktív leveleket tartalmaz. „E levelek célja az volt, hogy a hiányzó magyar közösségi, politikai gondolkodás kialakulásához élményeimmel, tapasztalataimmal én is hozzájáruljak” – val-

305 Sinka 1945 utáni penitenciájához és hatalomhoz fűződő viszonyához legújabbban: Petrik Béla, „...de enyém ám a hősiesség”. *Képek Sinka István útjáról az elhallgattatás éveiből*, Hítel, 2012/11, 102–111.

306 A népiek természetesen tudtak különbséget tenni, mint Bibó István is megemlíti Sinka 1956-os szerepvállalása kapcsán. „Soha Erdélyről ezekben a dolgokban szó sem esett, Sinka magától értetődően viszont úgy szerepelt mint partner. Mert a mi számunkra nem az volt, hogy Erdélyi is antiszemita, a Sinka is antiszemita. Őket folyton összerakták, de arról szó sem volt ebben a vetületben, mert Sinka soha a népet nem árulta el és soha hitleristákkal nem paktált, ilyenféle témái nem voltak.” Idézi: Huszár Tibor, *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*, Bp., Kolonél Lap- és Könyvkiadó, 1989, 132.

307 Veres Péter, *Szocializmus, nacionalizmus*, Bp., MEFHOSZ, 1939. és Magyar Élet, 1943, különösen: 123., 20., 168., 164., 172., 181–182.

308 Veres Péter, *Paraszsors – magyar sors*, Bp., Magyar Élet, 1944, 43., 62.

lotta a szerző. Veres itt már kifejezetten a szocializmus mellett tesz hitet,<sup>309</sup> és érinti a demokrácia kérdését is. Mint fogalmaz, évezredek óta folyik a vita, „hogymelyik helyesebb, a demokratikus kormányzás, vagy az egyeduralkodó rendszer. Nincs rá egyöntetű válasz” – írja, mert hol az egyik, hol a másik célravezető.<sup>310</sup>

1945 előtti problémás kitételei – Némethtel ellentétben – nem vezettek Veres 1945 utáni negligálásához, sőt 1945 tavaszán ő lett az NPP és az Országos Földbirtokrendező Tanács elnöke. A balmazújvárosi parasztpolitikus a már említett egyetemi előadássorozatra bekapcsolódva „alulról felfelé építkező, öngazgató közösségi társadalmat” vizionált 1945 nyarán. A demokrácia alapfeltételének tartotta a stabil gazdaságot és a létbiztonságot, valamint sürgette a vagyoni, társadalmi, hatalmi előjogok megszüntetését. Nem meglepő, hogy az archaikus paraszti közösségekben vélte megtalálni a sokak által hiányolt magyarországi demokratikus hagyományt, az már ugyanakkor kevésbé logikus, hogy a liberális demokrácia szellemében nyilatkozott az újjáalakítandó társadalomról: „A demokrácia nem azt jelenti, hogy mindnyájan mindenben egyenlők leszünk, hanem azt, hogy mindenkinek egyenlő joga legyen a benne levő különbségek érvényesítésére. Az ember sem testileg, sem szellemileg nem egyforma, és nem is lesz, és ne is legyen soha” – fogalmazott.<sup>311</sup> 1947-től Veres előbb építés- és közmunkaügyi, majd honvédelmi miniszterként ténykedett, jóllehet ami politikai súlya volt, nem ezekből a kormányzati pozíciókból eredeztethető. Bibó István Rákosi Mátyással egyező<sup>312</sup> visszaemlékezése szerint Darvas és Erdei képezte az 1945 utáni parasztpárt baloldalát, ellenpólusa (jobbboldalt) a kisgazdapárttal együttműködést kereső Kovács Imre volt, középen pedig – mintegy kiegyenlítőként – Veres Péter helyezkedett el.<sup>313</sup> Papp István azonban okkal mutat rá a politikai marketing modern eszköztárára emlékeztető vonásokra, melyekkel Veres képes volt a parasztság széles köreiben bizalmat kelteni (megjelenés, beszédstílus stb.), és egyben elfedni valós politikai viselkedését, az Erdei és Darvas vezette balszárny támogatását. Pártelnöke közreműködésével az NPP a kritikus alkalmakkor (földreform, németek kitelepítése, Baloldali Blokk, államosítások) szinte mindig „az MKP elképzeléseit támogatta”.<sup>314</sup> A „csizmás minisz-

309 „A szocializmus hát nekem az egyetemes szabadságeszme. Csak benne látom a testileg-lelkileg felszabadult embert, benne látom osztályom, fajtám felszabadulását is.” Veres Péter, *Mit ér az ember, ha magyar – levelek egy parasztfiúhoz*, Bp., Magyar Élet, 1944. 25.

310 „A legigazibb megoldás, hogy a demokratikus elv olyan legyen, hogy szükség esetén diktatúrává változzon s a diktatúra olyan legyen, hogyha eljön az ideje, demokráciára változhason”. Uo., 137.

311 Ständeisky, i. m., 48–49. Idézet: 48.

312 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956. I. kötet*, Bp., Napvilág, 1997. 196. és Huszár, Bibó..., 75.

313 Veres centrum-helyzetét a szakirodalom is átvette. Lásd: Balogh Sándor, *Parlamenti és párt-harcok Magyarországon 1945–1947*, Bp., Kossuth, 1975, 365.

314 Veres „sem a pártelvű politizálást, sem a parlamentarizmus lényegét nem értette, és pártvezetési tevékenysége során élesen kiütköztek autodidakta műveltségéből eredő fogyatékoságai és emberi gyengeségei.” Papp, *A magyar népi mozgalom...*, 185–186.

ter” legnagyobb dilemmája alighanem a kommunisták által egyre hangosabban követelt szövetkezetesítés volt, hiszen parasztemberként tisztában kellett lennie a földtulajdon, a földbirtok épp csak megízlelt varázsával. Bukásához is ez vezetett, pontosabban az 1948 nyarán, *A paraszti jövő* címmel megjelentetett kötet, melyben kötelező és általános érvényű kollektivizálás nélkül képzelte el a szocializmus építését, vagyis megengedte a kisparaszti magántulajdont. Veres kötetének a politikai feltételekkel foglalkozó fejezetében világviszonylatban tárgyalta az őstermelők – meglehetősen magas – népességi arányszámait. Magyarországra vetítve gondolatmenetét kimutatta, hogy mivel itt a lakosság 63%-át teszi ki a parasztság,<sup>315</sup> ellene nem lehet politizálni. Érvelésében központi szerepet játszott a demokrácia törékenysége, minthogy a munkáspártoktól eredő politikai erőszak a reakció karjaiba hajtja az elégedetlen rétegeket. Ez a forgatókönyv „veszélyes a demokráciára is, mert csak bizonytalan és ingatag alapra épülhetne parasztság nélkül, de veszélyes a parasztságra is, mert minden erőszakos és hiábavaló kísérletnek a parasztság is megadja, sok szenvedéssel az árát, lévén a parasztság is dolgozó, sőt a legtöbbet dolgozó osztály.”<sup>316</sup> A paraszti öntudat ezen óvatossága megnyilatkozása túrhetetlen volt a dogmatikus marxista álláspont hívei számára az MKP-ban és az NPP-ben egyaránt. A paraszti jövő és a demokrácia helyett a kollektivizálás és az önkényuralom évei következtek, Veres Péternek meg kellett válnia miniszteri tárcájától, az NPP működése pedig 1949. február 1-jén megszűnt, beolvadva a *Magyar Függetlenségi Népfront* kényszerű pártszövetségébe.

Ezt már nem várta meg Kovács Imre, akinek demokrácia-felfogását a centenáriumi kötet külön tanulmányban tárgyalja, Sipos Levente jóvoltából.<sup>317</sup> Kovács – aki a nemzeti szempontokat mindig szem előtt tartotta – a demokrácia három szféráját különítette el: a politikai, a társadalmi és a gazdasági demokráciát, ám gyakorlatias felfogásából eredően elsősorban a politikai célok, módszerek és az etikai vonatkozások foglalkoztatták. Kiindulópontnak a *Márciusi Front* részben általa szövegezett 1937-es programját tekinthetjük, amit személyesen olvasott fel a *Nemzeti Múzeum* lépcsőjén. Kovács a polgári demokrácia mellett kardoskodott, a szabadságjogok és az általános, egyenlő, titkos választójog érdekében. 1937-ben még – elhatárolódva a liberális demokráciától is, „mert az a nagytőke és a nagyvállalatok demokráciája” – a „népi demokráciát” és a „dolgozó néposztályok”-at emlegette, ám 1945 után már konzekvensen a jelző nélküli demokráciáért küzdött (reagálva a fogalomkisajátításra). Noha 1944-ben egyik vezetője volt az ellenállásnak, németellenessége nem csak demokratikus tartalmi jegyekkel bírt: 1945 után a honi németesség kollektív

315 Ez nyilvánvalóan túlzó állítás. Bár a parasztság nem azonosítható teljes mértékben a mezőgazdasági keresők összességével, jelzésértékű, hogy utóbbiak aránya is csak 49% volt 1941-ben és 1949-ben is. Vö. Romsics, i. m., 318.

316 Veres Péter, *A paraszti jövő*, Bp., Sarló, 1948, 84–85.

317 Sipos Levente, *Kovács Imre demokráciafelfogása = Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikatörténeti Intézetben*, szerk. uő, Bp., Napvilág, 2013, 108–129.



stigmatizálásának és kitelepítésének egyik élharcosaként lépett fel.<sup>318</sup> A politikai rendszereken, korszakokon átívelő – jóllehet, nem egyforma következményekkel járó – etnikai alapú jogfosztás<sup>319</sup> ezen megnyilvánulásában az NPP együtt tudott működni az MKP-val, ellenben a kommunista párt miatt fordult el Kovács – már 1946 őszén – a közvetlen demokrácia különböző lokális formáitól. Pedig ennek eszménye egyáltalán nem állt távol a népiektől, sőt a nemzeti bizottságok 1944–1945-ben még meglehetősen népszerűek voltak körükben.<sup>320</sup> Az NPP főtitkára azonban politikusi vénájának köszönhetően hamar észrevette, hogy az MKP saját eszközeként tekint ezekre a szervezetekre. A földigénylő, nemzeti és üzemi bizottságokat 1945 tavaszán még üdvözölte, ám később kifejezetten a szovjeturalom szálláscsinálóiként emlékezett meg a népi szervekről. „Mi a parlamenti demokrácia hívei vagyunk, a parlamentet a szuverenitás legmagasabb rendű formájának tekintjük” – fogalmazott pártja nevében 1947 áprilisában az országgházban.<sup>321</sup> A nyílt szakításra Rákosi színvallása készítette, aki a kommunista párt 1946-os kongresszusán kifejtette, hogy a népi demokrácia csupán út a szocializmus felé. Kovács *A demokrácia útja Magyarországon* című írásával reagált a *Válasz* hasábjain. Tanulmányában megkülönböztette a többségi uralmat érvényesítő, ám a politikai kisebbségeket tisztelő globális (nyugati) és az antidemokratikusnak vélt ellenzékkel szemben kirekesztő, kritikát nehezen (vagy egyáltalán nem) tűrő totális (keleti) demokráciákat. Bár a szerző a „reakció” miatt a globális utat sem tartotta járhatónak Magyarországon, utóbbi kapcsán az MKP-t kritizálva emlékeztetett, hogy a koalíciós pártok 1944-ben a demokráciára és nem a szocializmusra szövetkeztek. Kovács a politikai erőter újrendezését tartotta volna ésszerűnek, baloldalon a kommunista párttal, jobboldalon egy vallásos polgárok és parasztok alkotta katolikus párttal, középen pedig a szociáldemokratákkal és egy nagy parasztpárttal. Az általa felvázolt konstellációban a hatalmi súlypont középre kerülne, vagyis marginalizálnának a szélsőségek. Érdekes módon a kiszagzákkal szemben megértő, a parasztegységért<sup>322</sup> fellépő politikus ezzel a tervével lényegében az FKGP felszámolását indítványozta. Mégsem tőlük kapta a lehangosabb kritikát, hanem Révai Józseftől, aki „reakciós hangulatkeltés”-nek minősítette a demokrácia versus szocializmus oppozíciót. Mivel Kovács saját pártjában is

318 „Mi legyen azokkal, akik itthon maradnak, akik nem tekinthetők fasiszta sváboknak? Felvetem a kérdést: nem lehetne ezeknél önkéntes jellegű eltávozást eszközölni? [...] Azoknál, akik végleg itt maradnak, talán helyes volna zárt telepeket létesíteni...” Kovács pártközi értekezleten elhangzott mondatait idézi: Huszár, *Erdei...*, 302–303.

319 Az 1945-ös nemzetgyűlési képviselő-választások során „minden másra való tekintet nélkül megfosztották választójoguktól azokat is, akik magukat német nemzetiségűeknek vallották.” Hubai, *i. m.*, 71. Az etnikai vagy nemzetiségi alapú jogfosztás nem csak Magyarországra volt jellemző. Lásd: Varga Zsuzsanna, *Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában*, Történelmi Szemle, 2015/4, 583–607.

320 Tóth, *A Nemzeti Parasztpárt demokráciafelfogása...*, 312.

321 Idézi: Sipos, *i. m.*, 118.

322 A parasztegység szerve lett volna a még 1941-ben alapított *Paraszt szövetség*. Huszár, *Erdei...*, 311.

rendre kisebbségben maradt,<sup>323</sup> hamarosan levonta a konzekvenciát és 1947. február végén kilépett az NPP-ből,<sup>324</sup> majd egy sikertelen politikai manővert<sup>325</sup> követően novemberben az országot is elhagyta.

Erdei Ferenc barátja és munkatársa volt, mégis a parasztpárt jobbszárnyához sorolja Bibó Istvánt az 1989 előtti szakirodalom.<sup>326</sup> A sokak által idézett politikai gondolkodó recepciója egészen elképesztően extenzív, mind a filológiai aprómunkát végző kutatók szövegei, mind az ezekkel nem sokat törődő ideologikus megközelítések terén. Bibó magát még 1978-ban is a népiekkel azonosította,<sup>327</sup> ám a népi radikalizmus mellett ismerünk liberális, szocialista, plebejus demokrata, sőt még kereszténydemokrata értelmezési keretet is rá vonatkozóan.<sup>328</sup> Régi vád feltételezett naivitása, amit Szabó Zoltán „megátalkodott jóhiszeműség”-nek nevezett.<sup>329</sup> A marxista dogmatizmust, a kommunisták taktikáját és a gyakorlati túlkapásokat (rendőrség, internálások stb.) több írásában kritikával illető, ugyanakkor a kiszagdapártot is keményen bíráló Bibó valóban jóhiszeműnek tűnik az MKP politikájával és a Szovjetunió szándékaival kapcsolatban a koalíciós időszakban.<sup>330</sup> Közel egy év tapasztalatai után hitte vagy legalábbis hinni akarta, hogy a „kommunista párt jelenleg hosszú lejáratú irányvonala a demokratikus erők koalícióján alapuló, népfron-

323 Jelzésértékű az a politikai hajszá, ami Kovács egyik 1946-os beszéde után alakult ki ellene Révai József irányításával és egyes parasztpárti vezetők asszisztálásával. A kiragadott – ám így is teljesen ártalmatlan – beszédrészlet („ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy a demokrácia a többség uralma”) értelmezésükben azt jelentette, hogy Kovács összekeverte a demokráciát a diktatúrával. Szeredi, *i. m.*, 267–270.

324 Utolsó országgházi beszédében (1947. április 18.) a demokrácia honi fejlődésében előállt rendellenességek kapcsán három fő okot/tünetet részletezett: a parlamenti stílus eldurvulását, a politikai türelmetlenséget és az MKP-t.

325 Kovács – a fenti súlypontát helyezés kivitelezni igyekvő – terve szerint a párizsi békeszerződés határozatai alapján 1947 szeptemberében feloszlik a *Szövetséges Ellenőrző Bizottság*, megszűnik a szovjet megszállás és ezzel lehetővé válik, hogy az időközben lebonyolított választások után az önálló parasztpolitika vezetői létrehozzák a *Független Parasztpártot*, majd fuzionáljanak a kiszagzákkal, jó kapcsolatot építve ki egyben a szociáldemokratákkal is. Kovács és szűkebb köre a *Magyar Független Demokrata Párt* listáján próbálta támogatni ezt az akciót, melyet azonban a politikai fejlemények kudarcra ítélték. Részletesen lásd: Borbándi, *i. m.*, 441–442.

326 Benkő szerint „a harmadikutas politika parasztpárti vezéralakja a felszabadulás után Kovács Imre, az NPP főtitkára, majd alelnöke, teoretikusa pedig a második vonalbeli Bibó István lett”. Benkő, *A Nemzeti Parasztpárt és a szocializmus...*, 31. Tóth szerint *A magyar demokrácia válsága* cikkben „a parasztpárti jobbszárny, illetve a centrum nézeteivel kimutathatóan közös vonások figyelhetők meg.” Tóth, *A Nemzeti Parasztpárt története...*, 124–125. Utóbbival az emlékező Bibó is egyetért: „Én pedig a parasztpárt centrumára szerettem volna alapozni a további fejleményeket.” Huszár: *Bibó...*, 75.

327 Dénes Iván Zoltán, *Értelmezések*, Világosság, 2013/tavasz–nyár, 17.

328 Papp István, *Az „ismeretlen” Bibó István*, Kommentár, 2011/6. 34–45.

329 Idézi, Dénes, *i. m.*, 18.

330 Tegyük hozzá, az MKP 1944. november 30-án kelt pártprogramja még a demokratikus átalakulást, a szabadságjogokat és a magántulajdont hangsúlyozta. *Magyarországi pártprogramok, 1944–1988*, szerk. Balogh Sándor, Izsák Lajos, Bp., ELTE–Eötvös, 2004, 9–14.



tos, demokratikus politika. [...] A kommunizmus és a parlamentáris demokrácia összeegyeztetésének ugyan elég keskeny az ösvénye, de ez az ösvény járható.” Komoly vitát generáló, *A magyar demokrácia válsága* című tanulmányában a demokrácia előfeltételeként a „feudális erők túlsúlyának és a feudális beidegződéseknek a megtörését” jelölte meg, amit 1945 „félforradalma” nem fejezett be. Bibó egy „határolt és tervezett forradalom” szükségességét hirdette. Gyökeres, „abba nem hagyható” változtatásokat sürgetett a közszolgálat, az önkormányzatok, a közoktatásügy és a szövetkezetek területén, míg a közrendszetben és a gazdaságpolitikában a jogrend, a biztonság és a konszolidáció szükségességét hangsúlyozta.<sup>331</sup> Történelmi okokból fontosnak tartotta az államfő „demokratikus személyes tekintély”-ét, és erős felhatalmazást kért az *Ideiglenes Nemzetgyűlés* számára is, hiszen annak létrejötte bár valóban tükrözte a kaotikus viszonyokat, de semmiképpen sem vethet fel több alkotmányjogi aggályt, mint a dualizmus kori vagy Horthy-kori választások alapján összeült parlamentek.<sup>332</sup> Bibó gyakorlati politikusként a *Belügyminisztérium* közigazgatási osztályát vezette 1945 és 1947 között, és dolgozott ki – Erdei Ferenc közreműködésével – nagyszabású reformtervezetet, ami a korszerűtlen struktúrát a szubszidiaritás elve alapján decentralizálta volna. Ezek a demokratikus gondolatok az adott politikai környezetben nem voltak megvalósíthatóak. Vél vagy valós illúziói ellenére Bibó morális tartása, 1956-os parlamenti magánya, későbbi önreflexivitása egyedülálló, demokráciáról vallott nézetei pedig megkerülhetetlenek a tárgyalt időszakban (is).

*A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című munkájában – Szabó Zoltánnal ellentétben – úgy vélte, demokratizmus és nacionalizmus egy töről fakad, ám régiókban sajnos ezek a folyamatok nemhogy összekapcsolódtak volna, de „a demokráciának a végső konzekvenciáig váló vállalása a nemzeti közösséget súlyos kockázatoknak, sőt katasztrófáknak teszi ki”, ami az „antidemokratikus nacionalizmus” színre lépését eredményezte. Természetesen nem kerülhető meg közismert okfejtése sem, amit szerencsésebb a szokásosnál tágabb kontextusban idézni: „Abban a görcsös félelmi állapotban, mely elhiszi, hogy a szabadság előrehaladása veszélyezteti a nemzet ügyét, nem lehet élni a demokrácia javaival. Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni: nem félni a más véleményűektől, a más nyelvűektől, a más fajúaktól, a forradalomtól, az összeesküvésektől, az ellenség ismeretlen gonosz szándékaitól, az ellenséges propagandától, a lekicsinyléstől és egyáltalán mindazoktól az imaginárius veszedelmektől, melyek azáltal válnak valódi veszedelmekké, hogy félünk tőlük. Közép- és Kelet-Európa országai azért féltek, mert nem vol-

331 Bibó István, *A magyar demokrácia válsága* = Uő, *Válogatott tanulmányok. II. kötet. 1945–1949*, Bp., Magvető, 1990, 13–80. Idézetek: 50–51., 55., 20., 27. Borbándi ezzel teljesen ellenkező következtetésre jut Bibó későbbi megnyilatkozásaira hivatkozva. Borbándi, i. m., 434. Meg kell említeni, hogy Bibó védhetetlen érveléssel a *Vörös Hadsereg* lakossággal történő találkozása kapcsán a „társadalom elrontott ösztöneit” és a „megszállottak emberi tartását” ostromozza. Bibó, *A magyar demokrácia válsága*..., 18.

332 Bibó István, *A demokratikus Magyarország államformája* = Uő, *Válogatott tanulmányok*..., 5–10.

tak kész, érett demokráciák, s minthogy féltek, nem is tudtak azokká válni.” Bibó a demokrácia meghamisítása közt az egészségtelen koalíciók, a tendenciózus választási rendszerek és átmeneti diktatúrák mellett „az általános választójognak a demokratikus fejlődés ellen való” kijátszását is megemlíti.<sup>333</sup> Mire gondolt pontosan ehelyütt? Huszár Tibornak három évtizeddel később adott interjújában Veres Péter azon 1945-ös ötletére emlékezve, miszerint csak a demokratikus múlttal rendelkezők szavazhassanak, részletesen vall erről: „egy ország demokratikus fejlődésében nem a szűk körű választójog a legnagyobb akadály, hanem a manipulált vagy fiktív választás. [...] itt az egyszerű, szabályos népképviselő, amelyet a kigazdák és a hozzájuk csapódott reakció most egyszerre olyan buzgón felkarolt, nagyon is nagy problémákat jelent.” Bibó ezzel az „ellenforradalmi kurzus” kínos örökségére utalt. A pártoknak szembe kellett nézniük ugyanis azzal, hogy a Horthy-rendszer a háborús konjunktúra és a revíziós sikerek következtében az utolsó pillanatig „hallgatólagos beleegyezést tudott kiváltani”<sup>334</sup> az ország lakosságának többségéből, vagyis a pártok és a nép viszonya a katasztrofális végkifejlet ellenére is nehezen volt megjósolható 1945-ben.

A népi mozgalom nemcsak a politikai élet és a közigazgatás, de az oktatási és a kulturális intézményrendszer demokratizálására is hagyományosan nagy hangsúlyt helyezett. Nem meglepő tehát, hogy a kulturális mező 1945 utáni átrendezésében fontos szerepet játszottak a népi kötődésű értelmiségiek, hiszen a Horthy-korszakot meghatározó, a nép oktatását paternalista alapokra helyező „népművelést” a népnevelést egyenlő felek kapcsolataként felfogó, vitakultúrát és a megbeszéléseket preferáló „szabadoktatás” váltotta fel ekkor.<sup>335</sup> A szabadoktatás intézményi hátterül jött létre a *Magyar Népi Művelődési Intézet*, mely kifejezetten a parasztfiatalok művelődésének felkarolását és a feladatok országos koordinálását tűzte zászlajára. Létrehozását Keresztury Dezső, az *Eötvös Collegium* igazgatója, parasztpárti politikus, 1945 és 1947 között vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelte el 1946-ban, elnökévé pedig Illyés Gyulát nevezték ki. „Illyés *Kiáltvány* a parasztság művelődése ügyében! című röpiratában foglalta össze az Intézet létrehozásának és működésének stratégiai céljait. »A Györffy-kollégiumok, a népi főiskolák egyetemi szintű egyesítését terveztük – emlékezett vissza később az alapítás körülményeire és indítékaira Illyés Gyula –, azzal a Népi Művelődési Intézettel, amelynek falvankénti megszervezését Németh László s jómagam már meg is kezdhettük. Afféle plebejus Eötvös-kollégium lett volna, de annál is nagyobb, az azénál is hatalmasabb telepen.«”<sup>336</sup> Az intézet a népi írók szerepvállalásával, az ő ideológiai, kultúrpolitikai elveik alapján működött,

333 Bibó István, *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* = Uő, *Válogatott tanulmányok*..., 219–220.

334 Huszár, *Bibó*..., 67–69.

335 Lásd: Szathmáry Lajos, *A szabad művelődés korszaka 1945–1949*, Kultúra és Közösség, 1977/1, 5–33.

336 Idézi: Domokos Mátyás, *A Magyar Népi Művelődési Intézetről*, Holmi, 2006/4, 501–503. Ki kell emelni az Országos Szabad Művelődési Tanács szerepét is. Vö. N. Szabó, *A Nemzeti Parasztpárt és a kultúra*..., 47–50.

kezdeményező szerepet játszva a koalíciós évek társadalom- és művelődés-politikájában, pártolva a különböző népi kezdeményezéseket, népfőiskolákat, szabadiskolákat.<sup>337</sup> A szabadiskolák létrejöttét az 5000/1946. sz. miniszteri rendelet tette lehetővé, azzal a céllal, hogy a végzett hallgatók munkahelyükön maradván állják meg jobban a helyüket, ott legyenek értékesebb emberek. Mindez az oktatási rendszer alsó, középső és felső szintjét egyaránt érintette, noha akadémia csupán egy nyílt, a *Sárospataki Szabad Művelődési Akadémia*.<sup>338</sup>

Már csak a fentiek okán is megkerülhetetlen Keresztury Dezső és Illyés Gyula szerepe a tárgyalt időszakban. A kultuszminiszteri tárca mintegy fájdalomdíj volt az 1945-ös választásokon gyengén szereplő, a kormányalakítási tárgyalásokon szerephez sem igen jutó NPP számára az elvesztett belügy miatt, noha a két minisztérium súlya nem összehasonlítható.<sup>339</sup> Keresztury bár nem volt a szó szoros értelmében vett népi író, parasztpárti politikusként tevékenykedett, szimpátiája a népi eszmeiség iránt közismert volt, ráadásul pozícióiból adódóan – a körülmények szabta határokon belül – tudott is tenni ezek megvalósításáért. Miniszteri munkásságából ki kell emelni az oktatási struktúra modernizálásáért, a parasztszármazású fiatalok társadalmi integrációjáért,<sup>340</sup> a mezőgazdasági szakképzésért és a sokszínű kultúrdiplomácia irányába tett erőfeszítéseit. 1945. november 15-i székfoglalójában a műveltség, az igazság és az emberség fontosságát hangsúlyozta, hitet téve egy európai értékeket hordozó népi kultúraeszmény mellett. Ennek megvalósítása és a pártpolitika által diktált ideológiai tartalmak távol tartása az oktatási rendszertől 1946-tól kezdve egyre nehezebbé vált, mivel „a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt már nemcsak a demokratizálás és a modernizálás, hanem a perspektivikus legitimáció aspektusából” ítélte meg az oktatást.<sup>341</sup> Keresztury nem kívánt asszisztálni – többek között – a vallásoktatás fakultatívvá tételéhez és az egyházi iskolák államosításához, így nem maradt más számára, mint a lemondás, amit 1946 novemberében meg is tett, noha egészen 1947 márciusáig vinni kényszerült a tárcát. Valóban nem volt könnyű megtalálni az utó-

337 Vö. Harsányi István, *A Magyar Népi Művelődési Intézet: 1946–1948. Történet és dokumentumok*, Bp., Országos Közművelődési Központ, 1988. Keresztury lemondása után utóda, Ortutay Gyula „a radikális átszervezését tervezte, mert véleménye szerint nem volt szükség a magyar parasztság, a magyar falu művelődésének biztosításához speciális intézetre.” Az MNMI 1948. október 13-án meg is szűnt. Uo., 124–128. Ortutay szerepéhez a kulturális élet (főként a néprajz) marxista fordulatában: Kósa László, *A magyar néprajz tudománytörténete*, Bp., Osiris, 2001, 200–204.

338 Bartha Ákos, *Falukutatás és társadalmi önismeret: A Sárospataki Református Kollégium faluszeminariumának (1931–1951) történeti kontextusai*, Sárospatak, Hernád, 2013, 155.

339 Szeredi, i. m., 246–247.

340 Mindez korántsem volt egyenletes és minden problémától mentes folyamat, ahogyan az értelmezési, fogalmi keretek átpolitizálódása is nehezíti a jelenségek megértését. Lásd: Majtényi György, *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*, Bp., Gondolat–Magyar Országos Levéltár, 2005.

341 N. Szabó József, *Száz éve született Keresztury Dezső*, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 2004/2, 219–224. Idézet: 222.

dot, mivel a jelöltnek egyrészt katolikusnak kellett lennie (mind a köztársasági elnök Tildy Zoltán, mind a miniszterelnök Nagy Ferenc református volt), másrészt el kellett fogadnia és le kellett vezényelnie a fenti programot. A társutas kiskazda, Ortutay Gyula személyében végül sikerült megtalálni a megfelelő személyt.<sup>342</sup>

Az MNMI elnöke, Illyés Gyula sem idegenkedett a politikától, ahogyan arról egész – ellentmondásokat sem nélkülöző – életműve, politikai lírája, prózája és publicisztikája egyaránt tanúskodik. Illyés a Horthy-korszakban nyilvánvaló rendszerellenes munkássága, kapcsolatai és múltja ellenére Bajcsy-Zsilinszky Endre kezdeményezésére és az akkor bankelnök Imrédy Béla intézkedése nyomán a *Magyar Nemzeti Bank* sajtóreferense lett 1937-ben (a francia mezőgazdasági ügyek tartoztak hozzá), ahol egészen 1945-ig állt alkalmazásban. A *Nyugat* folytatását jelentő *Magyar Csillag* (1941–1944) bátor szerkesztője<sup>343</sup> a viláégés után csak rövid ideig maradt politikailag aktív, jóllehet kétszer is felajánlották neki a kultuszminiszteri tárcát.<sup>344</sup> A parasztpárt fővárosi szervezetét 1945 nyaráig vezette, az NPP intézőbizottságának 1946 márciusáig volt – egyébként igen aktív – tagja, ekkor azonban képviselőségéről is lemondott. Ebben az évben indította újra a *Választ* és szerkesztette annak megszűnéseig, 1949-ig.<sup>345</sup>

Nem ő volt az egyetlen népi író, aki a folyóirat-szerkesztésből is jócskán kivette a részét. Szabó Zoltán a világháború kezdetén a *Magyar Nemzet* politikai függetlenséget hirdető *Szellemi Honvédelem* rovatát vezette, majd 1945 januárjában belépett az NPP-be, bár nem vállalt közhatalmi tisztséget és a nemzetgyűlési képviselői mandátumot sem ambicionálta. Szabó az *Ideiglenes Nemzeti Kormány* által kiadott *Magyar Közlöny* főszerkesztőjeként, majd 1945 tavaszától a *Magyar Írók Szövetségének* főtítkáráként és a *Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség* elnökeként ténykedett amellet, hogy szerkesztői feladatokat vállalt a parasztpárti *Képes Világnál*, valamint a *MADISZ* lapjánál, a *Valóságnál* is.<sup>346</sup> Utóbbi lapban közölt beköszöntőjében leszögezi: „Nincs veszedelmesebb, mint ha egy nemzet életében elhatalmasodik a hazugságok bizonyos rendszerének és eszmények bizonyos szövevényének különös és hazug együt-

342 Szeredi, i. m., 296–297. Egy ügynöki jelentés szerint a tárcacsere is felmerült, vagyis a kiskazdák kapták volna meg a művelődésügyi, míg a parasztpártiak (Kovács Imre) a földművelésügyi tárcát. Uo., 298.

343 Illyés az általa szerkesztett folyóiratban folyamatosan teret biztosított zsidónak minősített íróitársainak. Lásd: Monostori Imre, *Illyés Magyar csillaga és a magyar-zsidó írók (1941–1944)*, Hítel, 2015/4, 47–53.

344 Borbándi, i. m. 417.

345 Tamás Attila, *Illyés Gyula*, Bp., Akadémiai, 1989, 66. és Vasy Géza, *Illyés Gyula*, Bp., Elektra, 2002, 151–152. Az életutat illetően Vasy Géza hangsúlyozza, hogy Illyés „nem kétkulacsos volt, hanem művész voltával együtt is: diplomata, aki tudja, hogy adott esetben az ördög-gel is tárgyalnia kell.” Vasy Géza, *Illyés Gyula az ezredfordulón*, Magyar Szemle, 2008/1–2, 115–128.

346 Noszkai Gábor, *Barátok közt – Bibó István és Szabó Zoltán barátságának története I.*, Beszélő, 2009/11–12., 35–47. és Uő, *Szellemi életre kelni...*, Holmi, 2012/6, 721–733.

tése. Nagyjából ez a nacionalizmus.”<sup>347</sup> Tegyük hozzá, Szabó Zoltán elkülönítette a nacionalizmust a patriotizmustól, utóbbi pozitív szerepét hangsúlyozva.<sup>348</sup> Fenti fontos cikkében meglehetősen kritikusan szól koráról, a „gyermekcipős demokráciáról”, a közügyek iránti közönyről, gyanakvásról, illuzionizmusról és a technicista primitivizmusról, vagyis a „nácizmus örökségéről”. Egyetlen vigasza, hogy „megvannak a feltételei annak, hogy nemzet, demokratikus közösség, rend és új demokratikus közszellem legyen”. Szerinte ugyanakkor csak az értelmiség szűk elitje és a szervezett munkásság legjava volt kész a demokráciára a felszabaduláskor, ezért fontos a társadalmi rétegek megnyerése. Aggódva felveti: „ugyanaz a bizalmatlanság, amely parasztságunk jó részét kívül marasztotta a nácizmuson, nem marasztalja-e kívül értelmileg, legalább egy ideig a demokrácián?” A nemzeti érzelmet gúnyoló sajtó kapcsán a realitásokra figyelmeztet, hiszen „nem a demokráciához kell igazítani – képzeletünkben – a valóságot, hanem a tényekhez a taktikát”.<sup>349</sup> Szabó később a *Külügyminisztérium* félhivatalos lapját (*Új Magyarország*) tudósította a párizsi béketárgyalásokról, majd a *Centre d'Études Hongrois (Magyar Tanulmányok Központja)* munkáját irányította, mielőtt 1949-ben emigrációba vonult.<sup>350</sup>

\*

Összegzés gyanánt megállapíthatjuk, a koalíciós időszakban számos olyan, demokratikus igényként megfogalmazott változás történt, ami a népi írók alapvető kívánalmai közé tartozott. Ki kell emelni ezek közül a választójogi törvényt és a földreformot,<sup>351</sup> de ilyennek tekinthető az iskolareform ügye is. Mint szó volt róla, maguk a népiek folyamatosan miniszteriális szinten voltak képviselve a kormányokban, noha erre fő pártalakulatuk, az *NPP* választási eredményei nem feltétlenül adtak okot. A pozitívnak tűnő mérleg már korántsem ilyen derűs, ha közelebb lépünk a valósághoz. A parasztpártiak közül ugyanis elsősorban azok juthattak kormány szerephez, akik a demokratikus játékszabályokhoz hosszú távon nem alkalmazkodó *MKP* fedett tagjai voltak (Erdei, Darvas), vagy legalábbis asszisztáltak ezekhez a tendenciákhoz (Veres). Aki a parlamentáris demokrácia játékszabályait komolyan vette (Kovács Imre, Szabó Zoltán), perifériára került, esetleg kisebb megbízatásokat kapott (Bibó). Kivétekként csupán Keresztury Dezső nevét említhetjük meg. Tovább sötétíti az

347 Szabó Zoltán, *Hazugság nélkül*, Valóság, 1945/1. 7.

348 Lásd: András Sándor, *Szabó Zoltán haza- és nemzetszemlélete*, Holmi, 1991/1, 75–85. (főként), illetve *Uo.*, 1991/2, 187–202. és 1991/3, 340–350.

349 Szabó, *i. m.*, 11., 15.

350 Noszkai Gábor, *Szabó Zoltán politikai arcéle, részvétele az antifasiszta mozgalomban*, Múltunk, 2013/2, 204.

351 A földreform demokratikussága körül 2015 őszén támadt vitához, Ö. Kovács József, Barta Tamás és Gyarmati György véleményéhez: <http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/vita/>. (Letöltve: 2015. november 26.) Az 1945-ös földreform az én értelmezésemben kapkodva kivitelt, biztonságpolitikai és propagandacélokat egyaránt szolgáló, túlkapásoktól terhes, antidemokratikus szempontokat is érvényesítő, ám alapvetően időszerű, a társadalom széles rétegeinek régi vágyát megcélzó, radikális társadalom- és gazdaságpolitikai intézkedés volt.

összképet a korábbi antidemokratikus nézetek pragmatikus, aktuálpolitikai szempontokat figyelembe vevő számonkérése. Ezek a gyakorlatok, kiegészülve az állami szintű jogfosztó politika továbbélésével (például a németek kitelepítésével) tovább mérgezték a közélet levegőjét, és lehetetlenné teszik, hogy a koalíciós idősakra – benne a népiek szerepvállalásával – mint egy makulátlan demokráciára emlékezzünk.



## A FEJEZETEK ELSŐ VÁLTOZATÁNAK MEGJELENÉSI HELYEI

- Tojástánc a populizmusok körül. A magyar népi mozgalom fogalmi keretei és regionális dimenziói* = Múltunk: Politikatörténeti Folyóirat, 2014/4, 58–105.
- Polgárság és polgárosodás. Történeti nézőpontok és az emlékezés terei Márai Sándor (önélet) írásaiban* = Emlék, emlékezet, életút, szerk. Deáky Zita, Smid Bernadett, Bp., ELTE BTK Néprajzi Intézet, 2014, 157–165.
- Egy kentaurszerű szövegműfaj. A szociográfia magyarországi műhelyeinek önértelmezési kísérletei* = Forrás: szépirodalmi, szociográfiai és művészeti folyóirat, 2013/5, 92–101.
- Társadalmi krízisek, társadalompolitika, politikai konfliktusok. Modernizációs problémák Magyarországon a Nagy Háború látószögéből* = Hítel: irodalmi és társadalmi folyóirat, 2014/2, 8–22.
- Agrártársadalmak agrárreformjai I. Rögös út az 1920-as magyarországi földreformhoz* = Történeti Tanulmányok XVIII. (Acta Universitas Debreceniensis Series Historica LXII) 2010 (2012), 163–181.
- Agrártársadalmak agrárreformjai II. A két világháború közti csehszlovák, jugoszláv és román földbirtokrendezés* = Valóság, 2012/10, 96–112.
- A földkérdés diskurzusa: népi és konzervatív mesternarratíva a két világháború közti Magyarországon* = Kommentár: közéleti és kulturális folyóirat, 2013/3, 48–59.
- A könyv útja „a néphez”. Hatalmi attitűdök és olvasási szokások a 20. századi Magyarországon* = Kommentár: közéleti és kulturális folyóirat, 2013/6, 28–41.
- Távolodó élményvilágok. Az idegenség társadalmi reprezentációja Nagy Lajos Kiskunhalom című művében* = Studia Litteraria: Debreceni Egyetem Magyar- és Kultúratudományi Intézetének Kiadványa XLVII., 2009, 36–65.
- Szerepek, minták, pozíciók. A néma forradalom mint népi ideológiai koncepció és identitásstratégia*, Szociológiai Szemle, 2014/2, 116–138.
- Országos problémák lokális fókuszban I. A Sárospataki Református Főiskola faluszemináriuma (1931–1951)* = Tér és Társadalom, 2013/1, 149–158.

Országos problémák lokális fókuszban II. A két világháború közti debreceni falukutatás = Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények, 2010/1, 43–58.

Egy mélytengeri hal szárazon. Sértő Kálmán – az „urbánus”, a népi, a hungarista = METSZETEK: A Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének online társadalomtudományi folyóirata, 2015/2, 28–50.

Vázlat egy népi radikális politikai koncepcióhoz. Kodolányi János második világháborús publicisztikája = NépiBlog, 2014. december 17.

Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai víziói és „birodalmi regionalizmusa” = Kommentár, 2016/3, 68–85.

Népi írók és demokrácia-felfogásuk 1943 és 1948 között = Múltunk, 2016/1, 45–73.



## IRODALOMJEGYZÉK

- „...hivatásom a mezőgazdaság”: Kerék Mihály önéletrajza, Korall, 19–20 (2005).
- „Amikor a népi kollégiumokról vallanom kell...”: Kardos Lászlóval beszélget Tasi József, Bp., Püski, 2000.
- „Egy dunántúli falu rajza”; „Honismereti tanulmány egy nagy-kun város tanyavilágáról”, A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja. 1938–1939.
- „Holtan is, mindörökre él”: in memoriam Sértő Kálmán, 1910–2005, szerk. Csontos Péter, Bp., Sértő Kálmán Emléktársaság, 2006.
- „Szülőföldem”, A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja. 1934–1935.
- „Törvényes” megszállás – Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között, szerk. L. Balogh Béni, Bp., Magyar Nemzeti Levéltár, 2015.
- A birtokkiszajátítás Erdélyben, Magyar Gazdák Szemléje, 1922/október.
- A csehszlovák agrárreform számadataiból, Magyar Kisebbség, 1930/7.
- A Debreceni Református Kollégium értesítője az 1938–39. iskolai évről, közli: Kun Sándor, 1939.
- A Debreceni Református Kollégium Története, szerk. Barcza József, Bp., 1988.
- A falukutatás fénykora, szerk. Pölöskei Ferenc, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002.
- A Gazdaszövetség agrárprogramja, Magyar Gazdák Szemléje, 1918/május–június.
- A magyar Capitoliumon – Pethő Sándor válogatott publicisztikája, szerk. Závodszy Géza, Akadémiai, 2005.
- A magyar irodalom története: 1945–1975, szerk. biz. Béládi Miklós [et al.] Bp., Akadémiai, 1981–1990, 3/2. köt.
- A magyar jobboldali hagyomány, szerk. Romsics Ignác, Bp., Osiris, 2009.
- A mi Bajcsy-Zsilinszky Endrénk, szerk. Virágh Ferenc, Bp., A Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt Tudománypolitikai Intézete, 1993.
- A Nemzeti Parasztpárt kiskátéja, Bp., Sarló, 1945.
- A Nemzeti Parasztpárt Programjavaslata. Bp., 1947.
- A Sárospataki Népfőiskola: 1936–1986, szerk. Jakab Sándor, Varga Csaba, Bp., Országos Közművelődési Központ: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1986.
- A szociográfia fogalmáról, vál. Bertalan László, Szociológia, 1977/2.
- A. Sajti Enikő, Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában, 1918–1941, Szeged, 1997.
- Ablonczy Balázs, Rejtelmes sziget – A Lupa-szigeti nyaralótelep első másfél évtizede, 1934–1950 = A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére, szerk. Németh István, Szívós Erika, Tóth Árpád, Bp., HIK TTE, 2011.

- Ablonczy Balázs, *Teleki Pál*, Bp., Osiris, 2005.
- Áchim L. András emlékkönyv, Békéscsaba, Városi Tanács, 1972.
- Áchim L. András öröksége, szerk. Molnár M. Eszter, Uhrin Erzsébet, Bp., PC Magister, 2012.
- Ács Margit, *Szociográfia*, Szín, 2009/5.
- Alföldy Jenő, *A szociográfia költészete*, Eső: Irodalmi lap, 2004/1.
- Almási Miklós, *Magyarország-report: 1938, és tovább*, Mozgó Világ, 2013/10.
- Almási Miklós, *Tények + irodalom = tényirodalom?*, Új Írás, 1970/4.
- Andorka Rudolf, *Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele, 1898–1942*, Statisztikai Szemle, 1979/2.
- Andorka Rudolf, *Bevezetés a szociológiába*, Bp., Osiris, 2006.
- András Sándor, *Szabó Zoltán haza és nemzetszemlélete*, Holmi, 1991/1., 1991/2., 1991/3.
- Antalfia Antal, *Kik vagyunk és mit akarunk?*, Magyar Lélek, 1939/1.
- Aradi Gábor, *A San Remo-i tárgyalások magyarországi előkészülete*, Levéltári Szemle, 2002/3.
- Assmann, Jan, *Idegesség az ókori Egyiptomban = Uő, Uralom és üdvösség: Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában*, Bp., Atlantisz, 2008.
- Az 1947. szeptember 16-ra Budapestre összehívott Országgyűlési Almanachja: 1947. szeptember 16. – 1949. április 12., főszerk. Marelyn Kiss József, Vida István, Bp., Magyar Országgyűlés, 2005.
- Az erdélyi és bánsági telepések panasza a Népszövetség előtt, Magyar Kisebbség, 1925/7.
- Az erdélyi magyar egyházmegye kifosztása, Magyar Gazdák Szemléje, 1922/november.
- Az erdélyi magyar gazdák sérelmei, Magyar Gazdák Szemléje, 1921/október.
- Az oláh agrárreform és a mintagazdaságok, Magyar Gazdák Szemléje, 1922/november.
- Babits Mihály, *Az írástudók árulása*, Bp., Magvető, 1986.
- Babits Mihály, *Könyvről könyvre*, Nyugat, 1933/4.
- Babits Mihály, *Könyvről könyvre*, Nyugat, 1933/5.
- Babits Mihály, *Puszták Népe*, Nyugat, 1936/6.
- Bajcsy-Zsilinszky dokumentumok, közreadja: Pintér István, Századok, 1965/1–2.
- Bajcsy-Zsilinszky Endre 1886–1986. Tudományos tanácskozás születésének centenáriuma alkalmából, szerk. Pintér István, Bp., Hazafias Népfront-TIT, 1986.
- Bajcsy-Zsilinszky Endre bibliográfiája, szerk. Bartha Ákos. (Kézirat.)
- Bajcsy-Zsilinszky Endre, *Egyetlen út: a magyar paraszt*, Bp., Kelet Népe, 1938.
- Bajcsy-Zsilinszky Endre, *Erdély múltja és jövője*, ford. Göncz Árpád, Bp., Tinódi, 1990.
- Bajcsy-Zsilinszky Endre, *Helyünk és sorsunk Európában*, Bp., Gergely, 1941.
- Bajcsy-Zsilinszky Endre, *Mátyás király*, Bp., Athenaeum, 1939.
- Bajcsy-Zsilinszky Endre, *Német világ Magyarországon*, Korunk Szava, 1937.
- Bajcsy-Zsilinszky Endre, *Nemzeti radikalizmus*, Bp., Stádium, 1930.
- Bajcsy-Zsilinszky Endre, *Osztrák–magyar Locarno?*, Magyarság, 1927. december 7.
- Bajcsy-Zsilinszky Endre, *Emlékfüzet születésének 100. évfordulójára*, szerk. Tóth Lajos, Hazafias Népfront-Szarvasi Városi Tanács, 1986.
- Bajcsy-Zsilinszky irataiból, szerk. Tilkovszky Loránt, Békéscsaba, Békés Megyei Tanács Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága, 1986.
- Bajcsy-Zsilinszky, Andrew, *Transsylvania. Past and Future*, Geneva, 1944.
- Bajcsy-Zsilinszky, *Írások tőle és róla*, szerk. Tilkovszky Loránt, Bp., Kossuth, 1986.
- Bakó Elemér, *Egy élet a magyarságért*, Bp., Médiamix, 2005.
- Bakó Endre, *Irodalmi élet a két világháború között = Debrecen Története IV.*, szerk. Tokody Gyula, Debrecen, 1986.

- Balassa Iván, Csűry Bálint, Bp., Akadémiai, 1988.
- Balcar, Jaromir, *Instrument im Volkstumskampf? Die Anfänge der Bodenreform in der Tschechoslowakei 1919/20*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1998/3.
- Balogh István, *A parasztság művelődése a két világháború között*, Bp., Akadémiai, 1973.
- Balogh László, *Románia története*, Bp., Aula, 2001.
- Balogh Sándor, *Parlamenti és pártarcok Magyarországon 1945–1947*, Bp., Kossuth, 1975.
- Bán D. András, *Föderációs és konföderációs tervek Kelet-Közép- és Délkelet Európáról = Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*, szerk. Bán D. András [et al.], Bp., Teleki László Alapítvány, 1997.
- Barcs Sándor, *A dráma sodrában = Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*, szerk. Vigh Károly, Bp., Magvető, 1984.
- Bárdi Nándor, *A közép-európai „tejtésvériség”*, Németh László víziója, Európai Utas, 2001/2.
- Bárdi Nándor, *A minőség fölénye. (Németh László és a revízió)*, Korunk, 1997/11.
- Bartha Ákos, „... S a buborék felszáll...” A kollégiumi népkutatás hagyományai Sárospatakon, a faluszeminárium megalakulása előtt, Néprajzi Látóhatár, 2011/3.
- Bartha Ákos, „Interdiszciplináris régiónkutatás” 1945 után. A sárospataki faluszeminárium példája = Interdiszciplinaritás a régiónkutatásban II. (elektronikus tanulmánykötet), szerk. Bartha Ákos, Szálkai Tamás, Szendrei Ákos, Debrecen, HBML, 31–55.
- Bartha Ákos, *A falukutatás filozófiája*. Újszászy Kálmán két világháború közti eszmerendszere és a falumunka, Hítel, 2011/12.
- Bartha Ákos, *A két világháború közti román földbirtokrendezés*, Korunk, 2012/6.
- Bartha Ákos, *Adalék a sárospataki faluszeminárium (1931–1951) felvidéki vonatkozásaihoz. Kapcsolatok az első bécsi döntéstől 1945-ig = Szemelvények ötszáz év magyar történelméből*, szerk. Antos Balázs, Tamás Ágnes, Szeged, 2011.
- Bartha Ákos, *Az érem két oldala: hivatalos falukutatók – népi szociográfusok*, Jászkunság, 2008/3–4.
- Bartha Ákos, *Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai szocializációja és 1919 előtti ideológiai portréja*, Történelmi Szemle, 2016/2.
- Bartha Ákos, *Baj-társak a két világháború közötti Magyarországon*, Magyar Szemle, 2013/1–2.
- Bartha Ákos, *Csoportkohéziók és széttartó narratívák. Egy társadalomrajz a két világháború közötti sárospataki diákságról*, Educatio, 2012/2.
- Bartha Ákos, *Ébredő erők*, Regio, 2016/1.
- Bartha Ákos, *Egy dokumentum a sárospataki faluszeminárium (1931–1951) történetéből*, Sárospataki Füzetek, 2011/1.
- Bartha Ákos, *Élet Berettyóújfalu a dualizmustól a rendszerváltozásig = Berettyóújfalu az újkőkortól napjainkig*, szerk. Kállai Irén, Berettyóújfalu, Hajdú Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága–Berettyóújfalu Önkormányzata, 2011.
- Bartha Ákos, *Erdei és a népiek*, Hítel, 2012/10.
- Bartha Ákos, *Falukutatás a kiépülő diktatúra árnyékában. A sárospataki faluszeminárium 1945 és 1951 között*, Valóság, 2013/3.
- Bartha Ákos, *Falukutatás és társadalmi önismeret: A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai*, Sárospatak, Hernád, 2013.
- Bartha Ákos, *Falukutatás, falumisszió vagy falumunka? A sárospataki faluszeminárium és a két világháború közti magyar falukutatás*, Zempléni Múzsza, 2011/1.
- Bartha Ákos, *Fogalmak hálójában*, Valóság, 2013/11.
- Bartha Ákos, *Földek és emberek összegyűjtése. A kommunista diktatúra vidéki terei*, Kommentár, 2012/4.



- Bartha Ákos, *Iskola a határon. 20. századi felvidéki életutak és dokumentumok a sárospataki Faluszemináriumi Kéziratokban*, Mediárium, 2012/4.
- Bartha Ákos, *Magyarország első Nemzeti Munkatábor. A sárospataki diákok útépítése*, Sárospataki Füzetek, 2010/4.
- Bartha Ákos, *Népi szociográfia a népiek előtt? Egy korai falurajz a sárospataki faluszemináriumból = Principium. Pályánk kezdetén*, szerk. Lukács Anna, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen, 2012.
- Bartha Ákos, *Népkutató cserkészek Sárospatakon az 1920-as években = Interdiszciplinaritás a régió kutatásban III.*, szerk. Bartha Ákos, Szálkai Tamás, Debrecen, HBML, 2013.
- Bartha Ákos, *Professzorportrék: Csúry Bálint*, Egyetemi Élet, 2008/5.
- Bartha Ákos, *Professzorportrék: Milleker Rezső*, Egyetemi Élet, 2009/9.
- Bartha Ákos, Szilágyi Zsolt, *Történelmi tapasztalat mint mentális valóság. A történelem-oktatás és a történetírás néhány kérdése a személyes emlékezet tükrében*, Forrás, 2011/7–8.
- Bartha Ákos, *Tényfeltárás kisebbségben*, Tiszatáj, 2010/1.
- Bartha Ákos, *Újmódi tendenciák*, Hitel, 2014/4.
- Beke György, *Lejárt-e az írói szociográfia órája = Egy műfaj válsága? Tanácskozás az írói szociográfia múltjáról és jövőjéről*. Kolozsvár, 2001. október, gondozta: Beke György, Bp., Magyar Napló, 2002.
- Békés Márton, *A hagyomány forradalma: Németh László politikája*, Bp., Kortárs, 2009.
- Békés Márton, Bajcsy-Zsilinszky Endre és Sértő Kálmán *Szombathelyen: egy irodalmi délután a források tükrében*, Vasi Szemle, 2004/6.
- Beksics Gusztáv, *A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk: különös tekintettel a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra és a népesedésre*, Bp., Athenaeum, 1896.
- Beksics Gusztáv, *A nemzeti politika programja Erdélyben és Székelyföldön*, Bp., Athenaeum, 1896.
- Bencsik Gábor, *Igazságot Magyarországnak: Lord Rothermere és a magyar revízió*, Bp., Magyar Mercurius, 2002.
- Benda Gyula, *A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetőségei = B. Gy., Társadalomtörténeti tanulmányok*, Bp., Osiris, 2006.
- Benda Kálmán, *Zárszó = A népi mozgalom és a magyar társadalom: Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*, szerk. Sipos Levente, Tóth Pál Péter, Bp., Napvilág, 1997.
- Bene Lajos, *A magyar falu társadalma*, Bp., 1925.
- Benkő Péter, *A magyar népi mozgalom almanachja*, Bp., Deák, 1996.
- Benkő Péter, *A Nemzeti Parasztpárt az Ideiglenes Nemzetgyűlésben = Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány, 1944–1945*, szerk. Feitl István, Bp., Politikátörténeti Alapítvány, 1995.
- Benkő Péter, *A Nemzeti Parasztpárt és a szocializmus 1947–1948*, Bp., Kossuth, 1988.
- Benkő Péter, *Kovács Imre agrárpolitikai koncepciója = Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikátörténeti Intézetben*, szerk. Sipos Levente, Bp., Napvilág, 2013.
- Berend T. Iván, Ránki György, *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században (Átdolgozott és bővített 2. kiadás)*, Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
- Berkes József, *A jugoszláv agrárreform és a magyar kisebbség*, Magyar Szemle IX, 1928.
- Berkovits György, *A szociográfia magatartása*, Mozgó Világ, 1978/6.
- Bertalan Péter, Kovács György, *Érvek – ellenérvek: A magyar földkérdés a szakirodalom tükrében*, Bp., 1939.

- Betfia László, *Tök község földrajza*, Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből, 1940/2.
- Bethlen György, *Statisztikai adatok az erdélyi agrárreformról*, Magyar Kisebbség, 1924/6.
- Bethlen István *emlékirata (1944)*, szerk. Romsics Ignác, Bp., Zrínyi, 1988.
- Bethlen István, *Válogatott politikai írások és beszédek*, szerk. Romsics Ignác, Bp., Osiris, 2000.
- Bevezetés a társadalomtörténetbe: hagyományok, irányzatok, módszerek*, Bódy Zsombor, Ö. Kovács József, Bp., Osiris, 2006.
- Bibó István, *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/218.html>. (Letöltve: 2014. szeptember 18.)
- Bibó István, *A magyar demokrácia válsága = Uő, Válogatott tanulmányok. II. kötet. 1945–1949*, Bp., Magvető, 1990.
- Bibó István, *Levél Borbándi Gyulához = Uő, Válogatott tanulmányok I–III.*, szerk. Vida István, Nagy Endre, Bp., Magvető, 1986, III. kötet.
- Bihari Péter, *Lövészárkok a hátszágban: középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*, Bp., Napvilág, 2008.
- Birkás Anna, *A fiatal Kovács Imre politikai szocializációja a társadalomkutató munkája felől nézve = Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikátörténeti Intézetben*, szerk. Sipos Levente, Bp., Napvilág, 2013.
- Bíró-Balogh Tamás, *Mint aki a sínek közé esett. Kosztolányi Dezső életrajzához*, Equinter, 2014.
- Bognár Bulcsu, *A harmadik út eltérő képviseletai: Erdei Ferenc és Kovács Imre a két világháború közötti parasztpolgárosodás esélyeiről*, Magyar Szemle, 2009/7–8.
- Bognár Bulcsu, *A népi szociográfia nemzeti radikalizmusa: Erdei Ferenc, Féja Géza és Veres Péter társadalomszemléletének kapcsolódásairól*. Szociológiai Szemle, 2009/2.
- Bognár Bulcsu, *A népies irányzat a két háború között. Erdei Ferenc és a harmadik út képviseelői*, Bp., Loisir, 2012.
- Bognár Bulcsu, *A paraszti válság és a harmadik utas válaszok: Erdei Ferenc, Illyés Gyula, Szabó Zoltán a népi szociográfusok mozgalmában*, Korall, 36 (2009).
- Bognár Bulcsu, *A szárszói viadal. Erdei Ferenc és Németh László vitájának gazdasági és politikai vonatkozásai*, Valóság, 2011/12.
- Bognár Bulcsu, *Erdei Ferenc szociológiája*, Bp., Loisir, 2010.
- Bognár Bulcsu, *Népi szociográfia és társadalomtudomány. Írások Erdei Ferenc szociográfiáinak (1931–1944) társadalomszemléletéről*, Bp., Loisir, 2011.
- Bognár Bulcsu, *Versengő harmadik utasok: Németh László és Erdei Ferenc társadalomértelmezéséről és politikai programjáról*, Szociológiai Szemle, 2010/4.
- Borbándi Gyula, *A magyar népi mozgalom: a harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989.
- Borbándi Gyula, *Emlékezés Nagy Ferencre*, Magyar Szemle, 2003/9–10.
- Borbándi Gyula, *Fogalomzavar a populizmus körül*, Forrás, 1993/február.
- Borbély Szilárd *Nincstelenség – Már elment a Mesijás?*, Bp., Kalligram, 2013.
- Borhi László, *Nagyhatalmi érdekek hálójában: az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*, MTA BTK TTI–Osiris, 2015.
- Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára, szerk. Orbán Sándor, Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, 1970.
- Borsody István, Milán Hodza, *a közép-európai politikus. Egy felvidéki magyar emlékei. 1., Új Látóhatár*, 1978/3.
- Bourdieu, Pierre, *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről*, Bp., Napvilág, 2002.

- Bozóki András, *Vázlat három populizmusról: Egyesült Államok, Argentína és Magyarország*, Politikatudományi Szemle, 1994/3.
- Bödök Gergely, Milan Hodža és a magyar–szlovák viszony. *Magyarsághép szlovák tükrében*, Limes, 2012/1.
- Brubaker, Rogers, Cooper, Frederick, „Beyond „Identity””, *Theory and Society* 29 (2000).
- Brzoza, Czesław, Sowa, Andrzej Leon, *Historia Polski 1918–1945*, Kraków, Wydawnictwo Literackie, 2006.
- Budai Balogh Sándor, Hartyányi István, *Szabó Dezső bibliográfia*, Bp., Szenci Molnár Társaság, 1995.
- Budán lakni világnézet – A városrész Márai Sándor írásainak tükrében*, szerk. Mészáros Tibor, Bp., Helikon, 2010.
- Buzinkay Géza, *Kis magyar sajtótörténet*, Bp., Haza és Haladás Alapítvány, 1993.
- Canovan, Margaret, *A populizmus változatairól*, *Életünk*, 1991/12.
- Canovan, Margaret, *Populism*, London, 1981.
- Canovan, Margaret, *Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy*, *Political Studies*, 1999/1.
- Cartledge, Bryan, *Trianon egy angol szemével*, Bp., Officina, 2009.
- Clifford, James, *Az etnográfiai allegóriáról = Narratívák 3: A kultúra narratívái*, szerk. Thomka Beáta, Bp., Kijarat, 1999.
- Cohn, Dorrit, *Áttetsző tudatok = Az irodalom elméletei II.*, szerk. Thomka Beáta, Pécs, Jelenkor, 1996.
- Czettler Jenő, *A birtokreform*, *Magyar Gazdák Szemléje*, 1921/március–április.
- Czettler Jenő, *A magyar gazdaszövetség és a birtokreform*, *Magyar Gazdák Szemléje*, 1921/január.
- Csabai Márta, Erős Ferenc, *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*, Jászöveg Műhely, 2000.
- Csák Gyula, *Tudósítás a tudósítokról. Jegyzetek Csoóri Sándor: Tudósítás a toronyból című könyve ürügyén*, Kortárs, 1964/3.
- Csaplár Ferenc, *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*, Bp., Akadémiai, 1967.
- Csávás István, *A Nagysárrét monográfiája*, Intézeti Közlemények, 1941/6.
- Cseke Péter, *A magyar szociográfia erdélyi műhelyei*, Bp., Magyar Napló, 2008.
- Csengey Dénes, *A tényirodalom arculatai*, Valóság, 1983/9.
- Csepeli György, *Narratívák fogságában. A népi írók politikai szocializációja Magyarországon*, Kritika, 1995/10.
- Csoda két háború között. *Beszélgetés L. Nagy Zsuzsával a két háború közötti társadalmi emelkedésről és életmódról*, Debreceni Disputa, 2010/4.
- Csuhány János, *A református teológiai fakultás Debrecenben = Uő, Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjáról*, Debrecen, 2004.
- Csonka Mihály *élete és világképe*, szerk. Romsics Ignác, Bp., Osiris, 2009.
- Csúry Bálint, *Mit akarunk?*, Magyar Néprajz, szerk. uő, Debrecen, 1939.
- D'Eramo, Marco, *Populism and the New Oligarchy*, *New Left Review*, 2013/July–August.
- Darányi Ignác: *válogatott dokumentumok*, szerk. Fehér György, Bp., Osiris, 1999.
- Darvas József, „Októberi kód...”, *Kis Újság*, március 14.
- Darvas József, *A legnagyobb magyar falu*, Bp., Szépirodalmi, 1987 [1937].
- Darvas József, *Magyarország felfedezése*, Kortárs, 1968/9.
- Darvas József, *Népi írók – népi politika*, *Kis Újság*, 1944. március 9.
- Darvas József, *Népesség és demokrácia*, Szabad Szó, 1946. február 17., február 21.
- Deiwiks, Christa, *Populism*, *Living Reviews in Democracy*, 2009/1.

- Democracies and Populist Challenge*, Meny, Yves, Surel, Yves eds. New York, Palgrave Macmillan, 2002.
- Dénes Iván Zoltán, *A történelmi Magyarország eszménye: Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*, Pozsony, Kalligram, 2015.
- Dénes Iván Zoltán, *Értelmezések*, Világosság, 2013/tavaszi–nyári.
- Dernői Kocsis László, *Bajcsy-Zsilinszky*, Bp., Kossuth, 1966.
- Déry Tibor, *A befejezetlen mondat*, Bp., Hungária, 1947.
- Deseő Antal, ifj. *A földbirtokreform*, *Magyar Gazdák Szemléje*, 1924/május–augusztus.
- Dienes Dénes, *Viharfelhők a pataki teológia egén az 1930-as években*, Sárospataki Füzetek, 2002/2.
- Dimou, Augusta, *Entangled Paths Towards Modernity: Contextualising Socialism and Nationalism in the Balkans*, Bp.–New York, CEU Press, 2009.
- Dobos István, *Az én színrevitele: önéletrész a XX. századi magyar irodalomban*, Bp., Balassi, 2005.
- Dobszay Károly, *Az igazság védelmében! Ki volt Sértő Kálmán? Magyar Rezervátum*, 1997.
- Dolmányos István, *A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939). IV. Csehszlovákia*, *Agrártörténeti Szemle*, 1963/3.
- Dolmányos István, *A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939). I. Agrártörténeti Szemle*, 1962/1–2.
- Dolmányos István, *A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939). VI. Jugoszlávia*, *Agrártörténeti Szemle*, 1964/3–4.
- Dolmányos István, *A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939). V. Románia*, *Agrártörténeti Szemle*, 1963/3.
- Domokos József, *Áchim L. András*, Bp., Kossuth, 1971.
- Domokos Mátyás, *A Magyar Népi Művelődési Intézetéről*, Holmi, 2006/4.
- Dömötör Sándor, „A magyar főiskolai ifjúság és a szociográfiai problémák”, *Bajtárs*, 1933/3.
- Ecsedi István, *A debreceni és a tiszántúli magyar ember táplálkozása*, Debrecen, 1935.
- Eddie, Scott M., Hutterer Ingrid, Székely Iván, *Fél évszázad birtokviszonyai: Változások a trianoni Magyarország területén, 1893–1935*, *Történelmi Szemle*, 1990/3–4.
- Edelmann, Murray, *Politikai ellenségek konstruálása = Az ellenség neve*, szerk. Szabó Márton, Bp., Jászöveg Műhely, 1998.
- Egry Gábor, „Két pogány közt”? *Régió, nemzet, őslakók és gyarmatosítók a két világháború közötti Erdélyben*, *Múltunk* 2012/4.
- Egry Gábor, *Egy önlegitimáló politikai és történelmi narratíva kérdőjelei (1861–2003): Nemzetiségi bankok, nemzetiségi mozgalmak a századforduló Erdélyében*, *Múltunk*, 2006/3.
- Egy homo politicus itthon, Európában és Amerikában (Kovács Imre élete és munkássága)*, szerk. Molnár M. Eszter, Bp., Hét Krajcár, 2010.
- Egy közigazgatási gyakorlak*. Budapesti Hírlap. 1914. január 25.
- Elek Péter [et al.], *Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*, Bp., Sylvester Irod. és Ny. Intézet, 1936.
- Erdei Ferenc, *Futóhomok*, Bp., 1937.
- Erdei Ferenc, *Magyar falu*, Bp., Akadémiai, 1974.
- Erdei Ferenc, *Vallomás egy útról, melyet sohase tettem meg (1943) = Uő, Történelem és társadalomkutatás*, Bp., Akadémiai, 1984.
- Erdész Ádám, *Kovács Imre pályaképehez (Levelek 1936–1937)*, *Levéltári Szemle*, 1986/3.
- Erdész Ádám, *Társadalomkutatás, modernizáció, politika: Kovács Imre magyarországi pályája*, *Látóhatár*, 1989/5.

- Ernest Renan, *Mi a nemzet?* = *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*, szerk. Bretter Zoltán, Deák Ágnes, Pécs, Tanulmány, 1995.
- Erős Ferenc, *Az identitás labirintusai*, Bp., Janus/Osiris, 2001.
- Erős Vilmos, *A szellemtörténetől a népiségtörténetig: tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.
- Falurajzok 1935, szerk. Torkos Veronika, Bp., MTA SZKI, 1990.
- Fehér György, Darányi Ignác birtokpolitikai elképzelései (1896–1909), *Agrártörténeti Szemle*, 2007/1–4.
- Fehér György, Darányi Ignác, a Bánffy-kormány földművelésügyi minisztere, *Agrártörténeti Szemle*, 1997/1–2.
- Fehér M. István, „A tiszta önmegismerés az abszolút másletben, ez az éter mint olyan...”: *Idegenségtapasztalat mint önmegismerés útja és közege* = *Identitás és kulturális idegenség*, szerk. Bednaries Gábor, Kékesi Zoltán, Kulcsár Szabó Ernő, Bp., Osiris, 2003.
- Féja Géza, *A demokrata*, Magyarország, 1941. április 21.
- Féja Géza, *A társadalomrajz tegnap és ma*, Valóság 1963/6.
- Féja Géza, *Lapszélre*, Bp., Szépirodalmi, 1982.
- Féja Géza, *Szabadsapat: életregény*, Bp., Szépirodalmi, 1965.
- Féja Géza, *Viharsarok*, Bp., Magvető, 1957.
- Fekete Balázs, *A modern jog határain túl* = *Iustitia modellt áll. Tanulmányok a jog és irodalom köréből*, szerk. Fekete Balázs, H. Szilágyi István, Bp., Szent István Társulat, 2011.
- Fekete Balázs, *Irodalom, jogszociológia, jogantropológia. Az állami jog alternatívái az második világháború előtti Magyarországon* = *Társadalmi-jogi kutatások (egyetemi jegyzet)*, szerk. H. Szilágyi István, Cserne Péter, Fekete Balázs, Bp., Szent István Társulat, 2012.
- Fél Edit, Hofer Tamás, „Mi, korrekt parasztok...”: *hagyományos élet Átányon*, Bp., Korall, 2010.
- Fellner Kálmán, *Az utódállamok földreformjai*, Köztelek, 1926. január 10.
- Fodor Ferenc, *A magyar földrajztudomány története*, Bp., MTA FTKI, 2006.
- Fodor Ferenc, *Az elnemsodort falu*, Bp., Athenaeum, 1942.
- Fónagy Iván, *A költői nyelvről*, Bp., Corvina – MTA Nyelvtudományi Intézete, 1999.
- Foucault, Michel, *Eltérő terek* = M. F., *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, Debrecen, Latin Betűk, 1999.
- Franaszek, Piotr, *European Agriculture in 1914–1945 = An Economic History of Modern Europe. 'Unifying the European Experience: Historical Lessons of Pan-European Development' (Marie Curie Research Training Network)*, Hosted by Centre for Economic Policy Research, London, 26–28 October 2007. ([www.cepr.org/meets/wkcn/1/1679/papers/Franaszek\\_Chapter.pdf](http://www.cepr.org/meets/wkcn/1/1679/papers/Franaszek_Chapter.pdf). Letöltve: 2010. december 22.)
- Fried István, „Ebben a tíz évben megszűnt egy életforma és egy műveltség”, *Alföld*, 2013/12.
- Fried István, „Ne az író történjen meg, hanem a műve”: *A politikus és az irodalmi író Márai Sándor*. Bp., Argumentum, 2002.
- Fried István, *Németh László Közép-Európája*, Tiszatáj, 1996/3.
- Frim Jakab, *A hülyék és gyengeelméjűek budapesti (Frim-féle) intézetének prospektusa*, Bp., Müller, 1898.
- Frim Jakab, *A hülyeség és a hülyeintézetek különös tekintettel Magyarország hülyéire: segélyszózat a magyar nemzethez a nyomorultak legelhagyottabbjai érdekében*, Bp., Posner, 1884.
- Fürjész István, *Az Ormányságról*, SIK, 1934. november, 28.
- Fürjész István, *Egyházunk falumissziója*, Debrecen, Csuka László Ny., 1942.

- Fürjész István, *Somogyi falvak*, Sárospataki Református Lapok, 1934/5.
- Gaál Gábor, *A mai magyar szociográfiai irodalom*, Korunk, 1937/5.
- Galántai József, *Magyarország az első világháborúban*, Bp., Korona, 2001.
- Galtung, Johan, *Violence, War, and Their Impact*. <http://them.polylog.org/5/fgj-en.htm#s2.1>. (Letöltve: 2012. október 24.)
- Gellért Vilmos, *Sértő Kálmán regényes élete (regényes életrajz)*, Bp., Gede, 2002.
- Gergely Jenő, *Egyházak és népi mozgalom = A népi mozgalom és a magyar társadalom: Tudományos tanácskozás a szárszói találkozók 50. évfordulója alkalmából*, szerk. Sipos Levente, Tóth Pál Péter, Bp., Napvilág, 1997.
- Gergely Jenő, Gömbös Gyula: *politikai pályakép*, Bp., Vince, 2001.
- Giday Kálmán, *Adatok Mikepércs község életéhez*, Debreceni Szemle, 1942/1.
- Giday Kálmán, *Adatok Mikepércs község életéhez*, *Intézeti Közlemények*, 1942/7.
- Ginzburg, Carlo, *A sajt és a kukacok*, Európa, Bp., 1991.
- Gombos Gyula, *A harmadik út*, Bp., Püski, 1990.
- Gombos Gyula, *Álom az országról*, Bp., Bolyai, 1940.
- Görömbei András, *A magyar nemzettudat változásai*, Hittel, 2009/2.
- Görömbei András, *A népi irodalom öröksége = „De mi a népiesség...”*, szerk. Sallai Éva, Bp., Kölcsey Intézet, 2005.
- Görömbei András, *Sinka István*, Bp., Akadémiai, 1977.
- Grábér László, *Agrárreform az SHS. államban és a nemszlávok*, Magyar Kisebbség, 1925/2.
- Granasztói Péter, *Tanyai naplók: I. Tájé Népkuató Tábor, Kiskunhalas, 1939. július*, Korall, 35 (2009).
- Gratz Gusztáv, *Magyarország a két világháború között*, Bp., Osiris, 2001.
- Gulyás László, Tóth István, *Milan Hodža első Közép-Európa tervének magyarországi fogadtatása*, Aetas, 2006/1.
- Gunst Péter, *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*, Bp., MTA TTI, 1987.
- Gunst Péter, *Az 1920. évi földreform – politikai nézőpontból*, *Agrártörténeti Szemle*, 2006/1–4.
- Gunst Péter, *Magyar agrártársadalom 1850–1914 = A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*, szerk. Gunst Péter, Bp., Napvilág, 1998.
- Gyáni Gábor, *A látható és a láthatatlan erőszak*, Pannonhalmi Szemle, 2007/1.
- Gyáni Gábor, *A történelmi esemény fogalma*, Magyar Tudomány, 2011/11.
- Gyáni Gábor, *A történetírás fogalmi alapjairól: Tény, magyarázat, elbeszélés = Bevezetés a társadalomtörténetbe: hagyományok, irányzatok, módszerek*, szerk. Bódy Zsombor, Ö. Kovács József, Bp., Osiris, 2006.
- Gyáni Gábor, *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, Bp., Nyitott Könyvműhely, 2010.
- Gyáni Gábor, *Budapest – túl jön és rosszon: A nagyvárosi múlt mint tapasztalt*, Bp., Napvilág, 2008.
- Gyáni Gábor, *Empíria, ideológia és tudomány Erdei Ferenc munkásságában*, Szociológiai Szemle, 2010/4.
- Gyáni Gábor, Kövér György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 2006.
- Gyáni Gábor, *Miről vallanak Németh László önéletírásai?* Tiszatáj, 2008/1.
- Gyáni Gábor, *Modernitás, modernizmus és identitásválság: a fin de siècle Budapest*, Aetas, 2004/1.
- Gyáni Gábor, *Nép, nemzet, zsidó*, Pozsony, Kalligram, 2013.

- Gyarmati György, *A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal*, METSZETEK, 2013/2–3.
- Gyarmati György, *A Rákosi-korszak: rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*, Bp., ÁBTL–Rubicon, 2011.
- Györffy István, *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*, Bp., 1939.
- György Péter, *Az eltörölt hely – a Múzeum*, Bp., Magvető, 2003.
- Győri Gábor, *Populizmus és kormányzás*, Bp., DEMOS, 2008.
- Gyurácz Ferenc, *A „populizmus” külföldi értelmezéseiről*, Politikatudományi Szemle, 1993/4.
- Gyurgyák János, *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Bp., Osiris, 2007.
- Gyurgyák János, *Magyar fajvédők*, Bp., Osiris, 2012.
- Gyurgyák János, *Politikai ideológiák = Mi a politika?* szerk. Gyurgyák János, Bp., Osiris, 2003.
- Gyurgyák János, *Szélsőjobboldaliság a népi mozgalomban = A magyar jobboldali hagyomány*, szerk. Romsics Ignác, Bp., Osiris, 2009.
- Haas György, *Kovács Imre: harc a nemzeti függetlenségért*, Bp., Püski, 2012.
- Hajdu Tibor, *Károlyi Mihály*, Bp., Kossuth, 1978.
- Hajdu Tibor, *Ki volt Károlyi Mihály?* Bp., Napvilág, 2012.
- Halász Csilla, *A nép művelése: agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején*, Bp., MNL PML, 2013.
- Hankiss János, *A népművelő kis kalauza*, Bp., 1944.
- Három csillag, Erdélyi József, Sinka István, Sértő Kálmán válogatott versei, Bp., Stádium, 1941.
- Harsányi István, *A Magyar Népi Művelődési Intézet: 1946–1948. Történet és dokumentumok*, Bp., Országos Közművelődési Központ, 1988.
- Hársfalvi Péter, *Irodalom – szociográfia – szociológia*, Alföld, 1963/8.
- Hartványi István, *Kovács Imre bibliográfia*, Bp., Szenci Molnár Társaság, 1993.
- Hász Erzsébet, *A bűnprobléma Sértő Kálmán költészetében*, Confessio, 1998/3.
- Hatvany Lajos levelei, szerk. Hatvany Lajosné, Rozsics István, Bp., Szépirodalmi, 1985.
- Hegedüs Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. <http://mek.niif.hu/01100/01149/html/szaboz.htm>. (Letöltve: 2012. június 5.)
- Herczeg Ákos, *Szövegközöttség és szubjektivitás Ady Endre Kocsi-út az éjszakában című versében*, Irodalomismeret, 2011/3.
- Hernádi Gyula, *Bajcsy-Zsilinszky Endre = Uő, A hülyeség csontitkulása*, Bp., Magvető, 1979.
- Hivatalos falukutatók: *a vidéki Magyarország leírása 1930 és 1940 között: társadalomtörténeti forrásgyűjtemény*, szerk. Bíró Judit, Bp., PolgART Kiadó, 2006.
- Hodža, Milan, *Szövetség Közép-Európában: Gondolatok és visszaemlékezések*, Pozsony, Kaligram, 2004.
- Hofstadter, Richard, *The Age of Reform*, New York, 1962.
- Holy, Ladislav, *The Little Czech and the Great Czech Nation: National Identity and the Post-Communist Social Transformation*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Hóman Bálint, Szekfű Gyula, *Magyar történet*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1928.
- Hrivnák Mihály, *Áchim és a szlovákság*, Bp., Croatica, 2014.
- Hubai László, *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000, I. kötet. A választások története és politikai geográfiája*, Bp., Napvilág, 2001.

- Hui, Keith K C, *From Democracy to Veto-cracy: Destabilizing World Politics*, Foreign Policy In Focus, April 29. 2014. <http://fpif.org/democracy-veto-cracy-destabilizing-world-politics/>.
- Hunyady György, *A szociálpszichológia történeti olvasatai*, Bp., ELTE–Eötvös, 2006.
- Huszár Tibor beszélgetése Újszászy Kálmánnal = *Újszászy Kálmán emlékkönyve*, szerk. Balassa Iván, Kovács Dániel, Szentimrei Mihály, Bp.–Sárospatak, Szabad Tér, 1996.
- Huszár Tibor, Bibó István. *Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*, Bp., Kolonel Lap és Könyvkiadó, 1989.
- Huszár Tibor, Erdei Ferenc 1910–1971 – *politikai életrajz*, Bp., Corvina, 2012.
- Huszár Tibor, *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*, Bp., Corvina, 2005.
- Ifjúság és falukutatás: *Válogatás a Magyar Szemle köteteiből*, szerk. Erdész Ádám, Bp., Tevan, 1993.
- Ifjúságunk népi világnézete, Új Vetés, 1936/1.
- Ignotus Pál, *Csiperkőzsza: budapesti és londoni emlékek*, s. a. r., az előszót és a jegyzeteket írta: Nagy Csaba, Bp., Múzsák, 1989.
- Ignotus Pál, *Vissza az értelemhez, vál., szerk. és az utószót írta: Bozóki András*, Bp., Hatodik Síp Alapítvány–Új Mandátum, 1998.
- Így élt Bajcsy-Zsilinszky Endre, szerk. Sávolgy Mária, Bp., Móra, 1986.
- Illés Gábor, *A populizmusról másképp*, Politikatudományi Szemle, 2013/2.
- Illés György, *Kivégzés karácsonykor*, Bp., Ifjúsági Lap és Könyvkiadó, 1986.
- Illés László, *Weimartól Kiskunhalomig = Uő, Üzenet Thermopüléből*, Bp., Argumentum, 1999.
- Illyés Gyula, *Az ajtónyitó*, Új Látóhatár, 1974/5.
- Illyés Gyula, *Beatrice apródjai*, Bp., Szépirodalmi, 1979.
- Illyés Gyula, *Itt élned kell*, Bp., PIM, 2011, I. kötet.
- Illyés Gyula, *Kiskunhalom = Uő, Ingyen lakoma*, Bp., Szépirodalmi, 1964. I. kötet.
- Illyés Gyula, *Puszták népe [1936] = Uő, Regények I.*, Bp., Osiris, 2003.
- Illyés Gyula, *Pusztulás: Úti jegyzetek*, Nyugat, 1933/17–18.
- Illyés Gyula, *Zsilinszky 1886–1986*, Bp., Hazafias Népfront–Bajcsy-Zsilinszky Endre Emlékbizottság, 1986.
- Illyés Gyula: *Sértő Kálmán*, Nyugat, 1941/7.
- Írásbeliség és szóbeliség: *A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. Nyíri Kristóf, Szécsi Gábor, Bp., Áron, 1998.
- Iser, Wolfgang, *A fikció és az imaginárius: az irodalmi antropológia ösvényein*, Bp., Osiris, 2001.
- Iványi Béla, *Göncz szabadalmas mezőváros története*, A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismeretért Bizottságának Kiadványai (Honismereti Kiadványok), I–II. 1926.
- Jakabffy Elemér, *Sorsdöntő agrárreformok*, Magyar Kisebbség, 1923/15–16.
- Jakabffy Elemér, Sulyok István, Willer József, *Válasz Leonte Moldovan kamarai képviselő úrnak*, Magyar Kisebbség, 1923/21.
- Jancsó Benedek, *Az agronómokról és viselt dolgaikról*, Magyar Szemle VIII, 1928.
- Janos, Andrew C., *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*, Bp., Helikon, 2003.
- Jócsik Lajos, *A felvidéki magyarság és Közép-Európa (1939) = Kelet Népe. 1935–1942*, szerk. Medvigy Endre, Bp., Kossuth, 1986.
- Jócsik Lajos, *A magyarság a cseh földreformban*, Magyar Szemle CILVIII, 1940.

- Juhász Géza, *Népi Írók*, Bp., Magyar Élet, 1943.
- Juhász Gyula, *Uralkodó eszmék Magyarországon: 1939–1944*, Bp., Kossuth, 1983.
- K. Lengyel Zsolt, *„Keleti Svájc” és Erdély 1918/1919 (I.)*, Korunk, 2004/1.
- Karácsony Sándor, *A magyar lélek*, 1931.
- Kardos Pál, *A debreceni Ady-Társaság húszéves története (1927–1947)*, Debrecen, 1947.
- Kardos Pál, *Nagy Lajos élete és művei*, Bp., Bibliotheca, 1958.
- Kassák Lajos, *Egy ember élete*, Bp., Magvető, 1983.
- Kende Anna, *Testazonosság és identitás: A különböző testfelfogások szerepe az önfogadásban = Test-beszédek: Köznapi és tudományos diskurzusok a testről*, szerk. Csabai Márta, Erős Ferenc, Bp., Új Mandátum, 2002.
- Kerecsényi Zoltán, *Az utolsó nyár: Bajcsy-Zsilinszky Endre életének utolsó szakaszairól, valamint magyar antifasiszta ellenállásról*, MEASZ-BajcsyZsilinszky Emlékbizottság, 2013.
- Kerek Mihály, *A magyar földkérdés*, Bp., Mefhosz, 1939.
- Kerekes Lajos, *Ausztria története: 1918–1955*, Bp., Akadémiai, 1966.
- Kerényi Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2008.
- Kerepeszki Róbert, *A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*, Máriabesnyő, Attraktor, 2012.
- Kerepeszki Róbert, *A Vitézi Rend 1920–1945. Máriabesnyő*, Attraktor, 2012.
- Kerepeszki Róbert, *Hajdú vármegye és Debrecen vitézi székkapitányának hangulatjelentései (1935–1939)*, Századok, 2008/1.
- Kerepeszki Róbert, *Ifjúsági egyesületek a debreceni Tisza István Tudományegyetemen a két világháború között*, Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Történetéből IV., szerk. Hollósi Gábor, Debrecen, 2006.
- Kertész János, *Magyar szociográfia*, Bp., Tömörkény Irodalmi Kör, 1943.
- Kézdi-Kovács Károly, *Jugoszláv agrárreform fény és árnyoldalai*, Válasz, 1936/január.
- Kézi Erzsébet, *Egy megvalósult klebelsbergi koncepció. A sárospataki Angol Internátus*, Bp., Eötvös, 2004.
- Kiknek kezeire jutottak Szlovénkóban a Rothermere-vonaltól délre eső földbirtokok?, Magyar Kisebbség, 1927/18.
- Kilenc évtized. Benda Kálmán beszélgetése Újszászy Kálmánnal = Újszászy Kálmán emlékkönyve, szerk. Balassa Iván, Kovács Dániel, Szentimrei Mihály, Bp.–Sárospatak, Szabad Tér, 1996.
- Kiséry László, *A Csonkamagyarországi Bodrogház, A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismeret Bizottságának Kiadványai (Honismereti Kiadványok)*, VII–VIII. 1935.
- Kiss József, *Fajvédelemről a nemzeti demokráciáig: BajcsyZsilinszky Endre politikai tervei a trianoni Magyarország megújulására (1918–1932)*, doktori (PhD-) értekezés, Debrecen, DE BTK, 2007.
- Kiss József, *Szlovákia helye és szerepe Milan Hodža geopolitikai koncepciójában. 1. rész*, Fórum, 2004/2.
- Kiss József, *Szlovákia helye és szerepe Milan Hodža geopolitikai koncepciójában. 2. rész*, Fórum, 2004/3.
- Kiss Lajos, *Földművelés a Rétközön = A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismeret Bizottságának Kiadványai (Honismereti Kiadványok)*, V–VI. 1929.
- Kiss Noémi, *Antropológia az irodalomtudományban és irodalom az antropológiában: Egy új paradigma vázlata = Antropológia és irodalom: Egy új paradigma útkeresése*, szerk. Biczó Gábor, Kiss Noémi, Debrecen, Csokonai, 2003.

- Kmeť, Miroslav, *Híd a magyar-szlovák kulturális kapcsolatokban: a történész és politikus Zsilinszky Mihály*, Barátság, 2009/3.
- Koczkás Gyula, *Bajcsy-Zsilinszky Endre*, Bp., PSZOE, 1947.
- Kodolányi János, *Esti beszélgetés*, Bp., Magyar Élet, 1944.
- Kodolányi János, *Némi erkölcsöt*, Független Ifjúság, 1945. december 8.
- Kodolányi János, *Szellemi bénaság*, Független Ifjúság, 1945. december 1.
- Kodolányi János, *Zárt tárgyalás [pamflet, cikkek]*, Bp., Turul, 1943.
- Kókay György, Buzinkay Géza, Murányi Gábor, *A magyar sajtó története*, Bp., Sajtóház, 2001.
- Koloh Gábor, *Az ormánsági „egyke” és toposza. Az Ormánság népesedése 1895 és 1941 között*, Demográfia, 2013/2–3.
- Kónya Judit, *Nagy Lajos*, Bp., Szépirodalmi, 1980.
- Kopaszok és hajások világharca: In memoriam Nagy Lajos, válogatta, szerkesztette, összeállította: Tarján Tamás, Bp., Nap, 2001.
- Kósa László, *A magyar néprajz tudománytörténete*, Bp., Osiris, 2001.
- Kósa László, *A néprajztudomány és a falukutatás = A magyar irodalom története III.: 1920-tól napjainkig*, szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Bp., Gondolat, 2007.
- Kósa László, *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*, Bp., Planétás, 1998.
- Koselleck, Reinhart, *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*, Bp., 2003.
- Koszev, Dimitár, Hrisztov, Hriszto, Angelov, Dimitár, *Bulgária története*, Bp., Gondolat, 1971.
- Kovács Imre, *A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban*, Politikatudományi Szemle 2003/3.
- Kovács Attila, *A két világháború között végrehajtott jugoszláv földreform és a kolonizáció rövid áttekintése = Uő, Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között*, Lendva, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2004.
- Kovács Attila, *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között*, Korall, 18 (2004).
- Kovács Dávid, *Szabó Dezső nemzetszemlélete*, Máriabesnyő, Attraktor, 2014.
- Kovács Éva, Melegh Attila, *Az identitás játéka. Kísérlet Erdei Ferenc a magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának tartalmi kibontására = Vera (nem csak) a városban*, szerk. Tóth Zoltán, Á. Varga László, Salgótarján, HIK, 1995.
- Kovács Éva, *Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban*, Korall, 59 (2015).
- Kovács Gábor, *A népi mozgalom helye a politikai eszmetörténetben*, Beszélő, 2005/6–7.
- Kovács Gábor, *A politikai eszmetörténet próteusza: A populizmus = A szabadság felelőssége. Írások Dénes Iván Zoltán 65. születésnapjára*, szerk. Péntes Ferenc, Rácz Sándor, Tóth-Matolcsi László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.
- Kovács Gábor, *Mi is hát a populizmus?* Liget, 2009/10.
- Kovács I. Gábor, *Eliték és iskolák, felekezetek és etnikumok – Társadalom és kultúratörténeti tanulmányok*, Bp., L'Harmattan, 2011.
- Kovács I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumi történet 1880-ig*, Bp., Akadémiai, 1989.
- Kovács Imre, *A hubertendorfi népfőiskola*, Magyar Szemle, 1935. október = Uő, *Tanulmányok 1935–1947*, Bp., Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány, 2003.
- Kovács Imre, *A néma forradalom [1937]. A néma forradalom a bíróság és a parlament előtt*, Bp., Cserépfalvi–Gondolat–Tevan, 1989.

- Kovács Imre, *A paraszttromantikától a falukutatásig* (1941) = *Uő, Népiség, radikalizmus, demokrácia*, Bp., Gondolat–Nyilvánosság Klub–Századvég, 1992.
- Kovács Imre, *A parasztság az irodalomban és szerepe a nemzet életében* (1937), Híd, december.
- Kovács Imre, *Dunakonföderáció*, Magyar Út, 1937. április 1.
- Kovács Imre, *Falunka a Pro Christo Diákok Házában*. Magyar Szemle, XXIII. kötet, 1935/1.
- Kovács Imre, *Hogyan él a magyar nép?* Magyar Út, 1935. október 1. = *Uő, Tanulmányok 1935–1947*, Bp., Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány, 2003.
- Kovács Imre, *Hulló Magyarország*, Válasz, 1935/7–8. = *Uő, Tanulmányok 1935–1947*, Bp., Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány, 2003.
- Kovács Imre, *Irodalom és politika*, Magyar Nemzet, 1943. május 30.
- Kovács Imre, *Levelek a Márciusi Frontról*. III. levél: A program (Magyar Nemzet, 1941. április 6.) = *Uő, Népiség, radikalizmus, demokrácia*, Bp., Gondolat–Nyilvánosság Klub–Századvég, 1992.
- Kovács Imre, *Népiség, radikalizmus, demokrácia*, Bp., Gondolat–Nyilvánosság Klub–Századvég, 1992.
- Kovács Imre, *Sértő Kálmán*, Szabad Szó, 1941. június 22. = *Uő, Hírért megszenvedtem: versek, napló és elbeszélések*, szerk. Medvigy Endre, Tüskés Tibor, Bp., Püski, 1996.
- Kőrösi Imre, „Nem kell mosás”, Magyar Narancs, 2013/17.
- Köztelek, 1918. november 16.
- Krausz Tamás, *Egy levéltári kurzuskötet a Győzelem 70. évében*, Eszmélet, 2015.
- Krisztics Sándor, *Szociográfiai elméletek és eszmények*, Bp., Magyar Szociográfiai Intézet, 1941.
- Kunt Ernő, *Fotoantropológia: Fényképezés és kultúrakutatás*, Miskolc–Bp., Árkádus, 1995.
- Kühner Éva, *Iskola és egészség: Az iskola-egészségügy helyzete 1945 előtt, különös tekintettel Szabolcs vármegyére*, Nyíregyháza, Örökségünk, 2010.
- L. Balogh Béni, *Alexandru Vaida-Voevod és a magyar–román együttélés* = *Emlékirat és történelem*, szerk. Horváth Jenő, Pritz Pál, Bp., MTT–NMT, 2012.
- Lackó Miklós, *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*, Bp., MTA TTI, 1996.
- Laczó Ferenc, *Egy végletes Bildungsroman fordulópontja? 1945 német és európai perspektívában*, Múltunk, 2016/1.
- Ladihay György, *Az erdélyi agrártörvény*, Magyar Szemle XIV, 1928.
- Lakatos Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok*, Bp., PIM, 1972–2000.
- Lasswell, Harold D., *A hatalom nyelve = Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*, szerk. Szabó Márton, Kiss Balázs, Boda Zsolt, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, 2000.
- László János, *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei*, Scientia Humana/Kairosz, 1999.
- Leczyk, Marian, *Druga Rzeczpospolita 1918–1939. Spoleczeństwo, Gospodarka, Kultura, Polityka*, Warszawa, Książka i Wiedza, 2006.
- Lejeune, Philippe, *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*, Bp., L'Harmattan, 2003.
- Lengyel András, *Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „Magyarország” kapcsolatához* (1935–1936), Magyar Könyvszemle, 1980/4.
- Lengyel Imre Zsolt, *A „népi író” megalkotása – Fogadtatás, viták, önreprezentáció, doktori disszertáció [kézirat]*, ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2015.

- Lengyel Imre Zsolt, *Veres Péter pályakezdéséről*, Irodalomismeret, 2014/4.
- Lévai Jenő, *A hősök hőse...! Bajcsy-Zsilinszky Endre, a demokrácia vértanúja*, Bp., 1945.
- Levelek Hatvany Lajoshoz*, szerk. Hatvany Lajosné, Bp., Szépirodalmi, 1967.
- Litván György, *A magyar szociográfia: tudomány vagy politika*, Kortárs, 1986/4.
- Litván György, *Jászi Oszkár*, Bp., Osiris, 2003.
- Litván György: *A koalíciós közjáték*. RubiconOnline: [http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/koalicio\\_kozjatek\\_1945\\_1948/](http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/koalicio_kozjatek_1945_1948/). (Letöltve: 2015. november 2.)
- Lőrincz György, *Az áruló*, Forrás, 1998/12.
- Lukács György, *A népi irodalom múltja és jelene*, Valóság, 1948/2.
- Lukacs, John, *Budapest*, 1900, Bp., Európa, 1991.
- Lukacs, John, *Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet*, Bp., Európa, 2008.
- Lukacs, John, *Egy nagy korszak végén*, Bp., Európa, 2005.
- Madách Imre, *Az ember tragédiája* (1862). <http://mek.oszk.hu/00900/00914/html/madach15.htm>. (Letöltve: 2016. január 21.)
- Magyar Életrajzi Lexikon*, javított, átdolgozott kiadás, főszerk. Kenyeres Ágnes. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html>.
- Magyar Színházművészeti Lexikon*, főszerk. Székely György, Bp., Akadémiai, 1994. <http://mek.niif.hu/02100/02139/html/sz06/35.html>.
- Magyarország története a XIX. században*, szerk. Gergely András, Bp., Osiris, 2003.
- Magyarországi pártprogramok 1919–1944*, szerk. Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc, Bp., Kossuth, 1991.
- Magyarországi pártprogramok, 1944–1988*, szerk. Balogh Sándor, Izsák Lajos, Bp., ELTE–Eötvös, 2004.
- Majtényi György, *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*, Bp., Gondolat–Magyar Országos Levéltár, 2005.
- Malinowski, Ludwik, *Druga Rzeczpospolita – Ludzie władzy i polityki*, Warszawa, Wydawnictwo WSPS, 1995.
- Márai Sándor, *Ajándék a végzettől*, Bp., Helikon, 2004.
- Márai Sándor, *Egy polgár vallomásai*, Bp., Pantheon, 1935.
- Márai Sándor, *Hallgatni akartam*, Bp., Helikon, 2013.
- Márai Sándor, *Röpirat a nemzetnevelés ügyében*, Bp., Révai, 1942.
- Marczinka Csaba, *A mindenség summáslegénye és az eltévedt garabonciás: József Attila és Sértő Kálmán összehasonlító sors és motívumelemzése*, Tekintet, 2003/5.
- Márki Sándor, *A történelem magyar szelleme*, Kolozsvár, 1912.
- Márki Sándor, *A turáni népek története*, Bp., 1922.
- Márki Sándor, *Kapcsolatok a turáni népek történetével*, Turáni Társaság, Bp., 1922.
- Márkus István, *Az új falukutatás problémái*, Valóság, 1946/6–9.
- Márkus István, *Nagykörös*, Bp., Szépirodalmi, 1979.
- Márton Béla, *A Nyírség helységei* = A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Kiadványai (Honismereti Kiadványok), V–VI. 1929.
- Márton Béla, *A Nyírség mezőgazdasági élete* = A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Kiadványai (Honismereti Kiadványok), VII–VIII. 1933.
- Márton Béla, *Adatok Sáránd község monográfiájához*, Debreceni Szemle, 1928/10.
- Márton Béla, *Adatok Vállaj monográfiájához*, Debreceni Szemle, 1928/4.
- Márton Béla, *Elsüllyedt falu a Dunántúlon*, Debreceni Szemle, 1937/7–8.
- Márton Béla, *Érkeserű leírása*, Intézeti Közlemények, 1943/15.



- Máté Imre, *A földbirtokreform eddigi eredményei*, Magyar Gazdák Szemléje, 1925/április-június.
- Matolcsy Mátyás, *A magyar mezőgazdaság adóssághóhének alakulása 1924–44. években*, Bp., M. Gazd. Kut. Int., 1944.
- Matolcsy Mátyás, *Az életszínvonal alakulása Magyarországon: 1924–1944*, Bp., Magyar Ipari Munkatudományi Intézet, 1944.
- Matolcsy Mátyás, *Jövedelemeloszlás Magyarországon*, Bp., Légrády Ny., 1936.
- Matolcsy Mátyás, *Az új földreform munkaterve*, Bp., Révai, 1934.
- Matolcsy Mátyás, Varga István, *Magyarország nemzeti jövedelme 1924/25–1934/35*, Bp., M. Gazd. Kut. Int., 1936.
- Matolcsy, Mathias, Varga, Stephen, *The national income of Hungary 1924/25–1936/37*, London, King, 1938.
- Mendöl Tibor, *A Felvidék*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1940.
- Mendöl Tibor, *A visszatért keleti országrész*, Debreceni Szemle, 1940/9.
- Mészáros Károly, *Nagyatádi Szabó István programja és programfeladása (1919–1921) = Parasztkérdés*, szerk. Juhász Antal, Sipos József, Szeged, 1985.
- Mézes Flórián, *A hazai szociológia és szociográfia néhány kérdéséről: társadalmi ténykép*, HVG, 1985/15.
- Milleker Rezső, *A rádió népművelődési szempontból*, Iskolánkívüli Népművelés, 1928/1, 76–77.
- Milleker Rezső, *Honismeret*, A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismeret Bizottságának Kiadványai (Honismereti Kiadványok), I–II. 1924.
- Milleker Rezső, *Ismeretlen Magyarország*, Iskolánkívüli Népművelés, 1928/2.
- Milleker Rezső, *Ismeretlen Magyarország*, Iskolánkívüli Népművelés, 1929/5.
- Miskolczy Ambrus, *A Vaszárda identitásképző stratégiája*, Magyar Szemle, 2013/1–2.
- Mit akar a Nemzeti Radikális Párt?: a Nemzeti Radikális Párt teljes programjának kivonata*, fel. kiad. Bajcsy-Zsilinszky Endre, Bp., Sugár, 1930.
- Molnár József, *Achim L. András élete és halála: 1871–1911*, Bp., Püski, 2002.
- Molnár Tamás, *A populizmus mindig újjáéled*, Hitel, 1992/2.
- Monostori Imre, *Illyés Magyar csillaga és a magyar-zsidó írók (1941–1944)*, Hitel, 2015/4.
- Monostori Imre, Kovács Imre, Szekfű Gyula és a Magyar Szemle, Forrás, 2013/9.
- Moody, V. Alton, *Agrarian Reform before Post-War European Constituent Assemblies*, Agricultural History, 1933/2.
- Móricz Miklós, *A román földreform*, Válasz, 1936/február.
- Móricz Miklós, *Az erdélyi föld sorsa: az 1921. évi román földreform*, Bp., Erdélyi Férfiak Egyesülete, 1932.
- Mudrák József, *Gyakornokok, tanársegédek, adjunktusok, intézeti tanárok, Á. D. O. B. gyakornokok és beosztott gimnáziumi tanárok a Bölcsészettudományi Karon (1921–1950)*, Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Történetéből IV., szerk. Hollósi Gábor, Debrecen, 2006.
- Mudrák József, *Szemináriumok, intézetek vezetői és szakelőadók a Bölcsészettudományi Karon (1914–1949)*, Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Történetéből IV., szerk. Hollósi Gábor, Debrecen, 2006.
- Murányi Gábor, *Bajcsy-Zsilinszky Endre 1935-ös fordulata: tisztességtelen ajánlat*, HVG, 2010/49, 40–41.
- Müller Károly, Koczás Gyula, *Bajcsy-Zsilinszky Endre kultúrpolitikája*, Bp., Műgyegetmi Nyomda, 1946.

- N. Horváth Béla, *A népi-urbánus vitáról = A magyar irodalom története III.: 1920-tól napjainkig*, szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Bp., Gondolat, 2007.
- N. Kovács Tímea, *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*, Debrecen, Csokonai, 2007.
- N. Kovács Tímea, *Utazás, kultúra, szöveg: történetek és etnográfák = Antropológia és irodalom: Egy új paradigma útkeresése*, szerk. Biczó Gábor, Kiss Noémi, Debrecen, Csokonai, 2003.
- N. Szabó József, *A Nemzeti Parasztpárt és a kultúra (1945–1946)*, Bp., Stúdium, 1995.
- N. Szabó József, *A politikai pártok és az értelmiség a demokrácia kiépítésének időszakában (1944 ősz–1945)*, Valóság, 2013/7.
- N. Szabó József, *Száz éve született Keresztury Dezső*, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 2004/2.
- Nagy Ferenc, *Küzdelem a vasfüggöny mögött*, Bp., Európa, 1990.
- Nagy István, gróf Haller Gábor, Stéphan László, Kárász József, *Korán sötétedik: elbeszélés, karc, vers*, Sárospatak, Kisfaludy, 1932.
- Nagy József, *A Nagyatádi-féle földreform*, Eger, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 1993.
- Nagy József, *Nagyatádi Szabó István és a földreform = Nagyatádi Szabó István emlékkönyv*, szerk. Kávássy Sándor et. al., Bp., Magyar Mezőgazdasági Kiadó, 1995.
- Nagy Lajos, *A falu álarc = Uő, A falu álarc, Kiskunhalom, A tanítvány, Szekszárd, Babits, 1994.*
- Nagy Lajos, *A lázadó ember (1883–1914)*, Bp., Szépirodalmi, 1956.
- Nagy Lajos, *Kiskunhalom [1934]*, Bp., Osiris, 1999.
- Nagy Lajos, válogatta, szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta Tarján Tamás, Pécs, Alexandra, 2002.
- Nagy Pál, *A romániai útirajz vitája*, Korunk, 2001/5.
- Némedi Dénes, *A népi szociográfia. 1930–1938*, Bp., Gondolat, 1985.
- Nemere István, *Bajcsy-Zsilinszky Endre magánélete*, Bp., Anno, 2003.
- Németh László – Veres Péternek, *Levélfogalmazvány, valószínűleg 1945 decembereiből*, Holmi, 1990/7.
- Németh László, *Debreceni Káté: Új Vetés*, 1933/3.
- Németh László, *Falusi pillanat*, Válasz, 1934/ május = Sértő Kálmán, *Hívért megszenvedtem: versek, napló és elbeszélések*, szerk. Medvigy Endre, Tüskés Tibor, Bp., Püski, 1996.
- Németh László, *Második szárszói beszéd [1943] = Uő, A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi beszédek, tanulmányok, vitairatok*, Bp., DIA–Petőfi Múzeum, 2014.
- Németh László, *Töredékek a reformból [1935] = Uő, A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi beszédek, tanulmányok, vitairatok*, Bp., DIA–Petőfi Múzeum, 2014.
- Népiblog: Az elmúlt évek írásai (2014–2016)*, szerk. Bartha Ákos, Paár Ádám, Péterfi Gábor, Bp., L'Harmattan, 2016.
- Nič, Milan, *Milan Hodža és Bibó István: két elképzelés a II. világháború utáni Közép-Európáról*, Pro Minoritate, 1997, Különszám.
- Niederhauser Emil, *Bulgária története*, Bp., Gondolat, 1959.
- Niedermüller Péter, *Modernitás és politikai közbeszéd a mai Magyarországon = Folyamatok a változásban: A hatalmoátadások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*, szerk. Ablonczy Balázs, Fedinec Csilla, Bp., Teleki László Alapítvány, 2005.

- Nikolits Dániel, *Reflexiók az agrárreform végrehajtásához*, Magyar Kisebbség, 1924/5.
- Noszkai Gábor, *Barátok közt – Bibó István és Szabó Zoltán barátságának története I.*, Beszélő, 2009/11–12.
- Noszkai Gábor, *Szabó Zoltán politikai arcéle, részvétele az antifasiszta mozgalomban*, Múltunk, 2013/2.
- Noszkai Gábor, *Szellemi életre kelni...*, Holmi, 2012/6.
- Nyíró Miklós, *Az Idegen – Variációk Simmeltől Derridáig*, Budapesti Könyvszemle, 2005/3.
- Oberding József György, *Erdély birtokviszonyai és a román földreform*, Magyar Szemle CLXXVII, 1942.
- Oláh György, *Hárommillió koldus*, Miskolc, Magyar Jövő, 1928.
- Oravecz Imre, *Kaliforniai fürj*, Pécs, Jelenkor, 2012.
- Oravecz Imre, *Ondrok Gödre: az álom anyag, első könyv*, Pécs, Jelenkor, 2007.
- Orosz István, *A debreceni és a sárospataki falukutatás*, Zempléni Múzsza 2004/2.
- Orosz István, *A debreceni és sárospataki falukutatás = A falukutatás fénykora*, szerk. Pölöskei Ferenc, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002.
- Országgyűlési almanach az 1939–44. évi országgyűlésről*, szerk. Haeffler István, Bp., 1940.
- Ortega y Gasset, José, *A tömegek lázadása*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938.
- Ö. Kovács József, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: a vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete: 1945–1965*, Bp., Korall, 2012.
- Őze Sándor, *Nemzeti helyzetértékelés Németh László és Bibó István gondolkodásában. I.*, Magyar Szemle, 2010/3–4.
- Paár Ádám, *A dzsungel mélyén, avagy a populizmus rejtelméi*, meltanyosság.hu, 2013. november 4. <http://meltanyosság.hu/content/files/A%20dzsungel%20m%C3%A9ly%C3%A9n,%20avagy%20a%20populizmus%20rejtelméi.pdf>. (Letöltve: 2014. augusztus 2.)
- Paár Ádám, *A populizmus alakváltozásai = Népi blog: Az elmúlt évek írásai (2014–2016)*, szerk. Bartha Ákos, Paár Ádám, Péterfi Gábor, Bp., L'Harmattan, 2016.
- Paksa Rudolf, *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalmi, pártjai, politikai, sajtója*, Bp., Osiris-MTA BTK TTI, 2013.
- Paksa Rudolf, *Népi út a szélsőjobbra*, Népi blog, 2014. május 28. (online).
- Pál Gábor, *Készülődések a közbirtokosságok és úrbéres birtokosságok reformjára*. Jogtörténelmi és birtokpolitikai tanulmány, Magyar Kisebbség, 1928/4., 1928/6.
- Paládi-Kovács Attila, *A társadalomtudományok és a falukutatás = A falukutatás fénykora*, szerk. Pölöskei Ferenc, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002.
- Pallai László, *Megoldási kísérletek az utódállamok agrárfeleslegének elhelyezésére a világ-gazdasági válság idején = Magyarság és Európa – tegnap és ma*, szerk. Orosz István, Mazsu János, Pallai László, Pósnán László, Debrecen, Multiplex Media-DUP, 2006.
- Palotás Emil, *Kelet-Európa története a 21. század első felében*, Bp., Osiris, 2003.
- Panizza, Francisco, *Populism and the Mirror of Democracy*, Verso, 2005.
- Pap Milán, *Politikai gondolkodás mint ideológia. Michael Freeden és az ideológia kontextualista-konceptualista vizsgálata = Eszme és történet. A Molnár Tamás Kutató Központ tanulmánykötete 2014*, szerk. Ekert Mária, Molnár Attila Károly, Budapest, NKE, 2014, 7–24.
- Papp István, *A harmadik út harmadik útja. Kovács Imre helye a népi mozgalomban: 1934–1944*, Kommentár, 2013/3.
- Papp István, *A magyar népi mozgalom története: 1920–1990*, Bp., Jaffa, 2012.

- Papp István, *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Népi tehetségek gondozása, vagy tudatos elitnevelési kísérlet?*, Bp., Napvilág, 2008.
- Papp István, *Az „ismeretlen” Bibó István*, Kommentár, 2011/6.
- Papp István, *Tükör = ...elvégeztem, amire rendeltettem. Emlékek Borbándi Gyuláról*, szerk. Szeredi Pál, Pilisszentkereszt, Barangoló, 2014.
- Pataki Ferenc, *A Nékosz-legenda*, Bp., Osiris, 2005.
- Pataki Ferenc, *Egy „divatfogalom” kockázatai = Szociálpszichológia*, vál. Lengyel Zsuzsanna, Bp., Osiris, 2002.
- Péterfi Gábor, *Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei*, Bp., L'Harmattan, 2011.
- Petrik Béla, *„...de enyém ám a hősiesség”. Képek Sinka István útjáról az elhallgattatás éveiből*, Hitel, 2012/11.
- Petrik Béla, *Egy feddhetetlen politikus – Kovács Imre pályája az emigrációig = Magyar látótáv: Borbándi Gyula emlékkönyv*, szerk. Alexa Károly, Lakitelek, Antológia, 2015.
- Pintér István, *Haladó egyetemi diákmozgalmak és a Márciusi Front (1935–1938) = A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon: 1918–1945*, főszerk. Vass Henrik, Bp., Kossuth, 1978.
- Pomogáts Béla, *Népiség és szellemi honvédelem*, Vigilia, 2012/10.
- Pornói Rita, *A tehetségmentés református védőbástyái = Interdiszciplinaritás a régiókutatásban II. (elektronikus tanulmánykötet)*, szerk. Bartha Ákos, Szálkai Tamás, Szendrei Ákos, Debrecen, HBML, 2012.
- Poszler György, *Elfelejtett miatyánk: Urbánusan: mélytengeri halak szindrómája – népiesen: Sértő Kálmán balladája*, Liget, 1995/3.
- Potemra, Michal, *Politický a hospodársky život v Košiciach v rokoch 1938–1945: Tematická bibliografia I*. Košice, Štátna vedecká knižnica, 1986.
- Pölöskei Ferenc, *Birtokviszonyok és vitáik a századfordulón (Tisza István, Darányi Ignác, gróf Károlyi Sándor, Rubinek Gyula)*, Agrártörténeti Szemle, 2007/1–4.
- Prágai Tamás, *Népi, népies és késő modern Illyés Gyula poétikájában*, Kortárs, 2003/4.
- Pritz Pál, *A fajvédők külpolitikai nézetei, 1918–1936*, Századok, 1990/5–6.
- Pritz Pál, *A magyar–német viszony 1918–1945 között = Újrakezdések krónikája: Magyar–német diplomáciai kapcsolatok 1867–2001*, szerk. Ujváry Gábor, Pröhle Gergely, Bp., Corvina, 2001.
- Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye*, vál. és szerk. Kókay György, Oltványi Ambrus, Vargha Kálmán, Bp., Gondolat, 1978.
- Pukánszky Béla, *Németh András, Neveléstörténet*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.
- Püski Levente, *Az agrárkérdés a 30-as évek Magyarországon nagybirtokos nézőpontból = Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben (I.)*, szerk. Püski Levente, Timár Lajos, Valuch Tibor, Debrecen, KLTE Történelmi Intézet, 1999.
- Püski Levente, *Főúri identitás a két világháború közötti Magyarországon: Esterházy Pál herceg = Generációk a történelemben*, szerk. Gyáni Gábor, Lácza Magdolna, HIK-TE, Nyíregyháza, 2008.
- Rácz István, *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon (1849–1914)*, Bp., Akadémiai, 1980.
- Rácz István, *A semmi partján*, Bp., Magvető, 1991.
- Rákosi Mátyás, *Visszaemlékezések 1940–1956. I. kötet*, Bp., Napvilág, 1997.
- Ránki György, *A magyarországi modernizáció történetéhez*, Világosság, 1987/10.
- Reitzer Béla, *Mi a szociográfia? Búvár*, 1936/5.

- Reményik Sándor, *Templom és iskola* = Uő, *Válogatott versei*, Válogatta és az utószót írta: Görömbei András, Bp., Unikornis, 2000.
- Reybrouck, David, *A populizmus védelmében*, Bp., Gondolat, 2010.
- Rézler Gyula, *Falukutatók és szociográfusok. A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben* = Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944, a kötet anyagát válogatta, a bevezetőt írta: Tóth Pál Péter, Bp., Gondolat, 2005.
- Ricoeur, Paul, *Erőszak és nyelv* = Az ellenség neve, szerk. Szabó Márton, Bp., Jászöveg Műhely, 1998.
- Romsics Gergely, *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*, Bp., ÚMK, 2010.
- Romsics Ignác, *A magyar birodalmi gondolat*, Mozgó Világ, 2012/8–9.
- Romsics Ignác, *A trianoni Magyarország első két évtizede. Mérlegen a Horthy-korszak*, Rubicon, 2012/1–2.
- Romsics Ignác, *Bethlen István*, Bp., Osiris, 1999.
- Romsics Ignác, *Bethlen István*, Rubicon, 2013/12.
- Romsics Ignác, *Magyar békeelképzelések a második világháború végén*, Korunk, 2006/2.
- Romsics Ignác, *Magyar történetírás a 20. században* = Uő, *Történelem, történetírás, hagyomány*, Bp., Osiris, 2008.
- Romsics Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Bp., Osiris, 2010.
- Rónai Mihály András, *Sértő Kálmán őszinte története* = Uő, *Magyar lant*, Bp., Szépirodalmi, 1984.
- Rozinski László, *A Csehszlovák földreform*, Válasz, 1936/április.
- S. Varga Pál, *Idegenségtudomány*, Budapesti Könyvszemle, 1996/1.
- Sághy Ferenc, *A tuberculosis geográfiai eloszlása Csonka-magyarországon vármegyék szerint, különös tekintettel a lakóházak minőségére*, A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismereti Bizottságának Kiadványai (Honismereti Kiadványok), III–IV. 1928.
- Salamon Konrád, *A parasztovédelemről a nemzetvédelemig* = Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikatörténeti Intézetben, szerk. Sipos Levente, Bp., Napvilág, 2013.
- Salamon Konrád, *Nemzeti önpusztítás (1918–1920)*, Bp., Korona, 2001.
- Salamon Konrád, *Utak a Márciusi Front felé*, Bp., Magvető, 1982.
- Sallai Gergely, „A határ megindul...”: a csehszlovákiai magyar kisebbség és Magyarország kapcsolatai az 1938–1939. évi államhatár-változások tükrében, Pozsony, Kalligram, 2009.
- Sánta Gábor, Nagy Sz. Péter: *Hatvány Lajos*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1999/5–6.
- Sarkadi Kesztyűs Lajos, *A kisgazdák számtartási rendszere és a debrecenvidéki kisközépgazdaságok 1931. és 1932. évi jövedelmezőségi eredményei*, Debrecen, 1933.
- Sarkadi Kesztyűs Lajos, *A magyar mezőgazdasági politika feladatai*, Bp., 1936.
- Sarkadi Kesztyűs Lajos, *Tiszántúli és északi dombosvidéki kisgazdák jövedelmi és vagyoni helyzete*, Debrecen, 1935.
- Schedler, Andreas, *Anti-Political Establishment Parties*, Party Politics, 1996/3.
- Scherer Péter Pál, *A nagybirtok*, Bp., 1939.
- Scherer Péter Pál, *Így látom én: alföldi falvainak lakossága és szociális problémái*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938.
- Schlett István, *A politikai gondolkodás története Magyarországon*, Bp., Századvég, 2009.
- Sebess Dénes, *Az új agrárdemokráciák*, Bp., Légrády, 1926.
- Sebess Dénes, *Új Románia földbirtokpolitikája Erdélyben*, Bp., Népies Irodalmi Társaság, 1921.

- Sebestény Sándor, *Bajcsy-Zsilinszky „nemzeti demokrácia” felfogása*, Elmélet és Politika, 1982/1, 67–73.
- Sebestény Sándor, *Bajcsy-Zsilinszky Endre „nemzeti radikalizmusa” és Németh László „minőségsszocializmusa”*, Elmélet és Politika, 1979/4.
- Sebestény Sándor, *Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja 1933–1936*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988.
- Sebestény Sándor, *Utazások a Dél-Dunántúlon 1933–34-ben*. Illyés Gyula és Bajcsy-Zsilinszky Endre útibeszámolóinak korabeli visszhangja, Dunatáj, 1981/2.
- Sértő Ferenc, *Harkányfürdő legendája*, Siklós, Cserni, 1934.
- Sértő Kálmán versei, szerk. Gellért Vilmos, Centrum, 1943.
- Sértő Kálmán, *A talpraállt ember* = Uő, *Hírért megszenvedtem: versek, napló és elbeszélések*, szerk. Medvigy Endre, Tüskés Tibor, Bp., Püski, 1996.
- Sértő Kálmán, *Az én tanítóm* = Uő, *Gyászjelentés*, Bp., Bolyai, 1940.
- Sértő Kálmán, *Esett a hó*, Bp., Összetartás, 1939.
- Sértő Kálmán, *Falusi pillanat*, Bp., Genius, 1933.
- Sértő Kálmán, *Három év az aszfalton* = Uő, *Hírért megszenvedtem: versek, napló és elbeszélések*, szerk. Medvigy Endre, Tüskés Tibor, Bp., Püski, 1996.
- Sértő Kálmán, *Hírért megszenvedtem: versek, napló és elbeszélések*, szerk. Medvigy Endre, Tüskés Tibor, Bp., Püski, 1996.
- Sértő Kálmán, *Juliska* = Uő, *Gyászjelentés*, Bp., Bolyai, 1940.
- Sértő Kálmán, *Régi-régi cserebere* = Uő, *Esett a hó*, Bp., Összetartás, 1939.
- Seton-Watson, Robert, *Transylvania: A Key Problem*, 1943.
- Seymour Lipset, Martin, *Homo politicus. A politika társadalmi alapjai*, Bp., Osiris, 1995.
- Simmel, Georg, *Exkurzus az idegenről* = Az Idegen: Variációk Simmeltől Derriidáig, szerk. Biczó Gábor, Debrecen, Csokonai, 2004.
- Simon Attila, *A szlovákiai magyar politika és Dél-Szlovákia két világháború közötti kolonizációja* = Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében, szerk. Bárdi Nándor, Simon Attila, Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006.
- Simon Attila, *Földreform és kolonizáció mint a csehszlovák nemzetállam kiépítésének eszközei* = Folyamatok a változásban: A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században, szerk. Ablonczy Balázs, Fedinec Csilla, Bp., Teleki László Alapítvány, 2005.
- Simon Attila, *Legionárius telepítések Dél-Szlovákiában a két háború közötti időszakban*, Századok, 2004/6.
- Simon Attila, *Telepesek és telepés falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között*, Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2008.
- Simon Gábor, *Ízlés és megismerés. Napjaink irodalmi szociográfiáiról*, NépiBlog, 2016. február 13. (online).
- Simon László, *Adalék a debreceni demokratikus szellemi mozgalmak, különösen a debreceni Ady-Társaság második világháború korabeli történetéhez*, Irodalomtörténet, 1961/3.
- Sinka István, *Denevérek honfoglalása*, Bp., Bolyai, 1941.
- Sinka István, *Fekete bojtar vallomásai*, Bp., Magyar Élet, 1942.
- Sinka István, *Szelíd és egyszerű levél Fiala Ferenchez*, Magyar Élet, 1941, augusztus.
- Sipos Balázs, *A politikai újságírás mint hivatás*, Bp., Napvilág, 2004.
- Sipos Balázs, *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban – Politika és társadalomtörténeti vázlat*, Bp., Argumentum, 2011.
- Sipos József, *A Kisgazdapárt és a Károlyi-párt szövetsége*, A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, 1991–1992/1.

- Sipos József, *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*, Bp., Gondolat, 2009.
- Sipos József, *Az Országos Kisgazda és Földművespárt megalakítása*, A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, 1988/1.
- Sipos Levente, Kovács Imre demokráciáfelfogása = Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikatörténeti Intézetben, szerk. uő, Bp., Napvilág, 2013.
- Spannenberger Norbert, *A magyarországi Volksbund*, Bp., Lucidus, 2005.
- Spengler, Oswald, *A Nyugat alkonya I–II. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*, Bp., Európa, 1994.
- Sponek, Jerzy, „A kisállamok nyomorúsága”. A Bibó István-i Közép-Európa, Hitel, 2011/11.
- Standeisky Éva, *Antiszemizmusok*, Bp., Argumentum, 2007.
- Standeisky Éva, *Demokrácia negyvenötben*, Bp., Napvilág, 2015.
- Steinecker Ferenc, *A falukutatás célja*, A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja. 1936–1937.
- Stępień, Stanisław, *Prasa Ludowa w Polsce zarys historyczny*, Warszawa, 1984.
- Sükösd Mihály, *A szociográfia útjai*, Kortárs, 1963/8.
- Süli-Zakar István, *Milleker Rezső professzor élete és debreceni munkássága*, Debrecen, Kosuth Lajos Tudományegyetem, 1995.
- Szabó A. Ferenc, *A tanulmányíró Kovács Imre = Kovács Imre, Tanulmányok 1935–1947*, Bp., Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány, 2003.
- Szabó A. Ferenc, *Népesedés, telepítés a századfordulón. Beksics Gusztáv nézetei*, Századok, 1992/2.
- Szabó Dezső, *Az elsodort falu [1919]*, Bp., Táltos, 2003, I–II.
- Szabó Dezső, *Sértő Kálmán és a magyar sorsverklé = Szabó Dezső újabb művei 69–70*, [1941].
- Szabó Dezső, *Válasz Nagyméltóságú gróf Tisza István volt miniszterelnök, nagybirtokos úrnak*, Nyugat, 1911/9.
- Szabó József, *A debreceni egyetem Földrajzi Tanszékének működése 1914-től 1945-ig*, Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, 1990/8.
- Szabó Lajos, *Utolsó szalmaszál*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség–Kazinczy Ferenc Társaság, 2000.
- Szabó Miklós, *A paraszttromantikus harmadik út gondolata a weimari köztársaságban*, Századok, 1990/2.
- Szabó Miklós, *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története 1867–1918*, Bp., Új Mandátum, 2003.
- Szabó Sándor, *Dorkó tanya település és társadalomstruktúrájának változásai*, Borsodi Szemle, 1980/2.
- Szabó Zoltán, *A tardi helyzet [1936]; Cifra nyomorúság [1938]*, sajtó alá rend. és az utószót írta Huszár Tibor, Bp., Akadémiai, Kossuth, Magvető, 1986.
- Szabó Zoltán, *Hazugság nélkül*, Valóság, 1945/1.
- Szabolcsi Miklós, *A valóság vonzásában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1964/3.
- Szalánczi Károly, *Néhány magyar földművescsalád-típus élete számokban*, A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismereti Bizottságának Kiadványai (Honismereti Kiadványok), V–VI.
- Szántó Mariann, *Az 1919–20. évi csehszlovák földreform*, Klió, 1999/3.
- Szarka László, *A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén: adatok, szempontok a Károlyi-kormány nemzetiségi politikájának történetéhez*, Kisebbségkutatás, 2008/2.
- Szarka László, *Turóctól Chicagóig: Milan Hodža közép-európai útja*, Európai Utas, 2001/3.
- Szárszó: az 1943. évi Balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás és megbeszéléssorozata, Bp., Magyar Élet, 1943.

- Szathmáry Lajos, *A szabad művelődés korszaka 1945–1949*, Kultúra és Közösség, 1977/1.
- Szeberényi Lajos Zsigmond, *Tömegmozgalmak az alföldi parasztvárosokban*, Bp., Kócai 1913.
- Szegedy Miklós, *A magyar föld jövője*, Magyar Gazdák Szemléje, 1918/november–december.
- Székeddi Levente, *The Gusti School of Bucharest – a Dialogue among the Monologues*, Szociális Szemle, 2013/1–2.
- Székelyhidi Ágoston, *A magyar szociográfia évtizedei. Bevezető előadás az I. Szociográfiai Konferencián = Sz. Á., Válogatott a valóságirodalomra*, Miskolc, Felsőmagyarország, 1998.
- Szekér Endre, *Nagy Lajos és a Kiskunhalom = Uő, Érték és írás*, Kecskemét, Bodor J., 1981.
- Szekfű Gyula, *Három nemzedék, és ami utána következik*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934.
- Szeredi Pál, *A Parasztpárt két évtizede. A Nemzeti Parasztpárt története, 1939–1960*, Pilisszentkereszt, Barangoló, 2014.
- Szeremley József, *Kőszeg a nyugati végvár*, Intézeti Közlemények 1942/10.
- Szilágyi Ákos, *A populista. A politikai varázsmese morfológiája*, Bp., Élet és Irodalom, 2010.
- Szilágyi Sándor, *A főszerkesztőket le lehet váltani...*, Beszélő, 1982. május. (<http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-foszerkesztoket-le-lehet-valtani%E2%80%A6>. Letöltve: 2015. június 20.)
- Szilágyi Zsolt, *Város-tanya-kapcsolat a Horthy-kori Kecskeméten*, Tér és Társadalom, 2011/2.
- Szili József, *Irodalom és szociográfia: Szociográfiai irányzatok és formák az irodalomban*, Literatura, 1984/1.
- Szirák Péter, *Ösztön és nyelv: Kísérlet Móricz Zsigmond műveinek újraolvasására*, Irodalomismeret, 1999/3–4.
- Szitnyai Zoltán, *Szellemi tájakon*, Chicago, Transworldtaste Books, 1971.
- Szőke Domonkos, *A falukutatás historiográfiája: Töprengések a népi szociográfiák jelentőségéről és történeti szerepéről = A falukutatás fénykora*, szerk. Pölöskei Ferenc, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002.
- Szőke Domonkos, *Modernizáció és/vagy népiség?: kérdések a 30-as évekből*, Debrecen, Ethnica, 1994.
- Szörédy Zoltán, *Milyen az erdélyi agrárreform?*, Magyar Szemle VIII, 1928.
- T. Kiss Tamás, *A társadalmi valóság vonzásában*, Zempléni Múzsza, 2010/2.
- T. Kiss Tamás, *Tett(Hely)ek. Egyetemisták valóságkutató táborai Magyarországon a 20. században*, Bp., ÚMK, 2007.
- Taguieff, Pierre-André, *Political Science Confronts Populism: From a Conceptual Mirage to a Real Problem*, Telos, 1995/Spring.
- Táj és népkutatás. *Bajtársi egyesületeink feladatai a tájés népkutatás terén*, Új Vetés, 1940/2.
- Takács Imre, *A Darányi Ignác nevéhez fűződő mezőgazdasági munkügyi törvények rendelkezései és történeti hátterük*, Agrártörténeti Szemle, 1992/1–4.
- Takács Miklós, *Narrativitás és traumatikus tapasztalat Móricz Zsigmond Szegény emberek című novellájában*, Kalligram, 2010/július–augusztus.
- Talpassy Tibor, *A holtak visszajárna*, Bp., Magvető, 1971.
- Talpassy Tibor, *A reggel még várta magára*, Bp., Gondolat, 1981.
- Talpassy Tibor, *Betöltötte hivatását*, Bp., Magvető, 1975.
- Talpassy Tibor, *Eltévedt garabonciás*, Jelenkor, 1966/3.

- Tamás Attila, *Illyés Gyula*, Bp., Akadémiai, 1989.
- Tamás Gáspár Miklós, ...*ahogyan forgószélben viselkedik az ember...* Széchenyi Ágnes interjúja, Valóság, 1992/10.
- Tarján Tamás, *A történet örök színtere: Kétarcú kapcsolat: Nagy Lajos és szülőfaluja* = Uő, *Nagy Lajos szobra (esszék)*, Bp., é. n.
- Tarján Tamás, *Nagy Lajos*, Bp., Gondolat, 1980.
- Tarján Tamás, *Utószó* = Nagy Lajos, *Kiskunhalom*, Bp., Osiris, 1999.
- Tarjányi Eszter, *A dzsentrí exhumálása*, Valóság, 2003/5.
- Tengelyi László, *Élettörténet és sorsesemény*, Bp., Atlantisz, 1998.
- Thompson, Sarahelen, *Agrarian Reform in Eastern Europe Following World War I: Motives and Outcomes*, American Journal of Agricultural Economics, 1993/3.
- Tibori János, *Az Áchim L. András-féle békéscsabai parasztmozgalom*, Magánkiadás, 1958.
- Tidrenczel Sándor, *Bajcsy-Zsilinszky Endre és politikai pátriája*, Nyíregyháza, Móricz M. és Vár. Kvt., 1986.
- Tilkovszky Lóránt, *A csehszlovák földreform magyar revíziója az első bécsi döntéssel átcsatolt területen (1938–1945)*, Agrártörténeti Szemle, 1964/1–2.
- Tilkovszky Loránt, *Bajcsy-Zsilinszky Endre 1944. évi tanulmánya a kisebbségi kérdésről és Magyarország első federalizálásáról*. Baranyai Levéltári Füzetek 95, 1986.
- Tilkovszky Loránt, *Bajcsy-Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfű Gyulával*, Valóság, 1959/6.
- Tilkovszky Loránt, *Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi vallomása politikai nézetei fejlődéséről és a szellemtörténethez való viszonyáról: részletek Szekfű Gyulához intézett 1942. évi vitairatából*, Századok, 1971/5.
- Timár Lajos, Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitái az alföldi várostípusokról, a város és vidéke kapcsolatáról = *A népi mozgalom és a magyar társadalom: Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*, szerk. Sipos Levente, Tóth Pál Péter, Bp., Napvilág, 1997.
- Tiszta magyar nyelv: tiszta magyarság, Új Vetés, 1937/11.
- Tokaji László, *Eladó ország. Az erdélyrészi földbirtokforgalom utóbbi 10 évi adatai. Az erdélyrészi földbirtok-politika feladatai és az állam és a társadalom teendői*, a szerző kiadása, Kolozsvár, 1913.
- Tomka Béla, *Felszálló ágban. Gazdasági rekonstrukció Magyarországon az első világháború után*, Rubicon, 2013/12.
- Tordai Zsolt, *A néptől a populizmusig, és vissza*, Fordulat, 2012/18.
- Torkos Veronika, *A hivatalos falukutatás intézményei a két világháború között*, Társadalomismeret, 1989/3.
- Tóth István, *A Nemzeti Parasztpárt demokráciafelfogása (1945–1946) = Köztársaság a modern kori történelem fényében*, szerk. Feitl István, Bp., Napvilág, 2007.
- Tóth István, *A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948*, Bp., Kossuth, 1972.
- Tóth Pál Péter, *Messziások*, Bp., Akadémiai, 1987.
- Tóth Pál Péter, *Metszéspontok: A Turultól a Márciusi Frontig*, Bp., Akadémiai, 1983.
- Tóth Pál Péter, *Szociológus? Politikai gondolkodó? Politikus? – Homo Politicus = Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikatörténeti Intézetben*, szerk. Sipos Levente, Bp., Napvilág, 2013.
- Tömöry Lajos, *Hajdusovát gazdasági földrajza*, Intézeti Közlemények, 1942/12.
- Történelemtanárok Egylete, *családtörténeti életútinterjúk: Fahidi Éva*. Készítette: Bartha Ákos és Hosszú Gyula: [http://www.tte.hu/media/pdf/interjuk20-fahidi\\_eva.pdf](http://www.tte.hu/media/pdf/interjuk20-fahidi_eva.pdf) 30. oldal. (Letöltve: 2013. december 22.).

- Trencsényi Balázs, *A kelet-európai agrárpopulizmus, mint értelmezési keret = Bibó 100: Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*, szerk. Dénes Iván Zoltán, Bp., Argumentum, 2012.
- Trencsényi Balázs, *A nép lelke: Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*, Bp., Argumentum, 2011.
- Trencsényi Balázs, *Antaios kalandjai Kelet Európában: Agrárpopulista diskurzusok a két világháború között = A szabadság felelőssége. Írások Dénes Iván Zoltán 65. születésnapjára*, szerk. Pénzes Ferenc, Rácz Sándor, Tóth-Matolcsi László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.
- Tudomány és politika*, szerk. Mosoniné Fried Judit, Tolnai Márton, Bp., Typotex, 2008.
- Turbucz Dávid, *A Horthy-kultusz 1919–1944*, Bp., MTA BTK TTI, 2015.
- Turbucz Dávid, *Horthy Miklós antiszemizmusa: A kormányzó szerepe a zsidóság sorsának alakulásában 1919 és 1944 között*, Kommentár, 2012/5.
- Turbucz Dávid, *Horthy Miklós, az „országgyarapító”*, Kommentár, 2012/4.
- Tüskés Tibor, *„Vesztét kellett látnom...” – Kodolányi János levelei Fischer Bélának a negyvenes évekből*, Kortárs, 2009/10.
- Tüskés Tibor, *Sértő Kálmán a mérlegen*, Holnap, 1991/11.
- Tüskés Tibor, *Valóságközvetítés (Sorozatszárás ürügyén)*, Forrás, 1982/11.
- Tyler, Stephen, *Das Unaussprechliche. Ethnographie, Diskurs und Rhetorik in der postmodernen Welt*, München, 1991.
- Új magyar líra: fiatal költők antológiája*, összeállította: Kárpáti Aurél, Bp., Vajda János Társaság, 1934.
- Újszászy Kálmán *emléknyv*, szerk. Balassa Iván, Kovács Dániel, Szentimrei Mihály, Bp.–Sárospatak, Szabad Tér, 1996.
- Újszászy Kálmán, *A falu: útmutatás a falu tanulmányozásához*, Sárospatak, Kisfaludy, 1936.
- Újszászy Kálmán, *A sárospataki főiskola faluszemináriuma*, Bp., MNMI, 1947.
- Újszászy Kálmán, *A tanítóképzős cserkészmunka*, Sárospatak, Kisfaludy, 1933.
- Újszászy Kálmán, szerk. Nagy Antal Mihály, Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2003.
- Ujváry Gábor, *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*, Bp., Ráció, 2010.
- Ujváry Gábor, *Klebsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája = A magyar jobboldali hagyomány*, szerk. Romsics Ignác, Bp., Osiris, 2009.
- Ungváry Krisztián, *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*, Pécs–Bp., Jelenkor–OSZK, 2013.
- Ungváry Krisztián, *A szociálpolitika etnicizálása*, Rubicon, 2013/12.
- Ungváry Krisztián, *Értelmiség és antiszemita közbeszéd*, Beszélő, 2001/6.
- Válság vagy váltás? Szociográfusok kerekasztal-beszélgetése a Forrás szerkesztőségében*, Forrás, 1982/5.
- Valuch Tibor, *A történeti parasztság változásai az 1960-as években*, Századvég, 2003/1.
- Valuch Tibor, *Fejezetek a mindennapi élet történetéből Magyarországon a második világháborútól napjainkig*, Bp., Napvilág, 2013.
- Valuch Tibor, *Irodalom és politika határán (Jegyzetek Kovács Imréről) = Kovács Imre, Népiség, radikalizmus, demokrácia*, Bp., Gondolat–Nyilvánosság Klub–Századvég, 1992.
- Valuch Tibor, *Változás és folytonosság a magyar társadalomban a XX. század második felében*, Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv XV, 2001.

- Váradikó, A *parasztpolgárosodás „finn útja”*. Kodolányi János finnországi tevékenysége és finn útirajzai. University of Jyväskylä, Jyväskylä, 2010.
- Várdy Béla, *A magyar népiségtörténet atyja, a nyolcvan éves Mályusz Elemér*, Új Látóhatár, 1978/3.
- Varga Csaba, *A remekmű leveti álarcát = Látkép a hegyről: A Nagy Lajos Irodalmi Társaság antológiája*, szerk. Molnár Géza, Bp., Magvető, 1989.
- Varga Éva, *Írástudók Somogyban a két világháború között*, Somogyi Múzeumok Közleményei, 2004.
- Varga Károly, „Discours de la méthode”. Adalékok az irodalmi szociográfia és a szociológia viszonyáról szóló vitához, Kritika, 1964/3.
- Varga Rózsa, *Bajcsy-Zsilinszky Endre és a népi írók*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1963/5.
- Varga Rózsa, Patyi Sándor, *A népi írók bibliográfiája. Művek, irodalom, mozgalom 1920–1960*, Bp., Akadémiai, 1972.
- Varga Sándor, *A Szabad Szó című hetilap könyves-akciói 1939–1943*, Magyar Könyvszemle, 1968/4.
- Varga Zoltán, *A Debreceni Tudományegyetem története I. (1914–1944)*, é. n., Debrecen.
- Varga Zsuzsanna, *Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában*, Történelmi Szemle, 2015/4.
- Vári András, „...Ezt a területet osszuk szét a mi szlovák földműveseinknek...”, Regio, 2009/4.
- Vasy Géza, *Illyés Gyula az ezredfordulón*, Magyar Szemle, 2008/1–2.
- Vasy Géza, *Illyés Gyula*, Bp., Elektra, 2002.
- Venczel József, *A falumunka útján: válogatott írások*, Székelyudvarhely, Orbán Balázs Közművelődési Egyesület, 2008.
- Venczel József, *Az erdélyi román földbirtokreform*, Kolozsvár, Minerva, 1942.
- Venczel József, *Erdély és az erdélyi román földreform*, Hittel, 1940–1941/3–4.
- Venturi, Franco, *Roots of Revolution: A History of the Populist and Socialist Movements in 19th Century Russia*, New York, Alfred A. Kopf, 1960.
- Veres András, *Az írók és a hatalom a hatvanas évek Magyarországn = A magyar irodalom története*, főszerk. Szegedy-Maszácz Mihály, Bp., Gondolat, 2008–, III. kötet.
- Veres Péter, *A paraszti jövődől*, Bp., Sarló, 1948.
- Veres Péter, *Az Alföld parasztága*, Bp., Kossuth, 1986.
- Veres Péter, *Hazajött a hűgom = Uő, Gyepsor: elbeszélések, versek*, Bp., Bolyai Akadémia, 1940.
- Veres Péter, *Mit ér az ember, ha magyar – levelek egy parasztfiúhoz*, Bp., Magyar Élet, 1944.
- Veres Péter, *Parasztors – magyar sors*, Bp., Magyar Élet, 1944.
- Veres Péter, *Szocializmus, nacionalizmus*, Bp., MEFHOSZ, 1939. és Magyar Élet, 1943.
- Veres Sándor, *A népi-urbánus ellentétéről*, Népi blog, 2014. október 4. (online).
- Vigh Károly, *A fajvédelemtől a nemzetvédelemig. Gömbös és Zsilinszky közös politikai útja és szétválásuk története*, Valóság, 2002/6.
- Vigh Károly, *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása*, Bp., Akadémiai, 1979.
- Vigh Károly, *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikája*, Bp., Mundus, 2002.
- Vigh Károly, *Bajcsy-Zsilinszky Endre pályavéne baloldali fordulata*, Hittel, 2007/11.
- Vigh Károly, *Bajcsy-Zsilinszky Endre szerepe a népi mozgalmakban*, Hittel, 2005/1.
- Vigh Károly, *Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1886–1944, A küldetéses ember*, Bp., Szépirodalmi, 1992.

- Vigh Károly, *Teleki Pál, Bajcsy-Zsilinszky Endre és a jugoszláv-magyar kapcsolatok*, Magyar Szemle, 2005/5–6.
- Vigh Károly, *Zsilinszky börtönlevelei*, Tiszatáj, 1984/3.
- Vigh Károly, *Zsilinszky és Féja*, Új Forrás, 1982/5.
- Vincze Ferenc, *Kerekegyháza gazdasági földrajza*, Intézeti Közlemények, 1942/8.
- Vonyó József, *Zsilinszky és a zsidókérdés = Jobboldali radikálisok Magyarországon, 1919–1944: tanulmányok, dokumentumok*, Pécs, Kronosz, 2012.
- Waldenfels, Bernhard, *A normalizálás határai*, Bp., Gond-Cura, 2005.
- Weber, Barret, Laclau and Žižek on Democracy and Populist Reason, International Journal of Žižek Studies, 2011/1.
- Wehler, Hans-Ulrich, *Pierre Bourdieu: az életmű magva*, Korall, 3–4. (2001).
- Weis István, *A magyar falu*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1931.
- Weis István, *A mai magyar társadalom*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1930.
- Weis István, *Hazánk társadalomrajza*, Bp., Országos Közoktatási Tanács, 1942.
- Weis István, *Hova? A magyar jövő útja*, Bp., Athenaeum, 1931.
- White, Hayden, *A történelmi szöveg, mint irodalmi alkotás = Uő, A történelem terhe*, Bp., Osiris, 1997.
- Wierlacher, Alois, *Kulturwissenschaftliche Xenologie. Ausgangslage, Leitbegriffe und Problemfelder* = Hrsg. Uő, *Kulturthema Fremdheit Leitbegriffe und Problemfelder kulturwissenschaftlicher Fremdenheitsforschung*, München, Iudicium, 1993.
- Wiles, Peter, *A Syndrome, Not A Doctrine = Populism. Its Meaning and National Characteristics*, Ionescu, Ghiță, Gellner, Ernest eds. London, Weidenfeld and Nicolson, 1969.
- Witos, Wincenty, *Moja tułaczka*, Warszawa, 1967.
- Witos, Wincenty, *Moje wspomnienia*, Warszawa, 1981.
- Witos, Wincenty, *My Wanderings*, Warszawa, 1965.
- Zeidler Miklós, *Apponyi Albert párizsi beszéde (forrásközlés)*, RubiconOnline. [http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/apponyi\\_albert\\_parizsi\\_beszede\\_forraskozles/](http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/apponyi_albert_parizsi_beszede_forraskozles/). (Letöltve: 2016. március 15.)
- Zsilinszky Endre, *A diadalmas Itália*, Szózat, 1922. november 5., 1.
- Zsilinszky Endre, *A főiskolai ifjúság*, Szózat, 1921. október 27., 1–2.
- Zsilinszky Endre, *A nemzetközi szabadságharc Olaszország ellen*, Szózat, 1925. január 25., 1–2.
- Zsilinszky Endre, *A sportról*, Békésmegyei Közlöny, 1911. március 30.
- Zsilinszky Endre, *Az olasz diktatúra*, Szózat, 1923. március 11.
- Zsilinszky Endre, *Az olasz-magyar viszony*, Szózat, 1921. július 24.
- Zsilinszky Endre, *Békerevízió és Dunakonföderáció*, Szózat, 1925. április 26.
- Zsilinszky Endre, *Destruktivizmus és konzervativizmus*, Budapesti Hírlap, 1912. július 27.
- Zsilinszky Endre, *Dunakonföderáció felé*, Szózat, 1922. szeptember 23.
- Zsilinszky Endre, *Elég volt!*, Szózat, 1923. március 17.
- Zsilinszky Endre, *Fascismus – Nyugat-magyarország*, Szózat, 1922. július 23.
- Zsilinszky Endre, ifj. *Egy magyar lipcei naplójából*, Szabadság, 1907. január 22., 23., 25.
- Zsilinszky Endre, *Korányi – De Stefani*, Szózat, 1924. július 10.
- Zsilinszky Endre, *Ludovikások*, Szózat, 1925. június 25.
- Zsilinszky Endre, *Militarizmus – pacifizmus*, Bp., Stephaneum, 1920.
- Zsilinszky Endre, *Olasz rinascimento – magyar megújulás*, Szózat, 1924. június 8.
- Zsilinszky Endre, *Olaszország és a közép-európai szláv elöretörés*, Szózat, 1923. október 21.
- Zsilinszky Endre, *Rana Rupta*, Szózat, 1925. március 22.



Zsilinszky Endre, *Sacro egoismo*, Szózat, 1924. június 15.

Zsilinszky Endre, *Újévi nyílt levél a derecskei választókerület polgáraihoz*, Bp., Stádium, 1924.

Zsilinszky Endre, *Vámosy Tibor*, Szózat, 1921. október 9.

Zsilinszky, Andreas, *Westungarn und das deutsche Volk*, Magyar Külpolitika, 1920. december 27.



## SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

## A, Á

Ablonczy Balázs 24, 56, 73, 101, 128, 130, 179, 214, 261  
 Áchim L. András 29, 85, 86, 252, 254  
 Ács Margit 64  
 Adler József 121  
 Ady Endre 75, 126, 141, 194, 225, 226, 228, 229, 231, 244  
 Áfra János 8  
 Ágoston Péter 85  
 Albertarie, Paolo 104  
 Alexa Károly 274  
 Alföldy Jenő 64  
 Almási Miklós 46, 64  
 Andersen, Hans Christian 224  
 Andorka Rudolf 61, 76, 178, 196  
 András Sándor 288  
 Andrei, Petre 36  
 Andrić, Ivo 41  
 Angelov, Dimitár 32  
 Antalfia Antal 211  
 Antonescu, Ion 35  
 Antos Balázs 198  
 Apponyi Albert 76, 89, 265  
 Aradi Gábor 113  
 Arany János 225  
 Árkossyné Szabó Mária 240  
 A. Sajti Enikő 109  
 Asbóth János 84  
 Assmann, Jan 149, 150, 151  
 Atkinson, Paul 162  
 Á. Varga László 180  
 Averescu, Alexandru 35, 110, 115

## B

Babits Mihály 58, 126, 221, 233, 234, 239, 241, 246

Bácskai Vera 73

Bainville, Jacques 262,

Bajcsy-Zsilinszky Endre 7, 86, 96, 204, 221, 229, 230, 231, 234, 235, 238, 242, 243, 246, 247, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 287, 292

Bakó Elemér 208, 213, 214, 215, 217

Bakó Endre 208

Bakócz Tamás 186

Balassa Iván 191, 193, 195, 197, 198, 213

Balassi Bálint 225

Balázsovits Dezső 96

Balcar, Jaromir 101

Balogh István 138

Balogh László 35, 115

Balogh Mihály 274

Bán D. András 269

Bánffy Dezső 84, 89

Bangha Béla 77

Barcza József 215

Bárczi Géza 213

Barcs Sándor 256

Bárdi Nándor 39, 101

Bárdossy László 53

Barla Szabó Ödön 217

Barsi Ernő 199

Barta Tamás 288

Bartha Ákos 8, 16, 19, 49, 50, 51, 59, 65, 72, 77, 79, 109, 121, 123, 129, 191, 192, 193, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 211, 213, 229, 252, 259, 286

Bartók Béla 229

Bartóky József 85, 86

Bartucz Lajos 196

Becker, Carl 223

Bednatics Gábor 155

- Beke György 60  
 Békés Márton 25, 26, 30, 39, 40, 47, 231  
 Beksics Gusztáv 88  
 Béládi Miklós 59  
 Bell, Daniel 16  
 Bencsik Gábor 104  
 Benda Gyula 25  
 Benda Kálmán 193, 203  
 Benda, Julien 58  
 Bene Lajos 139  
 Beneš, Edvard 103, 104, 265, 267  
 Beniczkyne Bajza Lenke 138  
 Benkő Péter 20, 48, 174, 179, 185, 187, 272, 274, 283  
 Berei Soó Rezső 129, 206, 208  
 Bereményi Géza 178  
 Berend T. Iván 100  
 Berényi István 206  
 Berinkey Dénes 92  
 Berkes József 107  
 Berkovits György 61  
 Berlin, Isaiah 14  
 Bernát István 91  
 Bernstein, Eduard 32, 86  
 Bertalan Imre 125, 196  
 Bertalan László 55  
 Bertalan Péter 119  
 Betfia László 211, 212  
 Bethlen András 84  
 Bethlen Gábor 168  
 Bethlen György 112  
 Bethlen István 51, 52, 53, 78, 88, 89, 90, 96, 98, 113, 130, 178, 268  
 Bibó István 28, 29, 32, 35, 41, 43, 44, 279, 280, 283, 284, 285, 287, 288  
 Bibó Lajos 141  
 Biczó Gábor 149, 150, 184  
 Bihari Péter 49, 73, 76  
 Bilkay Ruth 199  
 Birkás Anna 182  
 Bíró Dezső 235  
 Bíró Judit 56, 127  
 Bíró-Balogh Tamás 244  
 Bismarck, Otto 84, 258  
 Blocher, Christoph 19  
 Bocholier, François 35  
 Boda Zsolt 124  
 Bodnár István 193  
 Bodor Antal 128, 196  
 Bodor György 252  
 Bódy Zsombor 53, 223  
 Bognár Bulcsu 26, 28, 33, 34, 39, 56, 121, 122, 127, 172, 180, 182, 186, 274, 275  
 Boldizsár Iván 40, 141  
 Boldog Margit (Árpád-házi) 246  
 Borbándi Gyula 13, 18, 19, 20, 26, 27, 28, 29, 32, 34, 35, 36, 45, 56, 85, 86, 89, 97, 121, 128, 129, 182, 187, 205, 213, 229, 243, 274, 276, 283, 284, 287  
 Borbély Szilárd 65  
 Borhi László 265  
 Bornemissza Gábor 242  
 Boros Lajos 216  
 Borsody István 36, 37  
 Bourdieu, Pierre 174, 188, 233  
 Bozóki András 19, 20, 25, 28, 230  
 Bódók Gergely 38  
 Bratinau, Ion I. C. 115  
 Braun Róbert 55  
 Braun, Peter 149  
 Bresztovszky Ede 232  
 Bretter Zoltán 36  
 Briand, Aristide 38  
 Brocchi, Igino 38  
 Bródy Sándor 138  
 Brubaker, Rogers 77  
 Brunner, Edward M. 168  
 Brzoza, Czesław 34  
 Buchinger Manó 36  
 Budai Balogh Sándor 251, 280, 283  
 Budai-Nagy Antal 186  
 Buza Barna 92, 93, 119  
 Buzinkay Géza 222, 230, 239  
 C  
 Caesar, Julius 16  
 Canovan, Margaret 14, 17, 18, 19, 20, 22, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37  
 Cartledge, Bryan 71  
 Ceașescu, Nicolae 35  
 Cholnoky Jenő 256  
 Chorin Ferenc 78  
 Churchill, Winston 47  
 Cincar-Marković, Aleksandar 261  
 Clifford, James 148  
 Cohn, Dorrit 146

- Comte, Auguste 55  
 Cooper, Frederick 77  
 Courths-Mahler, Hedwig 138  
 Cuza, Alexandru Ioan 35  
 Cvetković, Dragiša 261  
 Czettler Jenő 90, 95  
 CS  
 Cs. Szabó László 245, 246  
 Csabai Márta 77, 151, 173  
 Csák Gyula 61  
 Csaplár Ferenc 58  
 Csávás István 212  
 Cseke Péter 59  
 Csengey Dénes 63  
 Csepeli György 27  
 Cserne Péter 50, 143  
 Csohány János 205  
 Csonka Mihály 142  
 Csontos Péter 222, 235  
 Csoóri Sándor 61  
 Csúry Bálint 208, 213, 214, 216  
 D  
 D'Eramo, Marco 14, 15, 16, 17, 20, 21  
 Dąbski, Jan 34  
 Dániel Arnold 85  
 Darányi Ignác 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 91, 95  
 Darvas József 23, 26, 44, 60, 125, 169, 181, 190, 192, 209, 276, 277, 278, 280, 288  
 Darwin, Charles 32  
 David, Eduard 32  
 De Stefani, Alberto 257  
 Deák Ágnes 36  
 Deáky Zita 291  
 Debreceni Péter 35  
 Deiwiks, Christa 14, 21  
 Dékány István 178  
 Dénes Béla 232  
 Dénes István 209  
 Dénes Iván Zoltán 14, 29, 264, 283  
 Dernői Kocsis László 254  
 Déry Tibor 60, 189  
 Deseő Antal, ifj. 95  
 Dienes Dénes 193  
 Dimou, Augusta 19  
 Dmowski, Roman 34, 35  
 Dobos István 51, 165, 166  
 Dobroheanu-Gherea, Constantin 31  
 Dobroslav, Sosovic 109  
 Dobszay Károly 222  
 Dohár István 215  
 Dolmányos István 101, 105, 107, 109, 110, 113, 114, 116  
 Domokos József 86  
 Domokos Mátyás 285  
 Dongó Gyárfás Géza 196  
 Dos Passos, John 165  
 Dózsa György 125, 186, 256, 273  
 Dömötör Sándor 207  
 Dubček, Alexander 54  
 Dumas, Alexandre 138  
 Durand, E. Dana 117  
 E, É  
 Éber Ernő 88, 95  
 Eckhardt Tibor 44, 176, 253, 269  
 Ecsedi István 213  
 Eddie, Scott M. H. 91  
 Edelmann, Murray 22  
 Egry Gábor 51, 88, 114, 186  
 Egyed Zoltán 229, 236, 238  
 Elek Péter 130, 175  
 Emandi, Theodor 119  
 Emse Szabó János 224  
 Endre László 241  
 Erdei Ferenc 23, 26, 28, 30, 33, 34, 39, 40, 44, 57, 58, 60, 62, 76, 121, 122, 123, 125, 127, 137, 139, 141, 168, 172, 177, 180, 181, 186, 188, 189, 192, 205, 209, 212, 213, 216, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 280, 282, 283, 284, 288  
 Erdélyi István 227  
 Erdélyi József 23, 26, 30, 122, 203, 227, 228, 240, 241, 242, 279  
 Erdész Ádám 130, 175, 185, 186, 187, 188, 213  
 Erdős László 249  
 Érkövy Adolf 82  
 Erős Ferenc 77, 80, 151, 173, 190  
 Erős Vilmos 179  
 Eskütt Lajos 96  
 Esterházy János 248  
 Esterházy Pál 50

## F

Fahidi Éva 79  
 Faludy György 278  
 Farkas István 252  
 Fazekas József 140  
 Fedinec Csilla 24, 101  
 Fehér György 84, 85, 86, 87  
 Fehér M. István 155  
 Feitl István 272, 277  
 Féja Géza 18, 23, 34, 38, 41, 42, 43, 44, 48, 58,  
 61, 121, 122, 168, 169, 175, 181, 188, 189,  
 205, 209, 221, 225, 226, 229, 230, 231,  
 232, 233, 234, 235, 238, 242, 255, 278  
 Fekete Balázs 50, 121, 143  
 Fél Edit 138  
 Fellner Kálmán 99, 118  
 Ferdinánd király (Románia) 110  
 Ferenc Ferdinánd 36  
 Festetics Sándor 51, 239  
 Fiala Ferenc 239, 240, 241, 242  
 Fischer Béla 232  
 Fodor Ferenc 179, 213  
 Fónagy Iván 157  
 Foucault, Michel 13, 157, 162  
 Földessy Gyula 229, 239  
 Franaszek, Piotr 101  
 Freeden, Michael 45  
 Freud, Sigmund 21  
 Fried István 39, 41, 46, 54  
 Frim Jakab 77  
 Fürjész István 130, 197  
 Fürst Matyi bácsi 79

## G

Gaál Gábor 59  
 Gaál Gaszton 44  
 Gaál Mózes 141  
 Gagyí Jenő („Etédi”) 100, 105, 111  
 Galántai József 74  
 Galtung, Johan 124  
 Gárdonyi Géza 138, 141, 142, 154, 156  
 Geertz, Clifford 149  
 Gellért (Gruber) Vilmos 222, 223, 224,  
 225, 226, 227, 231, 232, 233, 234, 235,  
 236, 237, 240, 241, 242  
 Gellner, Ernest 14, 17, 21  
 Georgiev, Kimon 32  
 Gerevich Tibor 246

Gergely András 71, 81  
 Gergely Jenő 129, 203, 230  
 Gerő Ernő 276  
 Géza Ottó 224  
 Giday Kálmán 212, 213  
 Giesswein Sándor 73, 85  
 Ginzburg, Carlo 142  
 Giono, Jean 141  
 G. Lajos 125  
 Glatz Ferenc 230  
 Goethe, Johann Wolfgang 258  
 Goga, Octavian 116  
 Gogolák Lajos 249  
 Goldberger Leó 78  
 Gombár Csaba 61  
 Gombos Gyula 191, 197, 227, 233  
 Gottlieb Sándor 235  
 Gökhán, Ayhan 8  
 Gömbös Gyula 51, 87, 96, 129, 171, 175,  
 176, 225, 229, 253, 254, 260, 279  
 Göncz Árpád 265  
 Gönczy Béla 206  
 Görömbei András 9, 23, 77, 112, 126, 165  
 Grábér László 112  
 Gracchus, Caius 16  
 Gracchus, Tiberius 16  
 Gráfik Imre 168  
 Granasztói Péter 198  
 Gratz Gusztáv 52, 53  
 Groza, Petru 35  
 Gulyás László 38  
 Gulyás Pál 203, 204  
 Gunst Péter 91, 138, 139  
 Gusti, Dimitrie 36, 209

## Gy

Gyáni Gábor 24, 27, 46, 47, 48, 49, 50, 53,  
 70, 73, 76, 77, 98, 99, 124, 127, 135, 158,  
 174, 177, 180, 182, 185, 223, 236, 271  
 Gyarmati György 69, 270, 288  
 Györffy István 181, 196, 211, 215, 216  
 György Péter 167  
 Győri Gábor 15  
 Gyurácz Ferenc 16, 30  
 Gyurgyák János 14, 22, 23, 24, 26, 28, 46,  
 49, 73, 76, 77, 122, 126, 129, 187, 222,  
 229, 230, 233, 234, 239, 242, 255, 276  
 Gyurkó István 210

## H

Haas György 172, 182, 183  
 Habsburg Ottó 269  
 Haefler István 231  
 Haider, Jörg 19  
 Hain Péter 184  
 Hajdu Tibor 71, 86  
 Hajnal István 275  
 Halász Csilla 141  
 Haller Gábor 193  
 Hamburger Jenő 93  
 Hankiss János 210, 211  
 Harcsa István 136  
 Harsányi István 199, 286  
 Hársfalvi Péter 61  
 Hartyányi István 175, 251  
 Hász Erzsébet 222  
 Hatvani Dániel 61, 63  
 Hatvany Lajos 221, 228, 229, 230, 231, 234,  
 235, 236, 238, 239, 243, 253  
 Hatvany Lajosné 235, 236  
 Haushofer, Karl 41  
 Hegedűs András 61  
 Hegedűs Géza 62  
 Hegedűs Lóránt 89  
 Heinz Kohut 149  
 Heltai Jenő 225  
 Herczeg Ákos 75  
 Herczeg Ferenc 138, 246  
 Hernádi Gyula 254  
 Hevesi András 228, 229  
 Hima Gabriella 155, 162  
 Hites Sándor 168  
 Hitler, Adolf, 27, 53, 103, 117, 260, 279  
 Hodža, Milan 32, 36, 37, 38, 41, 43, 44, 101,  
 104  
 Hofer Tamás 137, 138  
 Hofstadter, Richard 16, 17, 26  
 Hoitsy Pál 76, 88  
 Hollósi Gábor 207  
 Holmann tanár 118, 119  
 Holy, Ladislav 102  
 Hóman Bálint 70, 137  
 Homérosz 64  
 Horea, Vasile Ursu Nicola 187  
 Horthy Miklós 50, 51, 72, 78, 236, 271  
 Horváth Jenő 36  
 Horváth Mihály 256

Hrisztov, Hriszto 32  
 Hrivnák Mihály 86  
 H. Szilágyi István 50, 121, 143  
 Hubai László 273, 282  
 Hubay Kálmán 240, 242  
 Hui, Keith K C 21  
 Humboldt, Wilhelm 124  
 Hunyady György 76  
 Huszár Károly 235, 236  
 Huszár Tibor 64, 125, 126, 130, 138, 177, 178,  
 179, 194, 197, 276, 279, 282, 283, 285  
 Hutterer Ingrid 91  
 Huxley, Aldous 24

## I

Ignotus Pál 27, 28, 228, 229, 230, 231, 237  
 Illés Gábor 23  
 Illés György 254  
 Illés László 63  
 Illés Péter 164  
 Illyés Gyula 15, 16, 17, 18, 23, 26, 48, 58,  
 61, 122, 123, 125, 127, 129, 141, 146,  
 162, 165, 168, 169, 171, 174, 177, 183,  
 184, 190, 203, 209, 210, 222, 228, 232,  
 233, 234, 235, 239, 251, 254, 255, 273,  
 285, 286, 287  
 Imrédy Béla 249, 287  
 Ionescu, Ghiță 14, 17, 18, 21, 24, 25, 31, 35  
 Iványi Béla 212  
 Izsák Lajos 283  
 Izsák László 224

## J

Jakab Sándor 125, 140  
 Jakabffy Elemér 112  
 Jancsó Benedek 114  
 Jancsó Miklós 254  
 Janos, Andrew C. 7, 75  
 Jánosi Ferenc 142, 196  
 Jászi Oszkár 36, 55, 73, 85, 92, 262, 266,  
 267, 269  
 Jávör Pál 237  
 Jósik Lajos 43, 119  
 Johan Béla 196  
 Jókai Mór 138, 142  
 Joyce, James 164  
 József Attila 141, 146, 166, 171, 222, 226,  
 232, 233, 234

Juhász Antal 94, 227  
 Juhász Géza 23, 122, 203, 204, 221, 227  
 Juhász Gyula 120  
 Juhász Pál 136  
 Julianus barát 246

## K

Kádár László 216  
 Kállai Irén 121  
 Kállay Miklós 263, 264, 268  
 Kalydy Miklós 140  
 Karácsony Sándor 205, 206, 211, 217  
 Kárász József 193  
 Kardos László 203, 217  
 Kardos Pál 144, 146, 147, 203, 208  
 Karinthy Frigyes 225, 231, 234  
 Károly (román herceg) 35  
 Károly, IV. 76  
 Károlyi Mihály 71, 72, 86, 90, 91, 92, 262  
 Károlyi Sándor 82, 83, 85, 86, 91, 93, 98  
 Kárpáti Aurél 232, 236  
 Kassák Lajos 73  
 Kastorsztejn, Joseph 173, 174, 177  
 Kautsky, Karl 73, 86, 92  
 Kávássy Sándor 94  
 Kazinczy Ferenc 124  
 Kékesi Zoltán 155  
 Keleti László 237  
 Kelety Károly 82  
 Kende Anna 151  
 Kenyeres Ágnes 142, 209, 229, 232  
 Kerecsényi Zoltán 255  
 Kerék Mihály 30, 44, 81, 82, 84, 86, 90, 91, 97, 112, 117, 119, 128, 129, 168, 204  
 Kerekes Lajos 99  
 Kerényi Ferenc 226  
 Kerepeszki Róbert 52, 72, 129, 206, 207, 259  
 Keresztury Dezső 40, 276, 285, 286, 288  
 Kerkápoly Károly 82  
 Kertész János 56, 57  
 Kézdi-Kovács Károly 105  
 Kézi Erzsébet 198  
 Khuen-Héderváry Károly 85  
 Kiséry László 56, 212  
 Kiss Balázs 124  
 Kiss Ernő 141  
 Kiss Géza 246

Kiss József 36, 37  
 Kiss József 254, 255  
 Kiss Lajos 212  
 Kiss Noémi 149, 184  
 Kiss Sándor 125, 193, 194  
 Klár Zoltán 223, 228, 231, 235, 238  
 Klebelsberg Kuno 75, 80, 137, 158, 198, 246  
 K. Lengyel Zsolt 262, 266  
 Kmet', Mirosław 267  
 Kner Imre 188  
 Koczkás Gyula 253, 254  
 Kodály Zoltán 229  
 Kodolányi János 7, 23, 42, 43, 44, 48, 140, 189, 203, 231, 232, 238, 241, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 258, 278, 292  
 Kókay György 61, 230  
 Koloh Gábor 186  
 Komáromi János 142  
 Konkoly-Thege Gyula 175  
 Kónya Judit 144, 145, 146  
 Korányi Frigyes, ifj. 257  
 Kornis Gyula 137  
 Kós Károly 141  
 Kósa László 25, 181, 286  
 Koselleck, Reinhart 13  
 Koszev, Dimitár 32  
 Kosztolányi Dezső 123, 225, 231, 232, 234, 244  
 Kovách Imre 136  
 Kovács Attila 105, 106, 107, 108, 109  
 Kovács Dávid 41  
 Kovács Éva 71, 180  
 Kovács Gábor 14, 15, 17, 18, 32, 45  
 Kovács György 119  
 Kovács I. Gábor 139  
 Kovács Imre 7, 18, 22, 28, 30, 36, 38, 42, 43, 44, 48, 58, 59, 62, 122, 126, 127, 130, 169, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 204, 209, 233, 238, 272, 273, 274, 281, 282, 283, 287, 288  
 Kovács László 239  
 Kovács Dániel 191, 193, 195, 197, 198  
 Kozma Miklós 257  
 Kőbányai János 63  
 Kőrös Imre 46

Kövér György 27, 47, 48, 73, 98, 99, 127, 158, 185  
 Krausz Tamás 270  
 Krisztics Sándor 57, 178  
 Krleža, Mirosław 41  
 Krúdy Gyula 73  
 Kulcsár Szabó Ernő 155  
 Kun Sándor 214  
 Kunt Ernő 164  
 Kührner Éva 137

## L

Lackó Miklós 28, 35  
 Laclau, Ernesto 14, 20, 21, 22, 23, 27, 33, 35, 36, 39, 45  
 Lácay Magdolna 50  
 Laczkó Gabriella 199  
 Laczó Ferenc 271  
 Ladihay György 115, 116  
 Lakatos Éva 222  
 Laky Dezső 176  
 Lapis József 135  
 Lasswell, Harold D. 124  
 László János 69, 173, 178  
 Lázár Andor 175  
 L. Balogh Béni 36, 270  
 Le Bon, Gustave 21  
 Le Pen, Jean-Marie 19  
 Leczyk, Marian 34  
 Lejeune, Philippe 223  
 Lendvai István 249  
 Lengyel András 254  
 Lengyel Imre Zsolt 24, 47, 167, 174, 175, 180, 221, 222, 224, 228, 230, 235, 238, 241  
 Lengyel Zsuzsanna 173  
 Lepper, Andrzej 19  
 Lévai Jenő 253  
 Lipset, Seymour Martin 16, 17  
 Litván György 61, 270  
 L. Nagy Zsuzsa 78, 79  
 Lombroso, Cesare 21  
 Lovas Sándor 85, 86  
 Lőrincz György 255  
 Lukáč, Pavol 36  
 Lukács Anna 201  
 Lukács György 169  
 Lukacs, John 16, 49, 70, 76, 230

## M

Macartney, Carlile A. 269  
 Maček, Vladimír 262  
 MacRae, Donald 16  
 Madách Imre 183  
 Máday Izidór 85  
 Madgearu, Virgil 35, 44  
 Magyary Zoltán 178  
 Majtényi György 136, 286  
 Makkai Sándor 141, 168, 171  
 Malinowski, Ludwik 34  
 Mályusz Elemér 179  
 Mandelló Gyula 84  
 Maniu, Iuliu 35, 36, 44  
 Mann, Thomas 47  
 Mannheim Károly 18  
 Mao Ce-tung 61  
 Márai (Grosschmid) Sándor 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 78, 79, 123, 189, 223, 231, 244, 246, 248, 249, 264, 291  
 Marczinka Csaba 222, 227, 234  
 Marelyn Kiss József 273  
 Mária Terézia 81  
 Márki Sándor 256  
 Markovic, Svetozar 31  
 Márkus István 59, 60, 125, 138  
 Márton Béla 212, 213  
 Máté Imre 98  
 Matheescu, N. N. 36  
 Matolcsy Mátyás 175, 176, 183, 184, 185, 196, 204  
 Mátyás király 255, 256  
 Mazsu János 117  
 Medveczky István 210  
 Medvigy Endre 43, 221, 222, 227, 232, 235, 236, 237  
 Méhelý Lajos 196  
 Melegh Attila 180  
 Mendöl Tibor 40, 209, 210, 212, 213  
 Meny, Yves 19  
 Meskó Zoltán 234  
 Mészáros Károly 94  
 Mészáros Tibor 48  
 Mészöly Gedeon 249  
 Mézes Flórián 57, 61  
 Mezőfi Vilmos 86  
 Miklós Andor 236  
 Mikszáth Kálmán 73, 138, 142

Milijov, Eric 107  
 Milleker Rezső 56, 206, 211, 216  
 Millig Gyula 235  
 Milotay István 197  
 Miskolczy Ambrus 20  
 Mitrovics Gyula 210  
 Molnár Erik 61, 190  
 Molnár Géza 144  
 Molnár József 86  
 Molnár M. Eszter 86, 172, 182, 184  
 Molnár Sándor 242  
 Molnár Tamás 16  
 Mommsen, Theodor 32  
 Monostori Imre 172, 189, 287  
 Mónus Illés 73  
 Moody, V. Alton 100, 116  
 Móra Ferenc 141  
 Morgan, Louis Henry 32  
 Móricz Miklós 111, 142  
 Móricz Zsigmond 71, 73, 111, 142, 168, 229  
 Mosoniné Fried Judit 70, 178  
 Mudrák József 213, 216  
 Murányi Gábor 230, 255  
 Mussolini, Benito 87, 257, 261  
 Mühlmann, Emil W. 151  
 Müller Adam, Heinrich 32  
 Müller Károly 254  
 Münzer Tamás 16

## N

Nagy Antal Mihály 193, 194  
 Nagy Csaba 237  
 Nagy Endre 28  
 Nagy Ferenc 32, 227, 242, 287  
 Nagy Imre 142  
 Nagy István (Sértő Kálmán állítólagos ke-  
 resztapja) 224  
 Nagy István 193  
 Nagy József 93, 94, 97  
 Nagy Lajos 7, 124, 144, 145, 146, 147, 148,  
 155, 157, 159, 160, 162, 163, 164, 165,  
 166, 168, 169, 170, 171, 209, 291  
 Nagy Pál 40  
 Nagy Sz. Péter 228, 229, 230  
 Nagyatádi Szabó István 29, 44, 81, 83, 92,  
 93, 94, 96, 97, 99, 120  
 Natkó Gyula 205  
 Neergard, Kurt von 267

Némedi Dénes 26, 36, 56, 59, 61, 182, 185,  
 187  
 Némedi Lajos 210  
 Nemere István 255  
 Németh András 276  
 Németh Antal 249  
 Németh István 73  
 Németh László 23, 25, 30, 36, 38, 39, 40,  
 41, 42, 43, 44, 47, 49, 53, 54, 122,  
 123, 129, 130, 174, 182, 184, 203,  
 204, 206, 217, 221, 233, 239, 241,  
 246, 247, 255, 261, 274, 275, 276, 280,  
 285  
 Németh Sándor 210  
 N. Horváth Béla 28, 243  
 Nič, Milan, 43  
 Niederhauser Emil 32  
 Niedermüller Péter 24  
 Nikolits Dániel 112  
 N. Kovács Tímea 149, 150, 163, 164, 166,  
 184  
 Nocznicki, Tomasz 34  
 Noszkai Gábor 287, 288  
 N. Szabó József 273, 276, 285, 286

## Ny

Nyíri Kristóf 157  
 Nyíró József 142, 241  
 Nyíró Miklós 124, 125, 177  
 Nyisztor György 93

## O

Oberding József György 111  
 Oláh György 119, 185, 197, 249  
 Oláh István 215  
 Oláh Károly 215  
 Oltványi Ambrus 61  
 Ong, Walter J. 157  
 Oravec Imre 74  
 Orbán Sándor 137, 195  
 Orosz István 117, 197, 210  
 Ortega, José y Gasset 47, 189  
 Ortutay Gyula 204, 286, 287  
 Orwell, George 24

## Ö

Ö. Kovács József 50, 53, 143, 223, 288  
 Őze Sándor 41

## P

Paár Ádám 13, 14, 16, 28, 65  
 Paczoly György 242, 252  
 Paksa Rudolf 51, 52, 176, 224, 255, 256  
 Pál Gábor 112  
 Paládi-Kovács Attila 120  
 Pálffy Fidél 51  
 Pálffy Elek 190  
 Pallai László 117  
 Palotás Emil 31, 33, 35, 37  
 Panizza, Francisco 19  
 Pap Milán 45  
 Papp István 18, 19, 22, 27, 28, 29, 30, 44,  
 45, 54, 136, 172, 180, 181, 185, 186,  
 187, 272, 280, 283  
 Pataki Ferenc 173, 216, 217  
 Patkó Bandi 224  
 Patyi Sándor 190, 238, 278  
 Pável Ágoston 164, 165  
 Péntes Ferenc 14, 29  
 Perón, Juan Domingo 18  
 Pétaín, Henri Philippe 246  
 Péter király (szerb király) 105  
 Péterfi Gábor 16, 38, 41, 42, 43, 65  
 Pethő Sándor 42, 259, 260  
 Petőfi Sándor 141, 225, 226  
 Petrik Béla 274  
 Piłsudski, Józef 34, 35  
 Pintér István 204, 205, 254, 264  
 Platón 39  
 Pólya Imre 215  
 Pomogáts Béla 24  
 Pornói Rita 199  
 Poszler György 222, 238, 243  
 Potemra, Michal 140  
 Pölöskei Ferenc 82, 83, 84, 120, 145, 191,  
 210, 230  
 Prágai Tamás 123, 184  
 Pritz Pál 36, 252, 257, 258, 259, 260  
 Prohászka Ottokár 73, 74, 85, 90  
 Pröhle Gergely 259  
 Pukánszky Béla 276  
 Püski Levente 50, 120, 128, 131  
 Püski Sándor 138, 239, 241, 242

## R

Rác Gyula 85  
 Rác István (történész) 82

Rác István (fotóművész, műfordító) 199  
 Rác Sándor 14, 29  
 Radić, Antun 31  
 Radić, Stjepan 31, 33, 44, 45  
 Radl, Emanuel 104  
 Radnóti Miklós 121, 221, 232  
 Radnóti Sándor 28  
 Rajniss Ferenc 204, 252  
 Rákóczi Ferenc II. 50  
 Rákosi Jenő 76, 88, 252  
 Rákosi Mátvás 53, 270, 280, 282  
 Ralea, Mihai 36  
 Ránki György 78, 79, 100  
 Rátz Kálmán 242  
 Reinitz Béla 229  
 Reitzer Béla 58  
 Reményik Sándor 112  
 Renan, Ernest 32  
 Révai József 23, 277, 283  
 Reybrouck, David 14, 15, 20, 21  
 Rézler Gyula 57, 58, 59, 62, 127, 189  
 Ricoeur, Paul 124  
 Romsics Gergely 21, 22, 28, 40, 41, 189,  
 269  
 Romsics Ignác 22, 36, 46, 51, 52, 53, 75, 78,  
 79, 88, 89, 90, 91, 96, 98, 120, 122, 137,  
 142, 178, 179, 233, 256, 264, 268, 270,  
 281  
 Rónai Mihály 233, 238, 239, 240  
 Rothermere, Lord (Harold Harmsworth)  
 103, 104, 112  
 Rozinski László 101  
 Rózsahegy Kálmán 236  
 Rozsics István 236  
 Rubinek Gyula 82, 84, 87, 91, 94  
 Rugonfalvi Kiss István 256  
 Rupert Rezső 252  
 Ruttman, Walter 165

## S

Saad József 128  
 Salamon Konrád 92, 187, 198, 204  
 Sallai Éva 126  
 Sallai Gergely 51  
 Sándor (szerb régens) 105  
 Sánta Gábor 229, 230  
 Sarkadi Kesztyűs Lajos 213  
 Sárkány Mihály 136

- Sárközi György 121  
 Savanyu Pista 224  
 Sávoly Mária 254  
 Schedler, Andreas 27  
 Scherer Péter Pál 58, 196  
 Schlesinger, Arthur 16  
 Schlett István 131, 190  
 Schönborn-Buchheim Ervin 84  
 Schöpflin Aladár 227, 228  
 Sebess Dénes 114, 115  
 Sebestény Sándor 231, 254, 255  
 Sértő Ferenc 224, 234  
 Sértő Jenő 224  
 Sértő Kálmán 7, 23, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 253, 292  
 Seton-Watson, Robert W. 75, 114, 265, 269  
 Sierbán János 86  
 Sillanpää, Frans Emil 141  
 Simándy Pál 231  
 Simmel, Georg 150  
 Simon Attila 37, 101, 102, 103, 104, 105  
 Simon Gábor 65  
 Simon László 204  
 Sinka István 23, 180, 203, 226, 227, 235, 240, 242, 278, 279  
 Sipos Balázs 222, 244  
 Sipos József 92, 94  
 Sipos Levente 40, 174, 179, 203, 281, 282  
 Slachta Margit 248  
 Smid Bernadett 291  
 Snopek, Jerzy 43, 44  
 Sobri Jóska 224  
 Sólyom Janka 236  
 Sowa, Andrzej Leon 34  
 Spann, Othmar 32  
 Spannenberger Norbert 52, 187  
 Spengler, Oswald 47, 189  
 Ständeisky Éva 79, 273, 277, 280  
 Steed, Wickham 75  
 Steindl Imre 71  
 Steinecker Ferenc 128, 209  
 Steinmetz, Rudolf 55, 56  
 Stéphan László 193  
 Stępień, Stanisław 34  
 Stere, Constantin 31  
 Stern Samu 78  
 Stewart, Angus 24  
 Stolarski, Błażej 34  
 Sulyok Dezső 190  
 Sulyok István 112  
 Surel, Yves 19  
 Sükösd Mihály 64  
 Süli-Zakar István 56, 211  
 Sütő Béla 209  
 S. Varga Pál 153, 154, 162  
 Švehla, Antonín 37  
 Swift, Jonathan 224  
**Sz**  
 Szabó A. Ferenc 88, 179, 180  
 Szabó Dezső 31, 38, 41, 42, 75, 123, 140, 141, 180, 189, 213, 225, 229, 230, 232, 243, 246, 251, 260  
 Szabó Gizella („sánta Gizi”) 237  
 Szabó István 141, 214  
 Szabó József 212  
 Szabó Lajos 22  
 Szabó Márton 22, 124  
 Szabó Miklós 28, 73  
 Szabó Pál 23, 121, 141, 203, 226, 235, 272, 273  
 Szabó Sándor 137  
 Szabó T. Attila 213  
 Szabó Zoltán (író) 18, 26, 28, 36, 40, 43, 48, 57, 58, 62, 121, 122, 125, 128, 129, 131, 143, 159, 178, 189, 192, 209, 283, 284, 287, 288  
 Szabó Zoltán (teológus) 193, 194, 198  
 Szabolcsi Miklós 61, 62  
 Szalánczi Károly 212  
 Szálasi Ferenc 23, 225, 271  
 Szálkai Tamás 192, 199, 201  
 Szántó Mariann 101  
 Szántó Miklós 61  
 Szarka László 36, 262  
 Szathmáry Lajos 285  
 Szeberényi Lajos Zsigmond 86  
 Széchenyi Ágnes 27  
 Széchenyi Imre 84  
 Szécsi Gábor 157  
 Szegedy Miklós 92  
 Szegedy-Maszák Aladár 268  
 Szegedy-Maszák Mihály 28, 49, 60, 181, 243  
 Székedi Levente 36

- Székely György 236  
 Székely Iván 91  
 Székelyhidi Ágoston 64  
 Szekér Endre 146, 159  
 Szekeres Károly 225  
 Szekfű Gyula 52, 70, 126, 130, 172, 175, 176, 189, 190, 213, 254, 256, 258, 264  
 Szelle Benjámín 224  
 Széll Kálmán 85  
 Szendrei Ákos 199, 201  
 Szent István 44, 51, 230, 262, 264, 267, 269  
 Szentimrei Mihály 191, 193, 195, 197, 198  
 Szép Ernő 229  
 Szeredi Pál 19, 272, 273, 277, 278, 283, 286, 287  
 Szeremley József 212  
 Szilágyi Ákos 14, 17, 19, 21, 25  
 Szilágyi Sándor 61  
 Szilágyi Zsolt 39, 72  
 Szilassy Zoltán 91  
 Szili József 63, 64  
 Szily Kálmán 214  
 Szirák Péter 168  
 Szirtes Andor 189  
 Szitnyai Zoltán 223, 225, 232, 233, 237  
 Szívós Erika 73  
 Szolovjov, Leonyid Vasziljevics 141  
 Szomorj Dezső 225  
 Szőke Domonkos 78, 79, 145  
 Szörédy Zoltán 114  
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 141  
 Sztambolijfszki, Alekszander 31, 32, 34, 44, 45  
**T**  
 T. Kiss Tamás 63, 191  
 Taguieff, Pierre-André 19  
 Taine, Hippolyte 21  
 Takács Imre 82, 83  
 Takács Miklós 9, 71  
 Talpassy Tibor 221, 228, 230, 231, 238, 239, 242, 254  
 Tamás Ágnes 198  
 Tamás Attila 287  
 Tamás Gáspár Miklós 27, 28, 45  
 Tamás Julianna 224  
 Tamási Áron 141, 241  
 Tamássy László 190  
 Tankó Béla 209  
 Tardieu, André 38, 260  
 Tarján Tamás 144, 145, 155, 162, 165, 169  
 Tarjányi Eszter 73  
 Tasi József 217  
 Teleki Pál 56, 128, 130, 178, 179, 181, 193, 197, 198, 213, 214, 215, 256, 261, 262, 263  
 Tengelyi László 26  
 Terjéki László 224  
 Tersánszky Józsi Jenő 141, 227  
 Tervej Imre 86  
 Thaly Kálmán 256  
 Thomas Mann 47, 226  
 Thomka Beáta 146, 148  
 Thompson, Sarahelen 114, 115  
 Thugott, Stanisław 34  
 Tibori János 86  
 Tidrenczel Sándor 254  
 Tildy Zoltán 287  
 Tilkovszky Loránt 102, 103, 254, 256, 267, 268  
 Timár Lajos 8, 40, 120, 213  
 Tinódi Lantos Sebestyén 64  
 Tisza István 71, 75, 76, 82, 83, 85, 87, 90, 98  
 Tokaji László 89, 112  
 Tokody Gyula 208  
 Tolnai Márton 70, 178  
 Tomka Béla 80  
 Tompa Mihály 141  
 Tordai Zsolt 20  
 Torkos Veronika 57, 122, 127, 178, 201, 209  
 Tótfalusi István 15  
 Tóth Árpád 73  
 Tóth István 38  
 Tóth István 274, 277, 278, 282, 283  
 Tóth Lajos 254  
 Tóth Pál Péter 40, 57, 58, 127, 174, 187, 189, 203, 204, 205, 206  
 Tóth Zoltán 180  
 Tóth-Matolcsi László 14, 29  
 Toynbee, Arnold J. 269  
 Tömörkény István 138, 141  
 Tömöry Lajos 212  
 Tönnies, Ferdinand 16, 55  
 Trencsényi Balázs 25, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 44, 45, 262, 269  
 Turbucz Dávid 51, 78, 271



## SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Tüskés Tibor 63, 221, 232  
Tverdota György 171  
Tyler, Stephen 149

## U

Ughy Jenő 143  
Uhrin Erzsébet 86  
Újhelyi Szilárd 205  
Újszászy Eszter 141, 142  
Újszászy Kálmán 140, 141, 191, 192, 193,  
194, 195, 197, 198, 199, 229  
Ujváry Gábor 70, 75, 137, 259  
Ulain Ferenc 253  
Ungváry Krisztián 51, 52, 184, 185

## V

Vaida-Voevod, Alexandru 36  
Vajda János 76  
Vajda Ödön 188  
Valuch Tibor 9, 80, 120, 136, 187, 271  
Vámosy Tibor 259  
Vantus Károly 93  
Váradí Ildikó 42, 258  
Várdy Béla 179  
Varga Albert 231  
Varga Csaba 63, 140, 144, 145  
Varga Éva 224  
Varga István 176  
Varga Károly 61  
Varga Rózsa 190, 238, 255, 278  
Varga Sándor 139  
Varga Zoltán 208, 212, 213  
Varga Zsuzsanna 282  
Vargha Gyula 89  
Vargha Kálmán 61  
Vári András 104, 105  
Várkonyi István 86  
Vas Gereben 138  
Vass Elek 175  
Vass Henrik 204  
Vasy Géza 174, 287  
Véber Károly 148, 165, 166, 169  
Végh József 213, 214  
Venczel József 110, 111, 112, 113  
Venturi, Franco 27  
Veres András 28, 60, 181, 243  
Veres Péter 23, 25, 26, 34, 43, 44, 58,  
122, 123, 130, 131, 168, 180, 186,

192, 196, 203, 204, 205, 209, 226,  
239, 241, 246, 273, 279, 280, 281,  
285, 288

Veres Sándor 243  
Verne, Jules 224  
Vida István 28, 273  
Vidor Ferike 236, 237  
Vigh Károly 86, 251, 254, 255, 256, 259,  
260, 262, 267  
Villon, François 227, 234, 242, 278  
Vincze Ferenc 212  
Virágh Ferenc 255  
Vonyó József 255  
Vörösmarty Mihály 141, 190

## W

Waldenfels, Bernhard 161  
Weber, Barret 22  
Wehler, Hans-Ulrich 174  
Weis István 128, 131, 139, 192  
Wekerle Sándor 86, 87  
Weöres Sándor 48, 232  
White, Hayden 167, 169  
Wierlacher, Alois 152  
Wiles, Peter 14, 30  
Wilhelm Gábor 155  
Willér József 112  
Wilson, Thomas Woodrow 265  
Witos, Wincenty 33, 34, 35, 44  
Wittgenstein, Ludwig 124  
Wolfgang, Iser 223  
Worsley, Peter 29

## Z

Závodszy Géza 260  
Zeidler Miklós 265  
Z. Elek Béla 198  
Zempléni Fodor József 224  
Zilahy Lajos 138  
Zimányi József 210  
Žižek, Slavoj 22  
Zöld Sándor 204  
Zsedényi Béla 86  
Zselénszki Róbert 84, 85, 86, 95  
Zsilinszky Erzsébet 267  
Zsilinszky Gábor 252  
Zsilinszky Mihály 256, 267  
Zsolt Béla 246





Bartha Ákos 1982-ben született Budapesten. 2001-ben érettségizett a budakeszi Nagy Sándor József Gimnáziumban. A Debreceni Egyetemen előbb történelem (2006), majd magyar nyelv és irodalom szakos (2010) tanári diplomát szerzett. Az ugyanitt folytatott doktori képzést követően 2012-ben védte meg disszertációját, mely átdolgozott formában a következő évben könyvként is napvilágot látott (*Falukutatás és társadalmi önismeret: A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának [1931–1951] történeti kontextusai*). Egy gyermek édesapja. Fő kutatási területe a két világháború közti magyar falukutatás, szociográfia, a népi írók munkássága, a kelet-közép-európai földbirtok-politika, valamint a régió populizmusai. 2015 óta az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet munkatársa, ahol posztdoktor kutatóként Bajcsy-Zsilinszky Endre életművével foglalkozik. Szerkesztői feladatai (*Népi-blog*, *Régió kutatás konferenciasorozat*) mellett helytörténeti (Bihar, Zemplén), történetelméleti (történelem és irodalom kapcsolata, populizmuselméletek) és szak módszertani (oral history, emlékezet-történet) kutatásokat is végez. Ebben a könyvben a populizmus-népiség-modernizáció fogalomhármására építve a 20. századi kelet-közép-európai politikai gondolkodás történetébe nyújt bepillantást.

Ár: 2800 Ft



POPULIZMUS, NÉPISÉG, MODERNIZÁCIÓ

943 9  
B37

Bartha Ákos



MAGYAR TÖRTÉNELMI  
EMLEKEK

ÉRTEKEZÉSEK

Bartha Ákos

# POPULIZMUS, NÉPISÉG, MODERNIZÁCIÓ

Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás  
20. századi történetéből



MTA  
Bölcsészettudományi  
Kutatóközpont  
Történettudományi  
Intézet